

oudheidkundig jaarboek

3^E SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN

NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

VIJFDE JAARGANG

1925

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ A. OOSTHOEK

oudheidkundig jaarboek

Redactie : Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Voorzitter, Mr. M. J. SCHRETLEN, Secretaris, Prof. Dr. A. W. BYVANCK,
Jonkvr. C. ENGELN, Prof. Dr. N. J. KROM, Dr. ELISABETH NEURDENBURG en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

INHOUDSOPGAVE.

	Blz.
Algemeene vergadering, 6 April 1925	104
Algemeene vergadering, 18 Juni 1925	158
Rede van den Voorzitter	159
Jaarverslag van den Secretaris.....	161
Schoolgebouw en schoolvertrek vóór 1800, door Ir. D. Jansen	1
Aanteekeningen over handschriften met miniaturen, door Prof. Ir. A. W. Byvanck	29 en 208
De beide 16e eeuwse Jodenreliëfs in het Centr. Museum te Utrecht, door J. Zwarts	39
De kloosterkapel van St. Aechten te Delft, door Mgr. Prof. A. Hensen	43
De gildenkannen in het Sted. Museum te Nijmegen, door K. Azijnman	48
Geschiedenis van Dordrecht, door Mr. A. Staring	61
Dordrecht's monumenten, door Mr. A. Staring	80
In memoriam Mr. Duparc, door Prof. Dr. W. Vogelsang	107
Voorhistorische en Romeinsche oudheden, door Prof. Dr. A. W. Byvanck.....	112
Het vroege werk van Jacob Cornelis, door Mr. M. J. Schretlen	143
Een onbekende drukkerij van de Regulieren uit Schoonhoven te Amsterdam in 1512, door Mr. M. J. Schretlen	150
Een kringgrepuurnveld te Oosterbeek, door Dr. A. E. van Giffen.....	152
Noord-Nederlandsche beeldhouwwerken, de Meester van het sterfbed van Maria, door Prof. Dr. W. Vogelsang	185
Les faïences hollandaises italianisantes aux XVIIe et XVIII siècles, door Marcel Laurent. Naschrift van Dr. Elisaaeth Neurdenburg.	201
Snijwerk en constructie bij Gothische meubels, door F. H. Jacobs	216
Mededeelingen en korte berichten	52, 158, 224
Bcekbepreking:	
M. J. Schretlen, Dutch and Flemish woodcuts of the 15th cent., door Prof. Dr. W. Vogelsang	163
Anton Springer, Handbuch der Kunstgeschichte: Bd. II. Jos. Neuwirth, Früh- Chr. Kunst und Mittelalter, 1924; Bd. V. Max Osborn, Von 1800 bis zur Gegenwart, 1925, door Prof. Dr. J. Six	225
Verslag van de Commissie tot voorbereiding van een repertorium van Nederl. topo- grafische afbeeldingen	97
Verslagen	174, 227
Personalia	59, 181, 230
Nieuwe uitgaven	182, 230

SCHOOLGEBOUW EN SCHOOLVERTREK VÓÓR 1800.

door Ir. DAAN JANSEN.

I.

Reeds in zeer vroegen tijd — kort nadat Angelsaksische geestelijken het Christendom in ons land gebracht hadden — moeten aan kloosters en kapittelkerken scholen verbonden zijn geweest.

Omtrent aard en inrichting dezer oudste onderwijs-inrichtingen is ons al zeer weinig bekend. Zij moeten voornamelijk hebben gediend om goede liturgen en kerkzangers te vormen. Volgens de bepalingen van den Rijksdag van Aken (817) kon een binnen de kloostermuren gelegen kloosterschool uitsluitend door de toekomstige kloosterlingen (de pueri oblata) bezocht worden. In hoeverre naast deze schola interna, voor de in den regel aan het klooster verbonden schola externa, bestemd voor a.s. wereldlijke geestelijken en leeken, een afzonderlijk gebouw voorhanden was, is in verband met de schaarsche gegevens doormtrent moeilijk na te gaan. Reicke ¹⁾ zegt omtrent de leerlingen der schola externa: „Dasz diese . . . in einer besonderen äusseren Schule untergebracht waren, von der dann die innerhalb der Clausur gelegene, nur für die oblata und jüngeren Mönche bestimmte innere Schule, streng geschieden war, scheint nur ganz ausnahmsweise vorgekommen zu sein.”

Speciaal over bouw en ligging der Nederlandsche kloosterscholen schijnt zeer weinig bekend te zijn. Nettesheim ²⁾ bepaalt er zich toe bij de behandeling der kloosterscholen een aantal Noord-Nederlandsche kloosters op te noemen, welke beroemde scholen hadden en er aan toe te voegen: „Leider sind die Nachrichten über die inneren Verhältnisse der Klöster unserer Gegend und der Niederlande äusserst dürftig, so dass sich über die Schulen derselben unmöglich nähere Mittheilungen machen lassen.”

Meer dan over de kloosterscholen is er over de scholen te zeggen, die aan de kapittelkerken verbonden waren. Specht ³⁾ merkt op, dat, zoolang de kanunniken van Dom- en kapittelkerken een gemeenschappelijk leven leidden, deze kapittelscholen zich weinig van de kloosterscholen kunnen hebben onderscheiden. Als echter in de 10e eeuw de kanunniken in afzonderlijke huizen gaan wonen, vormen nog slechts enkele, voor gemeenschappelijk gebruik bestemde localiteiten, de ombouwing van de kruisgang der kapittelkerk. Een dezer vertrekken moet de schoolzaal geweest zijn.

We moeten echter de kapittelkerken in Nederland onderscheiden in de oudere, waar de school dus van den aanvang kapittelschool geweest is, en die, welke reeds een school

¹⁾ Monogr. zur deutschen Kulturgeschichte Band IX. Pag. 12.

²⁾ Nettesheim : Geschichte der Schulen im alten Herzogthum Geldern. Pag. 21.

³⁾ Geschichte des Unterrichtswesens in Deutschland. Pag. 173.

hadden ¹⁾, alvorens ze tot kapittelkerk verheven werden en waarvan dus de ligging der school die van een parochieschool is. Alleen bij de oudere kapittelkerken kunnen we een school

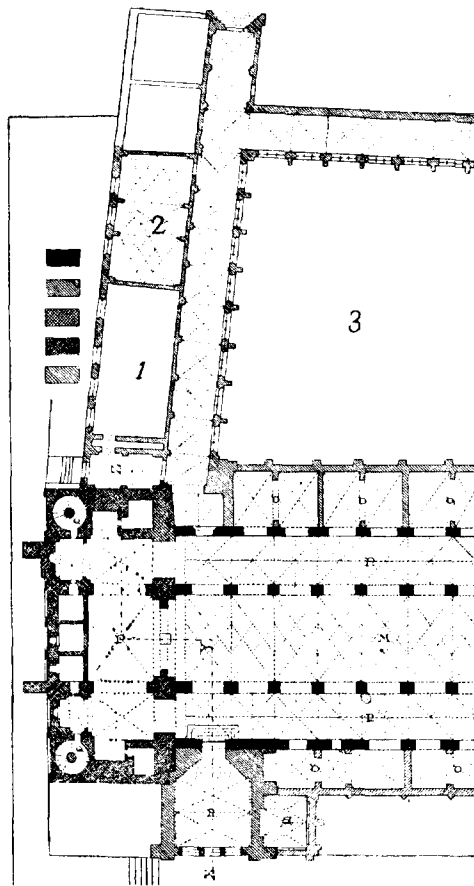

Fig. 1. De Kath. Kerken in Nederland.
St. Servaas, Maastricht.

verwachten, waarvan de ligging eenigermate overeenstemt met den regel, die Violet le Duc ²⁾ geeft voor de ligging der Fransche kapittelscholen: „Les écoles étaient adossées à la galerie de l'ouest proche de l'entrée de l'église.” Een ligging, welke geheel met dezen regel overeenstemt heeft de school van de kapittelkerk van St. Servaas te Maastricht. Tusschen de narthex vóór de kerk en de school bevindt zich een portaal, waardoor men van het voorplein in den westelijken arm van de kruisgang kan komen. De school is slechts indirect van uit de kruisgang toegankelijk (zie fig 1).

Niet steeds was een ligging bij den ingang der kerk en tevens tegen den Westelijken kruisarm mogelijk. Volgens de teekening bij de beschrijving van den kanunnik Johannes Mersman van de St. Salvatorkerk te Utrecht (1592) ³⁾ moet de kapittelschool dezer kerk aan de W.-zijde der kerk bij den ingang hebben gelegen en tegen den zuidelijken toren aangebouwd zijn geweest.

Tegen den Westelijken kruisarm lag daarentegen de school van Utrecht's jongste kapittelkerk, die van St. Marie. Deze zou, zoo de desbetreffende opmetingen van Ir. S. F. Loeb ⁴⁾ hare ligging juist bepaald hebben, niet aansluiten bij den Westelijken voorbouw en de torens der kerk, maar met het choraalhuis een afzonderlijke gebouwengroep hebben gevormd, die alleen door de kruisgang met de kerk verbonden was.

Ook bij de Utrechtsche Domkerk lag de school tegen den westelijken kruisarm; aangezien deze aansluit bij het Zuidertransept, was een ligging der school zoowel tegen den kruisarm als bij den ingang van de kerk uitgesloten. Muller ⁵⁾ beschrijft, hoe in 1462 tegen de in het vorig jaar gereed gekomen westelijken kruisarm het kleine kapittelhuis werd aan-

¹⁾ B.v. de scholen van de St. Stevenskerk te Nijmegen en O.L.V. kerk te Dordrecht, oorspronkelijk als parochieschool gesticht, waren echter reeds stadsschool geworden, toen de kerken, waarbij zij behoorden, tot kapittelkerken werden verheven. (Zie Schöngen: Geschiedenis van het onderwijs in Nederland. Pag 258 en 265).

²⁾ Violet le Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture française Dl. 3. pag. 403.

³⁾ Archief Aartsbisdom Utrecht 25. 72.

⁴⁾ Ir. S. F. Loeb. De kloostergang van St. Marie.

⁵⁾ Mr. S. Muller Fzn. De Dom van Utrecht.

gebouwd. De school moet ten zuiden naast dit kleine kapittelhuis gelegen hebben en in 1461, toen de kruisarm gereed was gekomen, verbouwd zijn.

Evenals te Maastricht lag de school dus naast de kapittelzaal, echter lag bij den Dom de kapittelzaal en niet de school naast de kerk. Volgens den desbetreffenden plattegrond bij Muller zou ook hier naast de school een portaal hebben gelegen, dat toegang geeft tot de kruisgang. De school moet echter direct van buiten af toegankelijk zijn geweest (zie fig. 2).

Evenals bij den Utrechtschen Dom lagen de kapittelzaal en de school van de even buiten onze landsgrenzen gelegen St. Victorskirche te Xanten ¹⁾ naast elkander en de kapittelzaal het dichtst bij de kerk. Beide zijn hier echter tegen den oostelijken kruisarm gebouwd.

Treffen we bij al deze kapittelkerken de school als nevenvertrek van de kruisgang aan, bij andere kapittelkerken heeft de school een geheel afwijkende ligging. Wij wezen reeds op de parochiekerken, die eerst laat kapittelkerken zijn geworden en waarvan de school de ligging van de parochieschool heeft. Afwijkend is ook de ligging bij de zeer oude kapittelkerk te Oldenzaal, waar de school boven een der zijbeuken was gelegen, zoo ook van de oude, als kapittelkerk gebouwde kerk te Oirschot, waar als schoolvertrek een oostelijke aanbouw van het zuidertransept werd gebruikt, een vrij ruim lokaal, dat echter alleen van de kerk uit toegankelijk was. ²⁾

Voor zoover we dit uit de ter onzer beschikking staande plattegronden konden nagaan, moeten de schoolzalen der oude kapittelkerken vrij ruime vertrekken geweest zijn. De afmetingen van de St. Servaasschool te Maastricht waren b.v. ongeveer 19 M. bij 8.50 M., van de Utrechtsche domschool 5 M. bij 6 M., van de St. Victorschool te Xanten 16 M. bij 8 M.

Zoolang de kapittelscholen slechts één leerkracht hadden, kan de schoolzaal niet anders dan ééne onverdeelde ruimte zijn geweest. Wanneer sommige oude schoolzalen voor het eerst onderverdeeld zijn — men zie den plattegrond van de St. Servaas en den Utrechtschen Dom — valt bezwaarlijk na te gaan.

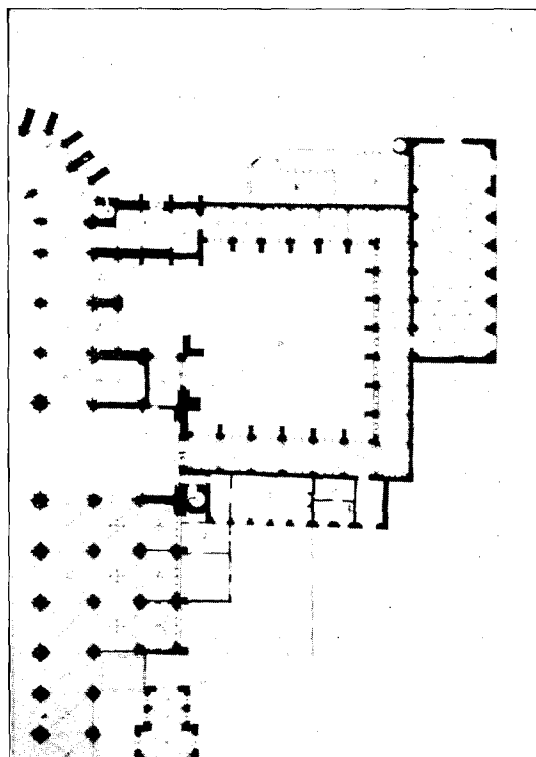

Fig. 2. Z.-gedeelte van den Dom te Utrecht. D. Kruisgang. I. Kleine Kapittelzaal. H. School. G. Groote Kapittelzaal (thans aula der Universiteit). F. Choraalhuis (uit Muller: De Dom van Utrecht).

¹⁾ v. Beissel: „Die St. Victorskirche zu Xanten’.

²⁾ Zie Dr. J. Kalff. „De katholieke kerken’.

Een ligging van de schoolzaal in de onmiddellijke nabijheid van de kapittelkerk was wenschelijk in verband met het veelvuldig dienst doen van scholieren als ministranten en kerkzangers. „De liturgische opleiding van den jongen klerk staat in zulk een nauw verband tot diens wetenschappelijke vorming, dat zij, vooral in de vroege middeleeuwen, één geheel uitmaakten.”¹⁾

Ter huisvesting van een klein aantal arme scholieren, die vanwege het kapittel gratis onderwijs, voeding en huisvesting ontvingen, daarentegen verplicht waren als koorzangers dienst te doen, was aan menige kapittelschool een z.g. „choraalhuis” verbonden. Zoo moeten naar de gegevens, die Schöngen daaromtrent verzamelde, de kapittelkerken van St. Salvator, St. Jan en St. Marie te Utrecht elk een choraalhuis hebben gehad. Niet steeds lagen ze, zooals het choraalhuis van St. Marie, in de onmiddellijke nabijheid der school. Het choraalhuis van den Utrechtschen Dom, moet naar Muller mededeelt, oorspronkelijk gelegen hebben op den hoek van Oudkerkhof en Domsteeg, dus op $\pm$ 75 M. van de kerk en werd eerst na de voltooiing van de kruisgang in 1506 vervangen door een nieuw choraalhuis aan den Z.O.hoek van de kloostergang gelegen, waar 16 choralen onderdak vonden.

Terwijl wetenschappelijke en liturgische vorming bij de Nederlandsche kapittelscholen aan dezelfde inrichting plaats vonden, schijnt in Engeland een bepaald onderscheid te zijn gemaakt tusschen „Songschool” en „Grammarschool”. Zoo lezen we bij Leach²⁾ pag. 6: „The twin schools of Grammar and Song, which have often been confounded as if they were one school, are found side by side in connexion with all the great churches, as distinct foundations, completely differentiated in function as they were in their teaching and generally in their government,” en op pag. 94: „The Dutch practice of combining the grammar and the songschool was in fact oldfashioned and retrograde compared to the English or Frankish method, which as we saw separated the grammar from the songschool.”

PAROCHIE- EN STADSSCHOLEN.

Evenals aan dom- en kapittelkerken waren reeds in zeer vroegen tijd aan sommige parochiekerken scholen verbonden.

Ook omtrent deze oudste parochiescholen is weinig bekend. Meer dan de kapittel- en kloosterscholen, welke toch in de eerste plaats opleidingsinrichtingen voor den geestelijken stand waren, zullen de parochiescholen tot de volksontwikkeling hebben bijgedragen. Vooral sedert de opkomst der steden tegen het einde der 12e eeuw, winnen de kerspelscholen aan beteekenis. Verscheidene van deze parochiescholen komen allengs in handen der stedelijke regeeringen om als stadsschool vaak de eenige, in elk geval de voornaamste onderwijsinrichting te worden voor de leergierige jeugd van de tot welstand gekomen burgerij.

Nader in te gaan op de rechtsverhoudingen, die, wat de school betreft, tusschen parochiale en stedelijke autoriteiten bestonden, welke nog ingewikkelder werden, als de parochiekerk tot kapittelkerk werd verheven, valt buiten het kader van dit artikel. Opgemerkt

¹⁾ Schöngen 156.

²⁾ Leach, Schools of mediaeval England.

zij alleen, dat, ook nadat de school in handen der stad is overgegaan, arme scholieren als „choralen” den dienst in de nabijgelegen parochiekerk blijven opluisteren, de scholieren onder leiding van den schoolmeester aan processies en andere kerkelijke plechtigheden deelnemen, het schoolmeestersambt vaak met dat van koster en cantor der kerk verbonden blijft en tot in de 15e eeuw ook de stadsschoolmeester in den regel een lagere geestelijke is.

De band tusschen kerk en school komt dan ook in de ligging van het schoolgebouw ten opzichte van de kerk goed uit. In den regel is het in de onmiddellijke nabijheid der kerk gelegen, hetzij als vrijstaand gebouw op, of aan den rand van het kerkhof, (St. Jacobskerk te Utrecht, St. Maartenskerk te Tiel en te Groningen, O. L. Vrouwenkerk te Dordrecht, St. Jacobskerk te 's-Gravenhage enz) of als aanbouw van de kerk (Scholen te Doetinchem, Edam en Hattem). ¹⁾

In menige stad geven de straatnamen nog eenige aanwijzing, waar ongeveer de vroegere parochie- of stadsschool moet hebben gestaan: Middelburg (Latijnsche Schoolstraat), Delft en den Haag (Schoolstraat), Haarlem en Leiden (Schoolsteeg), Amsterdam (Schoolsteeg bij de N.Z.School, zie ter Gouw).

De onderstelling van Peters ²⁾, dat de oudste parochieschooltjes hier te lande van hout waren en met stroo bedekt, zal in verband met het feit, dat de meeste huizen der middeleeuwsche stad van hout waren, wel juist geweest zijn. De oudste scholen, waarvan we eenige berichten in publicaties vonden, hadden echter reeds steenen wanden, al hebben de steenen misschien de velden van een houten vakwerk gevuld. De oudste stadsscholen, waaromtrent we eenige nadere gegevens hebben, zijn alle uit de 15e eeuw. Zoo de stadsschool te Brielle, die in 1466—67 werd gebouwd ³⁾. Volgens de Brielsche stadsrekeningen moet het een laag steenen gebouwtje zijn geweest met riet gedekt. Van de schoolruimte was een kamer afgescheiden, het slaapvertrek van den meester. De kamer had vloer en zoldering; beide worden in dezelfde post vermeld als het „beschieten” van de kamer ⁴⁾, en daaruit vermoeden we, dat het eigenlijke schoolvertrek een ruimte met open kap en leemen vloer moet zijn geweest.

Verder valt uit de rekening op te maken, dat de wanden geraapt en vermoedelijk de buitenmuren gepleisterd waren; de vensters moeten tenminste ten deele met glas bezet zijn geweest. Veel overeenkomst met dit primitieve schoolgebouwtje te Brielle vertoont de „Grote Schole” te Middelburg, die in 1483—86 een ingrijpende verbouwing onderging.

Vóórdien was het, naar Vögler ⁵⁾ ons mededeelt, een gebouwtje met strooien dak, bestaande uit twee vertrekken, het schoollokaal en de woning, de z.g. „camere”, het slaapvertrek van den meester.

¹⁾ Te Doetinchem en te Edam was het schoollokaal boven één der portalen van de kerk gelegen.

²⁾ Brugmans en Peters: „De Nederlandsche stedenbouw”.

³⁾ Zie de Navorscher 1882 blz. 449.

⁴⁾ Ook het schoollokaal, dat de stad Arnhem in 1419 liet bouwen, had een dergelijk slaapvertrek voor den meester. Zie Nettessheim, pag. 119. Zoo is het evenmin onmogelijk, dat het „cameriken” waar de Goudsche stadsrekening van 1510 van spreekt een slaapvertrek voor den meester is geweest. (Zie Kesper: Gesch. Gymn. Gouda. Pag. 38).

⁵⁾ Dr. J. G. Vögler: Geschiedenis van het Middelburgsche gymnasium. (Archief Zeeuwsch Genootschap 1894. blz. 210).

Bij de verbouwing van 1483 werd het rieten dak door een leien dak vervangen. Ook kreeg de schoolmeester in 1486 eene afzonderlijke woning naast de school. De twaalf „veynsteren” van de school, in de stadsrekening van 1515 genoemd, doen ons vermoeden, dat het Middelburgsche schoolvertrek een vrij groote ruimte moet zijn geweest.

Evenals de Middelburgsche was ook de Hattemsche school oorspronkelijk met riet gedekt en kreeg eerst in 1537 een pannen dak. Een post in de stadsrekening van 1487, toen er aan de school nog al wat verbouwd schijnt te zijn, spreekt van het „magnum locum” waaruit men zou afleiden, dat de school een afzonderlijk vertrek voor jongens en voor meisjes had. (Te Brielle zaten de meisjes in een afzonderlijken hoek van het schoollokaal) ¹⁾. School en meesterswoning waren te Hattem gescheiden, maar onder één dak. ²⁾

Te Venlo ³⁾ werd in 1457 een nieuwe school gebouwd, die eveneens uit twee localiteiten, één voor meisjes en één voor jongens bestond, een trap voerde naar de beide zolders boven de localiteiten. Dit gebouw was met leien gedekt; de in de stadsrekening genoemde 9500 dakleien en het dakoppervlak van 14 roeden, doen ons vermoeden, dat het gebouwtje zoo ongeveer een oppervlak van 100 à 120 M². heeft gehad. De naast de school staande meesterswoning, die in 1457 niet werd vernieuwd, behield haar dak van stroo.

Het stadsbestuur van Gouda kocht in 1407 een huis op het gedeelte van de markt, dat thans nog den naam van Regenboog draagt, en liet dit tot school inrichten. Volgens Kesper ⁴⁾ zouden er ± 300 scholieren tegelijk onderwezen zijn; overigens kan hij ons over in- en uitwendige inrichting van deze Goudsche school weinig anders mededeelen, dan dat er hoogstwaarschijnlijk twee lokalen waren, één voor jongens en één voor meisjes. Een halve eeuw later, ± 1453, werd het geheele gebouw tot den grond toe afgebroken en opnieuw opgetrokken. In 1454 was deze school gereed. 't Hoofdlokaal was een goed verlichte ruimte met een steenen vloer, die 's winters met stroo gedekt werd.

De Goudsche school zal, hoewel ons geen afmetingen bekend zijn, vermoedelijk wel tot het grootere type schoolgebouwen behooren, dat we in andere tot bloei gekomen 15e en 16e eeuwse steden terug vinden. Menig stedelijk bestuur stelde hoogen prijs op een floreerende stadsschool, die in den regel goede baten afwierp en trachtte door allerlei bepalingen de oprichting van concurrerende bijscholen tegen te gaan. ⁵⁾ Al moge de bloeiende stadsschool echter de trots van vroedschap en burgerij geweest zijn, het schoolgebouw miste uitwendig de kwistige overdaad, die de architectuur der laat 15e en vroeg 16e eeuwse raadhuizen, marktgebouwen en gildehuizen kenmerkte, en de sobere behandeling van de façade van het schoolgebouw sloot zich meer aan bij die der kloostergebouwen dan bij den pronkerigen, laatgothischen profaanbouw. Om practische redenen werd echter de bouw van groote scholen noodzakelijk. De schoolbevolking was zoodanig toegenomen, dat ook bij zeer elementair onderwijs de meester door één of meer ondermeesters moest worden bijge-

¹⁾ De Navorscher 1882 blz. 449.

²⁾ Zie F. A. Hofer: De kerk van Hattem (Werken Gelre).

³⁾ Zie Nettesheim, blz. 106.

⁴⁾ Dr. L. A. Kesper: Gymnasium te Gouda. Pag. 37.

⁵⁾ Zie b.v. Ter Gouw: Geschiedenis van Amsterdam.

staan. (Zoo kreeg de stad Venlo in 1417 een ondermeester en in 1466 een derde leerkracht aan de school¹⁾; de Leidsche schoolmeester had in 1393 reeds een „ghesel”²⁾).

Een vérdoorgevoerde klasseverdeeling en een uitgebreid leerplan hadden in de 15e en 16e eeuw in het bijzonder die stadsscholen, waaraan Broeders des Gemeenen Levens als leerkrachten waren verbonden. De in een fraterhuis te zamen wonende broeders waren meer permanente leeraren dan de gewone stadsschoolmeesters, die in den regel zeer ambulantly waren en zich slechts zelden voor langeren tijd aan dezelfde school verbonden. Daar men zich in de fraterhuizen vlijtig toelegde op het afschrijven van boeken, beschikten de fraters gewoonlijk over uitgebreide boekerijen, wat niet anders dan aan hun onderwijs ten goede kon komen. Het uitstekende onderwijs der broeders en der met hun kring in verbinding staande geleerden (Johannes Cele) deed de weetgierige jongelingschap van het humanistische tijdperk naar de beroemde stadsscholen stroomen, welke ware centra van wetenschap en volksvoorlichting werden en in menig opzicht de in Noord-Nederland nog ontbrekende universiteiten vervingen. Sommige dezer stadsscholen telden in haar bloei-periode haar leerlingen bij honderdtallen (Zwolle, Amersfoort, Den Bosch)³⁾.

Tot grooten bloei kwam de „Grote” School van Zwolle tijdens het rectoraat van Joh. Cele. Van een gewone stadsschool met één enkelen meester, die tevens cantor was, ontwikkelde zij zich onder Cele's leiding tot een onderwijs-instituut met 800—1000 leerlingen, verdeeld over acht klassen. Cele werd bijgestaan door drie academisch gevormde leerkrachten, die hun opleiding te Parijs hadden ontvangen⁴⁾.

Het groot aantal leerlingen kon onmogelijk in de eenvoudige Zwolsche stadsschool geborgen worden, meerdere stedelijke gebouwen hebben dan ook toenmaals tijdelijk als school dienst gedaan. Wij moeten ons ook niet voorstellen, dat de 80—100 leerlingen van elke klasse gezamenlijk onderwijs ontvingen, maar ons zulk een klasse voorstellen, verdeeld in groepen van 8 à 10 leerlingen, die afzonderlijk, vaak door een meer gevorderden leerling, onderwezen werden⁴⁾.

In den regel hebben de fraters er zich toe bepaald onderwijs te geven aan bestaande kapittel- en stadsscholen en slechts bij uitzondering zelf scholen gesticht (Gouda - Utrecht)⁵⁾.

De talrijke scholieren, die van heinde en ver naar de door de fraters geleide kapittel- en stadsscholen stroomden, vonden ten deele onderdak bij de burgerij, ten deele in de door de broeders gestichte en geleide arme en rijke klerkenhuizen. Evenmin als het fraterhuis, stond het klerkenhuis in eenig verband met de school.

Te Utrecht stonden school en fraterhuis naast elkander (Hiëronymusschool). Omtrent de inrichting van de stichtingen en school der Broeders te Gouda geeft Kesper⁶⁾ ons maar weinig gegevens. Fraterhuis en school schijnen hier in één gebouw

¹⁾ Zie Nettessheim 129.

²⁾ L. Knappert: Gesch. Lat. School, Leiden—Leidsch Jaarboek 1904.

³⁾ Zie ook G. H. M. Delprat: Over de Broederschap van G. Groote.

⁴⁾ Schöngen: Die Schule von Zwolle.

⁵⁾ Real. Encyclopädie der Prot. Theol. und Kirche III blz. 506.

⁶⁾ Kesper: Geschichte Gymnasium Gouda. Pag. 112.

vereenigd te zijn geweest. Het schoollokaal moet tevens als slaapvertrek voor de gasten hebben dienst gedaan. Voorbeelden van scholen, die tevens als slaapvertrek voor scholieren gebruikt werden zijn ons in N.-Nederland niet bekend; in sommige streken van Duitschland schijnt dit echter wel voorgekomen te zijn. Thomas Platter ¹⁾ deelt over zijn verblijf te Breslau het volgende mede: „Den Winter liegen die Schüler auf der Erde in der Schule, die Bacchanten aber in den Kämmerlein, deren zu St. Elizabeth etliche hundert waren. Den Sommer aber, wenn es heisz war, lagen wir auf dem Kirchhof, trugen Gras zusammen das man im Sommer in den Herrengassen vor die Häuser am Samstag spreitet; das trugen etliche an einem Oertlein zusammen auf dem Kirchhof, lagen darin wie die Säu in der Streu. Wenn es aber regnete, liefen wir in die Schule und wenn es Ungewitter war, so sangen wir schier die ganze Nacht responsonia und andere (Lieder) mit den Subkantor.”

De zorg aan de huisvesting der scholieren, zoowel door de fraters als door de stedelijke bevolking besteed, kan er toe hebben geleid de zeer ambulante 15e eeuwse scholieren langeren tijd aan dezelfde school te verbinden. Overigens bleef de schoolbevolking zeer ongelijk. Een burgertwist, een oorlog, een epidemie kon aanleiding zijn, om de schoolbevolking uiteen te doen stuiven. Ook zal al of niet gewilde concurrentie tusschen de in het oosten van ons land gelegen, door de fraters geleide scholen, niet uitgebleven zijn. De uitvinding der boekdrukkunst moet de cultureele beteekenis van de boekerijen in de fraterhuizen hebben verminderd en toen het onderwijs der broeders na de Reformatie, zoowel in de Noordelijke- als in de Zuidelijke Nederlanden, niet meer gewild was, is het langzamerhand geëindigd. Verschillende scholen, waar zij doceerden, vinden we later terug als in Protestantschen geest gereorganiseerde Latijnsche scholen.

De stadsschool te Zwolle, van welke Cele rector was, moet ongeveer op dezelfde plaats gestaan hebben als het schoolgebouw, dat de stedelijke regeering in 1445-1446 deed bouwen. Het nieuwe gebouw maakte deel uit van een complex stedelijke gebouwen, die in de eerste helft van de 15de eeuw aan de O.-zijde van het Grootte kerkhof verzezen en waartoe het Raadhuis, Meentehuis, Wijnhuis, de Raadstoren en de school behoorden. De stadsschool lag aan den Z.W.-hoek van de bouwengroep (zie fig. 3). Uit een opmeting van 1844 ²⁾, toen de school en de belendende gebouwen gesloopt werden en uit eene afbeelding in het rijksarchief te Zwolle kunnen we ons eenigermate eene voorstelling van deze Zwolsche stadsschool maken. De hoofdafmetingen moeten ongeveer 26 M. bij 12 M. geweest zijn. Met haar korte zijde lag de school aan het kerkhof van de St. Michaelskerk, met de lange zijde naar de Lombardstraat. Op de reeds genoemde afbeelding zien we de school als een eenvoudig gebouw van twee verdiepingen met zadeldak. De lange gevel heeft een regelmatige rij vensters boven en beneden, met zware tusschendammen. De ingang was aan de korte zijde naast den massieven Raadstoren. Over de inwendige indeeling weten we weinig; van meet af aan moeten beneden- en bovenruimten door tusschenwanden onderverdeeld zijn geweest, maar daar het gebouw later verbouwd werd, is moeilijk meer te zeggen op welke wijze.

¹⁾ Thomas Platter: Ein Lebensbild aus dem Jahrhundert der Reformation. Pag. 24.

²⁾ Zie Bijdragen Geschiedenis Overijssel, Deel III. blz. 33.

Het schoolgebouw, dat nu nog bij de St. Stevenskerk te Nijmegen staat, is van 1544. In het jaar 1397 moet de school echter al te dierzelfder plaatse gestaan hebben.¹⁾ Evenals de Zwolsche stadsschool is de z.g. „Apostolische” school te Nijmegen een gebouw van twee verdiepingen met zadeldak. De buitenmaten van den bouw zijn ongeveer 29 M. bij 7 M. De langgerekte gevel aan de kerkhofzijde is door pilasters met blindbogen in elf traveeën verdeeld. In vroeger dagen sierden twaalf apostelfiguren deze pilasters. De vensters zijn klein en kunnen de achterliggende schoolruimten niet anders dan spaarzaam verlicht hebben. De ingang van het gebouw bevindt zich, evenals te Zwolle, aan de zijde van het kerkhof, in het midden van den voorgevel en voegt zich bescheiden in de pilasterverdeling. Een timpaan met opschrift boven de deur, accentueert even den toegang van het gebouw.

De langgerekte hoofdvorm van het gebouw maakt het waarschijnlijk, dat de binnenruimte steeds in meerdere vertrekken

onderverdeeld is geweest. Daar echter, zooals Schevichaven²⁾ mededeelt op den Zondag vóór Pinksteren de maaltijden van het St. Nicolaasgilde er plaats vonden, waarbij $\pm$ 260 personen aanzaten, kunnen het niet anders dan eenige zeer ruime vertrekken geweest zijn.

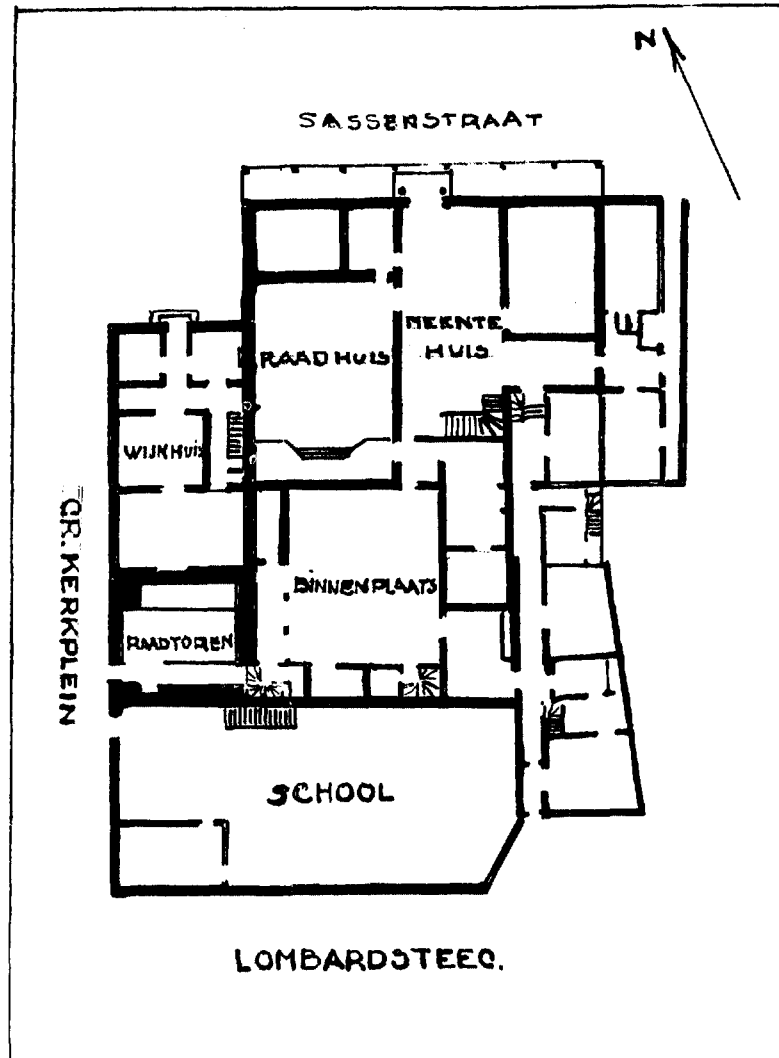

Fig. 3. Stadschool te Zwolle. (Uit Bijdr. Gesch. Overijssel. Deel III).

¹⁾ Schöngen pag. 265.

²⁾ Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen.

Groter nog dan de Apostolische school te Nijmegen was het schoolgebouw achter de St. Maartenskerk te Groningen. Peters¹⁾ geeft als hoofdafmetingen $\pm$ 40 M. lengte bij 12.30 M. breedte. We hebben van het gebouw een afbeelding uit het jaar 1622²⁾. Wel is waar was de St. Maartensschool reeds in 1601 verplaatst naar het Minrebroederklooster en het oude schoolgebouw tot Provinciehuis ingericht, maar bij de verbouwing van 1601 kan aan het uitwendige weinig veranderd zijn geworden³⁾. In aanleg vertoont het gebouw eenige overeenkomst met de school te Nijmegen; denzelfden langwerpigen vorm, twee verdiepingen en een met pannen gedekt zadeldak. De vensters zijn echter gerekter en wellicht wat grooter dan die der Nijmeegsche school. In het midden van den gevel bevindt zich een uitgebouwde achtkantige traptoren met peervormigen spits. Links van den toren bevinden zich boven en beneden 6 vensters met zware tusschendammen. Eerst bij de verbouwing van 1635 is het aantal vensters zeer vergroot en het dak verhoogd⁴⁾. Eenige voorgebouwttjes en een hooge muur beletten ons op de tekening den ingang van de school te zien, die vermoedelijk wel bij den traptoren zal hebben gelegen. Het ommuurde plein was door een groote poort van het kerkhof af toegankelijk.

Een imposant schoolgebouw moet ook de in het jaar 1591 gebouwde stadsschool te Roermond geweest zijn, een gebouw van twee verdiepingen met hoog leien dak, dat naar het aantal gebruikte dakleien te oordeelen, ongeveer twee maal zoo groot als de Venlosche school van 1457 was⁵⁾. Ook hier, evenals te Groningen, vormde een wenteltrap in een uitgebouwd traptoren de verbinding tusschen beneden- en bovenvertrekken, terwijl de scholen van Zwolle en Nijmegen een inwendige trap moeten hebben gehad. Den gerekten vorm van de scholen van Groningen en Nijmegen vinden we terug in de „alte Schule” van de N. Deutsche Hansestad Wismar, één der best bewaarde voorbeelden van laat-Gotische baksteen-architectuur⁶⁾.

Ten slotte willen we nog opmerken, dat men in de middeleeuwsche stadsscholen vooral geen lokaliteiten moet zien, die alleen en uitsluitend voor onderwijsdoeleinden gebruikt werden. Van de scholen werd vaak een gebruik gemaakt, dat ons volstrekt ontoelaatbaar zou voorkomen. Te Gouda deed de school tijdens de kermis als standplaats voor kramen dienst en in 1499 werden de paarden van den Hertog van Saksen, die zich met zijne troepen in de stad bevond, in de school gestald⁷⁾. Evenzoo stalden in 1451 de paarden van een troep „heidens” (zigeuners) in de Groote school te Middelburg⁸⁾.

1) C. Peters: Oud-Groningerland. Pag. 233.

2) Gereproduceerd in Peters en Brugmans: De Ned. Stedenbouw en in de Gron. Volks-almanak van 1917.

3) Zie H. A. Poelman: Het Prov. huis te Gron.; Gron. Volksalmanak 1917.

4) Zie de afbeelding in Peters' Oud-Groningerland. Pag. 225.

5) Zie stadsrekening.

6) Zie de opmeting van J. F. Buchel gerepr. in Evers: De architectuur in haar hoofdtijdperken, deel II.

7) Kesper: Gesch. Gymn. Gouda. Pag. 38.

8) Vögler: Arch. Z. Gen. 1894. Pag. 212.

LATIJNSCHE SCHOLEN NA DE REFORMATIE.

Men zou verwachten, dat in de tweede helft der 16e en in de eerste helft der 17e eeuw, toen in tal van steden verouderde stads- en parochiescholen werden gereorganiseerd tot Latijnsche scholen, waar in den geest der gereformeerde religie door verschillende goed onderlegde docenten volgens een uitgebreid leerplan onderwijs werd gegeven, ook tal van schoolgebouwen zouden verrijzen, die als gebouw zeker niet voor de meest verzorgde 16e eeuwse scholen behoeften onder te doen. Dit gebeurde echter niet. In de steden, die gaandeweg van den Spaanschen naar den Staatschen kant overgingen, kregen de vroedschappen de beschikking over een aantal kerkelijke gebouwen, kapellen, fraterhuizen en kloosters, waardoor het mogelijk was, de Latijnsche school een behoorlijk onderdak te bezorgen, zonder dat er behoefde te worden overgegaan tot den bouw van een nieuw schoolgebouw. De geconfisceerde kloostergebouwen met hun rechthoekige vertrekken en regelmatig geplaatste vensters, waarvan de grootere localiteiten (wij denken speciaal aan het refect) nog in een aantal vertrekken onderverdeeld konden worden, waren naar de opvattingen dier dagen alleszins geschikt om er schoollokalen van te maken. Bovendien behoefde de school niet meer in de onmiddellijke nabijheid van de kerk te staan, daar na de verandering van godsdienst deelname aan eenige kerkelijke liturgie uitgesloten was en het optreden der Latijnsche scholieren in de kerk zich bepaalde tot den Zondagschen kerkgang ¹⁾.

Anders natuurlijk bij sommige „Duitsche” scholen in de steden en vooral bij de dorpscholen, waar kosteren en schoolmeestersambt verbonden bleven en een ligging der school op het kerkhof gewenscht bleef.

Het onderwijs aan de gereorganiseerde Latijnsche scholen was opgedragen aan rector, conrector en eenige praeceptoren, wier aantal natuurlijk nauw samenhang met het aantal leerlingen en de gelden, die het stedelijk bestuur voor het onderwijs beschikbaar had.

Hoewel van de tot school verbouwde kloosters wegens latere veranderingen de inwendige indeeling in den regel niet meer valt na te gaan, zijn er redenen genoeg om aan te nemen, dat men in menige Latijnsche school over een voldoende aantal vertrekken beschikte, om elke klasse zijn eigen lokaal te geven.

Eerder dan de weinig karakteristieke schoolgebouwen, die tijdens de Republiek verrezen (Leiden, Middelburg, Hasselt, Vollenhove), en die uitwendig al te zeer herinneren aan het woonhuistype der Hollandsche Renaissance, kunnen de tot Latijnsche school herschapen kloosters met hun gerekte vleugels en ruime binnenplaatsen eenigen invloed hebben gehad op den gemeenen vorm van het plan onzer 19e eeuwse schoolgebouwen.

Van de kloostergebouwen, die tot Latijnsche scholen werden ingericht, noemen we: het Cellebroederklooster te Gouda (1573) ²⁾, het Minrebroeder-klooster te Groningen (1601) ³⁾, het Cellebroederklooster te Rotterdam, dat van 1592 af het Erasmiaansch Gymnasium huisvestte ⁴⁾, het klooster van St. Clara te Dordrecht (1597) ⁵⁾, het St. Agnietenconvent

¹⁾ Zie b.v. ordonnantie Lat. school te Kampen 1599.

²⁾ Zie Kesper: Gesch. Gymn. Gouda.

³⁾ Peters' Oud-Groningerland. (Zie afb. 4).

⁴⁾ Kan: Geschiedenis van het Erasmiaansch Gymnasium.

⁵⁾ Schotel: De Illustre School te Dordrecht.

te 's-Gravenhage, het Clarissen-klooster te Amsterdam ¹⁾, dat eerst na 1666 de voormalige Nieuwezijdsschool herbergde, nadat het eerst aalmoezeniershuis was geweest, het Minrebroederklooster te Kampen ²⁾, en het St. Agnietenklooster te Tiel (1656)³⁾.

Verder werden onder meer tot school ingericht: de kerk van het convent van St. Agnes te Amersfoort, de Librye van de groote kerk te Edam, het arme Fraterhuis te 's-Hertogenbosch (1630) ⁴⁾.

Van de tijdens de Republiek gebouwde scholen noemen we die van Brielle (1600), Leiden (1590), Middelburg (1594), Leeuwarden (1625), Vollenhove en Hasselt. Voor zoover we ze uit afbeeldingen kennen, verschillen de gevels dezer schoolgebouwen weinig van die der laat 16e eeuwse woonhuizen en doet alleen de bredere ingang met Latijnsch opschrift, soms ook een poort in den muur der binnenplaats vermoeden, dat we met een schoolgebouw

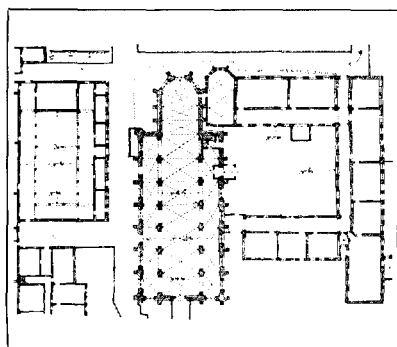

Fig. 4. Minrebroederklooster te Groningen
(Uit: Peters, Oud-Groningen).

te doen hebben. (Leiden, Middelburg). Ook moest bij een voormalige klooster de schoolpoort door klassieke attributen en een Latijnsch opschrift de bestemming van het gebouw kenbaar maken (Delft, Amsterdam, Gouda enz.).

We merkten reeds op, dat de Latijnsche scholen tijdens de Republiek meerlokalig waren. Het Erasmiaansch Gymnasium had b.v. gelijkvloers 6 leervertrekken ⁵⁾. De Latijnsche school op den Singel te Amsterdam 8 en tijdelijk 10 leslokalen ⁶⁾. De kleine Latijnsche school te Zalt-Bommel had 3 „auditoria” ⁷⁾. Om trent de in 1599 herbouwde school te Leiden deelt Orlers mede: ⁸⁾ „Van binnen is de voornoemde Schole verdeelt ende afghesheyden aan ses bysondere Scholen of classen.”

Zoo lezen we van de „Grote” School te 's-Gravenhage:

„Van binnen is de voornoemde Schoole tegenwoordig verdeelt in vyf bysondere Scholen of Classen.” ⁹⁾

Meer dan een lokaal hadden ook de Hiëronymusschool te Utrecht en de Latijnsche

¹⁾ Zie ter Gouw: Gesch. van Amsterdam.

²⁾ Bull. Oudh Bond. 8e jaargang. Pag. 80.

³⁾ Rink: Beschrijving van Tiel.

⁴⁾ Het waren niet uitsluitend de Latijnsche scholen, die van de oude kerkelijke gebouwen gebruik maakten. Zoo werden in 1585 het refter, het dormter- en de spinkamer van het klooster van St. Agnes te Amsterdam gehuurd door een Franschen schoolmeester. (Zie: de Agnietenkapel door Brugmans enz. Amsterdam 1921).

⁵⁾ Kan: Gesch. Erasmiaansch Gymnasium.

⁶⁾ Eigen Haard 1885.

⁷⁾ Epkeman (E.) Bijdr. tot de Gesch. van de Lat. school te Zalt-Bommel in de 17e en 18e eeuw, Gelre IX 1908 — Schoolregel van 1640.

⁸⁾ Jan Jansz. Orlers: „Beschrijvinge der Stadt Leyden”. Pag. 216.

⁹⁾ Beschrijving van 's Gravenhage door Mr. Jacob de Riemer, R. G. 1e deel pag. 600.

scholen te Middelburg, Groningen, Zutphen, Brielle, Leeuwarden en andere plaatsen.

In den regel was bij de Latijnsche school een afzonderlijke rectorswoning, hetzij dat een vleugel of aanbouw van het voormalige klooster tot rectorswoning was ingericht, of dat voor den rector een afzonderlijke woning naast of bij de school was gebouwd. Algemeen was ook het gebruik, dat de rector kostscholieren hield, wat trouwens door gewone schoolmeesters ook veel gedaan werd, blijkens de veel voorkomende bepaling in de schoolordonnantien, dat een schoolmeester alleen meisjes of alleen jongens „in cost” mocht houden.

Kostscholieren van Rectoren der Latijnsche scholen waren of gehuisvest in de rectorswoning (zooals te Middelburg en Leiden) of in een boven de schoollokalen door houten afscheidingen in cabines verdeelde slaapzaal (Rotterdam en Gouda).

De gebouwen, welke tijdens de Republiek als Latijnsche school dienst deden, zijn zóó uiteenlopend en veelsoortig van aard, dat het haast ondoenlijk is, iets te vinden wat zij gemeen hebben. Het eenige, wat ons dan ook opvalt, is, dat men er naar gestreefd moet hebben, ze één algemeenen ingang te geven, zoodat de leerlingen de school niet kunnen binnengaan of verlaten zonder opgemerkt te worden. Soms geeft een groote poort (voor het gemak is in één der deurvleugels een kleinere deur gemaakt) toegang tot een ruime binnenplaats, van waaruit de verschillende localiteiten betreden kunnen worden (zooals bij de Hiëronymusschool te Utrecht en het Erasmiaansch Gymnasium te Rotterdam), elders bevindt zich achter den ingang een ruim voorhuis. Van dit voorhuis uit heeft men toegang tot enkele lokalen en tot de overige door de binnenplaats over te steken, die achter het voorhuis gelegen is. Uit de beschrijving van dr. Kan en de op het gemeente-archief te Rotterdam berustende teekeningen, kunnen we ons van het voormalige Cellebroederklooster, ná 1592 Erasmiaansch Gymnasium, een vrij goede voorstelling maken. Het was een tweevleugelig gebouw, dat een met iepen beplante plaats aan twee zijden omsloot. Het hoofdgebouw met de zes leslokalen beneden, de slaapvertrekken van de kostscholieren boven, lag aan de W.-zijde van deze plaats. De rectorswoning lag in den anderen vleugel aan de N.-zijde der binnenplaats, die aan de Z.-zijde door een hoogen muur, waarin zich de schoolpoort bevond, werd afgesloten.

Evenzoo waren de gebouwen van de oude Hiëronymusschool te Utrecht rond een binnenplaats gegroepeerd. Zooals men weet, was de Hiëronymusschool oorspronkelijk één der weinige door de Broeders des Gemeenen Levens zelf gestichte scholen. School en fraterhuis waren van den aanvang af door een poort gescheiden. Voor het schoolgebouw, zoowel als voor het fraterhuis werden naar beide zijde. steeds meer woonhuizen in gebruik genomen, totdat het complex in de bocht van den „Regenboogh” (de latere Kromme Nieuwe Gracht) reikte van den stadswal tot de kapel van het huis (de latere Remonstrantsche Kerk). Na 1576 kwamen deze gebouwen in handen der stad en dienden in hun geheel van 1586 af tot huisvesting van de Stedelijke Latijnsche School, die den naam van Hiëronymusschool bleef voeren. Weinige jaren na de reorganisatie der school moeten op het binnenterrein woonhuizen voor rector en praeceptoren zijn bijgebouwd (Men zie de Typogr. atlas der stad).

De poort in de kromming van den „Regenboogh” gaf toegang tot de groote binnenplaats, vanwaar de verschillende lokalen en woningen te bereiken waren.

In 1566 werd de Nieuwezijdsschool te Amsterdam naar het vrijgekomen Aalmoezenershuis, het voormalig Clarissenklooster op den Singel overgebracht en in 1678 met de Oudezijdsschool, die voordien aan de Koestraat gelegen was, vereenigd.

Wagenaar ¹⁾ beschrijft ons, hoe zich ter rechterzijde achter de poort het vertrekje van den Claviger bevond, ter linkerzijde de ingang naar de tweede klasse, dan vervolgt hij:

„De gantsche Latijnsche school is, naamlijk in zes bysondere Classen of Schoolen verdeeld voor welken, eertijds agt vertrekken geschikt waren; doch nu niet meer dan zes vertrekken gebruikt worden. De poort doorgestaan zijnde komt men op een lugtige binnenplaats, met boomen bezet; op welke de in- en opgangen zijn naar de overige schoolen. Rechts af is de ingang naar de eerste School, de grootste van de zes. Tegenover de Poort, treedt men in de vierde School, waarbij de opgang is naar de vijfde en derde School, die, voor elkanderen, langs den zuidelijken gevel van 't gebouw, in, en op den hoek van 't klooster geplaatst zijn. De derde School komt regt boven de eerste, en de zesde, die aan de noordzijde van 't gebouw en aan den kant van de Rectorswoning geplaatst is, regt boven de tweede. De woning van den Rector staat nevens de School ten noorden en heeft verscheiden goede beneden- en bovenvertrekken en onder deezeen een bekwaame Eetzaal, en een ander vertrek, daar gestookt wordt, ten dienste der Schoolieren, die bij den Rector inwoonen, en voor ieder van welken, boven een afgezonderd vertrek geschikt is: voorts een ruimen keuken, twee kelders en andere gemakken.

Boven de Eetzaal en de naaste vertrekken is een groote zaal, die ten wedereinde een' Engelschen schoorsteen heeft, en van eene zydplaats, in 't noorden licht scheidt. De schoolieren worden hier, tweemaal 's jaars, beproefd, in 't bijzijn van de Scholarchen en den Visitor, die in 't oosteinde van 't vertrek op groote armstoelen, aan eene langwerpige vierkante tafel, plaats neemen. De Rector zit benevens hen: en de schoolieren zijn tegenover hen op schuin agter elkanderen oplopende banken, gezeten.”

De opgangen door Wagenaar genoemd, zijn misschien buitentrappen geweest, zooals er van de binnenplaats van de St. Agnietenkapel ²⁾ één leidde naar de beide hoorzalen van de Illustre school op de eerste verdieping. Niet alle Latijnsche scholen zullen een aula en zeker niet zoo'n goed ingerichte bezeten hebben als de Latijnsche school te Amsterdam. Soms was de „Rectorschool” ruim genoeg om alle leerlingen te bevatten.

Te Middelburg deed tal van jaren de Koorkerk als aula dienst ³⁾. Zooals thans nog de Pieterskerk door het Utrechtsche Sted. Gymnasium als aula gebruikt wordt.

Meerdere oude kloosterruimten zullen, zooals het refter te Arnhem ⁴⁾ in 1617 bij of kort na hun ingebruikname als school grootere ramen (kruisvensters) hebben gekregen. Niet steeds waren dan ook de onderramen der kruisvensters van glas voorzien, en de stedelijke regeering van Middelburg moest nog in 1703 besluiten, in de schoollokalen der Latijnsche school, onderramen van glas te maken, daar de leerlingen des winters niet voldoende konden zien om hun „themata” te maken, en de luiken niet konden openzetten, daar ze dan te veel last van regen en koude zouden ondervinden ⁵⁾.

¹⁾ Amsterdam in zijn opkomst enz. door Jan Wagenaar, 2e stuk 1765, pag. 375.

²⁾ Zie Brugmans: de Agnietenkapel, Amsterdam 1921.

³⁾ Vögler: Archief Z. Gen. VII. Pag. 441.

⁴⁾ Zie van Hasselt: Arnheemsche oudheden.

⁵⁾ Zie Vögler: Arch. Z. Gen. VII. Pag. 421.

In de 18e eeuw werden bij meerdere scholen de kruisvensters weer vervangen door de groote 18e eeuwse vensters met hun netwerk van glasroeden en vierkante ruitjes. Men vergelijkte bijv. de afbeeldingen van het Erasmiaansch Gymnasium van 1723 en van 1753, toen juist een jaar geleden de W.-vleugels vernieuwd waren ¹⁾, voorts een afbeelding in Commelin van de Lat. school op den Singel te Amsterdam, blz. 645, en een afbeelding van dezelfde school bij het artikel in Eigen Haard (1885). Ook de Lat. school te Leiden heeft oorspronkelijk kruisvensters gehad.

Toch waren deze schoolvensters niet veel grooter dan die der toenmalige patriciërs-huizen. De eerste helft der 19e eeuw heeft met dit raamtype nog genoeg genomen en eerst de hygienisten van de tweede helft der eeuw zijn grootere lichtvlakken gaan eischen, wat geleid heeft tot het ontstaan van een speciaal raamtype, dat het meest karakteristieke element is geworden in de 20e eeuwse school-architectuur.

De gegevens omtrent andere scholen, dan de Latijnsche, tijdens de Republiek, zijn uiterst schaarsch. Verreweg de meeste Fransche, Duitsche en de z.g. „matressen“-scholen zullen in één of twee vertrekken van een willekeurig particulier huis gevestigd zijn geweest; de weesscholen in een zaal van het weeshuis, die evengoed een andere bestemming had kunnen hebben. Van een schoolgebouw kan in zulke gevallen dan ook geen sprake zijn. Sommige armscholen, door particulieren gesticht, en enkele in de 18e eeuw opgerichte stadsarmscholen waren in leegstaande kerken ondergebracht (Leiden) ²⁾. Ook in het midden en op het einde der 18e eeuw gebouwde stadsarmscholen kunnen niet anders dan hoogsteenvoudige gebouwtjes met een of twee zeer ruime lokalen geweest zijn, waar een groot aantal kinderen geborgen kon worden.

Ten plattelande moeten school en kosterwoning onder één dak, aan het kerkhof gelegen, een veel voorkomend type geweest zijn. Overigens werd aldaar in allerlei ruimten, kerkportalen, stallen en schuren school gehouden, kortom was vrijwel elke plaats daartoe goed genoeg ³⁾.

II.

Voorstellingen, betrekking hebbende op het schoolwezen zijn ons reeds bekend uit de beeldende kunst der Grieken en Romeinen. Naast afbeeldingen, waarop wij den magister met zijne leerlingen aantreffen, zijn ons uit de middeleeuwen een aantal symbolische voorstellingen van de zeven vrije kunsten bewaard gebleven. Reeds in de 5e eeuw beschrijft Martianus Capella, deze als zeven jonkvrouwen, elk met hare eigen attributen; aan soortgelijke beschrijvingen ontbreekt het in de middeleeuwse literatuur niet. Het is niet onmogelijk, dat het onderwerp reeds vrij vroeg door de beeldende kunstenaars wordt behandeld, al is ons slechts een hoogst enkele voorstelling van vóór 1200 bekend. Waar het onderwijs in de grammatica als het elementaire werd beschouwd, dat reeds aan jeugdige scholieren werd gegeven, zijn op voorstellingen van de Grammatica aan de voeten van de vrouwen-

¹⁾ Beide afbeeldingen van J. Korteband in het Stedel. Archief te Rotterdam.

²⁾ Zie Frans van Mieris: Beschrijving der Stadt Leyden.

³⁾ Voor dorpsscholen zie art. in: Limburgsch Jaarboekje 1912. — Paed. Tijdschrift 1919, pag. 135 — Gron. Volksalmanak 1912, blz. 48—77.

figuur vaak een paar kinderen gezeten, die onderricht ontvangen (zie Mâle: *L'art chrétien au treizième siècle*, Afb. van een der portalen van de kathedraal van Chartres, fig. 32, pag. 117). Van de vele attributen, waar de beschrijving van Capella van gewaagt, is op deze voorstelling alleen de roede overgebleven; de roede, die door de volgende eeuwen heen het attribuut van den schoolmeester blijft. Het op den grond zitten der leerlingen is niets ongevoons. Thurot deelt in zijn werk „de l'organisation de l'enseignement dans l'université de Paris”, pag. 69 mede, dat

de studenten aan de Parijsche hoogeschool nog tot het einde van de 15e eeuw op den grond zaten.

Tijd en gelegenheid ontbrak ons een voldoende aantal afbeeldingen van middeleeuwsche scholen na te gaan om eenigermate te kunnen beoordeelen of en in hoeverre deze ons aanwijzingen omtrent de ontwikkeling van het middeleeuwsch schoolinterieur geven. Slechts enkele reproducties in handboeken over schoolwezen en over middeleeuwsche schilderkunst zijn ons bekend van oude miniaturen, waarop de zitbanken in ieder geval ontbreken. Een nog zeer primitieve voorstelling van den middeleeuwschen magister met zijn jeugdige leerlingen toont ons een miniatuur uit het

Fig. 6. Laat-15e eeuwse Accipiesbilder.

Manessische Handschrift ¹⁾ (13 eeuw, Heidelberg). De leerlingen zitten op de treden van een soort podium. Rechts worden twee kleinere knapen onderwezen door een op de hoogste trede gezeten jongen leeraar, misschien wel een oudere leerling, aan wien het onderwijs van de kleine jongens is opgedragen. De leermeester van de beide oudere knapen links zit op een soort bank of kist en heeft een lezenaar voor zich.

Op andere miniaturen ontbreken de treden en zitten de leerlingen op den grond ²⁾.

¹⁾ Zie Emil Reicke: *Der Lehrer*. Diederichs Monogr. Band IX. Abb 1.

²⁾ Zie o.a. Schöngen blz. 290. Miniatuur uit H. S. fr. 574 fol. 27. Bibl. Nationale Paris; Leach: *The schools of Mediaeval England*, pag. 88. Initiaal Brit. Mus. Ms. Burney 270 j. 94 c. 1350. — idem pag. 236 Brit. Mus. Ms. Burney 275 j. 176 b.). Ook een Initiaal uit de Donat van Conrad Dinck m. t. Ulm 1475 geeft een schoolmeester met drie op den grond zittende leerlingen weer. (zie Emil Reicke).

Echter moeten lang vóór het einde der 15e eeuw reeds enkele Nederlandsche scholen zitbanken hebben gehad. Volgens Vögler ¹⁾ had de Middelburgsche stadsschool reeds „Sittene” omstreeks 1430; overigens zal het veel van plaatselijke omstandigheden hebben afgehangen, wanneer de schoolbanken in gebruik kwamen.

De berichten omtrent het schoolmeubilair in de 15e eeuw zijn uiterst schaarsch, en als men niets leest over deschoolbanken, behoeft men er nog niet uit te concluderen, dat ze er niet geweest zijn.

Terwijl Middelburg in het begin der 15e eeuw reeds banken had, ontbraken ze nog in 1531 op de Kapittelschool te Emmerik, die juist in het begin der 16e eeuw een tijdvak van grooten bloei beleefde en honderden leerlingen telde. Herman von Weinsberg toch, die gedurende de jaren 1531—1534 de school bezocht, deelt in zijn kroniek mede, dat de scholieren aldaar nog op den grond zaten ²⁾ („uff dem gebone”). Meermalen vinden we melding gemaakt, dat de steenen of leemen vloer van het schoolvertrek 's winters met stroo of biezen was gedekt, vandaar het z.g. „biesgeld”, dat sommige schoolmeesters ontvingen.

Eenige voorstelling omtrent de inrichting der laat

15e eeuwse en vroeg 16e eeuwse school kunnen we ons maken uit houtsneden, welke sommige Inkunabelen sierden. Een mooie verzameling van Duitsche „Accipiesbilder” is toegevoegd aan de studie van W. L. Schreiber en Paul Heitz: „Die Deutsche Accipies und Magister cum Discipulis Holzschnitte” ²⁾ (zie afb. 5 en 6). Op slechts enkele van deze houtsneden ontbreken de zitbanken en we zouden geneigd zijn te onderstellen, dat ze op die scholen, waar Latijn onderwezen werd, destijds in Duitschland al vrij algemeen waren. Naast de schemels of „schabellen”; waarop de scholieren kransgewijze

Fig. 5. Laat-15e eeuwse Accipiesbilder.

¹⁾ Zie Vögler, blz. 211.

²⁾ Nettessheim 169.

³⁾ Heft 100 van de Studien zur deutschen Kulturgeschichte.

rond of vóór den magisterstoel gezeten zijn, vinden we ook reeds de meer-persoonsbanken op deze voorstellingen, hetzij even onregelmatig geplaatst als de schemels, of in rijen achter elkander, soms ook in hoefijzervorm rond den kathedr. Deze banken hebben nog weinig met onze huidige schoolbank gemeen, meest zijn ze laag en steeds zonder leuning.

De hoefijzervormige opstelling (zie afb. 35 Bazel, Johann Amerbacht 1489 en varianten) ¹⁾ vinden we terug in verschillende 16e eeuwse houtsneden ²⁾. Misschien mag men in deze hoefijzervormige opstelling der schoolbanken het prototype van aula-inrichting in de 17e en 18e eeuw zien. Afb. 65 van Band IX D. M. z. Kulturgesch. vertoont een academische gehoorzaal met dubbele rij banken in gerekten hoefijzervorm, terwijl het middenvak vrij blijft. Gewijzigd vinden we deze opstelling terug op afb. 66 van hetzelfde werk. Denken we ons nu het hoefijzer aan de hoeken verbroken en het middengedeelte gevuld met banken naar den kathedr gekeerd, dan nadert de inrichting al zeer tot die van het groot-auditorium te Leiden en van de gehoorzaal van de voormalige Illustre school te Amsterdam, zooals we die op de plaat van J. Schoute (Gem. Archief Amsterdam) terugvinden. Schrijftafels kent het 15e en 16e eeuwse school-interieur nog niet. Gedurende de geheele Middeleeuwen tot in de 16e eeuw toe, wordt in de scholen op wastafeltjes geschreven ³⁾; van het begin der 16e eeuw af ook op papier. Gewoonlijk hebben de 16e eeuwse scholieren inktkoker en schrijfgereij aan den gordel hangen ⁴⁾ en evenzoo de schoolmeesters. Deze laatste vinden gelegenheid om het „inkthoortje” ter zijde van hun lessenaar in een ronde opening te plaatsen of aan den zijwand van den kathedr op te hangen ⁵⁾. (zie afb. 5).

Zooals we reeds opmerkten zijn de zitbanken der scholieren rond den zetel van den magister gegroepeerd. De laat 15e eeuwse afbeeldingen toonen reeds een groote verscheidenheid in schoolmeesterszetels, zoowel de eenvoudige muurbank, als den rijkbewerkten troonzetel, al of niet met baldakijn (men verg. de verschillende afbeeldingen in Heitz: Die deutsche Accipiesbilder). Toch is het zeer waarschijnlijk, dat sommige van de afbeeldingen niet de gebruikelijke schoolmeesterszetels weergeven, maar vorm en afwerking van eenig kerkgestoelte het voorbeeld van den teekenaar is geweest. Men vergete ook niet, dat verscheidene „Accipiesbilder” gehoorzalen van Universiteiten willen weergeven. Op de voorstellingen, die ons een doceerenden magister toonen, komt soms een eenvoudige leenaar voor, al of niet met draaibaar bovenstuk; soms ontbreekt deze geheel.

Geven de reeds genoemde Middeleeuwsche miniaturen ons uitsluitend een voorstel-

¹⁾ Heft 100 van de Studiën zur deutschen Kulturgeschichte.

²⁾ Zie b.v. Mon. z. deutschen Kulturgesch. IX Band p. 56. Houtsnede uit Petrarca, Trostspiegel, Augsburg 1539. — Alwin Schultz, deutsches Leben im 14en und 15en Jahrhundert (pag. 190: Burgkmair, Knabenschule).

³⁾ „Et quand à l'escole venoient
les tables d'yvoire prenoient
Adonc lor veissiez escrire
letres et vers d'amors en cire”.

(Floire et Blanceflor).

⁴⁾ Zie Mon. z. D. Kulturgesch. Band IX Beilage 2: der Schulmeister von Albrecht Dürer. Ook de school van Burgkmair, zie Alwin Schultz.

⁵⁾ Zie Schöngen, afb. op blz. 62.

ling van de magistraten met eenige hunner discipelen, de vervaardigers van de Accipiesbilder en eenige laat-15e eeuwse miniaturen trachten tevens het schoolvertrek weer te geven. Soms is het schoollokaal slechts de decoratieve achtergrond en los van de eigenlijke voorstelling; elders echter vullen de figuren reeds vrij goed het vertrek en geeft het geheel een goed beeld van het laat-middeleeuwsch schoolinterieur ¹⁾).

Sommige vroeg-16e eeuwse schoolvoorstellingen geven reeds een verdeling der leerlingen in groepen — de z.g. „Haufen" van Melanchthon — te zien, die ons in het 17e-eeuwsch schoolinterieur nog meer zal opvallen (zie de houtsnede uit de legende van St. Rupprecht van Jacob Käbel 1524) ²⁾).

Interessant is ook de „Knaben und Mädchenschule" v. Dirck Vellert (Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses, 2de deel, blz. 31) ged. 1526.

Het ruime vertrek heeft een rondgaande galerij, die langs een zichtbare trap bereikbaar is. Op de galerij wordt de jongensschool gehouden. In den linkerhoek staat de lessenaar, waaraan de meester zit. De jongens zitten dicht opéén aan een lange rondlopende tafel. Beneden is de meisjesschool; de meisjes zitten op den achtergrond rond een langwerpige tafel, ze schrijven en handwerken. Het is de oudste ons bekende voorstelling, waar schrijftafels in de school gebruikt worden. Het onderwijzen van jongens en meisjes in hetzelfde vertrek vinden we reeds op de bekende school van Holbein 1516 (Mus. te Basel).

In de 16e eeuwse dorpschool schijnt het meubilair voor de scholieren nog vrijwel te ontbreken. Men zie b.v. de tekening van P. Breughel de O. (1557): „De ezel in de school", waar alle kinderen op den grond zitten; op den voorgrond staan echter een paar lage zitbankjes, die ongebruikt blijven.

De schrijftafel, die we het eerst bij Vellert aantreffen, vinden we vrij algemeen gebruikt in de 17e-eeuwse scholen. De inrichting van het 17e-eeuwsch schoolvertrek is vrij goed na te gaan, daar het schoolinterieur door onze 17e-eeuwse genre-schilders meermalen op het doek is gebracht en we ook van de toenmalige graveurs nog menig schooltafereel bezitten ³⁾. Evenals bij de scholen in vorige eeuwen, blijft de schoolmeestersstoel het centrum van het vertrek. Het onderwijs blijft hoofdelijk; zoowel de oudere als de jongere kinderen, begeven zich, daartoe geroepen, naar den meester om hun lessen op te zeggen, en hun schrijfwerk te toonen. Daarom kunnen de kleine kinderen op de lage „leesbankjes" niet in gesloten kring rond den meester zitten, maar moeten er doorgangen open blijven, opdat de oudere scholieren, die aan de schrijftafels werken, den meester kunnen bereiken. Het zeventiende-eeuwse schoolinterieur mist daardoor die homogeniteit, die b.v. de vroegzestiende-eeuwse school van Burgkmair kenmerkt.

¹⁾ Zie de initiaal uit den bijbel te Middelburg bij het artikel van Prof. Byvanck over „Miniaturen in Hss. v. d. Bijbel"; Bulletin v. d. Oudh. Bond 1918.

²⁾ Mon. z. d. Kulturgeschichte Band IX Der Lehrer, Abb. 45.

³⁾ Dr. C. Hofstede de Groot: Verzeichnis der Werke der Hervorr. Holl. Maler des 17en Jahrhunderts. Volgens dezen catalogus behandelde Jan Steen het onderwerp niet minder dan 24 maal, Gerard Dou vier maal (waaronder drie avondschoolen), Adriaan van Ostade 38 maal, Isaäk van Ostade 16 maal, Adriaan Brouwer zes maal.

De verdeling van de scholieren in groepen naar hun vorderingen, vinden we terug in het schoolreglement van Haamstede (1682)¹⁾:

„De schoolmeester sal Sorge dragen dat in syn schole tot eerbare tugt de knegtkens en de meyskens op verscheide banken en niet bij en onder malcandren sitten, gelyck oock dat de spelders, lesers en schrijvers afsonderlijk sitten en dat de laeste bequame tafelen hebben om hare schriften daer op te leggen en int schrijven haer daer van te dienen.”

Evenzoo het schoolreglement ten platte lande binnen Utrecht (1655)²⁾.

Art. 10. Het school sal in deelen verdeelt worden, een yeder partye sal eender hande boecken leeren; die tselve boeck te samen leeren, die sullen teffens opgeroepen worden en deselve lessen opzeggen, d'andere daarby staande ende in haar boeck nasiende; deze alle gehoort sijnde sullen te samen sediglijk op haar plaatse keeren ende weder een ander partye opgeroepen worden.”

Wij vinden deze opstelling van het schoolmeubilair en deze wijze van onderwijs geven terug op de schilderijen van Jan Steen (Cat. H. de Gr. 297), Adriaan van Ostade (Louvre; Cat. H. de Gr. 383), Victorijns (Kunsthist. instituut), Richard Brackenburgh (Foto, Verz. Kunsthist. instituut; zie afb. 8).

Vooral bij plattelandscholen komt het voor, dat het meubilair beperkt blijft tot één of twee schrijftafels met bijbehorende zitbanken, en de schemels en lage zitbanken, die we korthedshalve „leesbankjes” noemen, geheel of gedeeltelijk ontbreken; jongere kinderen zitten hetzij op den vloer, hetzij op den rand van het podium onder de schoolmeestersstoel³⁾.

In tal van oude schoolreglementen komt een bepaling voor betreffende het gescheiden zitten van jongens en meisjes; alhoewel deze bepaling vaak beperkt wordt tot kinderen boven 10 jaar. Ook op meerdere afbeeldingen is het gescheiden zitten van jongens en meisjes streng doorgevoerd, speciaal, waar ter onderrichting der meisjes een matres in hetzelfde lokaal onderricht geeft (zie b.v. het Titelprentje van De Historie van Adam, Noach, Abraham te Amsterdam, bij J. Kannewet 1759).

Dat aan de afzondering van jongens en meisjes het strengst de hand zal zijn gehouden in de Wees- en Diaconale armscholen, die onder voortdurend toezicht stonden, ligt voor de hand⁴⁾.

Overigens geven de door ons geraadpleegde afbeeldingen van schoolinterieurs niet bepaald den indruk, dat jongens en meisjes immer gescheiden zaten in de 17e eeuwse scholen. De voorbeelden van dooreen zitten zijn zoo talrijk, dat het moeilijk valt aan te nemen, dat in al die gevallen de schilder of graveur opzettelijk de kinderen zoo heeft geplaatst

¹⁾ Archief voor Nederl. Kerkgesch. VI Pag. 314.

²⁾ Zie D. Buddingh: Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs.

³⁾ Zie b.v. een ets van Adr. v. Ostade, (Münchener Kupferstich. Kab.) A. v. Ostade (Foto Verz. H. de Gr. Bresser W. 1914). Richard Brackenburgh (Veil. München 15 Juni 1909; Foto Verz. H. de Gr.).

⁴⁾ Men zie in dit verband de gevelsteen van het Weeshuis te Enkhuizen (1616) (Muller, Onze Gouden Eeuw) en de schilderij voorstellende de armschool in de St. Janstraat te Middelburg (opger. 1561. De schilderij moet zich bevinden op het stadhuis te Middelburg; een photo er van is in het School-Museum te Amsterdam aanwezig).

om de compositie van zijn werk te verlevendigen. Eerder is aan te nemen, dat tegen de desbetreffende bepalingen der schoolreglementen, ook in scholen voor de gegoede burgerij (men zie de drie houtsneden van D. de Bray, R. Prent Cab.), nog al eens gezondigd werd.

In den regel zitten meester en matres, als ze in hetzelfde schoolvertrek les geven, elk in een afzonderlijke hoek. De schilderij van Jan Steen (Brigdewaterhouse Galery,

Fig. 7. 17e eeuwsch schoolinterieur.

London; Cat. H. de Gr. 287) ¹⁾, waar meester en matres aan denzelfden lessenaar zitten, staat vrijwel op zichzelf.

De vloer van de benedenlokalen blijft in de 17e eeuw, evenals in de middeleeuwen van leem of natuursteen platen. -Meestal is onder den schoolmeesterszetel een houten vlonder gelegd, vaak zoo ruim, dat ook de kinderen, die rond den meester staan, plaats daarop vinden; (men zie b.v. de beide schilderijen van A. Victorijs: Mus. Kopenhagen, repr.

¹⁾ Zie afb. 8.

in Bezemer: „Oude Boeken” en in het Kunsthist.-Instituut, Utrecht)¹⁾. Soms echter wordt een gedeelte van het vertrek bevloerd, speciaal dat onder de schrijftafels der leerlingen. In 1553 wordt de school te Hattem gedeeltelijk van een vloer voorzien²⁾. Evenzoo zullen de „buenkens”, genoemd in de rekening betreffende den bouw der school te Roermond (1591), wel houten vlonders onder banken of schrijftafels zijn geweest. Men zie ook de reeds genoemde titelprent van de Historie van Adam, Noach, Abraham, te Amsterdam bij J. Kannewet³⁾

Fig. 8. 17e eeuwsch schoolinterieur.

(1759; Het plaatje is ouder dan het boekje), waar over den steenen vloer heen gedeeltelijk een houten vloer is aangebracht. Iets dergelijks vindt men op sommige schilderijen van dorps-

¹⁾ Op enkele afbeeldingen van laat 18e-eeuwsche en vroeg 19e-eeuwsche scholen zien wij voor den kathedr van den meester eenige treden, die de kinderen beklimmen, als zij hun les komen opzeggen. (Zie: *l'école du maitre sévère* en de Oost-Indische teekening van Theodoor Roode no. 3835 en 5538 Verzameling van Stolk — men zie ook de beschrijving van een 18e eeuwsche school in de „*Menschenvriend*” van 1788.

²⁾ Zie H. A. Hofer: *De kerk van Hattem* (Gelre Werken).

³⁾ Verz. Dr. Boekenooogen.

scholen, waar in het midden van het vertrek een vloertje van eenige ruwe planken is gelegd, dat opvallend gelijk op de dansvloertjes in de 17e eeuwse dorpstaveernen. Hierop zitten de kleinste kinderen ¹⁾. In dit verband wijzen we ook op een matrassen-schooltje uit het laatst der 18e eeuw, waarop een groot aantal kinderen op een verhoogden houten vloer zitten, die een gedeelte van den steenen vloer der kamer bedekt (*La maitresse d'école indulgente*, de Sallieth 1881. Atlas v. Stolk en R. Prent. Cab.). In zekeren zin vormen deze vlonders een overgangsvorm van den steenen naar den houten schoolvloer. Echter moet in de eerste helft der 19e eeuw de vloerbedekking van vele scholen nog alles te wenschen hebben overgelaten en eerst in de 2e helft der 19e eeuw werden bij wettelijk voorschrift de houten vloeren vereischt.

Het voornaamste meubelstuk van het school-interieur blijft de zetel van den meester. Zoals we reeds opmerkten, het eigenlijke onderwijs wordt bij den meestersstoel gegeven. Is het wonder, dat verschillende 17e eeuwse genre-schilders juist dien katheders met den meester en enkele kinderen er om heen hebben afgebeeld ²⁾. Van alle 17e en 18e eeuwse schoolafbeeldingen, die wij onder de oogen kregen, is er niet één (het prentje van Numan, waarover straks, dan uitgezonderd) of de meester zit in den stoel, en we meenen daaruit te mogen afleiden, dat hij dezen maar zelden onder schooltijd verlaten heeft.

Over het algemeen zijn stoel en lessenaar, zelfs in deftige stadsscholen in tegenstelling met wat ter Gouw daarover zegt ³⁾, hoogsteenvoudig ⁴⁾.

In de plattelandsscholen was de lessenaar, soms ook de stoel, vaak uit ruwe planken getimmerd, de katheders der stadsscholen waren gewoonlijk wat gladder en beter afgewerkt, doch misten in den regel alle versiering. Mogelijk is het echter, dat enkele ongebruikte kerkgestoelten na de Reformatie als schoolmeesterszetel hebben dienst gedaan. Meestal is de 17e-eeuwse meester op een afzonderlijken stoel voor zijn lessenaar gezeten. Slechts enkele afbeeldingen geven een echten katheders met klapdeurtjes te zien ⁵⁾.

Gewoonlijk is de zetel van den meester zoo geplaatst, dat de meester het geheele vertrek kan overzien. Overigens hangt de plaatsing van den schoolmeestersstoel veel af van den vorm van het vertrek, nog meer misschien van het individueele inzicht van den meester. We moeten niet vergeten, dat geen enkel voorschrift eenige aanwijzing of regel voor de inrichting van het schoolvertrek gaf en dat de meeste schoollokalen onregelmatig en niet voor het doel gebouwd waren; dat de ééne meester in een klein, laag, bedompt vertrek aan een groot aantal kinderen onderwijs te geven had, en de ander voor een klein

¹⁾ Zie een school van Ostade (Bresser W. 1914). (Repr. in coll. Hofst. de Groot).

²⁾ Zie Jan Steen (H. de Gr. 299); (H. de Gr. 285 Dublin en 284 Mühlhausen).

³⁾ Kijkjes in de oude school.

⁴⁾ Men zie de drie houtsneden van D. de Bray (R. Prent. cab). Het uithangbord: Jean Belot van Dieppe te Hoorn (R. Prent. Cab; zie ook ter Gouw, Kijkjes in de oude school). De school van Cornelis Dusart. (Repr. Coll. H. de Gr.) B. Molenaar (Weenen Repr. coll. H. de Gr.) Jan Steen (Dublin H. de Gr. 285) enz.

⁵⁾ B.v. de gravure van Jan Luijken (R. Prent. Cab) en de jongensschool in het museum te Gouda. Soms ontbreekt de lessenaar en staat alleen een leunstoel op het podium (Gazophylace van v. d. Ende. Univ. Bibl. Leiden).

aantal leerlingen een zeer ruime schuur, stal of pakhuis met open kap gebruiken mocht, van zoodanige afmetingen, dat een hoek van het vertrek al ruimte genoeg bood.

De schrijftafels op de afbeeldingen zijn meest vlak, sommige echter hebben een aan weerskanten schuin dekvlak. De drie houtsneden van D. de Bray (R. Prent. Cab.) zijn in dit opzicht interessant. Eén ervan vertoont de vlakke schrijftafel, de tweede de schrijftafel met schuin dekvlak, terwijl de derde den overgang tusschen beide vormt, daar op de vlakke tafel schuine lessenaars zijn geplaatst. Nimmer vormen schrijftafel en banken één geheel. Verbonden komen bank en tafel eerst voor tegen het einde der 18e eeuw. De banken langs de schrijftafels zijn dezelfde als de leesbankjes voor de kleinere kinderen. Het zijn banken zonder leuning.

De scholieren zitten steeds aan de beide lange zijden van de schrijftafel, de schrijftafels met schuin dekvlak zijn dus dubbel. Op menige afbeelding, zoowel van stads- als van boerenscholen, staat de schrijftafel in de as van het lichtvenster, wat voor de belichting bij het schrijfwerk dan ook het meest rationeel is. Voorbeelden, dat de schrijftafel evenwijdig aan den lichtwand is geplaatst, ontbreken echter evenmin, zelfs niet bij vroeg-19e-eeuwsche schoolprenten.

Daar de plaatsing van het schoolmeubilair geheel aan het individueele inzicht van den meester wordt overgelaten, behoeft het ons niet te verwonderen, dat niet overal de tafels even doelmatig staan. Afbeeldingen, waarvan we met zekerheid weten, dat ze een Latijnsche school voorstellen, bezitten we helaas niet, zoodat we niet kunnen vaststellen in hoeverre in deze onderwijs-inrichtingen, die wat leerplan en huisvesting aangaat verre de beste in de Republiek waren, het schoolmeubilair ook beter en ordelijker geplaatst was als op „Duitsche” en „Fransche” scholen.

Over het algemeen vertoont, speciaal de tafels en banken der boerenscholen nog weinig overeenkomst met ons huidig schoolmeubilair. Veel onderscheid tusschen het schoolinterieur en dat der 17e eeuwse dorpskerk (men vergelijkte b.v. scholen en taveernen van Adriaan van Ostade) is er eigenlijk niet en het verbod aan den schoolmeester van Blauwkapel om schoolbanken uit te leenen aan herbergiers (1652) zal wel niet overbodig zijn geweest ¹⁾.

De door ons geraadpleegde afbeeldingen geven geen aanleiding te onderstellen, dat aan Hollandsche scholen schriftelijke arbeid ook staande werd verricht. Dit zien we wel op de bekende plaat van A. de Bosse (1602—1678) „Le Maitre d'Ecole”, waar verscheidene oudere kinderen, jongens en meisjes rond een tafel op schragen staan te werken. Dr. Riemens ²⁾ heeft er reeds op gewezen, hoe deze afbeelding, zoowel door ter Gouw als door F. Muller (Ned. Gesch. in platen, I) voor een Hollandsche school is aangezien, daar meerdere Hollandsche graveurs deze plaat, zij het dan ook gewijzigd, hebben nageteekend ³⁾. In

¹⁾ Zie Versluis, Geschiedenis der opvoeding. — Men zie ook: Schoolorde ten platten lande Gelderland 1681. „Die schoolmeesters zijn en zullen niet mogen tappen, gelagen zetten. . . .”

²⁾ Dr. K. J. Riemens: *Esquisse Historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIe au XIXe siècle* Diss. 1919. pag. 124.

³⁾ Zie Muller 1887. Ook de copie van F. de Wit (Verz. v. Stolk) en die van v. d. Kellen (Peters en Brugmans, De Ned. Stedenbouw).

verscheidene plaatwerken is deze plaat, die in belangrijke punten van het Nederlandsche school-interieur afwijkt, toch als voorbeeld van een Hollandsche school opgenomen.¹⁾

Van wandversiering valt op de oude afbeeldingen niet veel te bekennen, aan den wand hangen A. B. C.-bordjes en de bekende boekenborden. Aan den wand hangen ook vaak schrijfforbeelden van den meester en de schoonschriften (de „ophangselen”) der kinderen, een schoolreglement, groote borden met het A. B. C., met het Onze Vader, de tien geboden of spreuken²⁾. De kinderen houden den hoed op of leggen dezen naast zich neer. Het voorschrift om den hoed in de hand te houden, als men bij den meester komt, vindt men op de meeste afbeeldingen getrouw opgevolgd. Eerst op afbeeldingen van het begin der 19e eeuw ziet men hoeden en jassen aan spijkers aan den wand hangen³⁾. Eerst dan ontstaat de behoefte aan schoolgebouwen met corridors, die tevens als garderobe kunnen dienen.

De groote 18e-eeuwsche ramen, waarvan het bovenraam schuiven of kleppen kan, vinden we op enkele 18e-eeuwsche prenten terug⁴⁾. Echter blijft het kruisvenster tot op sommige 19e-eeuwsche afbeeldingen voorkomen. Een eenmaal in gebruik zijnd schoolvertrek toch, werd niet zonder hooge noodzakelijkheid verbouwd.

Fig. 9. Prentje van Alex. Numan; school interieur 1781.

De verwarming geschiedde tot het einde der 18e eeuw zoo goed als uitsluitend met hout- en turfuren in open haarden. Het schoolvertrek zal destijds zeer ongelijkmatig verwarmd geweest zijn. Bij strenge koude kan het niet anders of de kinderen zullen zich rond het vuur geschaard hebben. Dat we hiervan op de afbeeldingen niets zien, vindt wellicht hierin zijn oorzaak, dat de winter voor den schilder nu juist niet de aangewezen tijd was, een school met zijn bezoek te vereeren.

Behalve de ongelijkmatige verwarming van het schoolvertrek zal het vaak gebruiken van de school voor bijeenkomsten, feesten en inkwartiering reden zijn geweest, het meubilair licht en gemakkelijk verplaatsbaar te maken. In 1674, bij het doortrekken van Hollandsche troepen door Nijmegen werden vóór hun komst, uit de Latijnsche school alle banken, stoelen, deuren en glasramen weggenomen en tijdelijk opgeborgen. En na

¹⁾ Zie b.v. het plaatje van Goltzius $\pm$ 1600 (Verz. van Stolk) en portef. XVI no. 26 K.O.G. (schoolgaande kinderen).

²⁾ Zie de school van Jan Luijken.

³⁾ Prent van J. H. Hoedt (te Rotterdam) bij D. Versnel, begin 19e eeuw, (Gem. archief, Rotterdam).

⁴⁾ Le maitre d'Ecole Sévère (Verz. van Stolk). Prentje van Numan (R. Prent. Cab.).

het vertrek der soldaten moest de school zeer grondig gereinigd en geheel gewit worden.¹⁾

Tegen het einde der 18e eeuw wijzigt de inrichting van het schoolvertrek zich geleidelijk onder invoering van nieuwere leermethoden en klassikaal onderwijs. Hoewel de

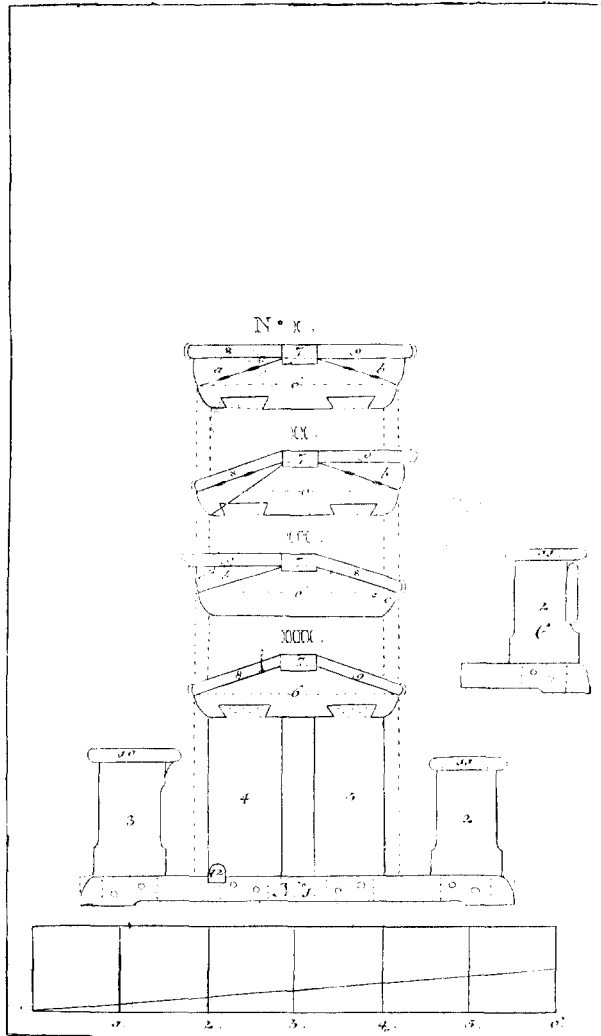

Fig. 10. Model-schoolbank 1791.
(Uit: Verh. My tot Nut v. h. Algem).

onderwijs-hervormers uit dien tijd aan de verbetering van werkwijze en leermiddelen in de eerste plaats hun aandacht gaven, waren sommigen van hen niet blind voor de bezwaren, die de zeer primitieve huisvesting der meeste scholen met zich meebracht. Een belangrijke wijziging in het schoolmeubilair brengt de invoering van het schoolbord, volgens Versluis²⁾ in het laatste gedeelte der 18e eeuw. Krom³⁾ beveelt het gebruik van het schoolbord bij het leeren der letters reeds aan, en op het plaatje van Numan (laatst 18e eeuw) zien we den meester bezig eenige kinderen met de hulp van een schoolbord rekenles te geven. Het prentje van Numan (zie fig. 9) geeft den overgang van de oude naar de nieuwe schoolinrichting typisch weer. In den uitersten hoek van het vertrek staat de kathedr, maar de meester heeft deze verlaten om op den voorgrond rechts, staande naast het bord, onderwijs te geven. Links echter zitten aan een dubbele schrijftafel eenige jongens, met den rug naar den werkwand te schrijven. De invoering van den werkwand moest noodzakelijk leiden tot een opstelling van het meubilair, zóó, dat de leerlingen allen met het gezicht er heen gekeerd zitten; daarbij moest de dubbele schrijftafel vervangen

¹⁾ Zie Schevichaven: Oud Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen. Pag. 12.

²⁾ J. Versluis, Geschiedenis van het onderwijs. Zie ook: Verh. Maatsch. tot Nut van 't Alg. III 1791. Pag. 23.

³⁾ Verh. Zeeuwsch Genootsch. 1782. (VIIIe deel) Pag. 74.

worden door een enkelvoudige en moesten tevens in den zijwand rechts van de leerlingen de lichtramen geplaatst zijn.

In de Werken der Mij. tot Nut van 't Algemeen (Stukken over het schoolwezen Deel I) komt een verhandeling voor over spellen, lezen en schrijven, waarbij de schrijver ook de schoolbanken bespreekt. Hij merkt op, dat in de meeste scholen slechts één soort tafels is voor kinderen van verschillende grootte. Maar, zoo betoogt hij, de grootere kinderen moeten een lagere zitbank of een hoogere leestafel hebben dan de kleinere. Hij veroordeelt de platte tafels „die in niet weinig scholen gevonden worden, waar zij tevens ook voor andere doeleinden mochten dienen (!)”. Vereischten voor een goede schoolbank zijn volgens hem: een matige hoogte; de tafel in het midden een weinig vlak voor de schrijfbehoeften en naar beide zijden schuin en een balkje ter ondersteuning van de voeten. Aan het artikel is een teekening van een door hem geconstrueerde schoolbank toegevoegd, met de maten er bij (fig. 10). Zitbank en schrijftafel zijn één geheel. De zitbank voor de kleinere scholieren is $1\frac{1}{4}$ duim hooger en 1 duim breder dan die voor de grootere en de distantie is 1 duim minder. Overigens zijn beide tafels gelijk.

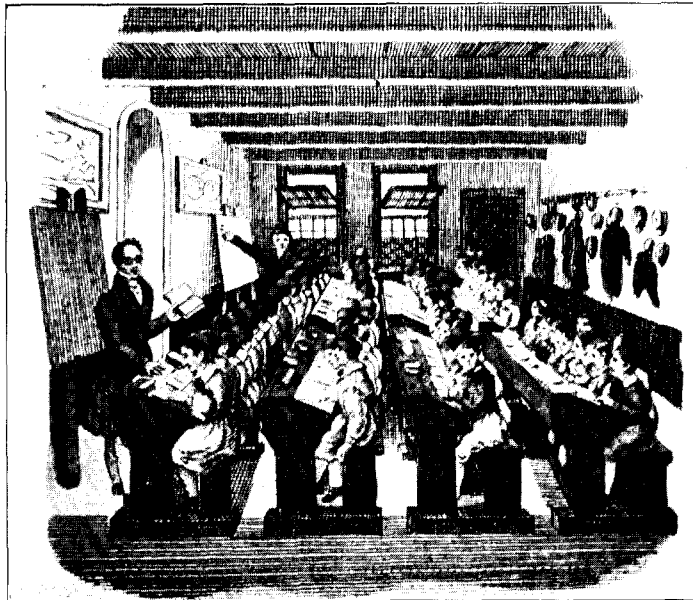

Fig 11. Schoolinterieur c. 1840,
(Uit: Muller's Nommerskransje Verz. Dr. Boekenooen).

Deze modelschoolbank is dus nog dubbel. De enkele schoolbanken, in aaneengesloten rijen naar den werkmuur gericht, vinden we op een prentje¹⁾ in T. G. N. Müller Nummerkransje (1830--1840), (fig. 11). Hier is het vaste bord van het plaatje van Numan vervangen door het verstelbare ezelsbord. Hoe tenslotte de enkelvoudige meerpersoonsbank gesplitst wordt in twee- en één-persoons bankjes valt buiten het bestek van dit artikel. Alleen willen we nog opmerken, dat door de vervanging van dubbele schrijftafels door enkele, de opstelling der banken in de assen der lichtvensters verviel. Voor de aaneengesloten bankenrijen waren de gebruikelijke vensters met de zware tusschendammen niet meer de aangewezen lichtopeningen. Eerst in de tweede helft der 19e eeuw werden de enkele ramen bij nieuwe schoolgebouwen door groeplichten vervangen, waarvoor men echter eerst in de 20e eeuw de aesthetisch bevredigende oplossing heeft gevonden.

1) Verz. Dr. Boekenooen.

Naast de schrijftafels voor de oudere scholieren blijven in de eerste helft der 19e eeuw de „leesbankjes” voor de kleineren in gebruik.

Het Reglement van Orden voor de Openbare scholen binnen de Bataafsche Republiek houdt daarmee rekening en bepaalt: „de leerlingen zullen in drie klassen verdeeld worden en elke klasse afzonderlijk zitten, de eerste op kleine bankjes, de volgende aan geëvenredigde tafels, van bankjes of latten voorzien, waarop de voeten kunnen rusten.” Art. 2 van hetzelfde reglement geeft aanwijzingen omtrent het schoonmaken van lokalen en eischt, dat ze, als ze verbouwd of hersteld zullen worden, op ruimte en luchtigheid zal worden acht gegeven. Art. 3 eischt, dat de onderwijzer zich zal bedienen van een bord om de leerlingen der eerste klasse letters, woorden en „cijfferletteren” te leeren ¹⁾).

Het reglement van 1801 is het eerste van de reeks wettelijke voorschriften, die allengs alle onderdeelen van het schoolgebouw gaan vastleggen en normaliseeren; en men kan zeggen, dat zoowat een eeuw na de invoering van het reglement van 1801 ook in de verste uithoeken van ons vaderland, de laatste resten van de oude school zijn verdwenen. Men mag dankbaar zijn voor de algeheele hervorming, die het schoolwezen in technisch, hygienisch en paedagogisch opzicht heeft ondergaan en de gelijkmatig verlichte en tot in onderdeelen verzorgde schoollokalen van onzen tijd hoogelijk waardeeren en toch opmerken, dat zij het pittoreske missen van de oude schoolvertrekken met hun slechts spaarzaam licht doorlatende kruisvensters, hun zware schouwen, vlammeende houtvuren (waarvoor elke boerenjongen zijn knuppel medebracht), geheimzinnige, halfduistere kapruimten -- en last not least de bontgekleede kinderschaar, die in allerlei houding gezeten, het vertrek bevolkte. Is het wonder, dat geen onzer kunstschilders zijne schreden naar onze moderne schoolgebouwen zal richten, zelfs al werd hem de toegang gemakkelijk gemaakt? ---

Februari 1924.

DAAN JANSEN.

Bij de bewerking van dit artikel werd onder meer ook door mij gebruik gemaakt van eenige aantekeningen, door den te vroeg ontslapen Utrechtschen stadsarchitect Ir. S. F. Loeb verzameld, voor een door hem te schrijven werk over Schoolbouw, dat jammer genoeg door het vroegtijdig overlijden van den talentvollen schoolarchitect niet tot uitvoering kwam. Een woord van dank mag hier zeker niet ontbreken aan den heer A. Simons te 's Gravenhage, schoonvader van den heer Loeb, die mij vergunde van deze gegevens gebruik te maken.

---

¹⁾ Men vergelijke hiermede het plattegrondje bij Vegters Oude-schoolherinneringen, waarop de leesbankjes van de eerste klasse naar den werkmuur gekeerd staan, de schrijftafels van de beide hoogere klassen daarentegen loodrecht op dien muur. (Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1907).

AANTEEKENINGEN OVER HANDSCHRIFTEN MET
MINIATUREN.

III. MINIATUREN VAN JEAN FOUQUET.

Ieder bezoeker van het Museum-Condé te Chantilly, het geschenk van den hertog van Aumale aan het Institut de France, zal zich het veertigtal bladzijden met miniaturen herinneren, geschilderd door Jean Fouquet, die in een der zalen van dit museum te zien zijn, bekend als „les quarante Fouquet de Chantilly.” Het zijn bladen uit een getijdenboek, op hout geplakt en ingelijst als onafhankelijke kleine schilderstukken. De enkele regels tekst, het begin van gebeden of getijden, die hier en daar tusschen het schilderwerk op deze bladzijden voorkwamen, heeft men laten verdwijnen door er een versierd fragment uit een ander handschrift geknipt op te plakken of door er enkele bloemen of ornamenten overheen te schilderen. Letterteekens, die men in de decoratie aantreft, geven ons voldoende aanwijzingen om vast te stellen, dat het getijdenboek, waaruit deze bladen zijn gescheurd, vervaardigd is voor Meester Étienne Chevalier, een staatsman uit de 15de eeuw, die onder Karel VII en Lodewijk XI hooge waardigheden aan het Fransche hof heeft bekleed.

Behalve de bladen te Chantilly waren tot voor korten tijd nog vier andere bladen uit dit zelfde handschrift bekend, één in het Britsch Museum te Londen (Add. 37.421), één in de Bibliothèque Nationale te Parijs (Nouv. acq. lat. 1416) en twee in de Louvre. Onlangs is nog een vijfde blad in Engeland teruggevonden met de afbeelding van Sint Michiel den aartsengel in strijd met den draak¹⁾. Dit blad is in het bezit van de Heeren Maggs Bros. te Londen en op hun verzoek heeft Graaf Paul Durrieu de vondst bekend gemaakt in een kleine verhandeling, die aan de leden der „Société française de reproduction de manuscrits à peintures” is aangeboden²⁾. Graaf Durrieu heeft zijn studie uitgebreid tot een beschouwing over den schilder Jean Fouquet. Behalve een uitvoerige beschrijving van het nieuw gevonden blad en van het getijdenboek van Étienne Chevalier vinden wij in deze verhandeling de documenten over het leven van Jean Fouquet en een lijst der andere miniaturen van zijn hand. Reeds vroeger had graaf Durrieu een reeks van studie's aan de kunst van Fouquet gewijd³⁾ en hij is het ook geweest, die het eerst heeft uitgesproken, dat in een tweetal handschriften der Koninklijke Bibliotheek in Den Haag miniaturen van de hand van dezen meester voorkomen⁴⁾. Deze beide handschriften verschaffen

¹⁾ Het eerst afgebeeld in „The Illustrated London News” van 28 Juli 1923, blz. 170.

²⁾ Paul Durrieu, *Livre d'heures peint par Jean Fouquet, le quarante-cinquième feuillet de ce manuscrit retrouvé en Angleterre* (1923). — F. A. Gruyer, *Les quarante Fouquet* (1897). — Henry Martin, *Les Fouquet de Chantilly*.

³⁾ De voornaamste zijn: *Les Antiquités Judaïques et le peintre Jean Fouquet* (1907), en in de „*Histoire de l'art*” van André Michel IV 2 (1911), blz. 723—730.

⁴⁾ Paul Durrieu, *Deux miniatures inédites de Jean Fouquet, Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France* LXI (1902).

ons de gelegenheid om naar aanleiding der laatste publicatie van graaf Durrieu ook in dit tijdschrift aandacht te vragen voor de kunst van Foucquet, maar bovendien stellen zij ons in staat om een duidelijker inzicht te krijgen in zijn ontwikkeling als verluchter van manuscripten.

Jean Foucquet is geboren te Tours omstreeks 1420 en in deze stad is hij ook overleden tusschen 1477 en 1481 ¹⁾. Hij heeft in Italië gereisd, waar hij tusschen 1443 en 1447 het portret heeft geschilderd van Paus Eugenius IV (overleden 23 Februari 1447). Foucquet, zoo getuigt een tijdgenoot, „a peint à Rome le pape Eugène avec deux des siens auprès de lui, qui, en vérité semblent proprement vivants.” Toen hij dit portret schilderde, was Foucquet nog een jongmensch, „in ipsa adhuc juventa existens,” zooals Francesco Florio zich uitdrukt, als hij dit portret vermeldt. In het werk van Foucquet bespeurt men ook een krachtigen invloed van Italiaansche kunst, vooral van Fra Angelico, en later zullen wij gelegenheid hebben om nog een voorbeeld van dezen invloed ter sprake te brengen. Toen Karel VII stierf (22 Juli 1461), was hij reeds in Frankrijk teruggekeerd en op zijn laatst in 1475 heeft hij van Lodewijk XI den titel gekregen van „peintre du Roy.”

Wij bezitten slechts één authentiek werk van de hand van Foucquet, een reeks van miniaturen in een handschrift met de Fransche vertaling der Joodsche oudheden van Flavius Josephus, waarvan de beide deelen thans door de vrijgevigheid van Koning Eduard VII van Engeland en den Heer H. Yates Thompson te Londen wederom vereenigd zijn in de Bibliothèque Nationale te Parijs ²⁾. Dit handschrift was oorsponkelijk geschreven voor den hertog van Berry, den bekenden bibliofiel, broeder van Koning Karel V, maar de versiering is eerst in veel later tijd voltooid voor Jacques d'Armagnac, die in 1465 den titel kreeg van hertog van Nemours (1433-1477), achterkleinzoon van den hertog van Berry ³⁾. Door een aanteekening in het eerste deel van dit werk van de hand van François Robertet, secretaris van den hertog Pierre II van Bourbon, weten wij, dat een reeks van groote miniaturen in dit deel zijn „de la main du bon peintre et enlumineur du roi Loys XIème, Jehan Foucquet, natif de Tours.” In het tweede deel heeft de meester alleen de groote miniatuur aan het begin geschilderd, terwijl de andere miniaturen, van veel kleiner afmetingen, door een goede kracht uit zijn werkplaats zijn vervaardigd. De miniaturen van Foucquet trekken de aandacht door hun prachtige kleuren, voornamelijk wit en blauw. Karakteristiek is zijn gewoonte om de kleuren met goud te hoogen. Maar bovenal is opmerkelijk, hoe het sentiment van het schilderstuk in overeenstemming is met de kleuren

¹⁾ Behalve de werken van graaf Durrieu over Foucquet: H. Bouchot, *Revue de l'art ancien et moderne* 1903 I, blz. 1. — G. Lafenestre, *Jean Fouquet* (1905). — M. Friedländer, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler XII* (1916), blz. 252. — F. Winkler, *Zeitschrift für bildende Kunst XXXI* (1920), blz. 195-206.

²⁾ Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. fr. 247 en nouv. acq. fr. 21.013. — Verg. de zooveen geciteerde publicatie van dit handschrift door graaf Durrieu.

³⁾ B. de Mandrot, Jacques d'Armagnac, *Revue historique* vol. 43 en 44 (1890). — Ant. Thomas, Jacques d'Armagnac bibliophile, *Journal des Savants* 1906, blz. 633. — Voor Jacques d'Armagnac is ook vervaardigd het handschrift in het Museum Meermanno-Westreenianum, hs. 10 A 17, „Le livre de la Bouquechardièrè.”

en hun harmonie, vroolijk of somber, schitterend of dof, geheel naar den aard van het onderwerp. De manier van schilderen is zeer persoonlijk, met vlotte kleine streken van de penseel op een kleur als ondergrond. Gedateerd is dit handschrift niet, maar het moet in elk geval zijn ontstaan vóór de gevangenneming van den hertog van Nemours in 1476 en zijn terechtstelling in 1477.

Met bijna evenveel recht mogen wij aan Foucquet toeschrijven de titelplaat in een handschrift met de statuten der orde van Sint Michiel, voorstellend een vergadering van het kapittel dezer orde, voorgezeten door koning Lodewijk XI. De orde is ingesteld op 1 Augustus 1469. Wij weten, door een rekening, dat Foucquet als schilder voor de orde is werkzaam geweest en de genoemde miniatuur vertoont een volkomen overeenkomst met de miniaturen in het handschrift der Joodsche oudheden ¹⁾. De miniatuur moet kort na de instelling der orde zijn ontstaan, daar zij is gecopieerd in het exemplaar, vervaardigd voor Karel van Frankrijk, hertog van Guyenne, broeder van Lodewijk XI, die 20 Mei 1472 is overleden.

Door vergelijking van de manier van schilderen heeft men nog een reeks van andere miniaturen aan Foucquet kunnen toeschrijven. In twee gevallen is een vrij nauwkeurige datering mogelijk. Het boven genoemde getijdenboek van Étienne Chevalier moet zijn ontstaan vóór den dood van Karel VII (22 Juli 1461), daar een der koningen bij de Aanbidding der drie koningen zijn gelaatstreken vertoont. Een werk van Foucquet uit ongeveer denzelfden tijd is de titelplaat in het handschrift der Fransche vertaling van „Des cas des nobles hommes et femmes” van Boccaccio ²⁾, voorstellende de voorlezing van het vonnis van den hertog van Alençon op 10 October 1458 tijdens een „lit de justice” voorgezeten door Karel VII te Vendôme; het schrijven van dit manuscript is 24 November 1458 voltooid en de miniatuur is zeker ook in dezen tijd besteld en ontstaan, onder den verschen indruk van het droevige lot van den hertog van Alençon. De andere miniaturen in dit handschrift zijn onder onmiddellijke leiding van Foucquet vervaardigd.

De overige miniaturen, die men aan Foucquet toeschrijft, zijn niet gedateerd. Het zijn 51 schilderijen in „Les grandes chroniques de France” te Parijs ³⁾, de titelplaat in „L'estrif de vertu et fortune” te Petrograd ⁴⁾, vier bladen met platen uit de geschiedenis der Oudheid, vroeger in het bezit van den Heer H. Yates Thompson te Londen, waarvan

---

¹⁾ Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. fr. 19.819. — Paul Durrieu, *Antiquités Judaïques*, pl. XIX; *Les manuscrits des statuts de l'orde de Saint-Michel*, *Bulletin de la Société française de reproduction de manuscrits à peintures* I (1911), pl. I (het exemplaar van Lodewijk XI) en II (het exemplaar van den hertog van Guyenne).

²⁾ München, Staatsbibliothek, cod. gall. 369. — P. Durrieu, *Antiquités Judaïques*, pl. XXII; *Le Boccace de Munich* (1910), pl. I. — Afbeeldingen in kleuren in: A. Weese, *Skulptur und Malerei in Frankreich* (1918), titelplaat, en veel beter in: G. Leidinger, *Meisterwerke der Buchmalerei* (1920), pl. 35.

³⁾ Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. fr. 6465. — Het handschrift is uitgegeven door den Heer Omont. — Voor verdere literatuur vergelijke men de laatste publicatie van graaf Durrieu.

⁴⁾ Petrograd, voormalige Keizerlijke Bibliotheek, hs. 5-3-53.

er twee, met de voorstelling van de Kroning van Alexander den Grooten en de Slag bij Cannae thans in de Louvre zijn ¹⁾).

Daarnaast moet men verschillende getijdenboeken vermelden ²⁾, waarvan er één voor ons van belang is; het bevindt zich in de Bibliothèque Mazarine te Parijs en is vervaardigd voor Karel van Frankrijk, den broeder van Lodewijk XI, toen hij den titel voerde van Hertog van Berry, dus tusschen 1461 en 1465. Van Foucquet is de miniatuur met de Gevangenneming van Christus ³⁾. Ook is één der beide getijdenboeken in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag gedateerd; van het andere is het mogelijk den datum vrij nauwkeurig vast te stellen. Met deze handschriften zullen wij ons nu eerst moeten bezig houden.

Het eerste der genoemde handschriften in den Haag ⁴⁾ bestaat uit twee deeltjes in klein formaat, gebonden in rood marocco leder met de wapens en het naamcijfer van Philippe de Béthune (overleden in 1649) ⁵⁾. Deze deeltjes bevatten fragmenten van een kostbaar getijdenboekje, op geheel willekeurige wijze gebonden, terwijl een derde deeltje verloren is gegaan. Het eerste deeltje heeft behoord aan het geslacht van Wassenaer van Obdam en later aan de Prinsen van Oranje en kwam met de boekerij der Oranje's in de Koninklijke Bibliotheek; het tweede deeltje heeft behoord aan Firmin Didot

Afb. 1. Den Haag, Kon. Bibl., Hs. 74 bij 37 I, fol. 1.

en is in 1890 voor de Koninklijke Bibliotheek aangekocht van Baer te Frankfort.

Het handschriftje is ontstaan te Parijs. Dat bewijzen de getijden van Maria die de wijze van Parijs volgen, de kalender waarin de heiligen Geneviève, Louis, Rémy en Denis met gouden letters zijn geschreven, en de gebeden aan de heiligen Geneviève en Avia.

¹⁾ Bij de Kroning zijn de kleuren, het goud waarmede de wapens zijn gehoogd, en het landschap zeer karakteristiek voor de kunst van Foucquet. Bij de Slag zijn landschap en kleuren minder fraai dan op de beste miniaturen van Foucquet; maar toch is ook dit blad waarschijnlijk eigenhandig.

²⁾ Te Chantilly en Kopenhagen, in de Coll. Durrieu en Holford.

³⁾ Parijs, Bibliothèque Mazarine, ms. 473. — De Gevangenneming van Christus is afgebeeld bij Durrieu, *Antiquités Judaïques*, pl. XX 3.

⁴⁾ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 74 G 37. — *Catalogus codicum manuseriptorum Bibl. Regiase*, N. 207. — Byvanck, *Les principaux manuseripts à peintures des bibliothèques de La Haye*, pl. XXVII—XXIX.

⁵⁾ Uit zijn verzameling is ook het getijdenboek van den kardinaal Karel van Bourbon met de miniaturen van Foucquet te Kopenhagen (G. K. S. 1610 4°).

De datum wordt aangeduid door een gebed aan Maria, dat dient om den Paaschdag te vinden, want in dit gebed is het jaar 1455 als voorbeeld gebruikt ¹⁾.

Waarschijnlijk is de persoon, voor wie het handschrift is vervaardigd, de jonge ridder, gekleed in een wapenrok met de leliën van Frankrijk, die op fol. 1 van het eerste deeltje is voorgesteld, geknield voor de Heilige Maagd (Afbeelding 1). Men heeft gemeend, dat het Charles, Connétable van Bourbon, zou zijn op jeugdigen leeftijd. Op verschillende plaatsen in het handschrift vindt men in het randwerk de letters F. en R. verbonden door

een strik. Op de eerste bladzijde van het tweede deeltje staat het wapen van het geslacht Vaubecourt uit Lotharingen, met het devies „Vie à mon désir” en „Plus que jamais” en ook elders komen dit wapen en devies voor. Maar men bespeurt terstond, dat deze wapens daar oorspronkelijk niet hebben gestaan.

Het handschrift heeft een allerbekoorlijkste illustratie met 36 miniaturen, uitgevoerd in heldere kleuren, waarbij wit in tal van nuances overheerscht. Deze miniaturen vormen een aantrekkelijk geheel met het randwerk, waarin ook veel wit is gebruikt en dat soms op gouden ondergrond is geschilderd. Het zijn zeer goede voortbrengselen van de miniatuurschilderkunst te Parijs, maar niet het werk van een groot meester. Verwant zijn vier bladen met miniaturen, vroeger in de Collectie-George Salting (thans in het Victoria and Albert Museum te Londen), en wellicht ook het getijdenboek van den admiraal Prigent de Coëtivy, vroeger in de Collectie-H. Yates Thompson ²⁾ en thans bij den Heer Beatty te Londen.

Afb. 2. Den Haag, Kon. Bibl., Hs. 74 G 37 II, fol. 1 v.

Deze illustratie wordt evenwel geheel en al in de schaduw gesteld door de miniatuur op de keerzijde van het eerste blad van het tweede deeltje. Afgebeeld zijn de Heilige Maagd met het Christuskind, in een vierkante omlijsting versierd met akeleien tusschen takjes. Op de hoeken heeft een onervaren hand op weinig delicate wijze in later tijd wapenschilden aangebracht (Afbeelding 2).

Beide figuren zijn als borstbeeld gegeven. De Heilige Maagd is gehuld in een grooten

¹⁾ Dit gebed is afgedrukt in het boven aangehaalde artikel van graaf Durrieu in de „Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France” van 1902.

²⁾ Burlington fine arts club, Exhibition of illuminated manuscripts, Catalogue (1908), n. 220, blz. 108, pl. 138. — H. Yates Thompson, Illustrations from one hundred manuscripts V (1915), n. 85, pl. XXII—XXVI.

blauwen mantel, die zij over het hoofd heeft geslagen en waarmede zij ook het hoofdje van het Kind bedekt. Het prachtige blauw is met een weinig goud gehoozd en dit goud geeft, met het goud van een haarlok van Maria, nog meer intensiviteit aan het blauw en bevordert de harmonie der kleuren van het geheel. Geschilderd zijn de figuren met de grootste zorg, als studie's naar de werkelijkheid, op volkomen naturalistische wijze. Krachtig is de plastiek van hun vormen en even krachtig is de mantel afgebeeld met zijn zwaar afhangende plooiën. De eenvoudige compositie maakt het geheel evenzeer aantrekkelijk als de voortreffelijk weergegeven bijzonderheden. Bij Maria treft de teedere uitdrukking, maar ook de diepte van gevoel en de ernst van haar blik; bij het Kind de intensiviteit, waarmede het is waargenomen, zooals het ook zijn handje heeft gelegd voor op de lijst.

De zachte heldere kleuren, de teekening die zoo precies en toch zoo week is, de charme die uitgaat van het geheel, dat alles waarborgt ons, dat het werk van een groot schilder voor ons ligt. Door de vergelijking met de Heilige Maagd op de voorstelling met de Aanbidding der Koningen uit het getijdenboek van Étienne Chevalier te Chantilly krijgen wij de volkomen zekerheid, dat ook dit een werk is van Jean Foucquet ¹⁾.

Afb. 3. Den Haag, Kon. Bibl., Hs. 74 G 28, fol. 47 v.

Het tweede handschrift in Den Haag ²⁾, van wat grooter formaat, is in de Koninklijke Bibliotheek gekomen met de Collectie-Lupus. Ook dit is slechts een fragment, daar het begin der getijden van Maria ontbreekt. Blijkens den kalender en de wijze van decoratie is het ontstaan te Tours omstreeks het midden van de tweede helft der 15de eeuw. De kleine miniaturen zijn goede voorbeelden voor de kunst der miniaturisten van Tours, die onder den invloed stonden van Foucquet. Door hun zorgvuldige compositie en de fraaie effecten van kleur

¹⁾ Behalve de geciteerde verhandelingen vergelijkte men: Durrieu, *Revue de l'art ancien et moderne* 1904 I, blz. 84. G. Lafenestre, *Jehan Foucquet* (1905), blz. 67 en 76.

²⁾ Den Haag, Kon. Bibliotheek, Hs 74 G 28; *Catalogus*, N. 209. Byvanck, *Les principaux manuscrits à peintures des bibliothèques de La Haye*, pl. XXXIX.

vormen zij een zeer aantrekkelijke illustratie van het handschrift en een miniatuur als de Verkondiging van Christus' Geboorte aan de herders (fol. 63) gaat veruit boven het middelmatige.

Bovendien bevat het handschrift twee groote compositie's, die een geheele bladzijde vullen, alleen door een zeer simpele lijst omgeven: de Gevangenneming (fol. 21) bij het begin van het verhaal der Passie, en Christus aan het Kruis (fol. 47 v.) bij het begin der Kruisgetijden, terwijl vroeger zonder twijfel een derde op dergelijke wijze versierde bladzijde was bij het begin der getijden van Maria, dat nu niet meer in het deeltje aanwezig is. Het is wederom graaf Durrieu geweest, die het eerst heeft uitgesproken, dat deze beide bladzijden door Foucquet zijn geschilderd; alleen maakte deze geleerde eenige reserve voor de miniatuur met de Gevangenneming. Wij zullen trachten aan te toonen, dat deze twijfel niet gerechtvaardigd is, en ons onderzoek zal verder strekken om aan deze miniaturen een plaats te geven onder het werk van Foucquet.

De miniatuur met Christus aan het Kruis (Afbeelding 3) is geschilderd op een bladzijde, die reeds een versierde beginletter en drie regels tekst naast de letter bevatte. Hoewel dit stukje tekst met het stukje blank perkament, waarop het staat geschreven, opgevat is als een schildje, dat op de voorstelling ligt, moest Foucquet daar toch rekening mede houden voor zijn compositie, zooals hij het trouwens ook reeds had gedaan bij vele bladen in het getijdenboek voor Étienne Chevalier. De miniatuur is daarom in twee deelen verdeeld, een lager en een hooger gedeelte, dat als een terras van het lagere gedeelte door een rotswand is gescheiden.

Op het hogere gedeelte staat het zeer hooge Kruis van Christus tusschen de beide andere kruizen, die eveneens zeer hoog zijn. De achtergrond is gevuld met soldaten, die in een halven kring om het Kruis zijn opgesteld; zij houden hun lansen hoog opgericht tusschen de kruizen. Rechts op den voorgrond staan eenige ruiters; links bevindt zich de Heilige Maagd, die in de armen van Johannes bezwijmt. Op het lager gedeelte zijn alleen vier krijgsknechten, die dobbelen om den rok van Christus.

Wij vinden deze zelfde compositie ook onder de miniaturen te Chantilly. Alleen was op die bladzijde geen tekst en op die wijze heeft Foucquet daar de dobbelende krijgsknechten in de compositie kunnen opnemen. Maar er zijn ook andere zeer opmerkelijke verschillen. De compositie is op de Haagsche miniatuur meer gesloten. De schilder heeft het Kruis van Christus naar achteren geschoven en op die wijze kon hij de figuren op den voorgrond beter groepeeren en opnemen in het geheel. De achtergrond is niet open voor het uitzicht op een stad, zooals op de miniatuur te Chantilly. Er is dus grooter eenheid in het schilderstuk en de uitdrukking van ruimte is sprekender. Blijkbaar vertegenwoordigt de Haagsche miniatuur een meer ontwikkeld en later stadium van de kunst van Foucquet.

Wellicht is Foucquet voor deze compositie geïnspireerd door een fresco van Jacopo Avanzi, of liever van Altichieri, in de kapel van S. George bij de kerk van S. Antonius te Padua ¹⁾, waarvan hij een schetsteekening kan hebben meegebracht. Maar hij heeft dan zijn zelfstandigheid getoond door meer eenheid en tevens door atmosfeer in het geheel te

¹⁾ J. Schlosser, Oberitalienische Trecentisten (1921).

brengen. Ook een later stadium kennen wij door een schilderij van 1485 in de kerk van S. Antonius te Loches¹⁾. Daar is de compositie nog vrijer, maar de eenheid, vooral voor de miniatuur in den Haag zoo karakteristiek, is weer verbroken.

Bij de miniatuur met de Gevangenneming (Afbeelding 4) komen wij tot een dergelijke slotsom. Daar zien wij Christus in het midden; hij wordt door Judas gekust en tegelijkertijd geneest hij Malchus. Drie krijgsknechten hebben hem aangevat; andere, die fakkels dragen, komen van rechts aan over een kleine brug over een beekje, dat daar stroomt en den voorgrond afsluit. Links zien wij Petrus het zwaard opsteken en een vluchtenden apostel, dien een soldaat bij den mantel grijpt. De achtergrond wordt gevormd door de palissade om den hof. In den tuin is een heuvel links en enkele boomen. Rechts is de toegang, waardoor de krijgsknechten binnenkomen. Achter, boven de palissade, steken boomkruinen op en de torens van een stad; men meent de kerk van Notre Dame van Parijs te herkennen. In de donker blauwe lucht staan sterren en de nieuwe maan. Op deze miniatuur is de voorstelling niet door tekst onderbroken; de titel van de volgende afbeelding van het getijdenboek is op de omlijsting geschilderd.

Deze zelfde voorstelling vinden wij terug onder de miniaturen te Chantilly, die vóór 1461 geschilderd zijn, en in het getijdenboek van de Bibliothèque Mazarine te Parijs, dat tusschen 1461 en 1465 is ontstaan. Op deze beide laatste miniaturen zijn dezelfde elementen als in het Haagsche handschrift. Alleen is op de miniatuur te Chantilly een stukje tekst aanwezig, als op de Haagsche miniatuur met de Kruisiging, en daarom heeft Foucquet daar de voorstelling door een rotswand onderbroken, terwijl hij beneden eenige vluchtende apostelen heeft geplaatst. Op de Parijsche miniatuur is geen tekst aanwezig, maar wel de rotswand; beneden staat daar het groote wapenschild, gedragen door twee engelen.

Een nauwkeurige vergelijking van de drie miniaturen leert ons, dat het Haagsche

Afb. 4. Den Haag, Kon. Bibl., Hs. 74 G 28, fol. 21.

¹⁾ G. Lafenestre, Jehan Foucquet, blz. 28.

exemplaar het jongst is en het meest ontwikkelde stadium vertegenwoordigt. De compositie is daarbij veel overzichtelijker, omdat Petrus en Malchus naar links zijn gebracht en alle krijgsknechten naar rechts; de poort, waardoor de soldaten naderen, is geheel naar de kant der miniatuur geschoven en op die wijze kreeg de schilder gelegenheid om den indruk te geven van een menschenmenigte, die hem lief was. Belangrijk was de verandering bij de palissade vooral, omdat op deze wijze in den achtergrond die sombere en mysterieuze plek ontstond, die voor den indruk van het geheel van zoo overwegend belang is. Deze donkere plek staat immers op eigenaardige wijze in contrast met den voorgrond, die door de fakkels spookachtig is verlicht. Dit effect is bereikt door goud te gebruiken voor de verlichte plekken om op die wijze het licht naar den beschouwer terug te laten kaatsen¹⁾. De indruk van den duisteren tuin verlicht door de fakkels en de flauwe kleuren in het onzekere licht, dat alles is op meesterlijke wijze weergegeven.

De beide miniaturen van Foucquet in dit laatste handschrift hebben zeker niet de exacte nauwkeurigheid, de fijnheid van uitvoering en de uiterste zorg voor details, die de Madonna in het andere Haagsche handschrift kenmerken. Veeleer zou men het een schets kunnen noemen, maar dan een geheel voltooide schets, het werk van een schilder, die de effecten zijner kunst volkomen beheerscht, terwijl wij bij het Madonnatje alleen kunnen denken aan de pijnlijke zorg voor zijn werk van een veel jonger kunstenaar.

Het tweede handschrift in Den Haag moet dus uit een later periode zijn van het leven van Foucquet en wij zullen deze miniaturen in den tijd omstreeks 1470 en 1475 moeten dateeren. Op deze wijze leeren wij door de Haagsche handschriften de kunst van Foucquet kennen in twee verschillende perioden van zijn leven en in dit verband moeten wij in herinnering brengen, hoe ook graaf Durrieu wel eens een oogenblik gearzeld heeft om de miniaturen uit het getijdenboek van Étienne Chevalier aan Foucquet toe te schrijven. Hij merkte immers bij de miniaturen in de Joodsche oudheden, die toch het eenige autentieke werk van Foucquet zijn, niet alleen een veel somberder toon op dan bij de fleurige schilderstukken te Chantilly, maar ook een manier van teekenen, die veel minder precies is. De beschouwing der Haagsche miniaturen heeft ons geleerd, dat dit het verschil is tusschen de kunst in een oudere en een latere periode van het leven van Foucquet: de nauwkeurige en vroolijker schildertrant van zijn eersten tijd en de somberder manier van zijn rijperen leeftijd, toen hij bij zijn teekenen meer rekende met schilderachtige effecten.

Deze opmerking wordt bevestigd, wanneer wij een lijst der werken van Foucquet in chronologische orde opstellen. Van 1455 is het Haagsche Madonnatje, van 1458 de titelplaat van den Boccaccio te München en uit denzelfden tijd ongeveer de miniaturen uit het getijdenboek voor Étienne Chevalier. Deze werken vertegenwoordigen de eerste manier van den schilder. Tot een overgangperiode behoort de bladzijde in het getijdenboek voor den hertog van Berry, die tusschen 1461 en 1465 is ontstaan. Uit zijn lateren tijd zijn de

¹⁾ Den volledigen indruk krijgt men door het handschrift te beschouwen bij teruggekaast licht; de tegenstelling tusschen het reflecteerende goud en de sombere kleuren is dan voor het effect het gunstigst.

plaat met het kapittel der orde van Sint Michiel, die omstreeks 1470 is gedateerd; nog een weinig later zullen de Joodsche oudheden en de beide miniaturen van het tweede getijdenboek in Den Haag zijn geschilderd.

De verandering in de kunst van Foucquet moet vallen tusschen de jaren 1460 en 1470. Dat deze verandering zou hebben plaats gehad tegen zijn ouden dag, is nauwelijks te denken en wij zullen dus mogen aannemen, dat Foucquet in 1460 niet veel ouder dan 40 jaar is geweest. Op deze wijze vinden wij nog een bevestiging voor het vermoeden, dat hij omstreeks 1420 is geboren. Als jongmensch is hij dus naar Italië gegaan en op betrekkelijk jeugdigen leeftijd naar Frankrijk teruggekeerd. In zijn jeugd heeft hij ook, gelijk wij vernemen, het portret van Paus Eugenius geschilderd.

Met dit portret zouden wij de reeks zijner werken kunnen openen en wij begrijpen thans heel goed, welke kwaliteiten de tijdgenooten vooral in dit werk hebben bewonderd. Daarentegen vind ik geen plaats in zijn ontwikkeling als schilder voor de „jeugdwerken”, die graaf Durrieu aan Foucquet zou willen toeschrijven ¹⁾. Want voorzoover men deze „jeugdwerken” niet met meer recht aan andere kunstenaars kan toekennen, zou men, om er een plaats aan te geven in de ontwikkeling der kunst van Foucquet, een volkomen verandering moeten aannemen in zijn manier van schilderen in den tijd, die aan het Haagsche Madonnatje voorafgaat, en aan zulk een verandering kunnen wij nauwelijks denken.

Bij voortgezette studie zou het zeker niet moeilijk vallen om aan de andere werken van Foucquet een plaats te geven in de ontwikkeling, die wij zeer kort hebben getracht te schetsen. Hier ontbreekt daarvoor evenwel de gelegenheid. Wij hebben alleen nog eens de aandacht op hem willen vestigen en op de beide handschriften in Den Haag, als getuigen voor zijn kunst.

A. W. BYVANCK.

---

¹⁾ Onder andere in de laatste publicatie van graaf Durrieu, *Le quarante-cinquième feuillet*, blz. 24 e.v. — Verg. ook F. Winkler, *Zeitschrift für bildende Kunst* XXXI (1920), blz. 206.

DE BEIDE 16de EEUWSCHE JODENRELIEFS IN HET CENTRAAL MUSEUM TE UTRECHT.

In een der bovenzaaltjes van het Utrechtsche Centraalmuseum, waar de stedelijke verzameling van 16de eeuwse bouwfragmenten is ondergebracht, trokken twee reliëfs¹⁾ mijn bijzondere aandacht. Bij den eersten oogopslag verraden type en expressie de uitbeelding van Joden en de drukke gesticulatie en bewegelijkheid der beide groepen verraden direct een meesterhand. Bijzonder opvallend is de uitbeelding van het handgebaar, terwijl deze fragmenten ook voldoende figuren bewaren, om er de 16de eeuwse Jodenkleederdracht hier te lande nauwkeurig te kunnen nagaan. Deze Noord-Nederlandsche 16de eeuwse Jodenafbeeldingen zijn bovendien bijzonder merkwaardig, omdat zij eenig zijn in haar soort. Immers ook de afbeeldingen van Joden in de Nederlandsche gewesten zijn fantastisch en vertoonen geen nauwkeurige voorstelling der kleedij. De Utrechtsche reliëfs zijn vermoedelijk de oudste realistische N. Nederlandsche afbeeldingen van Joden.

De kleine groep, die 3 personen in gesprek gewikkeld voorstelt, is een fragment van een gebeeldhouwd zandsteen fries, gedekt door een geschulpten rand²⁾. Vermoedelijk is het een brok van een zaalinterieurversiering en de plaats, waar het fragment werd opgegraven, nl. het Wittenvrouwenklooster te Utrecht, geeft vrijwel zekerheid, dat wij hier met Utrechtsch werk te doen hebben. Welke voorstelling de beide friezen ook mogen gehad hebben (hetgeen slechts te vermoeden valt), zooveel is duidelijk, dat de beide fragmenten slechts ondergeschikte, op zich zelf staande onderdeelen zijn. Bij de groote groep blijkt dit door het renaissanceornament als linkerafsluiting ten sterkste, bij dit soortgelijk zandsteen fries eener Utrechtsche wandversiering (waarvan de hoogte nog gaaf is)³⁾ blijkt door dezelfde groepeerings, dezelfde ondergeschikte plaats in de voorstelling. Deze nauwkeurig afgebeelde Jodengroepen zijn derhalve als entourage der voorstellingen gebruikt.

In 1485 waren de laatste Joden en Jodinnen uit Utrecht verdreven. Tot den Franschen tijd handhaafde de hoofdstad van het sticht officieel haar middeleeuwsch exclusivisme⁴⁾. In de eerste helft der 16de eeuw kwamen echter wederom Duitsche Joden naar Utrecht „om aldaar te nemen heure woning ende residentie.”

Deze Duitsche Joodsche handelaars waren toen hier door hun geld- en warenhandel economisch noodzakelijk; teekenend voor hun invloed is het „Gedinghe tusschen

¹⁾ Mr. S. Muller Fzn. „Catalogus van het museum van Oudheden”. Utrecht, 1904 resp. No. 122 en 123. Hier wordt een toren in den achtergrond genoemd, waarvan evenmin als van een deurkalf sprake kan zijn, doch slechts van een pilasterornament.

²⁾ Ib. No. 122, hoog 0,32 c.M., breed 0,38 c.M.

³⁾ Ib. No. 123, hoog 0,47 c.M., breed 0,35 c.M.

⁴⁾ Prof. Fockema Andreae „Het Oud Ned. Burgerlijk Recht” I, p. 97 en het Plakkaat van Karel V (van 1546) in van der Water's „Groot Utrechts Placaatboek” I fol. 411; ook in Gelderland waren deze Joden toen talrijk.

eenen Coopman ende eenen Jode" een 16de eeuwsch Nederlandsch rederijkersproduct ¹⁾).

Een specifiek Joodsche kleederdracht bestond niet; de voorliefde der Joden voor lange en donkere gewaden en hun afkeur der mi-partikleeding, deed deze meening bij de christelijke omgeving ontstaan ²⁾. De 15de eeuwsche rabbijn Jacob Levi (Maharil) verhaalt in zijn voordrachtenreeks Minhagiem over de Joodsche zeden in deze streken, de dracht

Afb. 1.

der lange tot den voet ahangende mantels (kappa), die de gansche gestalte van hoofd tot voeten omhulde; voor het hoofd diende een soort capuchon, die teruggeslagen kon worden (Mitra). Op Sabbath en feestdagen als ook op het Hamansfeest wisselde men kappa en Mitra. Maharil noemt haar v u l t a r (fr. volture), de omhulling. Als type der Joodsche kleederdracht zien wij haar op de houtsnede „Der Jüid" door J. Ammon in „Beschreibung aller Stände" ³⁾ nl. de ruime mantels zonder mouwen. Naast de tabbaard waren deze mantels in de eerste helft der 16de eeuw in deze streken algemeen in gebruik. ⁴⁾ De beide fragmenten missen de toenmalige Jodenteekenen, het brandmerk der minderwaardigheid, een voortdurende herinnering aan den Jood, gelijk de Rector Schudt uiteenzet (VI 246) „das er mit Recht gehör zur ewigen Höllenpein". De hoofdzaak was een linnen ring, wisselend van kleur van geel tot rood, op den linkerborstzijde genaaid (rota of rotella) en de hoornachtige Jodenhoed (cornutum pileum), die reeds uit de 13de eeuw dateert. Hun wisselende vorm werd door de concilies vastgesteld, later door de machthebbers zelve.

¹⁾ Gelre VII p. 372, Nyhoff's Bijdragen voor Vad. Gesch. p. 270 vgl. en „Het Boek" 1923 p. 1 vgl.

²⁾ Berliner „Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter". Berlijn, 1900 p. 62 vgl.

³⁾ Frankfort a. m. 1568. Zie George Liebe „Das Judentum" Band II der „Monographien zur deutschen Kulturgeschichte". Leipzig, 1903 passim.

⁴⁾ Jonkvr. Dr. C. H. de Jonge, Bijdrage tot de kennis van de Noord-Nederl. Costuumgeschiedenis in de eerste helft der 16de eeuw. I Het mannencostuum. Diss. Utrecht p. 58 en 67.

⁵⁾ Zie „The Jewish Encyclopaedia" op B a d g e, C o s t u m e en H e a d en de dissertatie van Dr. Felix Singerman, Die kenzeichnung der Juden in Mittelalter (Freiburg, 1916). Het rijke materiaal vooral in de Z. Ned. Kunst van deze „signes d'infamie" ligt nog ongebruikt.

In 1530 stelde keizer Karel V op den Rijksdag te Augsburg de „Juden-Kleidung” vast, bestaande uit een geelen ring op de „Rock oder Kappen”, plaatselijk nader geregeld¹⁾.

In Gelre trof men soortgelijke bepalingen. De overheid van Arnhem gelastte den Joodschen ingezetenen, mannen zoowel als vrouwen, bij burgemeesteren „een teyken” te komen halen „dat se op oir overste cleed dragen soelen, daer bi men enen Joede mach kennen voir enen kersten” op straffe van verbanning. In 1452 volgde de Prov. Synode van Keulen voor de geheele kerkprovincie en Tiel besloot in 1459, dat men aan een Jood zonder teekens geen huis verhuren mocht, „daarmede men een onderkennen solde, dat hij een Joede weze”²⁾.

En de Nijmeegsche burggraaf klaagt in 1545 dat zijn Joden, eer zij het teeken hadden „veel conversatie mitten burgeren maecten”, doch sedert dien „onder ’t volck soe veel nit gecommen zijn”³⁾.

Herhaaldelijk werden deze smaadteekens ontdoken. Zoo verwekt het onhandig, suikerbroodvormig stijf hoofddekseel, tot een spits toeloopenden tulband „die kappe”, die op de 16de eeuwsche houtsneden als de Jodendracht geldt. Toen kwam ook de hoedendracht (eerst voor de Joden streng verboden) onder de Voorschriften. In 1547 ontstond in de Elzas het dragen van „casquettes”, in 1557 te Worms een „huet” als Jodendracht, afgebeeld bijv. door Hans Burgmair in diens houtsnede.

Afb. 2.

Deze fragmenten dateeren dus van ong. 1530, den tijd van 's keizers „Jüden-Kleidung”. De renaissance ornamenten, die bijv. ook aan het gelijktijdige huis van Maarten van Rossum te Zaltbommel voorkomen, ondersteunen deze interpretatie⁴⁾. Afb. I stelt de kappendracht, afb. II de hoedendracht voor. Men ziet op afb. I hoe de Jodenhoed zijn hatelijken vorm reeds aan het verliezen is. De linkerfiguur draagt den mantel met kraag, die in een plooi neervalt, die op den voorgrond de capuchon, terwijl bij den mantel opslaat om de hand bij het gesticuleeren vrij

¹⁾ Stobbe „Die Juden in Deutschland während des Mittelalters”. Leipzig, 1866 (photochem. herdruk 1902) index; Van Wijn, Huiszittend leven. I, 228.

²⁾ Schevickhaven, Penschetzen uit Nijmegens verleden, 2de bundel p. 14 en Fockema Andrae I p. 91.

³⁾ Gelre V p. 346. Zie verder Singermann p. 42, Stobbe p. 275, Liebe passim en de Jew. Encyclop IV p. 295.

⁴⁾ Jonkvr. Dr. de Jonge, p. 24 en 59 vgl. en tabel 85; cat. van de meubelen van het Ned. Museum voor Geschiedenis en Kunst”. Amsterdam, 1913 p. 8. Gaarne betuig ik hier aan de concervatrice van het Utr. Centraalmuseum mijn dank voor haar vakkundige voorlichting.

te hebben. Men ziet zijn huisgewaad, het onderkleed het zg. „Sargenis”. De beide andere figuren hebben de kappen over het hoofd getrokken. Blijkbaar stelt de afbeelding een ontmoeting op reis voor, waarbij het gezelschap elkander hun wedervaren vertelt.

Afb. II in hoogrelief vertoont meer een soort sierkleeding. De sjerp van de linksche figuur herinnert aan Lucas van Leyden. De figuur op den voorgrond draagt den met bont gevoerden tabbaard met bonten kraag en een met bont bekleeden hoed, terwijl hij een dubbelen sierketen om den hals heeft. Vooral de hoedendracht is hier typisch Joodsch, daar deze dracht in deze streken als exotisch, oostersch gold, terwijl hier de bonnets in zwang waren ¹⁾. Ook de in plooiën ahangende tabbaard wijkt van de gangbare af. Zij mist nl. de slippers aan de armen, waartoe de mouwen in eenige deelen verdeeld waren en waardoor dan de armen staken. Deze deftige Joodsche koopman heeft mouwen, die zich tot de polsen vernauwen en uit één stuk zijn. Prof. Berliner geeft uit de Joodsche responsenverzamelingen de oplossing, door de mededeeling dat de „Unsitte die Aermel mit vielen bis zur Erde reichende Lappen oder bandförmigen Anhängseln Zaddeln genannt zu versehen” bij de Joden „nicht beliebt” was. De derde figuur draagt de tot kappe verworpen Jodenhoed, een eenvoudigen bij den hals opgeslagen tabbaard en de gespitsde meerdeelige ondermouwen.

Vijf eeuwen hield Europa aan deze „signes d'infamie” vast. Zij verdwenen toen het Humanisme de middeleeuwsche scholastiek verdrong. De geleerde hebraïst en humanist Johannes Reuchlin, werd ± 1520 zelfs in karikatuur voorgesteld met een mantel, kappe en ring, toen hij het voor de Joden opnam.

Hier te lande verdwenen zij met den vrijheidskrijg. Toen in 1605 eenige „treffelijke koopluijden” der Portugeesche Joden, zich te Haarlem zouden nederzetten, werd bepaald dat zij oock zullen mogen gaen gekleet ende gehabitueerd theuren believeen als de Christenen, sonder tot onderscheyt van den Christenen eenich uytwendich teycken te mogen draegen²⁾. De Staten van Holland bepaalden op 15 December 1619 omtrent de „Hebreeuse natie”, dat geen stad het recht meer zou hebben hare Joodsche bewoners tot het dragen van uiterlijke kenteekenen te dwingen. Hiermede behoorden de teekenen in ons land voor goed tot het verleden.

JAC. ZWARTS.

¹⁾ Zeitschrift für die Gesch. des Oberrheins N. F. Band XXXVII Heft 3 tafel I.

²⁾ Dr. M. Wolff, Gesch. der Joden te Haarlem, I. Haarlem 1917, p. 10 en 58.

DE KLOOSTERKAPEL VAN SINTE AECHTEN TE DELFT.

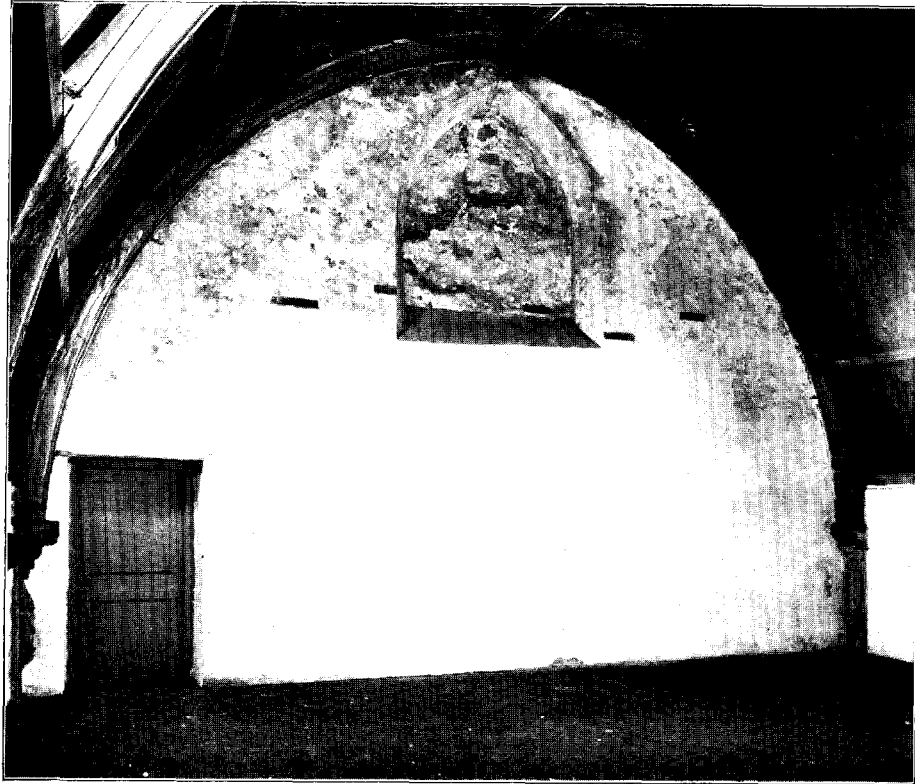
Weleer verscheen in dit tijdschrift ¹⁾ een artikel, dat gewijd was aan de reeks van houten Apostel- en Heiligenbeelden, welke eenmaal de kapel van Sinte Aechten op het Oude Delft hebben gesierd, maar thans, nu het achterste gedeelte van 't kerkgebouw, in gebruik bij de Waalsche gemeente, is afgescheiden, daar onder den kap verscholen zitten. De schrijver van dat artikel, Prof. Gips, begaan met het treurig lot, dat aan deze merkwaardige beelden uit het laatst der vijftiende eeuw is beschoren, sloeg aan het einde van zijn artikel voor dien beeldenschat naar een of andere publieke verzameling over te brengen. Zijn raad had zeker dit voordeel, dat op die wijze de beelden voor den kunstliefhebber meer toeganke-lijk zouden zijn, en dat ze tevens aan het gevaar ontruikt werden om langzaam aan te verwormen. Maar met dit al zouden de beelden toch volgens dat voorstel aan de omgeving worden onttrokken, waarvoor ze zijn geschapen; een museum blijft voor zulke kunstwerken altijd slechts noodhulp. De schrijver schijnt dit bezwaar ook zelf wel te hebben gevoeld, maar werd tot zijn voorstel gebracht door de overweging „dat de mogelijkheid van restauratie der fraaie kloosterkapel van sinte Aechten haast uitgesloten scheen”. Met de Redactie van het „Bulletin” koesteren wij betere verwachtingen van het achtbare bestuur der stad Delft, dat feitelijk de eigenaar is van de kapel; naar wij hopen, zal men eenmaal, wanneer de geldnood voorbij is, des noods met behulp van een staatssubsidie, dit merkwaardig monument in eere herstellen.

Om dat plan levendig te houden, stel ik mij voor hier het een en ander mede te deelen over diezelfde kapel, zòò als zij zich vertoonde omstreeks 1550. Pater, d.i. rector en biechtvader, was toen Cornelius Musius (Muys). Er zal over dien voortreffelijken man hier niet meer worden medegedeeld dan voor het begrip der zaken noodig is. Zijn naam is o.a. bekend gebleven als auteur van Latijnsche kerkhymnen en godsdienstige leerdichten. Het lezen der werken van sint Paulinus (+ 431) had hem op de gedachte gebracht voor sinte Aechten hetzelfde te doen, dat deze hoogbegaafde bisschop van Nola eenmaal verricht had voor de kapel, waarin de overblijfselen rustten van zijn voorganger, sint Felix. Paulinus van Nola liet onder de muurschilderingen in de sint Felix-kapel, even buiten zijn bisschoppelijke stad gelegen, rythmische onderschriften in het Latijn aanbrengen, welke door hem zelf waren vervaardigd ²⁾. Ofschoon Musius in dichterlijken aanleg verre de mindere was van Paulinus, heeft hij toch niet onverdienstelijke inscripties voor dit doel vervaardigd. Alvorens men het heiligdom van Delft binnentrad, wilde hij den bezoeker in de ware stemming brengen. Boven den ingang was het volgende opschrift aangebracht, dat in Hollandsch proza aldus zou kunnen omgezet worden: „Wie het heiligdom van sinte Aechten binnengaat, zorg ervoor naar lichaam en ziel rein (*αγαθός*) te zijn: Musius”. En boven

¹⁾ Bulletin. Nederl. Oudh. Bond, 2e Serie, 4de Jaarg. (1911) blz. 188 en v.v.

²⁾ Paulini Polani opera (Parisiis, 1635) I, 206 et seq.

een altaar, aan den apostel Petrus of Paulus toegewijd, las men: „Indien iemand waardig de kapel van den Apostel wil bezoeken en daar den h. Dienst bijwonen, zoo zorge hij ervoor het Geloof en de daden van dien Apostel na te volgen. Geen vereering kan Hem welgevalliger zijn” ¹⁾. Waarschijnlijk zullen er in de kloosterkapel van Delft nog wel meer

Westelijk gedeelte der voormalige kloosterkapel, voor koor der nonnen bestemd.
De oorspronkelijke vloer van dezen bovenbouw ligt veel lager.

Foto-Rijksbureau-Monumentenzorg.

van zulke opschriften zijn aangebracht; Pieter van Opmeer heeft echter alleen dit tweetal geboekt.

¹⁾ „Ante Agathae sacram quam progrediaris in aedem,
„Fac animo atque simul corpore sis agathus”.

Musius

„Si quis Apostolicum vult digne intrare sacellum,
„Digne divinis inter et esse sacris,
„Curet Apostolicam vitamque fidemque sequatur

„Non alius cultus gratior esse potest” (Petr. Opmeerus, *Opus chronographicum Antv. 1611 I*, blz. 310).

Wat de schilderstukken in diezelfde kapel betreft, voeren wij eerstens de getuigenis aan van Georg Braun, die even vòòr het begin der Nederlandsche beroerten Delft bezocht en in zijn „Theatrum urbium” den indruk heeft weergegeven, welke de kapel van sinte Aechten, toen nog in haar vollen luister, op hem maakte: „Hetzij Gij den pracht der gebouwen, waar dikwerf de aanzienlijkste mannen worden geherbergd, in aanmerking neemt, hetzij den overvloed van inkomsten en jaarrenten, ofwel de sierlijke kloosterkapel, het gaat alles een getrouwe beschrijving te boven. Want wegens de nauwe vriendschap, welke er heerscht tusschen Musius, den volijverigen pater van dit convent, en den zoo vermaarden schilder Heemskerck van Haarlem, is de gansche kloosterkerk met de meest uitgezochte tafereelen versierd”¹⁾. Slechts betreffende één van die talrijke schilderstukken, en wel juist dat, ’twelk het hoofdaltaar sierde, kunnen wij de vage tinten, welke er in den tekst van Braun heerschen, wat ophalen. Het welbekende „Schilderboeck” van Karel van Mander vermeldt onder de schilderijen van Heemskerck ’t volgende: „In de kerk van sinte Aechte een altaar-tafel van dry Coninghen; dit had hij gheordineert: dat in de binnentafel éénen Coningh en in elcke deur éénen quam. Van buyten was de serpent-bijtinghe, van wit en swart. Dit was een uytnemend goet werck, waer van hij hadde: hondert gulden erflijck oft jaerlijcx”²⁾. Uit den „Excursus” van Lapp van Waveren blijkt bovendien, dat dit schilderstuk diende voor het hoogaltaar van sinte Aechten, en dat Musius het had bekostigd uit de nalatenschap van zijn voorganger, Johan Kolman³⁾. Eén van de drie koningen, zoo lezen wij daar nog, had de gelaatstrekken van den Delftschen apotheker Cors Claessen, wiens oudste dochter Rheyngem in latere, bange dagen het convent zou besturen. Een ander der koningen stelde Cornelis van der Meer voor, ook genoemd Musius den jongere, het petekind van onzen kloosteroverste, die met dezen in 1572 door de ruiters van den Prins bij het Leprozenhuis van den Haag („’t Ziecken”) werd aangehouden, vervolgens te Leiden de folteringen heeft aanschouwd, welke zijn peetoom onderging, spoedig daarna los kwam, maar niet in het Geloof zou volharden, waarvoor Musius de oudere het leven had gelaten. Het altaarstuk moet alzoo niet lang vòòr den moord op Musius (11 Dec. 1572) gereed zijn gekomen, want in dat jaar telde genoemde van den Meer eerst twintig jaren. Waar kan dit drieluik gebleven zijn? Het Halsmuseum te Haarlem bezit een afbeelding van Mozes en Aäron bij den koperen slang, maar dat is op doek, en volgens de inscriptie van Heemskerck zelf in 1551 vervaardigd⁴⁾, derhalve veel vroeger dan boven vermeld altaarstuk. In een noot van den Haarlemschen Catalogus, wordt bovendien nog eraan toegevoegd, dat deze „serpentbijtinghe” oorspronkelijk heeft gediend als achterzijde van een altaarstuk, voorstellende: het bezoek der drie Koningen. Wel bezit het Haarlemsch museum ook nog de beide vleugels van een triptychon, waarop het bezoek der koningen en de aanbidding der herders zijn geschilderd, doch deze paneelen zijn reeds in 1546 door

¹⁾ G. Braun et F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum* (Antv. 1575-1618) III, blz. 29.

²⁾ „Schilderboeck” van K. van Mander (Haarlem 1604) blz. 246.

³⁾ Jaarboekje: Kerkl. Nederland, 1854 blz. 186 en v.v.

⁴⁾ *Catalogus v. h. museum v. Haarlem* (1924,) no. 154.

v. Heemskerck geschilderd, en prijkten boven het altaar van de wollewevers in sint Baaf. Men moet echter weten, dat het Museum Boymans te Rotterdam in 1860 van de stad Delft een schilderstuk heeft gekocht, eveneens door Maarten Heemskerck vervaardigd, en waarop insgelijks de drie koningen waren afgebeeld; maar bij den brand van 16 Febr. 1864 is dat schilderstuk te gronde gegaan.¹⁾ Zijn mijne vermoedens juist, dan moet dit het schilderstuk geweest zijn, dat eenmaal boven het hoofdaltaar van sinte Aechten heeft geprikt.

Van de monumenten, welke zich in de kloosterkapel bevonden, kan ik alleen iets mededeelen over een praalgraf, dat, even als in de voormalige abdij-kerk van Roermond, midden in het koor was opgesteld. De grafkelder der oversten van sinte Aechten lag juist daaronder. Jan de Huyter, dijkgraaf van Delfland, benevens baljuw en schout van de stad Delft (+ 1541), schijnt dit monument bekostigd te hebben; althans op de tombe lag een koperen plaat, hem voorstellende als ridder van Jeruzalem.²⁾

Aan de wanden van de kapel hingen bij feestelijke gelegenheden muurtapijten van goudleer. Onder de kostbaarheden, welke de nonnen van sinte Aechten met sint Jansmisse (27 Dec.) van het jaar 1572 in veiligheid poogden te stellen, kwamen voor: „twee vergulden tapijten, die in de kercke plegen te hangen”³⁾.

Met bijzondere zorg moet ook de kerkzang in sinte Aechten zijn beoefend. Musius zelf had, behalve veel kennis van de gewijde muziek, ook een goede zangstem; dit was zelfs één van de redenen geweest, waarom hij tot opvolger van Kolman was aanbevolen. De vriendschap, welke hij, nog in Frankrijk vertoevende, met Pierre de Manchicourt⁴⁾, een bekwaam toondichter, had gesloten, bewees hem in later in Delft goede diensten. Om Musius te believen zette de Manchicourt, die het onderwijf tot kapelmeester had gebracht van de kathedraal van Doornik of van Tours — de berichten luiden verschillend — een antiphon op muziek, welke de pater van sinte Aechten had saamgesteld ter eere van Cornelius, den honderdman uit het Evangelie. En ook aan frissche jongensstemmen, voor meerstemmige kerkmuziek onontbeerlijk, ontbrak het in sinte Aechten niet. In 1558 had Joost Hendriksz., kerkmeester van sinte Ursula te Delft, een beschikking gemaakt, waarbij jaarlijks 3 L. Vlaamsch aan het Huis der twaalf arme fratertjes, dat rechts naast het convent in de Schoolstraat was gelegen, werden toegekend, op voorwaarde: dat zij hunne „capgens” zouden

¹⁾ Op het Stadhuis van Delft kan men een eikenhouten paneel zien, door Heemskerck in 1566 beschilderd, en voorstellende: de Graflegging. Vermoedelijk is ook dat schilderij voor sint Aechten vervaardigd; daarvoor pleiten zoowel de aanwezigheid te Delft, als het randschrift, zoo geheel in den trant van Musius: „Corpus perunctum aromate puro sepulchro conditur; odora tantum pectora et munda Christus diligit”.

²⁾ Toch is hij niet daar, maar in één der beide hoofdkerken van Delft bijgezet. Jan de Huyter was ook de bouwheer van het prachtige huis „met de bellen” op het Oude Delft, thans 't Gemeentelandshuis. Buiten echt verwekte hij in 1535 Pontus Heuterus, den bekenden geschiedschrijver.

³⁾ *Dietsche Warande* N. R. I, blz. 577.

⁴⁾ *Ambros. Gesch. der Musik.* (Leipzig, 1893) D. II, blz. 313 noemt hem: „ein vorzüglicher Meister”. In de koorboeken van sint Pieter op de Lakenhal te Leiden komen vier motetten van hem voor, drie voor vier stemmen en één voor zes stemmen. Het vijfstemmig motet op den tekst van Musius schijnt verloren.

blijven dragen, en gelijk voorheen „Missen ende Vesperen tot sinte Aechten” zouden zingen.

Het zijn helaas maar poovere brokstukken, welke ik omtrent de inrichting en versiering der kloosterkapel van sinte Aechten hier heb kunnen bijeen brengen. Maar het is er mée gesteld als met de overblijfselen van muurschilderingen in sommige oude kerken van Rome boven en onder den grond; om nog te redden wat te redden valt, worden de spaarzame overblijfselen van muurschilderingen op den wand gefixeerd. Laar mij daarom dit artikel sluiten met eene kleine bizonderheid omtrent een partikel van het h. Kruis, welke eenmaal aan Musius heeft toebehoord, en in de kapel van sinte Aechten is vereerd. Hij kreeg deze relik van Haarlem's tweeden bisschop in 1563, toen v. Nieuwland sedert een paar jaren zijn zetel had ingenomen. Deze was tevens prelaat van de Egmonder-abdij, en tot de oudste kerkschatten, door Egbert, aartbisschop van Trier, aan Egmond geschonken, behoorde een gedeelte van het h. Kruis, in een kostbaar omhulsel gesloten, en aan de abdij vereerd. Musius had den bisschop de metrische vertaling toegezonden van de 22^e Psalm. Om hem daarvoor te beloonen, zond van Nieuwland nu een klein gedeelte dezer relik, eveneens in een gouden kruis gevat, aan den vromen dichter te Delft. Met tact had Haarlem's bisschop de Lijdensweek uitgekozen, om zijn geschenk te verzenden. Sinds dien tijd werd die relik op Goeden Vrijdag bij de vereering van het kruis, in de kapel gebruikt. Want, gelijk het „Missale Romanum” 't aangeeft, dan ontdoet zich de celebrant, nadat de Passie is gezongen, van zijn schoeisel, werpt zich plat ter aarde vóór het kruisbeeld, waaraan een relik van het h. Kruis mag gehecht worden, en kust vervolgens zoowel de wonden des Heeren, alsook de relik zelve.

Alvorens dit artikel te schrijven, werd door mij nog eenmaal de tocht naar het Oude Delft ondernomen. Geen der lezers behoeft te vreezen, dat hier een pleidooi zal volgen om de kapel van sinte Aechten aan mijne Katholieke geloofsgenooten terug te geven. Maar daarom durf ik juist te vrijmoediger den wensch uiten, dat het merkwaardige kerkgebouw, oorspronkelijk een boven- en onderbouw¹⁾, met zijn traptorens en kunstig gemetselde wenteltrappen, alsook de overdekte kruisgangen en aloude sacristie met piëteit worden hersteld. Maar vooral zorgte men ervoor -- liever heden nog dan morgen -- dat de beeldenschat, welke in het nu ontruimde achterdeel van de kapel staat opgesteld, voorloopig naar een veiliger bewaarplaats worde overgebracht: „est periculum in mora.”

A. HENSEN.

---

1) In Zuid-Holland bestaat, voor zoo verre mij bekend, geen andere dubbel-kapel dan deze.

DE GILDEKANNEN IN HET STEDELIJK MUSEUM TE NIJMEGEN.

Van de vele voorwerpen in vroeger tijden van tin vervaardigd, beschouw ik die welke door de voormalige Gilden gebruikt werden als de meest interessante, vooral omdat ze van zoo'n groote beteekenis zijn voor de kennis der zeden en gewoonten van het volk. Tot deze behoort in de eerste plaats de „gildekan", welke in geen enkele gildekamer ontbrak, maar waarvan er helaas nu nog slechts weinige worden aangetroffen. Het stoere „fatsoen", de benaming welke de tinnegieters volgens oud gebruik aan den vorm gaven, is geheel in overeenstemming met het forsche uiterlijk der gildebreders van voorheen en buitendien van zeer eigen type voor deze landen.

De gildekannen moeten in twee soorten verdeeld worden, n.l. in drink- en schenkkannen. De drinkkannen werden door de gildebreders bij hunne aanneming als meester aangeschaft, maar werden het eigendom van het gild, terwijl de schenkkannen door het gild werden bekostigd.

Schenk- en drinkkannen zijn meestal op romp en deksel met graveerwerk versierd, dragen opschriften, naam van den meester, meestertekens, jaartallen, tinmerken enz. en op den buik een schild waarop gewoonlijk het gilde-embleem is aangebracht.

De gildedrinkkannen hebben steeds op het deksel een knop of torentje, hetgeen niet altijd het geval is bij de schenkkannen.

Geeft de inhoudsmaat der drinkkan (circa $2\frac{1}{4}$ L.) ons een zeker bewijs, dat onze voormalige gildemannen goede magen bezaten, het uitwendige der kan getuigt over het algemeen van een andere zijde van hun persoon n.l. van hun geest en wel door de opschriften, die echter niet altijd van onschuldigen aard schijnen te zijn geweest. Althans lezen wij in een Nijmeegsch Raadssignaat van 31 Jan. 1683, dat een Eerbare Raadt — naar aanleiding van een geding — op touw gezet door „de Meesteren van de Metselaren en leydeckersampte" tegen Elias van Aldenburgh — gelast, dat de door hem aangeboden „gelibelleerde tinnen kan" zal worden plat geslagen en onbruikbaar gemaakt en dat hij een andere kan moet laten maken en aan de andere Meesters moet overgeven, zonder eenig devies en alleen voorzien van zijn naam, hetgeen in het vervolg als vaste regel zou gelden voor alle gilden.

Gelukkig voor het nageslacht is hieraan blijkbaar niet de hand gehouden. In niet altijd even fraaie versmaat leeren die opschriften ons den humor en ernst dier tijden voor een goed deel kennen. Ook verschaffen zij ons historische gegevens van de betreffende gilden zelf, zooals b.v. de namen der meesters en van andere aan zulk een gild verbonden personen.

De belangrijkheid der gildekan in het algemeen heeft mij ertoe gebracht de verzameling dier kannen in het Gemeente Museum te Nijmegen aanwezig in speciale studie te nemen. Het leek mij wel gewenscht uit mijn manuscript een beknopt uittreksel hier te geven ¹⁾.

---

¹⁾ Het manuscript berust in de bibliotheek van het Gemeente Museum te Nijmegen.

De 15 drinkkannen en 5 schenkkannen in dit Museum aanwezig vormen een zeer belangrijke verzameling, waarvan door mij met archivalische gegevens kon worden vastgesteld, dat de 15 drinkkannen als ook drie der vijf schenkkannen deel hebben uitgemaakt van de bezittingen van Nijmeegsche gilden, hetgeen van de twee overige schenkkannen wel zeer waarschijnlijk is, maar door mij niet kon worden achterhaald. Tot mijn groot genoegen vond ik de Museum-Commissie bereid toestemming te geven tot en hulp te verlenen bij het fotografeeren dier kannen, waarvoor ik die heeren hier gaarne dank zeg en vooral den heer M. Daniëls in zijn kwaliteit van Stadsarchivaris mijn bijzondere erkentelijkheid betuig voor de vele historische gegevens, die hij mij verschaft heeft.

De vijftien drinkkannen behoorden eenmaal aan de volgende Nijmeegsche gilden: dat der bakkers, korendragers, wevers, voerlieden, ververs en aan twee niet met name vastgestelde gilden dier stad. De schenkkannen behoorden aan het Nijmeegsche wijnkoopers en bakkersgild en twee ervan aan een brouwersgild, waarschijnlijk ook het Nijmeegsche. ¹⁾

Ik heb deze drinkkannen in twee groepen verdeeld: Groep A zijn alle kannen van de bakkers en Groep B die der overige Gilden, behoudens kan No. 7, welke ook tot het bakkersgild behoorde.

Groep A geeft de oudste der kannen en ook de jongste. No. 1 is van 1625 en No. 7 van 1791 en tusschen deze twee jaartallen liggen al de kannen der beide groepen.

Naast deze vijftien drinkkannen, waarvan ik — zoo ik reeds gezegd heb — met zekerheid kon nagaan, dat ze alle hebben behoord aan Nijmeegsche gilden, kan ik nog vijf elders berustende gelijksoortige kannen aanwijzen, welke ook van Nijmeegsche gilden afkomstig zijn, hetgeen tot op heden niet bekend was, zelfs niet werd vermoed.

Drie dezer vijf kannen berusten in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst en wel twee van het bakkersgilde van de jaren 1729 en 1733 en een van het weversgild van 1772; de vierde kan is ook van het bakkersgild met het jaartal 1765, en bevindt zich in de verzameling van den Kunstschilder G. de Groot te 's Gravenhage, terwijl de vijfde kan, die in mijn bezit is, eveneens aan het Nijmeegsche bakkersgild behoorde en het jaartal 1794 draagt.

De Schenkkannen (Groep C).

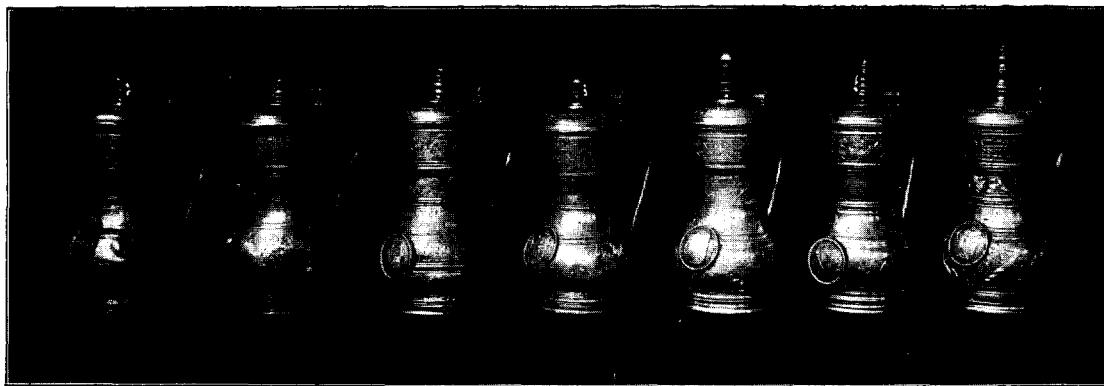
Van de vijf schenkkannen zijn No. 1 en 2 uit de XVIIe en de andere uit de XVIIIe eeuw. Heur „fatsoen” wijkt onderling weinig af. De twee oudste hebben geen torentje of knop op het deksel, de andere wel, wat echter geen kenmerkend karakter is voor de XVIIe eeuw, want de twee drinkkannen uit die zelfde eeuw, groep A 1 en 2, hebben wel een torentje.

Kan No. 3 heeft — wat de anderen missen — een lipje aan het deksel, waarmede de vorm van den bovenrand van den boord der kan in overeenstemming is; zij is de fraaiste der vijf. Volgens de emblemata behoorden kan 1 en 2 aan het Brouwersgild, waarschijnlijk het Nijmeegsche.

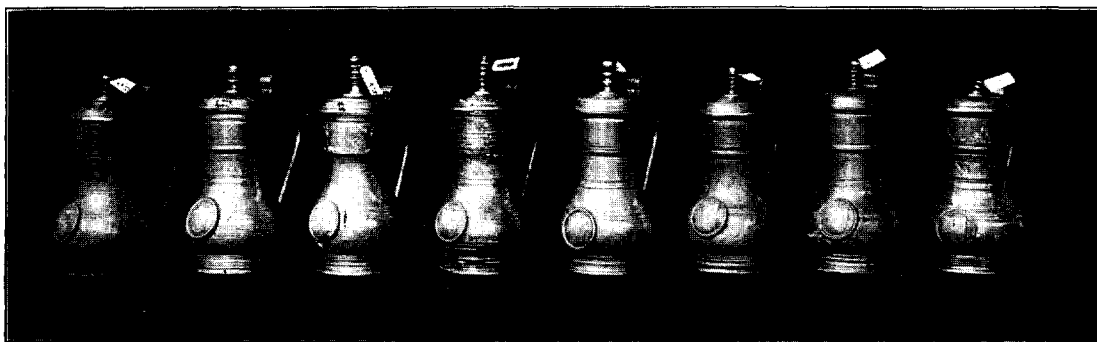
Kan No. 3 is van het wijnkoopersgild, wat o.m. blijkt uit het opschrift: „Van het Wijnkoopersgilde tot Nevmege”.

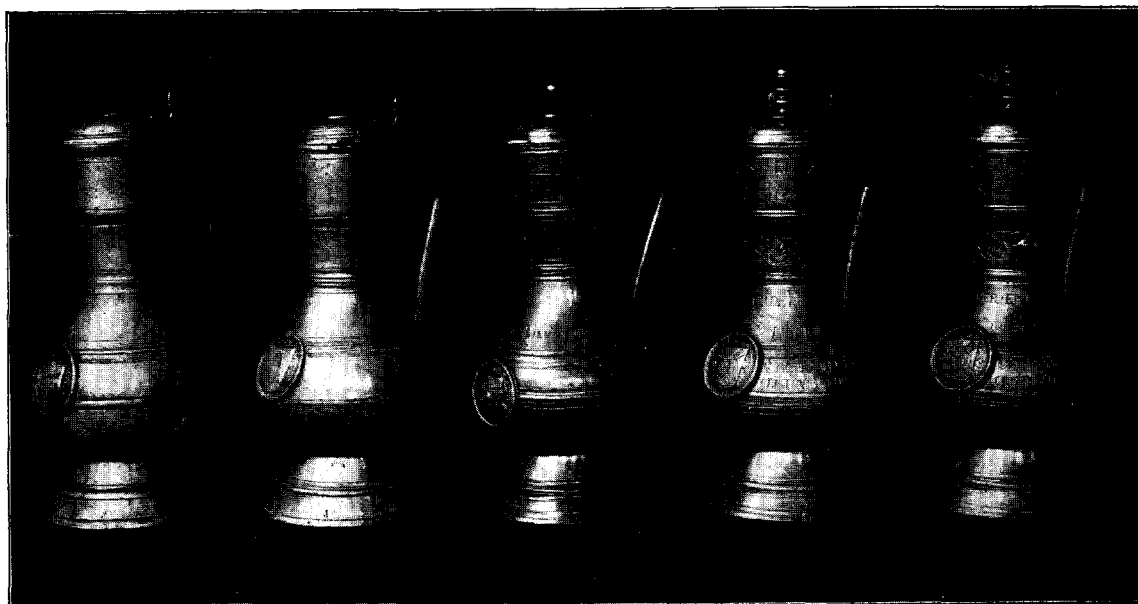
¹⁾ Deze beide kannen werden vóór 1864 met andere gedenkstukken van het brouwersgild geschonken door den Heer M. W. F. Beyerinck, zoon van den Nijmeeschen brouwer L. Beyerinck.

Groep A. Zeven drinkkannen van het Nijmeegsche Bakkersgild. (Van links naar rechts)
A°. 1625 — 1650 — 1710 — 1711 — 1773 — 1782 — 1791.

Groep B. Acht drinkkannen van Nijmeegsche gilden. (Van links naar rechts)
Korendragers 1713, Wevers 1731, Voerlieden 1769, Voerlieden 1789, Ververs 1782, onzeker van
welk gild 1739, Bakkers 1743, onzeker van welk gild 1785.

De vijf schenkkannen van Nijmeegsche gilden. (Van links naar rechts)
Brouwersgild 1651, Brouwersgild 1664, Wijnkoopersgild 1739, Bakkersgild 1739, Bakkersgild 1739.

De kannen No. 4 en 5 behoorden toe aan het Nijmeegsche bakkersgild. Ze zijn volkomen aan elkaar gelijk en hebben gediend bij de installatie der nieuwe meesters, hetgeen blijkt uit het opschrift: „Kompt aan meesters stelt mij nu vooren Dien gij nu tot meester hebt vercooren.”

Er rest mij nog even de aandacht te vestigen op de belangrijkheid der tinmerken in het algemeen, wier bestudeering zeer zeker op vele bezwaren stuit, te meer daar dit voor Nederland als pionierswerk is te beschouwen. Als resultaat mijner studie van tinmerken is het mij mogelijk geweest de makers van het meerendeel dezer kannen te kunnen aanwijzen, waarvoor ik in diverse archivalia de bekrachtiging heb kunnen vinden. De namen dier Nijmeegsche tinnegieters zijn: Hans Reynharts (Reyniers), Mathijs van Ooyen, Jan van Rethy, Engelbertus Moorrees, Johan Frederik Bouwmeester, Lambert van den Broek, Everhardus Cornelis Verwoert.

Behoudens deze merkwaardige Gildekannen bevat de Nijmeegsche stedelijke verzameling tal van andere Gildenvoorwerpen, waaronder buitengewoon fraaie en zeldzame, van hooge waarde en bijzondere beteekenis voor de bestudeering van het Nederlandsche Gildewezen, alsook een zeer interessante stadskan.

KAREL AZIJNMAN.

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN

MUSEA.

A m s t e r d a m. R i j k s m u s e u m. Naar wij vernemen, heeft het museum van den heer en mevrouw Begeer de Ridder het z.g. „Portret van Raman” door Rembrandt, in bruikleen gekregen. Dit portret maakte deel uit van de collectie XVIIe eeuwse Hollandsche meesterwerken, bijeengebracht door den heer A. de Ridder. De verzameling, waarin kunstwerken uit onzen grooten Hollandschen tijd voorkwamen, werd gedurende den oorlog te Parijs gesequesteerd en moest dezen zomer door den Franschen staat publiek worden verkocht. Onder de belangrijke stukken die op deze veiling voor Hollandsche rekening naar ons land werden teruggebracht, neemt het thans in het Rijksmuseum tentoongestelde portret een eerste plaats in.

N. R. Ct.

A r n h e m. G e m e e n t e M u s e u m. Het is den laatsten tijd in het bezit gekomen van eenige belangrijke bruikleenen. Men is met de rangschikking gereed gekomen en de aanwinsten zijn thans voor een groot deel in het museum tentoongesteld.

Tot dusver was de groote tuin, vrijwel niet gebruikt. Deze zal nu worden aangelegd. In de open koepels is men begonnen met het opstellen van talrijke bouwfragmenten, welke tot dusver in depot waren.

In de vestibule zijn opgesteld Italiaansche albasten bas reliefs, welke veelal bijbelsche tafereelen uitbeelden. In een aangrenzende zaal staan 17de-eeuwsche meubelen en oud aardewerk en twee Brusselsche gobelins sieren de wanden. De breede corridor bergt een schat van 18e-eeuwsche meubelen; er staan kasten met oud porselein, waarbij een met een hoogst merkwaardige collectie Saksische beeldjes uit de fabrieken te Meissen en Höchst, een enkel stuk ook uit de fabriek te Berlijn.

Een schilderijenzaal is thans boven ingericht. Hier zijn o.a. doeken van 17e-eeuwsche meesters

uit de Hollandsche school onder een goede verlichting opgehangen. Het zijn bijna uitsluitend de schilderijen uit het bruikleen van freule de Stuers en het zeer aantrekkelijke van de verzameling is, dat van minder bekende meesters zeer goede stalen aanwezig zijn. Bij een schitterende Jacob van Ruysdael, een Maannacht van Aart van der Neer vindt men er doeken van Jan van Ravesteyn, Palamedesz, Thomas de Keyser, Abraham van Beyeren e.a.

Aan de historische afdeeling wordt nog gewerkt en binnen niet al te langen tijd hoopt men ook hiermede gereed te komen.

N. R. Ct.

N a a r d e n. C o m e n i u s M u s e u m. — Bij de verplaatsing van het Comenius Museum, van een bovenzaal van het Stadhuis, naar het zoogenaamde „Spaansche Huis”, waren in de raadzaal Zaterdagmiddag een aantal genoodigden bijeen, onder wie vele in ons land verblijf houdende Tsjechen.

N. R. Ct.

V e n l o. M u s e u m. Er is ernstig sprake van, dat een stedelijk museum zal worden gesticht. Het stadhuis bergt vele kunstschaten, schilderijen, wapens, munten enz. Er zijn werken bij van Venlosche kunstenaars als Van Cleef en Goltzius, en een schilderij, dat men aan Ruisdael toeschrijft. Deze kunstschaten liggen thans overal verspreid, dikwijls op zeer ongeschikte plaatsen geborgen.

N. R. Ct.

O r a n j e - N a s s a u - M u s e u m. Het bestuur van de vereeniging Oranje-Nassau-museum heeft thans een aantal personen in verschillende plaatsen van ons land bereid gevonden, als correspondenten der vereeniging op te treden en te trachten in hun omgeving belangstelling op te wekken in en steun te verkrijgen voor het streven van de vereeniging. In de aan deze correspondenten verzonden circulaire wordt hun in overweging gegeven te trachten, naast de

bijdragen der stichters (die ten minste $\frac{1}{100}$ in eens bijdragen) vooral te verkrijgen jaarlijksche contributies bij voorkeur van begunstigers, d.i. van hen, die jaarlijksch ten minste $\frac{1}{10}$ bijdragen.

Het eereidmaatschap der vereeniging hebben aanvaard de minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen en de burgemeesters van 's-Gravenhage, van Breda en Leeuwarden.

Als adjunctsecretaris is tot het bestuur toetreden de heer H. W. G. Ras, Nieuwe Parklaan 63 te 's-Gravenhage, zoodat het bestuur thans bestaat uit de heeren mr. A. F. E. A. Bik, voorzitter, dr. N. Japikse, ondervoorzitter; jhr. mr. E. A. van Beresteijn, mr. M. J. Duparc, mr. E. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop, jhr. H. J. Repelaer van Driel, penningmeester, mr. A. B. G. M. van Ryckevorsel, mr. A. Staring, secretaris en H. W. G. Ras, adjunct-secretaris.

WETSONTWERP.

Herziening in het algemeen belang van bij erfstelling of legaat gemaakte bedingen.

Ingediend is een wetsontwerp tot herziening in het algemeen belang van bij erfstelling of legaat gemaakte bedingen.

Aan de memorie van toelichting wordt het volgende ontleend:

Het onderhavige ontwerp van wet is ontleend aan het in Juli 1921 gepubliceerde rapport der Rijkscommissie voor het museumwezen.

Een belangrijk deel van de kunstvoortbrengelen en de voorwerpen van geschiedkundigen of wetenschappelijken aard, geschriften hieronder begrepen, die in musea en bibliotheken voor het publiek toegankelijk worden gesteld, is als erfstelling of legaat verkregen. Aan deze wijze van verkrijging is het bezwaar verbonden, dat de bedingen, waaronder is vermaakt, ook dan moeten worden nageleefd, wanneer het in het algemeen belang zoude zijn, dat daarvan kon worden afgeweken.

Deze afwijking in bepaalde gevallen mogelijk te maken, wordt met de indiening van dit wetsontwerp in de eerste plaats beoogd. Voorts heeft dit wetsontwerp ten doel de gelegenheid te scheppen, bezwaren uit den weg te ruimen, waar toe testamentaire bepalingen aanleiding geven,

door welke de bestemming is bepaald, die in het belang van de kunst of de wetenschap aan gelden moeten worden gegeven.

INSTITUTEN

Vierde deel der Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, ('s-Gravenhage Martinus Nijhoff). De bundel vangt aan met een bericht van den directeur waarin waardevolle gegevens zijn te vinden omtrent den toegang tot de Romeinsche musea en andere verzamelingen. Mededeelingen over de bibliotheek van het instituut volgen. In zijn jaarverslag herinnert de directeur, dr. G. J. Hoogewerff, aan zijn optreden als zoodanig met begin 1924. Toen trad ook dr. J. Cornelissen op als leider der historische afdeling met den persoonlijke titel van secretaris. Dr. H. M. R. Leopold werd leider der archaeologische afdeling met den titel van adjunct-directeur. Herinnerd wordt aan het aftreden van mgr. Dr. A. H. L. Hensen. Het belangrijke feit was verder de verhuizing van het instituut; het is thans ondergebracht in een villa in de Via Savoia. De ruimere lokalen voldoen zeer goed; daardoor werd ook een doelmatiger schikking der bibliotheek mogelijk, waarbij tevens een aanvulling binnen de grenzen van het bereikbare werd beproefd; van tal van instellingen in binnen- en buitenland werden boeken ontvangen. Wetenschappelijke samenwerking werd geprojecteerd met een Scandinavische geschiedkundige missie, die begin 1925 te Rome zal komen. Voortdurend contact werd gehouden met het Belgische instituut en ook met andere inrichtingen van dien aard. Een welgeslaagde poging werd gedaan om de consultatie-boekerij in de Vaticaanse bibliotheek met Nederlandsche werken aan te vullen. Tal van Nederlandsche geleerden werden aan het instituut ontvangen. In het algemeen was het bezoek der studeerenden ongeveer even groot als het vorige jaar.

In zijn verslag van de historische afdeling bericht dr. Cornelissen, dat hij den arbeid van mgr. Brom en mgr. Hensen voor de uitgaven der commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën had voort te zetten.

Dr. Hoogewerff zelf brengt vervolgens verslag uit over verrichte studiën. Zij betroffen o.a. den merkwaardigen persoon van Laurentius Torren-

tinus, boekdrukker en uitgever van den hertog van Toscane, en de Brabantsche wevers van wandtapijten, die in de zestiende eeuw in Italië werkzaam waren. De inventarisering der Nederlandsche kunstwerken in Italië vorderde dit jaar zeer belangrijk, dank zij de krachtige medewerking van mr. T. H. Fokker, die ook aan het instituut waardevolle boeken schonk. In den loop van het jaar werden ook de depôts der groote musea met bijzondere vergunning bezocht.

Het verslag van de archaeologische werkzaamheden wordt uitgebracht door dr. Leopold. Herinnerd wordt aan de internationale samenwerking op het gebied der epigrafiek en aan de vorming van het museum-Scheurleer.

Achter de verslagen volgen de wetenschappelijke studiën van zeer verschillende aard en omvang. De bundel eindigt met een lijst van beschrijvingen van Italië en Rome, voorkomende in reisboeken en aardrijkskundige werken tot 1900 in de Nederlanden geschreven of verschenen. Dat al deze studiën rijk zijn geïllustreerd, behoeft niet opzettelijk te worden geconstateerd.

Instituut Kern. De gemeenteraad van Leiden heeft z. h. s. besloten de bovenverdieping van het gebouw 's-Gravenstein te verhuren aan de Vereeniging tot stichting en instandhouding van een Instituut voor Indische Archeologie aan de Leidsche universiteit, genaamd Instituut Kern. Te Leiden is Kern de grondlegger geweest van de wetenschappelijke taalstudie en oudheidkunde van N.-Indië. Dr. Krom en Dr. Vogel behooren tot zijne school.

Op Zaterdag 4 April had de opening van bovengenoemd Instituut plaats met een rede van den voorzitter, Prof. Dr. J. Ph. Vogel. Het bestuur van het Instituut bestaat, behalve de voorzitter, uit: Prof. Dr. N. J. Krom, ondervoorzitter, Prof. Dr. J. I. B. de Josselin de Jong, secr., Prof. Dr. A. W. Bijvanck, penningmeester, Mr. J. H. Kramers, R. Ng. Poerbatjaraka en Prof. Dr. M. W. de Visser. Het Instituut is voorloopig des Dinsdags, Donderdags en Vrijdags van 10 tot 1 uur geopend (behalve gedurende de Akademische vacantiës).

VEREENIGINGEN.

Hendrick de Keyser. Naar wij vernemen, hebben de h.h. Prof. Dr. Jan Veth

Mr. F. E. Posthumus Meyes en Mr. R. van Steeden zich uit het dagelijksch bestuur van de Vereeniging „Hendrick de Keyser” teruggetrokken. Mr. van Steeden heeft zich bereid verklaard, totdat de vacatures vervuld zullen zijn, de loopende zaken van het secretariaat waar te nemen.

N. R. Ct.

KORTE BERICHTEN,

A m e r s f o o r t. De gemeenteraad heeft besloten tot aankoop van perceel 5 der Kampbinnenpoort waardoor alle perceelen rondom dit bouwwerk nu in gemeentebezit zijn.

N. R. Ct.

B e l l i n g w o l d e (Gr.) In het z.g. Klooster, dat vermoedelijk in 1645 als gemeentehuis heeft gediend, is een muurschildering van ongeveer 1 M². blootgelegd, bestaande uit guirlandes en een ridder in vol ornaat.

N. R. Ct.

B u r c h. In de vergadering der Prov. Zeeuwsche Schoonheids- en Archeologische Commissie, gehouden in October werden mededeelingen gedaan betreffende de voorloopige plannen tot herbouw van de kerk.

N. R. Ct.

Over den kerkbrand te Burgh verscheen een ingez. stuk van den architect J. Hoogenboom in de Middelb. Ct. 14. 11. 24, waarin wordt opgekomen tegen de bewering, dat de schuld niet ligt bij de loodgieterspatroons, daar het loodgieterswerk te Burgh verricht is door den zoon van den grofsmid, zoodat er uit zou volgen, dat er nalatigheid in het spel is aan den kant der kerkvoogden. De inzender betuigt, dat deze voorstelling van zaken onjuist is, aangezien dergelijke dorpsmeden steeds ook het bedrijf van loodgieter, koperslager enz. uitoefenen. De kerkvoogden waren dus, volkomen verantwoord het werk aan zulk een smid-loodgieter op te dragen.

C a l l a n t s o o g. De gemeenteraad heeft besloten, f 3000 subsidie te verleen voor de restauratie van kerk en toren der Ned. Herv. gemeente aldaar.

N. R. Ct.

Delft. De toegang tot den Koninklijken Grafkelder in het koor der Nieuwe kerk wordt overwelfd met een vloer van gewapend beton. Daarop worden grafsteenen gelegd. De ingang wordt onder een groote zerk verborgen. Aan het triforium zal waarschijnlijk niets veranderd worden. De uitwendige restauratie begint haar voltooiing te naderen. Het overbrengen van de glas-in-lood ramen in het middenschip zal nog wel eenigen tijd vorderen. Op welke wijze de gelden voor de onderste ramen in het koor bijeen zullen komen, weet men nog niet. Het is de bedoeling de oude begraafplaats aan de Zuidzijde der kerk door een monumentaal ijzeren hek van den openbaren weg te scheiden. Onderhandelingen met het bestuur der gemeente Delft zijn gaande.

N. R. Ct.

Dordrecht. In verband met het besluit tot slooping van het 17e eeuwse trapgeveltje Nieuwstraat 63 heeft de Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen zich met een protest tot B. en W. gewend, daar voor het sloopen van den gevel vergunning is verleend, zonder dat te voren de Rijks Monumenten Commissie of het bestuur der Vereeniging oud-Dordrecht daarvan was kennis gegeven. Het betrof hier een gevel in nog goeden staat, die belangrijke fragmenten bevatte van 17e-eeuwse architectuur. Het bestuur kreeg eerst kennis van de slooping, toen het feit was geschied, waarbij tevens bleek, dat de verbouwing, waarvoor de vergunning was verleend, een behouden of herstellen in den oorspronkelijken vorm onmogelijk maakte. Daarom dringt oud-Dordrecht er op aan voor gevallen, waarin de Rijks-Monumenten Commissie niet voorziet, advies te vragen aan de Vereeniging en een Schoonheids Commissie in te stellen.

N. R. Ct.

Gorinchem. Bij het aanleggen van centrale verwarming in de Ned. Herv. Kerk heeft men onder den vloer deelen van een grafmonument gevonden, twee beeldjes en een stuk van een katafalk, verder verschillende fragmenten van een beeld van Wilhelmina van Arkel, vrouw van Jacob van Paffenroode, van 1617 tot 1653 drossaard van Gorinchem. Van den toetssteen, waarop het beeld oorspronkelijk gelegen heeft, is niets overgebleven.

N. R. Ct.

Groesbeek. De gemeentetoren zal worden hersteld. Gemeente, provincie en rijk zullen de kosten gezamenlijk dragen.

N. R. Ct.

Heemskerk. De gemeenteraad heeft besloten den gemeentetoren niet te restaureeren.

N. R. Ct.

Middelburg. De restauratie van het raadhuis, die meer dan 40 jaar heeft geduurd, is thans voltooid. In de jaren 1881 tot 1884 is onder leiding van Dr. C. J. H. Cuypers de imposante toren hersteld; de gemeente-verslagen over 1889 en 1890 gewagen van werkzaamheden aan den hoektoren of choertoren. Sinds 1894 werd aan den voorgevel gearbeid, werden successievelijk beelden en baldakijns vernieuwd en de balustrade boven aan den gevel aangebracht. Nadat in 1901 het Rijk hiervoor een subsidie had toegestaan, kwam dit deel der restauratiewerken, eveneens door Dr. Cuypers geleid, in 1912 gereed. Daarop werd met het Gothische gedeelte van den zijgevel aan de zijde van de Noordstraat begonnen, welk werk in 1918 gereed kwam. Toen werd de restauratie van den choertoren, op den hoek van hoofd- en zijgevel aangebracht, aangevangen, die thans is voleindigd.

Tegelijk met het beginnen van dit deel der restauratiewerken, was door het optreden der toen ingestelde afdeling B van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg een ingrijpende wijziging doorgevoerd in het Rijkstoezicht. Onder voortdurend toezicht van een sub-commissie, waarbij met name Prof. A. W. M. Odé, hoogleeraar te Delft, een belangrijke plaats innam, werd nu onder de dagelijksche leiding van den heer N. van der Schaft de restauratie van den choertoren in nieuwe banen geleid.

De geheele restauratie van het raadhuis kostte in totaal ongeveer 175 duizend gulden.

Op één onderdeel der restauratiewerkzaamheden dient nog gewezen, nl. op de beelden, die ter halver hoogte de nissen vullen. Gelijk bekend is stellen zij de graven en regeerende gravinnen van Zeeland voor van Dirk den Vijfde, die op het laatst der elfde eeuw regeerde, tot en met Karel den Vijfde, die juist aan de regeering was, toen Michiel Ywijnszoon in de jaren 1514 -- 1518 de vijf-en-twintig beelden vervaardigde.

In den loop der eeuwen zijn deze beelden grootendeels vergaan en door nieuwe vervangen; de twintig beelden in den voorgevel, van bovengenoemden Dirk tot den beroemden Bourgondiër Philips den Goede, zijn bij de restauratie in de ateliers-Cuypers te Roermond alle nieuw gemaakt. Zij vertoonen, clichéwerk als zij zijn, de fouten, aan het oude restauratiewerk eigen. Het gemeentebestuur heeft evenwel thans besloten, op voorstel van de Monumentencommissie, aan een levend kunstenaar het ontwerpen van voorloopig twee beelden, Karel den Stoute en hertogin Maria van Bourgondië voorstellend, op te dragen. Slaagt de proef naar wensch en weet de aangezochte beeldhouwer een moderne weergeving van de oude vorsten te maken, die door de Monumentencommissie wordt aanvaard, dan zal ook te dezen aanzien het Middelburgsche raadhuis naast schoonheid, een allerinteressantst studie-materiaal bieden. Naast elkander zal men dan drie soorten beelden kunnen vergelijken, de twintig copieën der oudere reproductie-methode, afkomstig uit het bovengenoemde atelier, de poging tot het leveren van een meer vrije copie van den assistent van Prof. Odé daarnaast (nl. het bovengenoemde beeld van den lateren keizer Maximiliaan, dat door de Monumentencommissie voor plaatsing is goedgekeurd), ten slotte de moderne weergeving van de oude vorstelijke personen door een kunstenaar van onzen tijd.

Van de origineele beelden van Michiel IJwijnzoon zijn een drietal slechts aan de schier algemeene vernietiging ontkomen. Hoewel zwaar gehavend, zijn de beelden van Maria van Bourgondië en haar gemaal, Maximiliaan van Oostenrijk, benevens dat van Karel den Vijfde, gespaard. Verplaatsing in de voor hen bestemde nis liet hun toestand niet toe: zij zullen met de andere bij de restauratie losgeraakte fragmenten, op de Stadsschuur worden bewaard. N. R. Ct.

Een viertal regentenstukken en twee figuurstukken uit het Gasthuis zullen gerestaureerd worden.

Het oudste der regentenstukken dateert van 1670; het stelt de vier regenten voor met hun ontvanger en den vader van het gasthuis. Een briefje in de hand van één der afgebeelden vermeldt de namen; als eerste wordt genoemd Jacob Reinhoudt, praeses, en de laatste regel luidt: Reinhoudt fecit. Belangrijker is het volgende

regentenstuk, in 1697 geschilderd door den Zuid-Nederlander Jos. Biset. Achter de met een tafelkleed gesierde tafel zitten de gasthuismeesters; de binnenvader staat achter hen. In vorm een pendant van d't stuk is het schilderij, in 1755 door den Leidschen schilder J. Palthe vervaardigd. Het jongste regentenstuk is, blijkens een papier in de hand van den voorzitter van het college, in 1787 door Aart Schouman op 77-jarigen leeftijd geschilderd. Deze Dordtsche meester is vooral bekend door de in dien tijd gebruikelijke kamerbehangsels met bloemen, vogels en landschappen; als portrettist munt hij minder uit.

Een der figuurstukken stelt een echtpaar voor, geflankeerd door hun beide zoontjes. Het stuk, welks schilder onbekend is, mag tot de Hollandische school van 1660 à 1670 worden gerekend.

Verreweg het belangrijkste der schilderijen is een doek, op 31-jarigen leeftijd geschilderd door Dirk van Delen. Het stelt den Heiland voor in Bethesda, zieken genezend. In een in Italiaanschen stijl opgetrokken galerij ziet men op den voorgrond den Christus, die den man, doet opstaan. Onderaan links is een cartouche aangebracht, waaruit wij zien, dat Jacques Orlogh het stuk in 1636 aan het gasthuis „ten dancke” en „ter liefden dachtbaer schilderkunst” heeft geschonken. N.R.Ct.

De Kuiperspoort, eertijds behoorende aan het Kuipersgilde is thans eigendom van de Commissie van beheer der voormalige gildegooederen. Op initiatief van deze Commissie werd het aangepaste houtwerk der bedekking van den hijschbalk, die door een gebeeldhouwde mannenfiguur wordt gedragen, en het metselwerk van den topgevel hersteld. N. R. Ct.

Naarden. Het raadhuis te Naarden. In het raadhuis is men begonnen met de restauratie van de vestibule, als eerste uitvoering van de eenige jaren geleden ontworpen verbouwingsplannen, die ten minste 40.000 zullen kosten, welke uitgave de gemeentekas thans niet toelaat. De vloer der vestibule zal hersteld worden en de weinig ooglijke grauwe vloerbedekking vervangen worden door roode tegels. Deze keuze is gedaan in overleg met de Rijkscommissie voor Monumentenzorg.

N. R. Ct.

Nieuwkoop. In den gemeenteraad is in bespreking gekomen de restauratie van den dorpsstoren. Deze staat sinds eenige jaren onder toezicht van het Rijksbureau voor Monumentenzorg. De toren is een bouwwerk uit het begin der 17de eeuw, een overblijfsel van het zoogenaamde „Hooge Huis” van Nieuwkoop, dagteekend van het jaar 1627.

De fundamenten van den toren zijn aan drie zijden, Zuid-Oost, Noord-Oost en Noord-West geheel verteerd. De vierde zijde, ten Zuid-Westen, is ongeveer 80 jaar geleden hersteld en hoewel alweder 4 c.M. boven het waterpeil, is deze fundeering nog zeer goed.

De burgemeester deelde mede, dat de raming van de totale kosten van herstelling / 12,200 bedraagt. Rijk en provincie dragen hiertoe 60 pct. bij. De uitvoering kan van gemeentewege onder leiding van den gemeente-opzichter plaats hebben, mits deze geschiedt in overleg met het Rijksbureau, dat kosteloos de noodige adviezen verstrekt.

N. R. Ct.

Pernis. Men zal beginnen met het afbreken van de oude Ned. Herv. kerk te Pernis, die plaats moet maken voor een grooter gebouw. De kerk werd gebouwd in de 15e eeuw.

De nieuwe kerk zal op de plaats van de oude verrijzen, in aansluiting aan den ouden toren, die gespaard blijft.

N. R. Ct.

Schoten. De Vereeniging „Hendrick de Keyser” stelt pogingen in het werk, dat het huis op het landgoed te Zaanen te Schoten, hetwelk de gemeente Haarlem heeft aangekocht, niet zal worden afgebroken, maar in den tegenwoordigen staat zal behouden blijven.

N. R. Ct.

Ter Apel (Gr.). De banken, aangebracht voor het Levitengestoelte van de Kloosterkerk zijn verwijderd, zoodat ook het onderste deel van het beeldhouwwerk is blootgelegd; het zijn drie nissen, in vroegere tijden de zitplaatsen voor den dienstdoenden geestelijke, den diaken en sub-diaken. Er wordt nu moeite gedaan muurschilderingen op de achterwanden der zetels bloot te leggen.

N. R. Ct.

Utrecht. Onlangs werd bericht ontvangen, dat de minister zich na hernieuwde overweging met de voorgestelde regeling betreffende de herstelling van den Domtoren, kon vereenigen met dien verstande dat het Rijk de helft der gemaakte kosten aan de gemeente zou blijven vergoeden, doch de betaling van zijn aandeel over een langer tijdvak dan den duur der restauratie zou verdeelen, waardoor de gemeente in de gelegenheid komt de restauratie sneller te doen voortschrijden dan bij de dusver geldende regeling het geval zou zijn door een gedeelte van de voor rekening van het Rijk komende bedragen voor te schieten. Slechts achtte hij op enkele punten eenige afwijking noodig van het oorspronkelijk opgestelde ontwerp van de overeenkomst. Behalve eenige bijzondere bepalingen voor de jaren 1921, 1922 en 1923, daar men de overeenkomst tot 1 Januari 1921 wilde doen terugwerken, wil de minister in de regeling een voorziening treffen, waardoor het Rijk in de gelegenheid zal zijn om telkens, wanneer na het sluiten van eenig dienstjaar een overschot op het artikel van de Rijksbegroting, waaruit de bijdragen voor de herstelling van den Domtoren worden bestreden, beschikbaar blijkt te zijn, zekere bedragen te bestemmen tot verdere aflossing van de door de gemeente gegeven voorschotten dan ingevolge de overeenkomst jaarlijks zal geschieden door de regelmatige bijdrage van f 30.000.

B. en W. hebben tegen deze wijzigingen geen bezwaar en stellen nu den raad voor, de overeenkomst met het Rijk aan te gaan. In deze overeenkomst wordt o.m. bepaald, dat de gemeente, gerekend te beginnen met 1924, tot het jaar waarin de herstellingswerken van den Domtoren zullen zijn afgelopen, jaarlijks ten hoogste / 94.000 beschikbaar zal stellen voor de uitvoering van bedoelde restitutie. Dit voorstel werd na door een juridische commissie te zijn onderzocht door den Raad aangenomen.

N. R. Ct.

Westereinden. Men heeft bij het witten van de kerk onder de kalklagen muurschilderingen gevonden; zij bevinden zich in het nog gave Romaansche gewelf in het midden der kerk, op de plek, waar de twee kruisbalken (de kerk was voorheen een z.g. kruiskerk) elkaar sneden. Een

stelt een tafereel uit de Bijbelsche geschiedenis voor, n.l. Adam en Eva onder den Verboden Boom. De voorstelling is zeer primitief. Merkwaardig is alleen, dat niet de slang de vrucht aan Eva reikt, maar een vrouw, die tegen den boom staat. Voorts zijn er nog een viertal voorstellingen van heiligen, die heel wat beter geteekend zijn. De hoeken der naar boven loopende vakken, waarin het gewelf door gemetselde ribben verdeeld is, zijn gevuld met bloem- en bladornamenten.

Het merkwaardigste van deze ontdekking is echter, dat zich onder deze muurschilderingen nog een tweede bevindt. Daarop komen geen teekeningen voor, doch met een paar kleuren — zacht blauw, rood, geel en hier en daar een streepje wit — heeft men een zoo fraai mozaïek verkregen, dat men verbaasd en verrukt staat over het met zoo eenvoudige middelen verkregen kleurenspeel. Het geheele gewelf is door omhoog loopende ribben in acht gelijke vakken verdeeld. In vier van deze vakken — om het andere — heeft men de prachtig gelegde kloostersteenen zichtbaar gelaten. Alleen de voegen heeft men met witte verf wat opgehaald. De andere vier vakken daarentegen zijn op eenvoudige wijze beschilderd. De metselsteenen zijn daar rood gekleurd, terwijl een derde deel van elken steen blauw geverfd is. Op de blauwe vierkantjes zijn bovendien vier witte streepjes aangebracht. In de benedenhoeken van de gewelven vindt men ronde figuren in blauw en wit. De top van het gewelf, die buitengewoon mooi gemetseld is met tal van ribben, is zachtrood gekleurd en opgewerkt met figuur in geel, afgezet met zwart. De ribben zijn van onder tot boven in gelijke vakken van rood en blauw verdeeld, afgezet met een wit lijntje. Boven in het gewelf zijn zij geheel blauw. Kerkvoogden beschikken niet over de noodige middelen om het gevonden schilderwerk te doen restaureren. Als er geen hulp komt, zal de witkwast alles weer moeten bedekken.

N. R. Ct.

I J z e n d i j k e. De Ned. Herv. kerk, een baksteenen gebouw met sluiting door drie zijden van den achthoek aan beide einden, met een spits-toeloozend achtkant dak met achtkante houten toren en peervormige spits, zal gerestaureerd worden. In overleg met de Commissie

voor 's Rijks Monumentenzorg, welke de kerk ter plaatse in oogenschouw heeft genomen, is reeds een uitgebreid onderzoek ingesteld naar de herstellingskosten.

De herstellingskosten worden geraamd op ruim / 14.000. Men hoopt op steun van het Rijk, de Provincie en de Alg. Synode der Ned. Herv. kerk. De Prov. Zeeuwsche Schoonheids en Archeologische Commissie heeft zich voor subsidie gewend tot Ged. Staten.

N. R. Ct.

Z u t p h e n. Voor de restauratie van de St. Walburgskerk stond de Raad 2 jaar lang / 500 toe.
Zutph. Ct.

N e d. O o s t - I n d i ë. De restauratie-kwestie. In een bijeenkomst van de leden van de commissie voor de restauratie-kwestie, die den 28sten December te Jogja plaats had, werd eenstemmigheid bereikt ten aanzien van het oordeel over de wenschelijkheid van restaureeren van den Prambanan-tempel in het bijzonder en van de tempels in het algemeen. Het advies der commissie zal aan de regeering worden toegezonden.

Aan het Oudheidkundig Verslag over het eerste halfjaar van 1924 wordt ontleend, dat de volgende werkzaamheden plaats vonden: het witten en herstellen van trappen en deuren van het Fort Belgica te Neira, het schoonmaken van Fort Nassau te Neira, Fort Hollandia te Lonthoir, en Fort Defensie te Kajeli (Boeroe), Haarlem (te Negri Lama) en Middelburg (bij Passo) vereischten geen dringende voorzieningen. Fort Duurstede te Saparoea is thans in onderhoud bij de genie. Het schoonmaken van Zeelandia (te Haroekoe), Onderkoopmanswoning (te Rohomony), Hoorn (te Pellaoe) en Beverwijk (te Leinitoe) geschiedde met gestraften. Wat Fort Amsterdam te Hila betreft, werd geadviseerd de ruïne te laten zooals zij is, met dien verstande, dat de onmiddellijke omgeving, d.w.z. de ruimte tusschen het blokhuis en de vier walgangen en die daarbuiten, geregeld worden gezuiverd van onkruid en afgesloten voor het publiek. Van het Fort Kijk-in-den-Pot op de Gg. Api te Banda zal het halve-maanvormige voorwerk in zijn geheel worden opengelegd en gewit. Deze maat-

regel zal alleszins de moeite loonen, daat het fort, gewit en schoongemaakt, bij het voorbijvaren van de Gg. Api dadelijk zal worden opgemerkt. Onder de aandacht werd nog gebracht het groote Fort Revengie op P. Ay, dat door de ver verwijderde ligging eenigszins moeilijk zal zijn te onderhouden. Voor Ternate staat op het werkprogramma de schoonmaak en herstelling der Forten Gam Lamo, Talucco (of Hollandia), Kalamatta, benevens Fort Barneveld op Batjan.

Aan een brief dd. 29 Dec. 1923 van Dr. Neyens over zijn werkzaamheden in het belang der oudheden te Ternate ontleenen wij nog het volgende: „Dat men zonder groote uitgaven iets bereiken kan bewijst wel het feit, dat in twee dagen die ik er (te Ternate) gewerkt heb met 20 kettingjongens de oude *fortaleza* volkomen gezuiverd werd van struikgewassen en boomen. De poort, die toegang geeft tot het gemetselde zeehoofd is teruggevonden evenals een geplaveide weg (of kamers van de wacht) tusschen vestingmuur en gracht en die tot nu toe onder aarde en ingestorte muren bedolven was. Zulks heeft de kolossale som van $2 \times 20 \times f 0.40$ gekost! En dat een dergelijk werk wel een kleine uitgave waard is bewijst de volgende uitspraak van een deskundige, een gewezen officier van het Nederl. Leger, met wien ik in Aug. 1920 een bezoek bracht aan die oude ruines. Ik vroeg hem zijne meening om die bij tijd en gelegenheid te kunnen mededeelen, en ziehier wat hij mij schreef: „Uit vestingbouwkundig oogpunt zijn de bouwvallen van het fort Castella zeer merkwaardig. Onder wildernis bedolven vindt men daar de wallen van de vesting zelf, waarvan alle bastions nog aanwezig zijn en de facen en flanken voor een groot gedeelte, zoodat het openleggen van het plan weinig moeilijkheden zou medebrengen. Voorts ligt eveneens onder struikgewas bedolven, iets hooger een als reduit te beschouwen fort, waarvan de omtrekken gemakkelijk kunnen worden blootgelegd. De vesting is een zuiver specimen van de vestingbouwkunde uit de 16de en 17de eeuw en zoowel wat de profielen betreft als wat de gebruikmaking der natuurlijke gesteldheid van het terrein aangaat als een der mooiste ruines van fortten uit dat tijdperk te beschouwen, waaraan ook voor het Hollandsch

bewind geschiedkundige waarde moet worden gehecht.”

Onder de grondvesten van bouwwerken — schrijft Dr. Neyens verder — heb ik gezocht naar de merkwaardige kerk van S. Paulo, doch tot nu toe vruchteloos; ik hoop ze echter terug te vinden aangezien uit de oude Portugeesche en Spaansche werken gemakkelijk op te maken is de plaats, waar ze ongeveer gelegen heeft.

TIJDSCHRIFTEN.

In de 7de aflev. van het Gildeboek (Febr. 1925) geeft de redacteur, Dr. Haslinghuis een overzicht van de Gilde-reis naar Noord-Frankrijk, bespreekt J. Por de gewelfschilderingen in de kerk te Oldenbroek en Mr. M. J. Schretlen eenig beeldhouwwerk waarin hij invloed van Scorel vermoedt. Prof. R. Ligtenberg levert een uitvoerig en gedocumenteerd artikel over de overhuiving van het altaar (het altaarciborium en het baldakijn). Verder bevat de aflevering nog kleinere artikelen van A. Welters en A. E. Rientjes.

PERSONALIA.

Bij beschikking van den Minister van Onderwijs zijn bevorderd tot conservator bij 's Rijks Museum van Oudheden alhier, de heer A. E. Remouchamps en dr. W. van Wijngaarden, beiden wetenschappelijk assistent, en is aan mej. J. P. J. Brants, wetenschappelijk assistente, de persoonlijke titel van conservator verleend.

Rijksmuseum. Bij Kon. besluit van 26 dezer zijn met ingang van 1 April a.s., bevorderd tot conservator bij het Rijksmuseum te Amsterdam Jhr. D. C. Roëll, thans wetenschappelijk assistent bij die instelling, en Mej. Dr. A. E. C. van der Looy van der Leeuw, thans wetenschappelijk assistente bij het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst.

CORRIGENDA.

Prof. Dr. Adolf Stoll, Der Maler Joh. Friedrich August Tischbein und seine Familie.

In de boekbespreking in het vorige nummer (p. 285 vlg.) zijn een aantal fouten onverbeterd gebleven en een aantal latere toevoegingen

onvermeld. Herstel der meest storende fouten en mededeeling der toevoegingen volge hieronder:
 p. 285 k. 1, r. 12 v. o. lees voor opgesmukt: onopgesmukt.

p. 288 k. 1, r. 13 v. b. voeg in achter Rijksmuseum: en mevr. Thilenus van der Haer (thans bij mej. E. C. van der Haer te 's Gravenhage), welk portret niet, zooals Moes en Stoll opgeven, 1780 doch 1786 gedateerd is.

ibid. r. 15 v. b. lees voor beide: alle.

ibid. r. 6 v. o. voeg in achter 's Gravenhage: 1788.

ibid. k. 2 r. 24 v. o. voeg in achter ook: de kinderen van.

ibid. r. 23 v. o. voeg in achter Weilburg: haar dochter.

p. 289 k. 1 r. 2 v. o. lees: den Deenschen gezant von Schubart.

ibid. kol. 2 r. 21 v. b. lees voor erkend: bekend.

ibid. r. 24 v. b. lees voor 4den: 6den.

ibid. v. 4 v. o. voeg in achter zoo: de fraaie Isaac Teixeira, staande ten voeten uit naast zijn schrijftafel, bij mevr. de wed. mr. S. F. v. Nierop te Amsterdam.

p. 290 k. 1, r. 15 v. o. voeg in achter van: Isaac Teixeira en. (De verder volgende nummering begint, tengevolge van deze invoeging, met 8° en eindigt met 16°).

ibid. k. 2 r. 1 v. b. laat vervallen: onbekend.

ibid. r. 2 v. b. voeg in achter Gilze: wellicht de heer en mevr. v. Pallandt v. Eerde—Schimmelpenninck v. d. Oye.

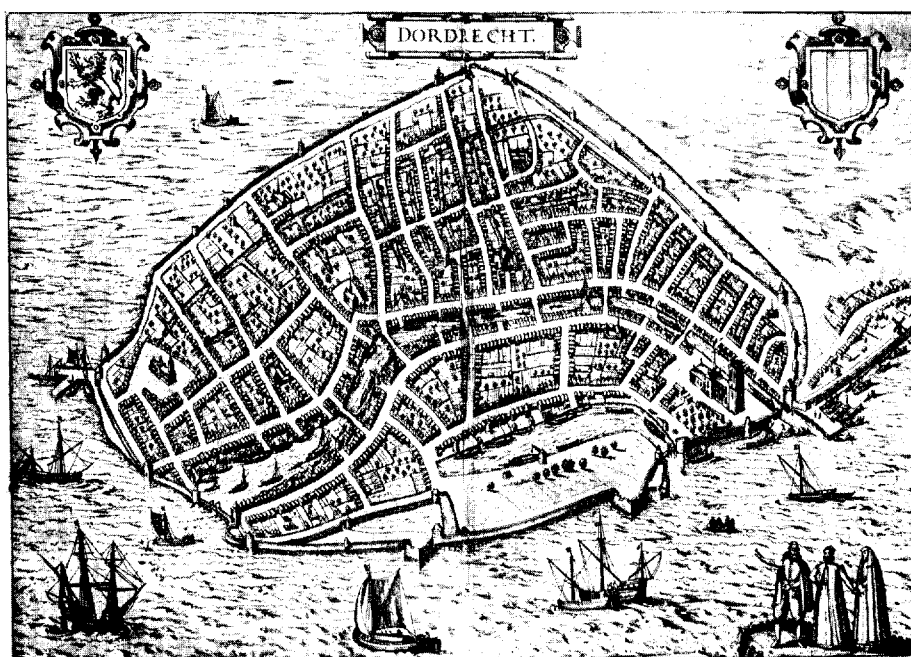
ibid. r. 17 v. o. voeg in achter wordt: Mogen wij deze, volgens Kramm later te Utrecht belande groep herkennen in No. 22 van den veilingscat. — P. C. Wonder, Utr. 6.4.1853: „een familie zijnde de schilder Tischbein met deszelfs echtgenoot en twee kinderen” 127 × 87, door „Tischbein van Hessencassel?”

p. 291 k. 1 r. 21 v. b. lees voor Cage: Caze.

GESCHIEDENIS VAN DORDRECHT

Ontstaan der stad; de Zwijgende Tol. Ondanks den bekenden schoolboekzin: „1015, Dirk III sticht Dordrecht”, ligt de oudste geschiedenis der stad in het duister. Immers de 1015 gestichte tol lag niet bij Dordrecht. Sinds een giftbrief van Keizer

Plattegrond van Dordrecht uit Braun en Hagenberg 1575.

Hendrik IV van 1064 een vervalsching (wsch. uit 1157) is gebleken, verliest ook de vermelding van „Thuredrecht (stad of rivier?) cum capella noviter constructa” haar waarde. Wel bestond er reeds een tamelijk uitgebreide nederzetting in 1049, toen Dirk IV daar werd vermoord. De plaats in de stad waar dit geschiedde bewijst, dat toen reeds beide oevers van de Oude Haven (thans: Wijnhaven) waren bebouwd, overeenkomstig de beschrijving van 1200 „Opidum Durtrech ex utraque parte”. De uitbreiding der nederzetting zal wel zijn bevorderd door de nabijheid van den, aan diezelfde haven staanden Toren van den Zwijgenden Tol (niet: Merwedetol, die bij het huidige Sliedrecht lag). Wij willen hier niet beslissen welke lezing de juiste is: A. dat die Oude Haven het laatste gedeelte van een smalle Dubbel-tak was (uitmondend in de Merwede naast den alouden Puttox-toren), waarlangs de turf-

schippers uit het Z.O., langs de Maas (de Oude, in tegenstelling met die welke bij Woudrichem met de Waal „tezamenvloeit”) en haar vertakking de Dubbel, de Merwede (thans Merwede-Noord) bereikten, terwijl het breede riviergedeelte vóór de stad eerst later door een ramspoedige doorbraak zou zijn ontstaan, waarbij een gedeelte der stad ten W. der Groote Kerk zou zijn verzwolgen, of B. dat die Oude Haven, en ook het geheele verdere gedeelte van de de stad doorsnijdende haven, die dan dus niet kort na 1284 gegraven zou zijn,

Veer. — De Oude Haven.

zelf een deel van de oude rivier de Thuredrecht was, de verbinding tusschen de Dubbel (die beneden Dordt ongeveer het beloop der tegenwoordige O. Maas volgde) en de Merwede, vóór de oorspronkelijk onbevaarbare rivier voor de stad door uitslijting haar huidige gedaante had aangenomen, waardoor de tegenwoordige Noord minder belangrijk werd en haar naam als deel der Merwede verloor.

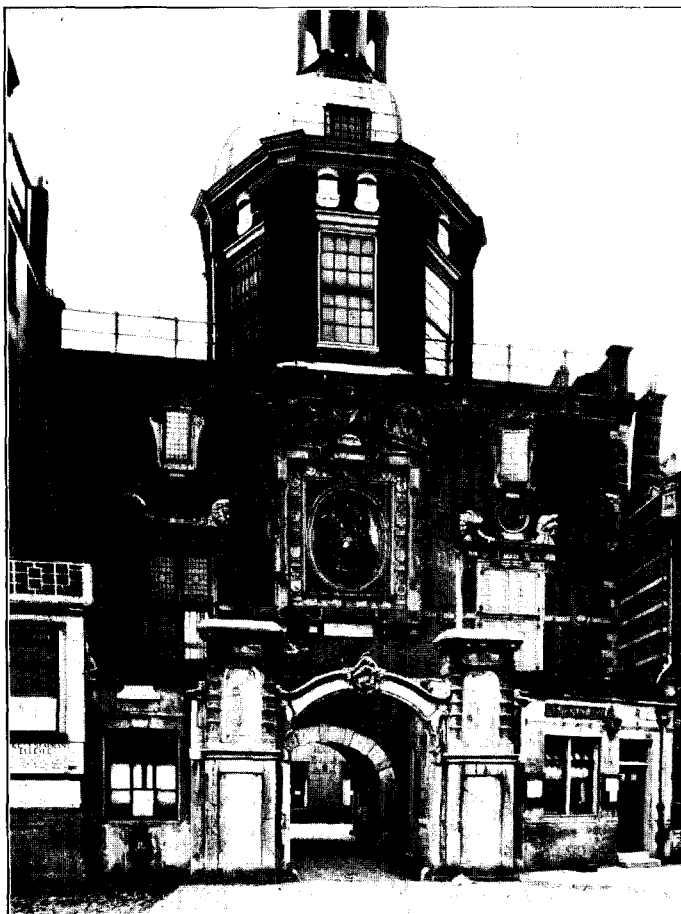
Ons staan van die vroegere tijden te weinig zekere gegevens ten dienste: buiten de stad is door inpolderingen en afdammingen vóór den St. Elisabethsvloed, door dien vloed zelf,

en door de inpolderingen en andere waterstaatswerken sindsdien de geheele rivierloop zoo gewijzigd, direct of indirect, terwijl ook in de stad zooveel gegraven, weer volgestort, gemetseld en weer afgebroken is, dat iedere theorie over den ouden waterloop en het vaarwater buiten en binnen de stad, dat de Zwijgende Tol beheerschte, slechts op min of meer waarschijnlijke gissingen kan berusten. Wij komen op zekerder terrein in 1200, wanneer de stad, blijkens een charter van Dirk VII, reeds schout en schepenen en ook een vereeniging van wantsnijders bezit, wanneer er dus reeds stadsbedrijven worden uitgeoefend, die wijzen op de beteekenis die de stad reeds had als centrum (markt- en inkoopplaats) van Zuid-Holland (een groot gedeelte van de tegenwoordige provincie Z.-Holland bezuiden Rotterdam). Spoedig daarop wordt de stad weer vermeld.

Stadsrecht ± 1221. Graaf Willem I schenkt 1220 stad en tol als morgengave aan zijn gemalin. Kort daarop gaf hij een handvest, onbekend tot 1866, toen de gemeente-secretaris Van den Brandeler het terugvond, zeer geschonden door den raadhuisbrand van 1332 en bewaard gebleven in de „IJzeren Kasse”, de stadscharterkist, met 12 sloten voorzien, die slechts kon geopend worden met medewerking van de dekens der 12 voornaamste gilden, die ieder een der sleutels

bewaarden. In dit charter maakt hij de stad tot een „vrijheid”, met vrijdom van beden en heervaart, keurrecht voor schout met schepenen en raden, het jus de non evocando (nog vergeefs ingeroepen om Corn. de Witt aan zijn Haagsche rechters te onttrekken), afschaffing van lijfeigenschap enz., tegen een jaarlijksche rente, voortaan als leen uitgegeven en eerst in 1822 officieel afgeschaft, en het recht van herberg voor den Graaf.

Willem II bevestigt dit alles bij een handvest van 1254, dat vóór de vondst van het oudere document als het eerste van deze strekking werd beschouwd.

Groothoofdspoor (1618), rivierzijde.

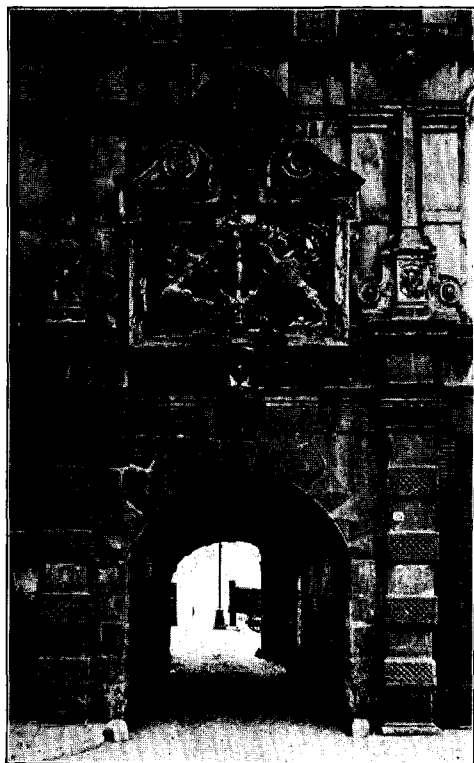
Van wat er in de eerste eeuwen van het bestaan der stad in haar omging, is weinig bekend. Dordrecht levert het gewone beeld op van een stad, die door telkens vernieuwde, duurbetaalde charters in rechten toeneemt. In twaalfde en dertiende eeuw werd ijverig aan de Groote Kerk gebouwd. Ada van Holland huwde te D. den graaf van Loon, die in zijn strijd tegen Roomsch-Koning Willem II de stad in handen kreeg, om haar weer te verliezen aan Dirk van der Aar, bisschop van Utrecht, die haar gedeeltelijk verwoestte. Een ander Dordsch huwelijk, dat meer blijvende gevolgen had, was dat in 1241 van Willem's

zuster Aleida met Jan van Henegouwen, huwelijk waaruit geboren werd onze latere eerste Henegouwsche Graaf Jan II.

In 1271 krijgt de stad van Floris V het recht een gracht te graven, wsch. de nog tot ver in de 19de eeuw bestaande binnengracht, op geringen afstand binnen de Spuihaven, de stadsgracht. Buiten die gracht lag het „ambacht ter Nieuwer Kerk" of „van den Riedijk", behoorend tot de heerlijkheid Merwede, waarop de St. Nicolaas- of Nieuwe Kerk stond, sinds 1175 parochiekerk dier heerlijkheid. De aanleg van de Spuihaven omsloot ook deze aan de stad grenzende wijk. Bij verdrag van 1307 staat Daniël van de Merwede de jurisdictie voor die wijk af aan de stad, mits jaarlijks zijn schout een week, tijdens de Heer Daniëls-markt, het stedelijk schoutambt zou uitoefenen. Ook na den koop der heerlijkheid in 1604 werd die vreemde gewoonte gehandhaafd en was één week 's jaars de door de stad zelf benoemde schout der heerlijkheid Merwede schout over de heele stad.

In 1284 werd, tegen den Toltoren, het schepenhuis gebouwd, dat tot 1544 in gebruik bleef.

Stapelrecht. In de 13e eeuw was Dordrecht de grootste handelsstad der N. Ne-

Groothoofdspoort, stadszijde.

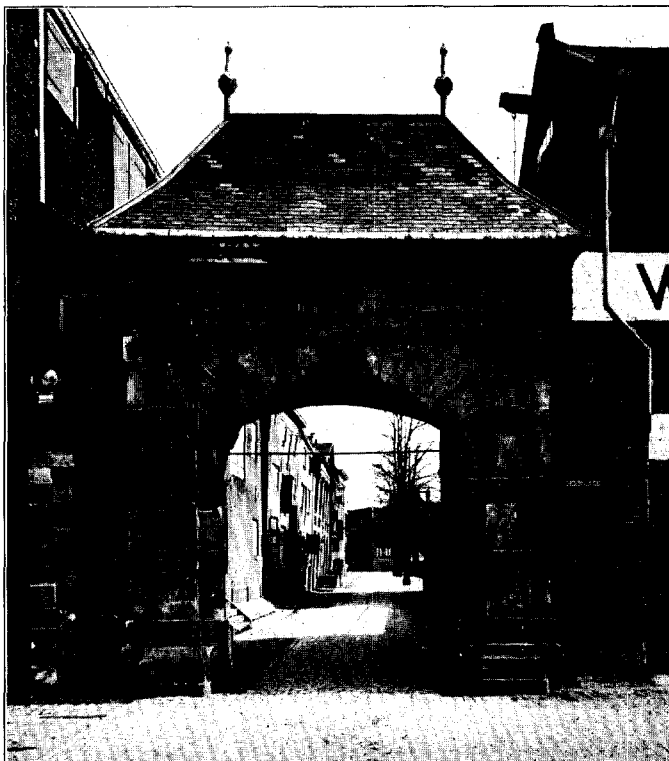
derlanden geworden, ook door haar rang als hoofdplaats (zetel van Baljuw en Hooge Vierschaar) en marktplaats van Zuid-Nederland, waar geen ander bier dan het Dordsche mocht gedronken worden, en dat alle producten in Dordt ter markt moest brengen. De stad bezat reeds het recht der Munt. Aan dien handelsbloei werd een nieuwe en krachtige stoot gegeven door het Stapelrecht, door Jan I eenige jaren voor zijn dood in 1300 geschonken. Dit recht van stapel omvatte de verplichting van lossing, opslag en verkoop voor alle goederen, die Rijn, Maas, Waal, IJssel, Lek of Merwede werden afgevoerd, of door de zeegaten het land binnen kwamen. De opvolgende landvorsten bevestigden telkens, ondanks den tegenstand der andere steden dit recht, weliswaar niet in dienzelfden uitgebreiden vorm.

Laatstelijk erkende Karel V, na een 35-jarig proces, in 1540 het stapelrecht der stad en gaf 1541 een nadere bepaling ervan, waarbij slechts Merwede en Lek als stapelrivieren bleven erkend, in zeer geringe mate ook de Holl. IJssel, voor een wel nog zeer groot, maar toch beperkt aantal waren, en met vele beperkingen, die dit recht voor de andere steden minder drukkend maakten, o.a. ten opzichte der eigen behoeften der oeversteden en van Gorcum met het land van Arkel. Ook na dien tijd gaf de uitoefening van het recht nog telkens aanleiding tot geschillen, maar bleef toch, al was het tenslotte vrijwel slechts formeel, tot 1795 gelden.

Naast de voordeelen van makelaardij, loon van meters en sjouwers, vracht voor de Dordsche schippers, die bij gelijken prijs voorkeur hadden voor het verder vervoer, was de stapel aanleiding tot het vestigen van handelaren in alle waren aan den stapel onderworpen (o.a. koren, wijn, hout, zout, marmer, kalk, kolen uit Namen en Luik, staal en ijzer, lei, hop, run, molenstenen) en van industrieën, die die producten verwerkten, waardoor Dordt als handelsstad en als industriestad (ook door de brouwerijen) zoo belangrijk werd. Een later blijkend nadeel was, dat de aandacht der stedelingen werd afgeleid van den overzeeschen handel en Dordrecht daardoor slechts een gering aandeel had in de voordeelen, die de Oost- en Westindische compagnieën en de handel op de Middellandsche Zee en de Oostzee aan zoovele andere steden opleverde. Eerst in de 19de eeuw had Dordrecht een belangrijk aandeel in de vaart op O. Indië.

Ook het recht van de Munt gaf aanleiding tot jaloersche zorg der overheid, dat niet elders gemunt werd (b.v. onder Leicester en in 1672).

De 14de eeuw zette dus voorspoedig in. Een belegering van Dordt in 1304 door Jan van Brabant, bondgenoot van Gwij van Vlaanderen, den vijand van Jan II, eindigde met het terugtrekken van den vijand en de gedeeltelijke verwoesting van 's-Hertogenbosch door de Dordtenaars.

Catharijne poort (1452) aan de Hooikade.

In het begin der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten koos Dordt de zijde van Willem van Beieren tegen zijn moeder, Keizerin Margaretha. In 1366 verhief Albrecht van Beieren de O. L. Vrouwenkerk tot Kapittelkerk, waardoor zij definitief den voorrang kreeg boven de andere parochiekerk, de St. Nicolaaskerk. Vóór 1370 behoorde Dordt reeds tot de Hanzesteden. In 1395 werd het recht van de stad erkend om landpoorters te hebben, waardoor

de invloed in het omringende plateland weer versterkt werd. In 1382 werd de Vlaamsche Hal gebouwd (stadhuis van 1544 tot heden), voor de Brugsche kooplieden, die den burgeroorlog in hun land ontvloden. In 1409 werd de havenruimte vergroot, door het uitgraven van het aan de rivierzijde aangegroeide land en den aanleg van de Nieuwe Haven.

Muntpoortje (1555), Voorstraat.

15de Eeuw; reeks van tegenslagen. Kan de 14de eeuw in het algemeen als een bloeitijdperk worden beschouwd, waarin de stad sterk in aanzien en rijkdom steeg, de hulding van de jonge Jacoba van Beieren door de stad in 1417 ging vooraf aan een reeks van tegenslagen, die het grootste deel der 15de eeuw tot een zwart tijdperk voor Dordt stempelen. Met den Briel koos het Kabeljauwsche Dordt de zijde van Jan van Beieren. Jacoba's echtgenoot, Jan van Brabant, belegerde de stad lang maar vergeefs (1418; een zeer beschadigde schilderij uit dien tijd van het opbreken van het beleg is nog bewaard;

copie van vóór 1640 op het Raadhuis). Waarschijnlijk is daarna, dus nog voor den St. Elisabethsvloed, het slot der Hoeksche Merwede's, het Huis te Merwede, door de Dordtenaars verwoest en ongeveer tot zijn huidige resten teruggebracht. Aan de definitieve overwinning van Philips van Bourgondië op Jacoba in 1426 had de stad haar deel; doch daarvóór had op 18 Nov. 1421, op St. Elisabethsdag, de ramp plaats gehad, die het bekendste feit uit de stedelijke geschiedenis is. De ramp, die deels wel te wijten was aan verwaarloozing der dijken in de voorafgaande oorlogsjaren, deed de geheele Z. Hollandsche Waard (42500 H.A.) met, zegt

men, 72 parochiekerken, aanzienlijke kloosters als Heisterbach en Eemstein, kasteelen als Crayestein aan de Merwede verdwijnen en gaf aan de stad haar ligging te midden eener uitgestrekte watervlakte als een tweede Venetië, die zij tot de nieuwe indijkingen van de 17de eeuw zou behouden. Buiten de stadsmuur bleef slechts een stuk dijk in de richting van Dubbeldam (nu: de Mijl) buiten de Vuilpoort gespaard. Een topographisch niet zuiver, maar sprekend beeld van den toestand na de ramp geven de beide altaarluiken, thans in bezit der firma Goudstikker en misschien afkomstig van het St. Elisabeths-altaar uit de Groote Kerk en dan te vereenzelvigen met een der oude schilderijen van den Heelhaaks-

Binnenplein van het Hof, vroeger Augustijnenklooster, met den Heelhaaksdoelen en het hierheen overgebrachte poortje van het Bagijnhof.

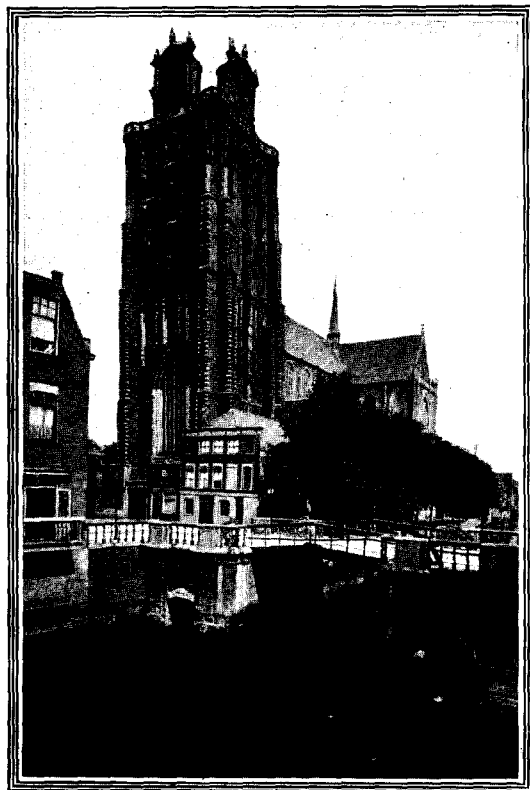
doelen in 1801 verkocht. Aanzienlijke geslachten werden geruïneerd, gestichten en altaren van hun inkomsten beroofd, en de stad werd met vluchtelingen overstroomd.

De militaire verplichtingen der stad werden intusschen niet geschorst; zij nam deel aan den beslissenden slag tegen Jacoba, en hielp Philips in 1431 voor Calais.

Nog geen 40 jaren later, in 1457, teisterde een nieuwe ramp de stad. Het gedeelte van O. L. Vrouwekerk tot Vischbrug brandde af, slechts de Reliquie van het Heilig Hout, door Claes Scoutete ± 1420 aan de kerk geschonken, bleef wonderdadig bewaard en werd voortaan jaarlijks in processie rondgedragen. Ook de Vlaamsche hal brandde uit. De Groote Kerk moest bijna geheel worden herbouwd, en men liet het door den brand ontruimde terrein om de kerk onbebouwd.

Een jaar later bezocht een pestepidemie de stad.

In 1476 verzoenden zich de beide partijen, de Hoeksche bannelingen werden teruggeroepen en de burgertwist scheen een einde te hebben genomen, echter niet voor lang. Na den dood van Karel den Stoute in 1477, liepen de burgers te hoop: zij wilden van de zware lasten, die Karel's oorlogen op hen hadden gelegd, bevrijd worden en eischten rekening en verantwoording van de regeering. Het bleek dat de Kabeljauwsche Heeren op onrechtmatige wijze van het bewind hadden geprofiteerd en zij ontvluchtten de stad. Voor

Groote kerk en toren.

het eerst waren de Hoekschen de baas, niet voor langen tijd evenwel. In 1480 nam Jan van Egmond, van Gorcum uit, Dordt voor Max. van Oostenrijk, gemaal van Maria van Bourgondië, de kans was gekeerd, de wet werd door Maximiliaan verzet en ditmaal werden de Hoekschen verbannen. In 1488 bezocht Max., als momber voor zijn zoon, met zijn vader Keizer Frederik de stad, een feestelijk slot van een treurig tijdperk. Het eind der twisten bracht tenslotte Dordt een slachtoffer van buiten; Brederode, Hoeksch aanvoerder door Jan van Egmond gevangen genomen, stierf op den Puttox-toren in 1489.

De 16e eeuw; herleving. De langdurige oorlogen en veelvuldige rampen hadden de stad geteisterd, vestingwerken en waterwegen eischten voorziening. Een respijt van betaling der stadsschulden in 1494 gaf opluchting, een verlot om lijfrenten te verkoopen in 1518 leverde contant geld op.

Philips de Schoone, die Dordt in 1497 bezocht, werd er gehuldigd en ingekwartierd in het huis Blijenburg in de Wijnstraat, nabij den Toltoeren, het hooge gothische huis, in

uiterlijk verwant aan de Utrechtsche grachtkasteelen, dat tot de omwenteling van 1572 ter herberging van vorstelijke gasten werd gebruikt (Karel V in 1540, Filips II in 1559) en in 1744 werd afgebroken. De stad stond hem ijverig bij in den strijd tegen Karel van Gelre.

Onder Philips en onder Karel V (vooral sinds het verdrag van Gorcum met Karel van Gelre) herleefde de stad van de slagen der vorige eeuw. Spoedig vatten de burgers weer moed, en de eerste helft der 16de eeuw zag belangrijke stedelijke en particuliere gebouwen verrijzen; de Kloveniersdoelen (1530—'41, thans verdwenen), de Munt (1555), de huizen Be-

verenburg en Berckepoort. De beroemde kanunnikenbanken in het koor der Groote Kerk ontstonden in 1538—'41. In 1544 werd het nieuwe, aanzienlijke Raadhuis in gebruik genomen, dat tevoren koopmanshal was geweest.

Sinds 1487 betaalde de stad met Z. Holland samen $\frac{1}{12}$ in de gemeene lasten van Holland; de andere steden vonden het aandeel te gering en wilden splitsing van stad en land. Bij het „Groot Octrooi” van 1520 handhaafde Karel V zoowel het quantum als de eenheid van stad en land, waarbij Dordt de voorgeschreven marktplaats bleef voor de producten van Z. Holland en ook het tot vreugde van Delft afgeschafte bieraccijns gedeeltelijk werd hersteld, waardoor alleen Dordtsch bier binnen 2 mijl in den omtrek mocht gedronken worden. Ook een ernstige aanval op het Stapelrecht werd door Karel V in 1540—'41 gebroken. Hij, de eerste landvorst door de Staten van Holland in Dordrecht gehuldigd in 1515, bezocht de stad ten tweeden male, als keizer, in 1540. Negen jaar later werd er zijn zoon, Philips, door de Staten als toekomstig Graaf gehuldigd.

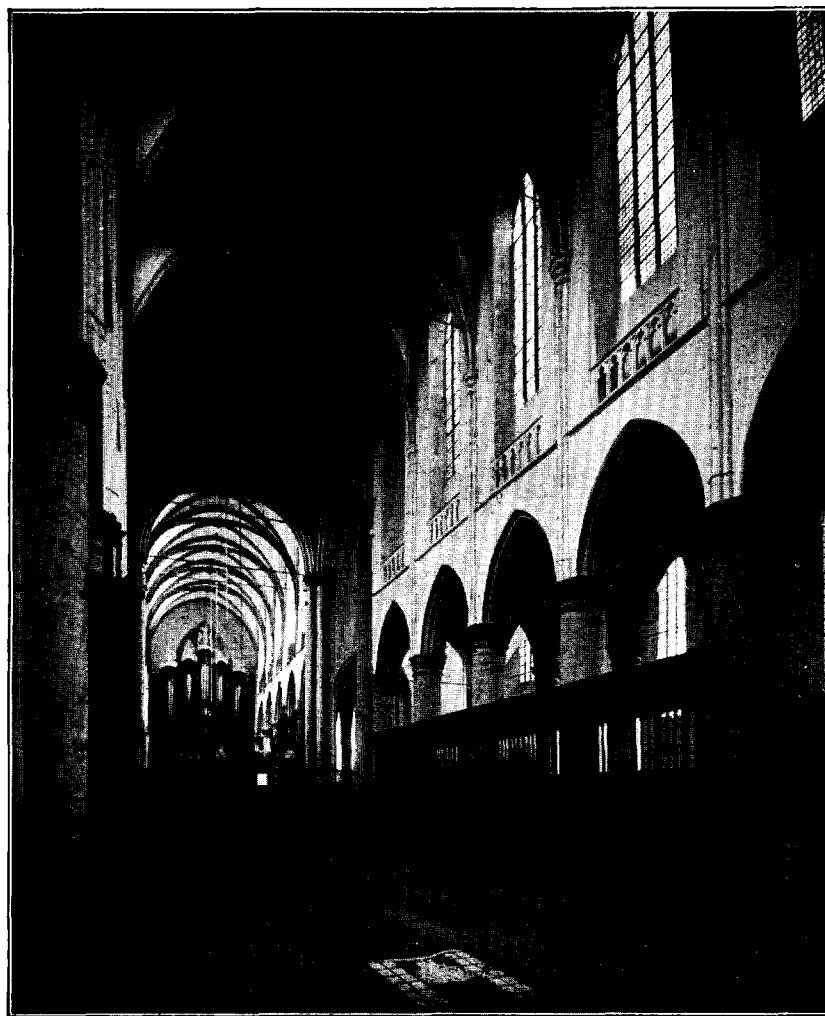
Kooromgang van de Groote kerk.

De opstand; voorspel, uitvoering, herordening, groote

mogelijkheden. Was Karel V († 1558) gematigd opgetreden tegen de Hervormden, het eerste optreden van Philips II (Eeuwig Edict) was anders. Dank zij den tact van burgemeester Arent van der Mijlen, had de Beeldenstorm hier in 1566 niet gewoed; in 1568 ging echter, bij den brand van de Nieuwe Kerk, op andere wijze kerkelijke schoonheid verloren. In plaats van den gematigden Adr. v. Blijenburg trad 1570 de nieuwe schout Jan van Drenckwaert op, die krachtig de hervormden aangreep. Vele aanzienlijke Lutheranen en Doopsgezinden konden, gewaarschuwd, ontsnappen, maar de slachtoffers waren talrijk. Onder hen was de schilder Jan van Kuyk, wiens schilderijtje van Drenckwaert, als Salomon zijn eerste recht doende, het mus. Oud-Dordrecht bezit. Ook in andere opzichten was 1570 een ongeluksjaar;

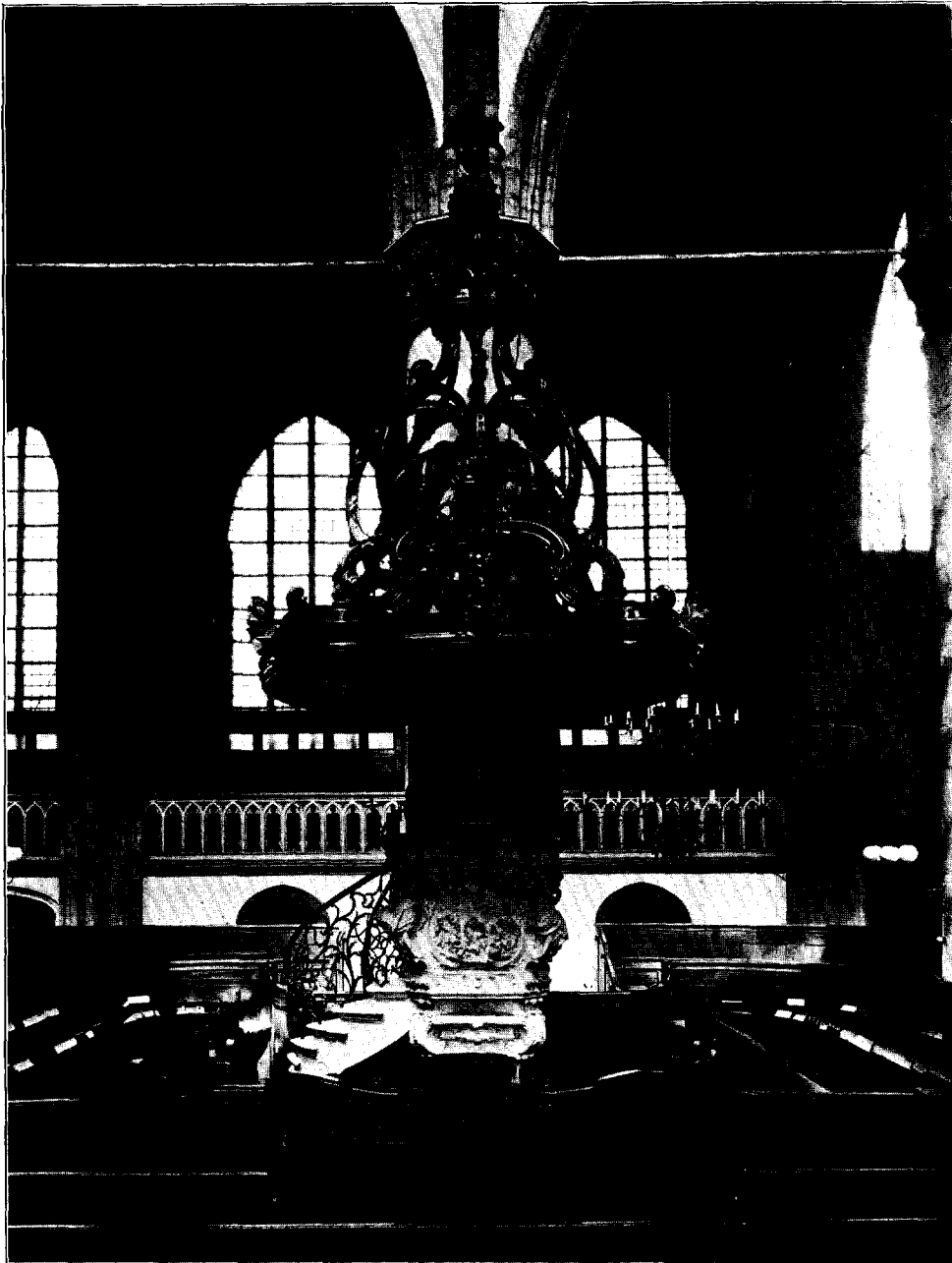
de Allerheiligenvloed en nieuwe belastingen troffen het land. Een belangrijke gebeurtenis van 1570 in beteren zin was: de codificatie der stedelijke usantiën en costumen, die aldus tot 1795 bleven gelden.

Toen de troepen van Bossu, na een poging tot ontzet van den Briel, voor Dordrecht

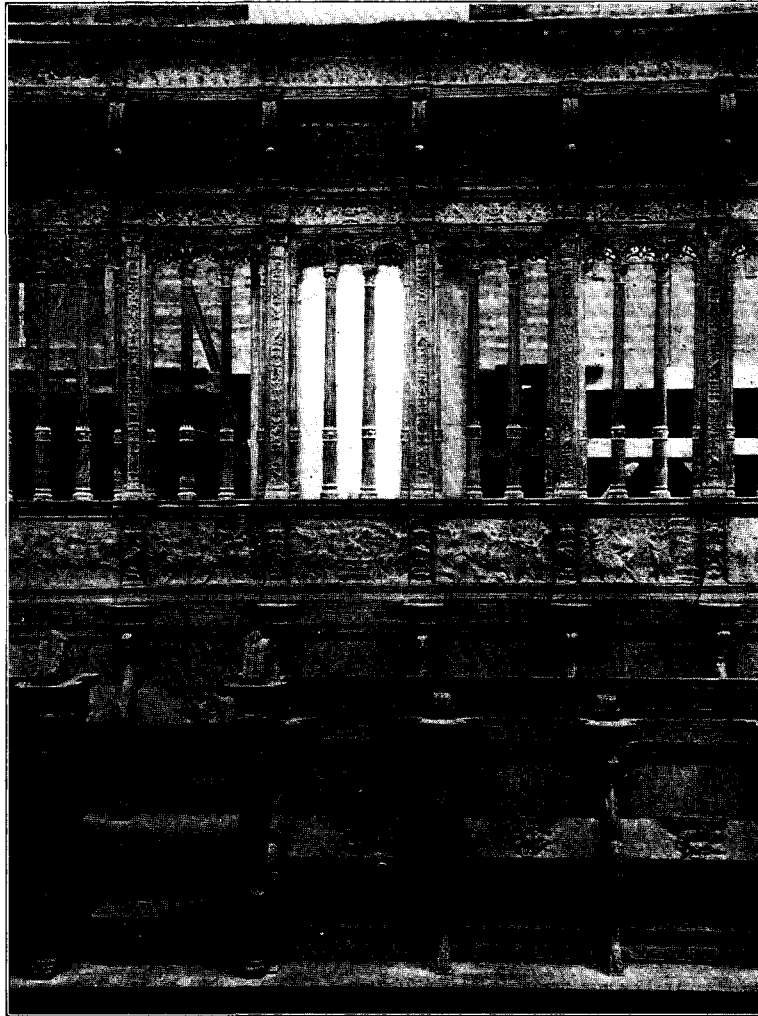
Gezicht in koor en schip naar het Westen.

kwamen, werden zij wel geapproviandeerd, maar niet binnen gelaten; zij trokken af naar Rotterdam, op hun weg het kasteel Develsteyn verwoestend. Alva kwam en liet de stad versterken tegen de Geuzen, die het tweede klooster Eemstein (aan de Devel) hadden vernield. Toen echter de Geuzen, onder Barthold Entens van Mentheda, voor de stad kwamen en toegang eischten, liet men hen 25 Juni 1572, op aandringen van het volk en van eenige

Preekstoel en doophek.

aanzienlijken, vooral van Jac. Muys van Holy en Adr. v. Blijenburg, binnen, waarmee de stad de zijde van den opstand koos. Overeenkomstig de voorwaarden werden de katholieken niet lastig gevallen; wel werd dienzelfden dag de eerste hervormde dienst gehouden onder de tot prieelen gesnoeide linde in den hof van den Kloveniersdoelen. Na dien dag ontwikkelt

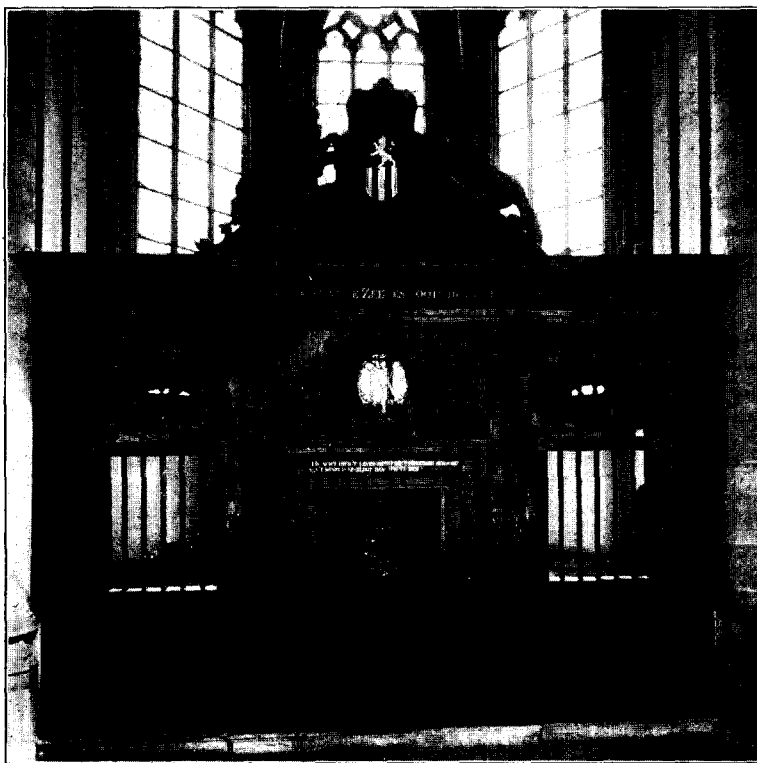
Koorbanken (fragment). Noordzijde.

de toestand zich snel. Lumey, feestelijk ontvangen, wordt met moeite weerhouden zich aan de katholieken te vergrijpen. Op 19 Juli komt in het reventer van het Augustijnenklooster de eerste Statenvergadering van Holland bijeen, die den Prins als Stadhouder van den Graaf erkent en godsdienstvrijheid voorschrijft. Hetzij om edel metaal en geld voor het aan den Prins toegekende subsidie te winnen, hetzij om ze voor roof en vernieling te behoeden, laat de nieuwe schout Muys van Holy alle kerkelijke kostbaarheden inleveren; de katholieken, priesters en kloosterlingen, aanzienlijken als de Oems en de Sandelingen, verlaten verschrikt de stad. De sinds den brand gedeeltelijk herstelde N. Kerk, wordt kazerne; de Groote Kerk evenals de Augustijnenkerk, in 1512 na een brand herbouwd,

wordt den hervormden gegeven (eerste diensten resp. 23 Nov. en 25 of 26 Juli). Voor de vele kloosters vond men geleidelijk andere bestemmingen. Zoo werd het aanzienlijke Mariëbornklooster 1575 weeshuis, de kapel van 1469 in 1616 stadsboekery; het Clarisseklooster ontving 1579 de Illustre School, bekend door leeraren als Polyander, Vossius,

Puteianus; de kerk van het Minrebroeders-klooster wordt afgebroken, de rest wordt 1622 Oude-Mannenhuis; het St. Agnieteklooster wordt 1575, met zijn goederen, aan het H. Geest- en pesthuis ter Groote Kerk aangewezen, etc. etc.

In 1572 kwam ook de Prins, wederom in 1573, gehuisvest in het Augustijnenklooster, dat voortaan, inplaats van het huis Blijenburg, de verblijfplaats is voor hooge gasten en de plaats voor officieele feestmalen; het kreeg den naam van: Hof. In 1573 had er de eerste prov. Synode plaats; dadelijk daarop een Statenvergadering. Wederom kwam er de Prins in Juni 1575, om er een gedeelte der feesten bij zijn huwelijk met Charlotte de Bourbon te vieren; de prinses woonde, als eertijds Alva, in het huis de Berckeport. In Juli herhaalde de Prins zijn bezoek, voor de Statenvergadering, waar hij als hoofd der gewesten gedurende den opstand werd aangenomen. Twee zijner dochters zijn in de stad geboren: Louise Juliana (1576, in de Berckeport) en Charlotte Brabantina (1580, in een verdwenen particulier huis). De eerste Nationale Synode werd in 1578 te Dordrecht gehouden. Ook lord Leicester bezocht de stad vele malen, eerst gehuisvest in de Berckeport, later geregeld hof houdend in het

Hek van de Meerdervoortskapel.

Hof. Scheen het of Dordt, de eerst stemmende stad in de Staten, voor de toekomst zou worden aangewezen als hun vaste vergaderplaats, dit geschiedde niet en geleidelijk keerde Dordrecht tot het rustig bestaan eener provinciestad terug. Wel bewoonde ook Maurits een paar keer het Hof, dat ook later aanzienlijke bezoekers zag, het waren echter slechts korte bezoeken en de naam van het gebouwencomplex werd te fraai voor zijn karakter; Willem II en Willem III verkozen als verblijfplaats de herberg De Pauw, gemakkelijk gelegen nabij de aanlegplaats van het Groot Hoofd. Nog ééns zou Dordt een belangrijke vergadering in haar muren zien: de Nationale Synode van 1618, die echter niet meer in de groote zaal van het Hof, maar in de Kloveniersdoelen werd gehouden. De chambre-mi-partie, gemengd

college ter regeling van overgangsquaesties tusschen N. en Z. Nederlanden na den vrede, verdeelde haar gunsten over beide gebouwen.

Handelsbloei in de 17e eeuw. Zoodra het ergste oorlogsgevaar geweken was, bleek de Dordsche ondernemingsgeest, gesteund door de vluchtelingen uit Antwerpen, nog ongerept te zijn. Krachtig werden de nieuwe bedijkingen van het langzamerhand droog liggend land aangepakt en dadelijk ook verrezen buitenplaatsen in de nieuwe polders; in 1603 bedijkte men het Oude Land van Dubbeldam, in 1617 den Merwedepolder en den Zuidpolder, in 1652 den Aloysenpolder, in 1659 den Wieldrechtschen polder; een reeks

Koorhek.

van indijkingen in de 18de eeuw voortgezet en binnenkort weer met een nieuwe te verlengen. Ook die buitenplaatsen (Huis te Dubbeldam, Dordwijk, Crabbehof) waren slechts de eerste van een groot aantal, waaraan thans slechts een paar bouwfragmenten, een aantal hekken en heulen herinneren. De nieuwe rivierdijken nabij de stad boden een voortreffelijke ligging voor de talrijke molens, die verschillende industrieën dienden en in de laatste tientallen jaren grootendeels weer verdwenen zijn.

Een stadsdeel buiten de Vuilpoort werd ingelijfd.

Ook de scheepvaart had de aandacht der stadsregering. In 1609 werd de Wolwevershaven gegraven, in 1647 het Maartensgat, in 1656 de Kalkhaven. Ook buiten de Riedijksche-poort werden havens aangelegd. Nadat de 's Gravendeelsche Kil in 1600 als nieuwe zeeweg

was in orde gemaakt, werd 1655 door het graven van het Mallegat een korter weg van de havens naar de Kil gebaad. Om de afwatering te verbeteren werd de nieuwe Merwede gegraven en de Bergsche Maas weer uitgegraven.

Kunsten (schilderkunst: de familie Cuyp, Maes, S. v. Hoogstraten etc.; letterkundige kring bij Willem van Beveren op het herstelde Develsteyn) en wetenschappen (geleerde predikanten en leeraren der Illustre School) bloeiden. Nieuwe poorten werden gebouwd (de fraaiste: Riedijkschepoort 1590, Spuiport 1609, Groothoofdspoort verbouwd en versierd 1617—'18). De oprichting der weeskamer in 1591 was voorbode van nieuwe activiteit op liefdadigheidsgebied: in 1593 vergrooing van den Slingelandtshof, 1595 stichting van den Koningshof, 1622 inrichting van het Oude-Mannenhuys, 1625 bouw van het Oude-Vrouwenhuys en stichting van den Arend Maertenshof.

Een nieuwe uitbreiding van het Dordsche handelsgebied bracht de overkomst uit Rotterdam van de Court der Merchant Adventurers in 1655, gevolgd door de minder geslaagde van de Schotsche Court.

Naast de nieuwe openbare gebouwen, die weliswaar met de scheppingen van vele andere steden niet konden wedijveren, verrezen overal talrijke fraaie particuliere woningen, naast de reeds bestaande uit de 16e eeuw in onafgebroken rij de ontwikkeling van bouwstijl en woningtype illustreerend en een voorraad vormend die, ondanks de talrijke verminkingen en afbrekingen, de stad nog steeds rijk doet blijven aan merkwaardige gevels. De kapellen der Groote Kerk en Augustijnenkerk (de Nieuwe Kerk, in een ander stadsdeel gelegen, was minder in tel) werden verrijkt met hekken en grafteekens. Kortom, de stad profiteerde van den nieuwen handelsbloei en gaf er de blijken van in haar uiterlijk.

De Witt-Oranje. Vanouds had de burgerij invloed op de regeering gehad door middel van twee eigenaardige Dordsche colleges; de Goede Lieden van Achten en de Mannen van Veertigen. De eersten, voorgedragen door en gekozen uit de gilden, hadden stemrecht met den Oudraad (vroedschap) in vele belangrijke zaken, o.a. de voordrachten van burgemeester en schout, waaruit de stadhouder koos, het vaststellen van keuren en belastingen; zij kozen met de gilden de trossiers. Het tweede college, door de gilden uit de burgerij benoemd, koos de schepenen. Naarmate in de 17de eeuw de regenten een steeds meer afgesloten klasse gingen vormen, werd op allerlei wijze die invloed der gilden denkbeeldig gemaakt, tot ergernis der burgerij. Dit gaf in 1647 en volgende jaren aanleiding tot de beruchte quaestie van het „Houten Boek”, het register met afschriften der privileges, dus: het bewijs der rechten der burgerij, in de IJzeren Kasse bewaard, dat twee leiders der regenten, w.o. Jacob de Witt, zouden hebben verduisterd. Het hing samen met de beschuldiging van onwettige familiebevoordeeling. Met veel moeite werd de stad tot rust gebracht, maar de naam van Jac. de Witt bleef bekend als die van den aarts-aristocraat, gekant tegen den invloed der burgerij en van haren kampioen, den Stadhouder; zijn verzet tegen Willem II leidde tot zijn opsluiting op Loevestein. De dood van den stadhouder gaf den regenten weer alle geüsurpeerde macht terug, en voor de Dordsche Heeren was het Eeuwig Edict van 1668 een blijde gebeurtenis. Jacob's zoon, raadpensionaris Jan, was de erkende leider der Staatsgezinden; de andere zoon, Cornelis, werd door zijn Dordsche collega's als held vereerd na

den tocht naar Chattam, die hij als Gedeputeerde der Staten had meegemaakt; een allegorie door v. Hoogstraten op het raadhuis moest het feit vereeuwigen. Deze voor Engeland griendende herdenking was een der opgegeven redenen voor de oorlogsverklaring van 1672. Het volk stond op tegen de Heeren, riep om den Prins en vernielde de allegorie op C. de Witt. De Prins, door de verschrikte regeering genoodigd in de stad te komen, verscheen en hoorde de verloochening van het Eeuwig Edict en zijn uitroeping tot Stadhouder aan; hij liet echter wijselijk niet na de wet te verzetten. Men kent het verhaal van Corn. de Witt, die,

Stucwerk onder het orgel.

ziek te bed, de acte van herroeping van het Eeuwig Edict slechts wilde teekenen met de toevoeging „v(i) c(oactus)”. Kort daarna vielen hij en zijn broeder Jan in den Haag ten offer aan de haat van het volk tegen de Staatsgezinde partij. Wel waagde de stad nog eens, in 1684, zich tegen den Prins te verzetten, maar de slag was in Dordt gevoeld en uit de voegzaamheid der regeering in 1747 en 1787 bleek, dat zij niet vergeten werd.

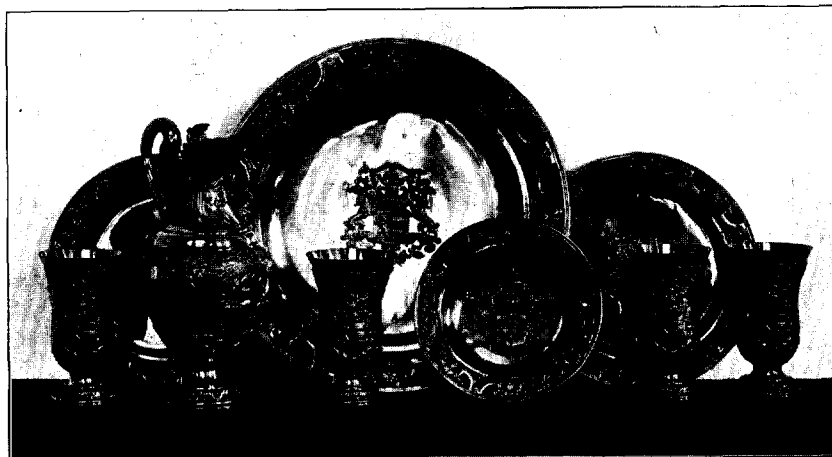
Na den vrede van 1674 bloeide de handel weer op. Een nieuw bedrijf: de Walvischvaart was erbij gekomen. Vele belangrijke nieuwe particuliere huizen verrezen niet, wel een aantal pakhuizen, waaronder van bouwkundige waarde. De stad begon zich buiten de stadsgracht uit te breiden, zonder dat dit echter later aanleiding gaf tot verlegging der gracht. De predikanten waren zelfs in de stad der Synode niet zoo op-

permachtig meer en de Katholieken en Lutheranen kregen kerkgebouwen.

De 18e eeuw; voortgaande handelsbloei; opkomst der antistadhouderlijke democratie. De welvaart werd niet verstoord; de actiehandel van 1720 deed er weinig kwaad. Nieuwe liefdadige stichtingen als de nieuwe vergroting van den Slingelandtshof (1732), de Lenghenhof (1755) wezen op een surplus van particulier vermogen. Door de legaten Diodati (1733) en Coddaeus (1744) werd het kerkbezit met het fraaie koorhek (1744) en avondmaalgoud en -zilver verrijkt. De preekstoel werd door een weelderigen nieuwen vervangen in 1756. De particulieren bouwden

ijverig door; van der Burg en Schouman, ook schilders van elders, versierden de rijke heerenhuizen. Bijkans ieder welvarend burger kreeg zijn tuin met koepel buiten de stad. Slechts de nieuwe doorbraken in de Alblasserwaard (5 van 1709 tot 1744) bezorgden den grondbezitter schade en verspreidden den schrik voor den bondgenoot der stad maar den vijand der streek: het water. Het nieuwe stadhouderlooze tijdperk bracht den regenten verlichting. Door haar eerste stem in de Staten had de stad grooten invloed in den Haag. In 1705 en 1709 hadden de Heeren reeds door een conventie hun familiebelangen verzekerd. Voorzichtiger nog dan vele andere steden om niet door een oorlog den bloeienden handel te vernietigen, stemde Dordrecht tegen het geven van militairen steun aan Maria Theresia, de bondgenootte der Unie. Desondanks geschiedde het toch, en het gevolg was: oorlogsverklaring van Frankrijk, en opnieuw de kreet: Oranje. Geleerd door 1672 en gewaarschuwd door de bejegening van den pensionaris Teresteyn van Halewijn in den Haag, ontvingen de Heeren Z.D.H.

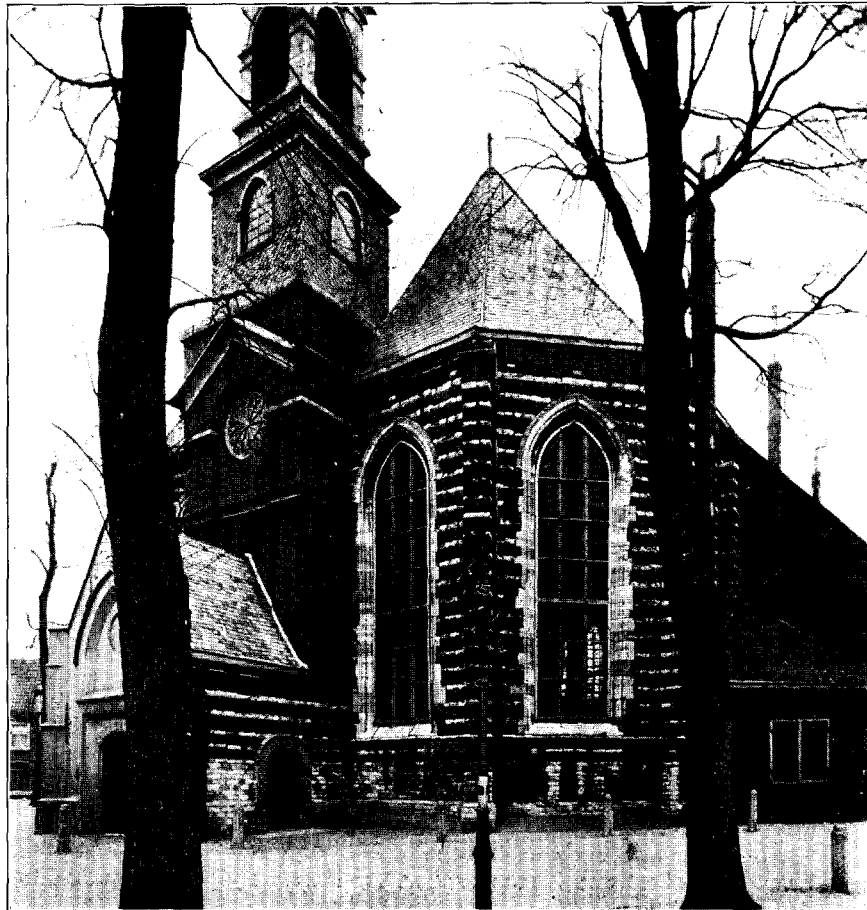
Gouden avondmaalstel.

hoffelijk, en werden minzamenlijk beloond door het handhaven in hun stedelijke ambten. De benoemingen van regeeringspersonen, vroeger aan de stadhouders toekomend, werden den Prins gewillig weer afgestaan. De goeude burgerij was echter niet tevreden, ondanks een nieuwen handelsbloei na den Europeeschen vrede van 1763: Oranje had hen teleurgesteld ten voordeele der regenten en hielp den kring zelfs voor den meest eierzuchtige gesloten houden. En zoo ontstond geleidelijk, versterkt ook door het optreden van de Gouvernante van den Dikken Hertog, en van den weifelenden Prins Willem V een democratische beweging tegen den stadhouder, aangemoedigd door de Staatsgezinde regenten, die slechts aan den gemeenschappelijken tegenstander dachten, en het oprichten van het vrijcorps „de Vrijheid”, het reorganiseeren der Schutterijen aanmoedigden, hun heldhaftig optreden tegen de boeren van Oud-Beierland en Werkendam prezen. Onder hun pensionaris de Gijsselaar, een der bekende Vier, bestreden zij ook in de Haagsche colleges den stadhouder.

Zij verbeeldden zich door een nieuwe geheime conventie van 1782, bekrachtigd door

een raadsbesluit, dat de recommandaties van den stadhouder voortaan zouden worden genegeerd, de zaak der democratie te dienen en versterkten tevens de familieregeering.

Langzamerhand gingen echter den Heeren de oogen open. De burgerij eischte feitelijk herstel van den in theorie bestaanden invloed der gilden; de burgers hadden het dus ook op hun macht gemunt; was de Stadhouder wel de gevaarlijkste tegenstander?

Nieuwe of Sint Nicolaaskerk.

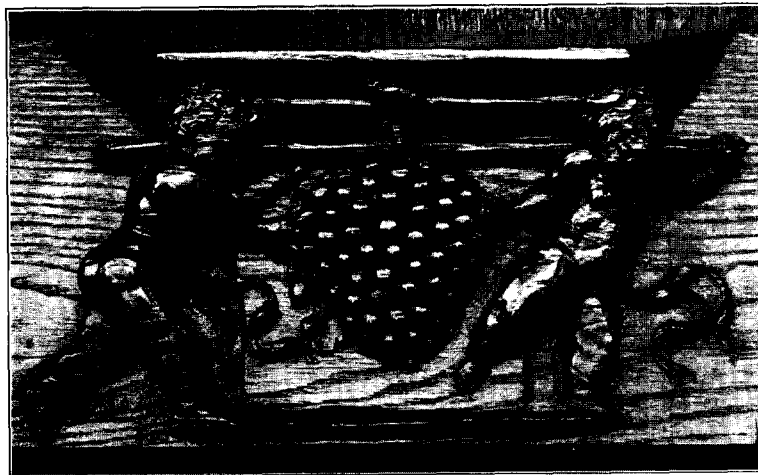
Ook iets anders werd hun duidelijk door de ervaring hunner stadgenooten Gevaerts en de Gijsselaar bij de Gevangenpoort in den Haag: beneden de patriotsche gegoede burgerij leefde nog een sterke Oranjestrooming. Toen dan ook in 1787 de omkeer kwam, ontbrak het niet aan Dordsche gewilligheid, oprechter wellicht dan in 1747.

Voortaan waren patriciaat en stadhouder vereend, en in 1795 werden beide, met alle oude privileges, instellingen, gilden etc. weggevaagd.

De 19e eeuw: reederij; industrie. De stad kende ook de moeilijke jaren van Bataafsche Republiek en Franschen tijd. Vele Dordsche bedrijven waren echter niet in die mate van overzeeschen toevoer afhankelijk als b.v. Amsterdam, getuige de welvaart die sprak uit de vele kamerbeschilderingen, die de van Strij's en hunne medewerkers te vervaardigen kregen. Dordt was een der weinige plaatsen, waar het uiteindelijk aftrekken der Franschen met eenig vechten gepaard ging.

Een nieuwe bloeiperiode brak aan voor de Dordsche scheepvaart en scheepsbouw toen de Ned. Handelmaatschappij in 1824 werd opgericht en de Dordsche reeders spoedig een ruim aandeel in de bevrachtingen der Mij. namen (van 1826 tot '52 werden te Dordt 40 schepen voor de Oostinjevaart van stapel gelaten); de landseenheid bracht bevoorrechtiging der groote centra mede, en het Amsterdamsche belang wist het Dordsche aandeel in de vrachten in 1849 zóó te doen beperken, dat de reederij ging kwijnen en na eenige tientallen van jaren geheel verlopen was. De te ondiepe zeeweg, en ook, gelijk voorzien was, de nauwe doorgang in de spoorbrug, lieten steeds minder overzeeschen handel toe, naar mate de schepen grooter werden, terwijl Amsterdam en de oude concurrent Rotterdam aan nieuwe waterwegen naar zee werden geholpen. Nu is er een kostbare nieuwe haven buiten de spoorbrug aangelegd, nu is eindelijk de stad een nieuwe waterweg naar zee beloofd. Zal de handel er weer door ontstaan, of zal de haven slechts een verschepingshaven voor de industrie blijven en zullen van den Dordschen waterweg slechts de oevers, als kostbaar industrieterrein, tot hun recht komen?

Moge de oude handel vrijwel verdwenen zijn, en van de oude houthandels slechts nog de firma Boonen & van Hoogstraten bloeien, van de oude brouwerijen nog slechts ééne, de Sleutel, van 1433 af tot heden in stand zijn gebleven, talrijke, w.o. belangrijke industrieën hebben een nieuwen bloei, althans een groote uitbreiding aan de gemeente gegeven, waarbij de lange oevers aan Merwede, Wantij en Kil, wat de scheepswerven betreft, bestaansmogelijkheid en, voor de andere bedrijven, groote vervoergemakken opleveren. A. STARING.

Misericorde van de koorbanken in de Grootte Kerk.

DORDRECHT'S MONUMENTEN.

Het is hier niet de plaats alle nog bestaande oude gebouwen te vermelden; men vindt ze omstandig beschreven in het werkje „Oude Gebouwen te Dordrecht” van de heeren Overvoorde, Schotel en Van der Kaa en opgesomd in de voorloopige Lijst der Ned. Monumenten van Geschiedenis en Kunst voor de provincie Zuid-Holland. Afbeeldingen, ook van het verdwenene, vindt men in de prentverzameling der Gemeente, en bovenal in den nooit volprezen atlas „Dordracum Illustratum”, door wijlen Mr. S. van Gijn bijeengebracht en voortreffelijk gecatalogiseerd en thans mede in het archiefgebouw bewaard. De talrijke topographische teekenaars, die de stad voortbracht (A. Schouman, J. v. Lexmond, J. Hoolaart, A. van Wanum), ook belangrijke locale kunstenaars als A. Cuyp, J. C. Schotel en A. van Strij, voorts talrijke tijdelijk in de stad vertoevenden, waaronder Jan van Goyen met eere vermeld dient te worden, en bovenal: de ijverige Jan Rutten, die in de 19de eeuw ieder gebouw of fragment, dat voor den oudheidkenner van belang was, in teekening vastlegde, hebben ons van het vroegere aanzien der stad een beeld nagelaten, dat ons bijna straat voor straat kan doen reconstrueeren. Plaatselijke historici, als ds. G. D. J. Schotel, G. H. Veth en, in later jaren, Jan van de Maas (J. v. Dalen) hebben van een aantal gebouwen de geschiedenis vastgelegd in boeken, brochures en moeilijk vindbare krantenartikels. Het is te hopen dat eenmaal een tweede uitgave in boekvorm het belangrijkste van dit materiaal gemakkelijker toegankelijk zal maken.

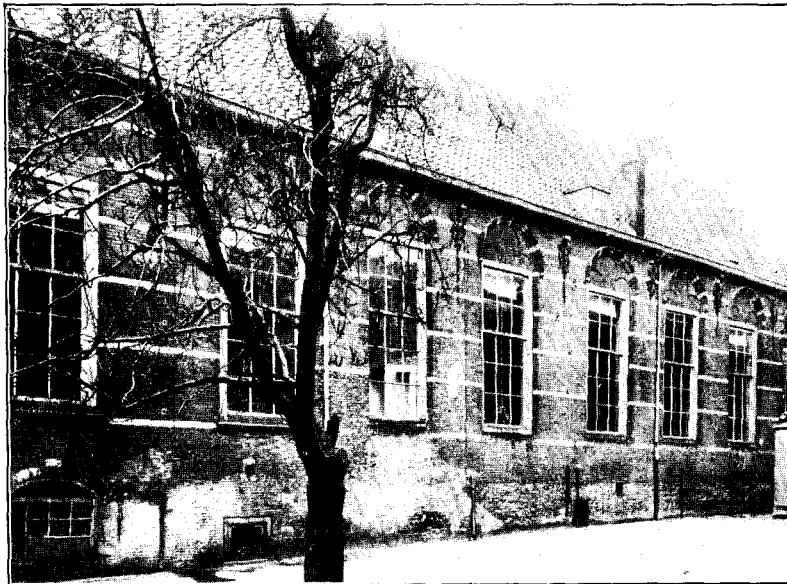
Op den oudsten bekenden plattegrond der stad, die van Van Deventer uit 1545, vertoont zij een sikkelvorm, over de lengte doorsneden door de Voorstraatshaven, die, aan beide uiteinden in de rivier uitmondend, een flauwen boog vormt; de rivieroever volgde die havenlijn, de wal aan de landzijde eveneens in ruimer bocht, met een uitstekenden hoek in het midden nabij de Vriesepoort. Door de nieuw aangelegde havens, geheel kunstmatig of uitgegraven in den zich aan de rivierzijde vormenden landaanwas, kreeg de stad geleidelijk een anderen vorm, die van een breed ellips, waarvan de beide uiterste punten werden aangegeven door de Vuilpoort nabij de Groote Kerk (later, na de eenige stadsuitbreiding aan de landzijde: door de Sluispoort) en door de Riedijkschepoort, nabij de andere parochiekerk, de Nieuwe Kerk. De havenaanleg gaf tevens ruimte voor nieuwe bebouwing, zoodat, waar eerst het in den loop der 17de eeuw ontstaande Dordsche eiland ook aan de landzijde der stad weer beteekenis ging geven, de drang tot uitbreiding aan die landzijde niet ontstond voor de 19de eeuw, toen, inplaats van de koepeltuintjes (een Schotsch reiziger uit het begin der 19de eeuw noemt een getal van 1400!), bleekerijen, tuinderijen, touwslagerijen etc., een net van nieuwe bebouwde straten ontstond, dat zich nog steeds in snel tempo over het eiland uitbreidt.

Waar Dordrecht dus langen tijd bijna uitsluitend waterstad was, is het begrijpelijk, dat juist het stadsuiterlijk aan de waterzijde bijzonder verzorgd werd. Behalve de Spuiport

Augustijnenkerk, interieur.

waren alle poorten aan de landzijde eenvoudig, terwijl de waterpoorten, vooral de Riedijksche poort, het sierlijke kleine Melkpoortje en de nog bestaande Groothoofdspoort rijkelijk werden versierd en met de muurtorens de stad, bij aankomst van de waterzijde, het door de Groote Kerk beheerschte levendige profiel hielpen geven, dat geleidelijk voor een doodscher lijn heeft plaats gemaakt. Reeds de aanleg van het Maartensgat in 1647 voor den toren der Groote Kerk deed een der geestigste punten in dat stadsprofiel verdwijnen: het met een lage belvedere voorziene rondeel Engelenburg, aansluitend aan het toen eveneens gesloopte Papenbolwerk, met zijn open wandelgalerij. De toestand in het begin der 17de eeuw is o.a. vastgelegd op het groote doek van Willaerts in Dordrechts Museum. Ook A. Cuyp en van Goyen en, in den modernen tijd, J. Maris heeft de schilderachtige waterkant vele malen tot schilde-

Berkepoort, achtergevel.

rijen en teekeningen geïnspireerd. Van de poorten, muren, torens en bolwerken, die de stad omringden, is weinig bewaard gebleven.

Reeds was, door den aanleg van de Nieuwehaven en de ommuring van het voorland een geheele reeks waltorens langs de tegenw. Kuipershaven en Knolhaven doelloos geworden en voor ander gebruik bestemd; geleidelijk zijn alle verdwenen. Het oudste versterkte gebouw, het Dordsche monument par excel-

ence, de Toltoren in het midden der stad, was reeds in het midden der 16e eeuw gevallen; wij kennen haar gedaante slechts uit een stadszegel, dat nog in 1584 in gebruik was. De oude Puttox-toren, aan het Groote Hoofd, en de Gevangentoren nabij de Groote Kerk, de eerwaardigste der watertorens, vielen onderscheidenlijk in 1607 en in de eerste helft der 19de eeuw. De nieuwe poorten uit het einde der 16e en het begin der 17de eeuw werden de een na de ander aan de verkeerseischen opgeofferd; het meest te betreuren is de sierlijke Riedijksche poort van 1595, gesloopt in 1833 (zie de schilderij van A. Cuyp in Dordr. Mus.), met aan hare binnenzijde drie renaissance gevels van het type, door Vredeman de Vries zoo geliefd, dat ook voorkwam aan de eerste Blauwpoort (1672 gesloopt) en aan de stadszijde van het gebouw aan het Groot Hoofd ter plaatse van het tegenwoordige hôtel Bellevue, en zich nog vertoont aan den Heelhaaksdoelen in het Hof

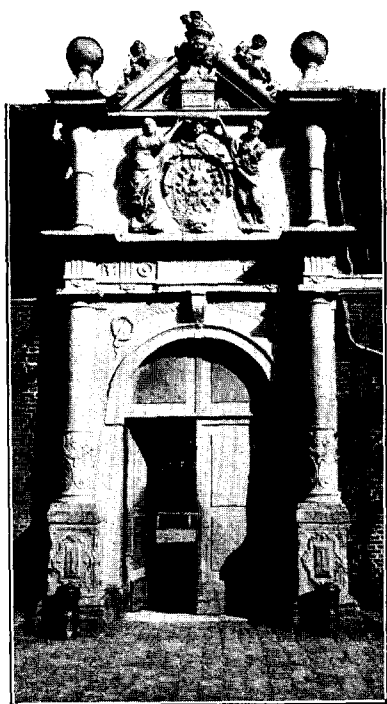
en aan het huis Beverenburg in de Wijnstraat. Ook de Spuipoort van 1609 (gesloopt 1870, zie schilderij uit de 19de eeuw in mus. Oud-Dordrecht) was een merkwaardig gebouw, rijkelijk met zandsteen versierd en van op haar open ligging berekenden, monumentalen opzet. De overige verdwenen poorten, de Vriesepoort van 1604 (afgebr. 1832), St. Jorispoort van 1605 (afgebr. 1866), Nieuwe Vuilpoort van 1578 (afgebr. 1864; zie schilderij van J. v. Lexmond in mus. Oud-Dordr.) vallen te betreuren als schilderachtige grensteekens der stadsbebouwing; zeer belangrijke monumenten waren het niet. De Sluis- en Noorderpoorten misten iedere bouwkundige beteekenis. Van de 1869 afgebroken, sobere doch waardige Anna-poort uit 1652 is ons in de geheel gelijke Catharijnepoort aan het andere uiteinde der Hooikade het beeld bewaard gebleven. Als nieuwe toegang tot een los- en aanlegplaats aan de tegenw. Merwedekade was in 1616 het kleine Melkpoortje gebouwd (afgebr. 1833), slechts een doorgang in de muur, echter rijker bewerkt, met zijn bekroning van het stadswapen, dan de meeste der poorten aan de landzijde. De laatste der stadspoorten, die voor het verkeer wijken moest, was de Blauwpoort aan het Zwijndrechtsche veer, eigenlijk een particulier woon- en pakhuis met publieken doorrit, in 1910 gesloopt, een eenvoudig massief gebouw uit 1672, dat den stadstoegang op schilderachtige wijze markeerde; de oud-Dordtenaar zal haar lang en koel gewelf na zonnige overvaart, den hollen weerklink van voetstap en paardentred niet vergeten.

Kapel van het Cellebroedersklooster aan de Boogjes.

Gelukkig is de sierlijkste van Dordt's waterpoorten bewaard gebleven, de Groot-hoofspoort, een in de jaren 1617—18 verbouwde en verfraaide oude poort, die als hoofdingang tot de stad bij plechtige verwelcoming aan het Groot Hoofd van voorname bezoekers een fraaien achtergrond verschafte. Al moge de vervanging van het leien dak met balustrade en toren door plat dak en koepel in 1692 geen verbetering zijn, al ontbreekt nu daardoor aan het zware beeldhouwwerk van de gevels de soort bekroning die de bouwmeester bedoeld had, toch is nog de poort, met zijn wat overladen maar in alle details zoo sierlijk beeldhouwwerk een monument waarop het aan oude openbare gebouwen zoo arme Dordrecht trotsch

kan zijn. Langen tijd gold Hendrik de Keyser als haar architect; de vooral aan de waterzijde gebrekkige gevelverdeling tegenover de voortreffelijke afwerking der details maakt het wel bijna zeker (bij het zwijgen der rekeningen over de Keyser) dat de Z. Nederlandse beeldhouwer Gillis Huppe (Houbraken spreekt i.v. A.v. Kalraat van: Aemilius en Samuel Huppe), die waarschijnlijk het beeldhouwwerk uitvoerde, ook in het ontwerp de voornaamste stem heeft gehad. Het zeer persoonlijke type der vrouwenhoofden, bij dat beeldhouwwerk toegepast, vinden wij terug aan het huis hoek-Vlak-Nieuwehaven, dat vóór de laatste schending van eenige jaren geleden, behalve de nog bestaande gebeeldhouwde koppen, tusschen de vensters boven de kelderramen aan de N.-havenzijde

Poortje van het Arend Maartenshof
(1625) Museumstraat No. 38.

Poortje van het Bagijnhof (voor de verplaatsing
naar het Hof)

nog een reeks aanzienlijke koppen vertoont, verwant aan die van het Huis met de Hoofden te Amsterdam. Waar deze gevel dus aan een bepaald verdienstelijk beeldhouwer kan worden toegeschreven, valt zijn tegenwoordige toestand noch meer te betreuren. De niet tevens als poort dienende waltorens zijn alle verdwenen. Het langst hield stand, de Berthout Loenistoren, aan de Riedijkshaven, die eerst in 1893 werd gesloopt. Van het oude rondeel Engelenburg, reeds hiervoor genoemd, zijn nog muurfragmenten aanwezig.

Moge van de stadsommuring tenminste het fraaiste sieraad nog staan, van de overige openbare gebouwen zijn alle belangrijkste gevallen. Het Raadhuis, dat sinds de grondige verbouwing van 1834—43 zijn niet ondeftige gestalte voor den passeerenden automobilist aan het einde der Grootkerksbuurt vertoont, moge voor zijn tijd niet onverdienstelijk zijn, de forsche oude bogen die het gedeelte dat over de haven gebouwd is torschen, brengen onze gedachten terug naar het sobere, indrukwekkende gothische gebouw, door vele teekenaars vereeuwigd (zie de schilderij van J. Rutten in mus. Oud-Dordr.), dat er

vroeger stond en onder de Nederlandsche raadhuizen, sinds het in 1544 als zoodanig werd ingericht, een eervolle plaats innam. Opvallend Z.-Nederlandsch van karakter herinnerde het aan de Vlaamsche kooplieden, voor wie het was gebouwd.

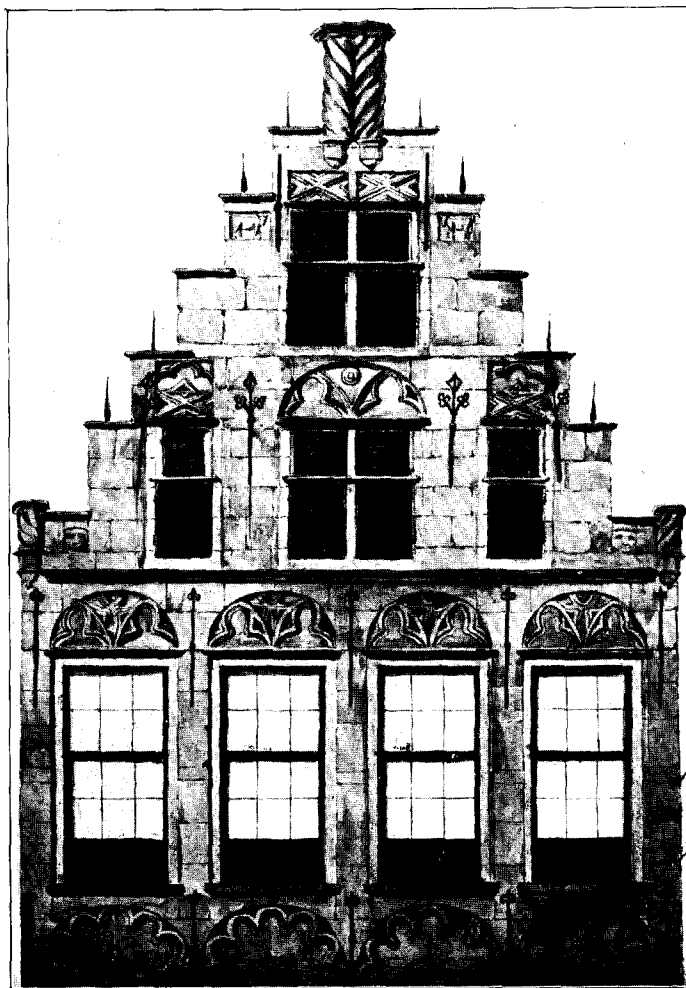
Naast het Raadhuis was het meest trefende publieke gebouw: de Kloveniersdoelen, in 1530—42 gebouwd, een gebouw beroemd geworden door de Nationale Synode, maar dat ook zonder zijn historische souvenirs wel verdiend had voor slooping in 1857 te zijn behoed. Wij kennen het uiterlijk uit verschillende afbeeldingen (zie o.a. de schilderij van J. C. Bendorp in mus. Oud-Dordr.); onlangs vonden wij een nog onbekende in het museum te Rijssel, waarschijnlijk van de hand van Barend v. Kalraat. Het interieur der groote zaal is zichtbaar op Paulus Weyts' Synode, op het Raadhuis. Ontstaan in den overgangstijd van gothiek naar renaissance, vertoonde de versiering der gevels aan voor- en achterzijde een geestige mengeling dier stijlen. De prachtige schouw met wildemannenfries wordt in mus. Oud-Dordrecht bewaard. Het voornaamste sieraad der Schutterij, de zilveren keten, is daar eveneens aanwezig. Schutterstukken van Jac.

Beverenburg, 1556, en De Onbeschaamde, Wijnstraat 77, 79, en 81.
Het vierde huis is thans gesloopt.

Gz. Cuyp en van Paulus Lesire, een Avondmaal en een Kruisiging van Anth. v. Montfoort gez. Blokland zijn verloren gegaan.

De oudere St. Joris-doelen was eenvoudiger behuisd; tot Gerechtsgebouw verbouwd en met een nieuw-klassieken gevel voorzien, staat de doelen nog in de Steegoversloot; ook deze schutterrij bezat o.a. een zilveren keten, die echter niet is bewaard gebleven.

De Gulden Os. Groenmarkt no. 34.

De derde, jongste schutterrij, de Heelhaaks-doelen, oorspronkelijk gehuisvest in een gebouw naast de St. Joris-doelen, waar nu het huis Doelenssteyn staat, werd in 1575 overgebracht naar het Hof, in een gedeelte van het oude Augustijnkerklooster; een geestig geveltje en een 18de eeuwse gevelsteen wijzen de plaats aan. Lange jaren (tot 1801, toen alles werd verkocht) berustten daar schilderijen bij de Hervorming uit de kerken en kappen gered, waarbij een Mariaboodschap van M. v. Heemskerk, een Calvariënberg van Jacob Bornwater (wellicht het stuk, dat Thieme-Becker vermeldt en dat omstreeks 1900 aan Oud-Dordrecht te koop werd aangeboden).

Buiten de schutterijen, bezaten de Dordsche gilden geen aanzienlijke gebouwen. Mus. Oud-Dordrecht bewaart eenig zilver en andere voorwerpen van hen afkomstig.

Het gebouwencomplex, waar de Hollandsche munt geslagen werd, toonde vroeger aan de Voorstraat een fraaien gevel; thans is deze onherkenbaar verminkt en wordt daardoor ook de indruk van het fraaie Muntpoortje van 1555, vroeger aan Jan Terwen toegeschreven, verzwakt. Van de serie muntersstukken, eertijds daar aanwezig, is dat van Jac. Gz. Cuyp bewaard gebleven (in mus. Oud-Dordr.), twee van v. Hoogstraten zijn weer voor de stad vermeersterd (in

Dordr. Mus.); de overigen zijn verloren gegaan. Ongaarne missen wij vooral dat van Jan Doudijns, wiens Brand van de Nieuwkerk op het Raadhuis ons, door eenige portretkoppen, in den schilder een bekwaam portrettist doen vermoeden, wien wellicht de origineele schilderijen van een paar portretgravures bij Balen mogen worden toegeschreven.

De stedelijke liefdadigheid, verzorging van weezen, zieken en ouden, gaf niet tot aanzienlijke stichtingen aanleiding; behalve het oude-vrouwenhuis, in 1625 op de plaats van het bagijnhof gebouwd, werden de gestichten in de oude, in 1572 ontruimde kloosters onder dak gebracht. Slechts een aantal fraaie poortjes ontstonden er voor, als dat van het Gasthuis, thans afgebroken, en de nog bewaarde van het O.-Mannenhuis in de Vriesestraat, met de voortreffelijke figuur van een grijsaard, en van het O.-Vrouwenhuis, thans in het Hof weer opgebouwd na de slooping op zijn oorspronkelijke plaats en verrijkt met een nieuwe besjes-gestalte. In zijn opzet deed dat O.-Vrouwenhuis denken aan den nog bewaarden Arend Maartenshof aan de Museumstraat, eveneens uitmuntend door zijn fraai gebeeldhouwd poortje, dat de inwonende dames, hoewel even „oude koude swacke vrouwen”, als die van het O.-Vrouwenhuis, toch nog moet aanmanen zich te gedragen „gelyck het den Heyligen betaamt”. Veel minder fraai zijn de bescheiden Slingelandtshof in de Vriesestraat en de Koningshof in de Mariënbornstraat. De Regentenhof van 1755 aan het Bagijnhof, met zijn goudleeren behangsel in de regentenkamer, was uitwendig voorname van lijn toen nog, bij het lager straatniveau, een bordes naar de hardsteen poort leidde. Ook op het gebied van particuliere gestichten an liefdadigheid kan Dordrecht zich niet meten met steden als Amsterdam, Haarlem of Leiden.

Het drietal oude kerken, dat Dordrecht bezit, vergoedt echter eenigszins de armoede op ander gebied.

De Groote of O. L. Vrouwekerk, zooals zij zich thans vertoont, is grootendeels een na 1457 vernieuwd gebouw met gebruikmaking van de door den brand van dat jaar gespaarde muren. Kapittelkerk geworden in 1366, was zij sindsdien onbetwistbaar de hoofdkerk der stad. De oudste afbeelding der kerk, die ter plaatse der tegenwoordige stond, biedt waarsch. het oudste zegel der stad, aan een charter van 1240 bewaard (afb. Dordr. Illustr. t.o. p. 125). Omstreeks het midden der

Wijnstraat no. 63.

11de eeuw zou met den bouw zijn aangevangen. In 1174 werd aan den bouw van een nieuw koor met kruiswerk begonnen en in 1183 dit verlengde gedeelte door doorbraak der oude muur bij de kerkruimte getrokken. Het O. L. Vrouwe- of Sterrenkoor, evenwijdig aan het Hooge Koor aan de N.-zijde der kerk bijgebouwd, dateert van 1284. De legende dat de H. Sura, overleden ± 1320, de kerk zou hebben gesticht, is dus onjuist. In 1411—12 be-

wijzen de opgelegde hooge steenboeten dat toen aan de kerk een belangrijke aanbouw plaats had; van welken aard die was, is onbekend.

De brand van 1457, die bijna de helft der stad in de asch legde, ontluisterde ook de Groote Kerk. Slechts de reliquie van het H. Hout bleef wonderdadig gespaard. Wat ook van de muren in stand moge zijn gebleven, alle oude versieringen zijn in ieder geval toen teloor gegaan, en een uitgebreide herstelling van het gebouw en nieuwe aankleding der altaren was noodig. In 1471 was de herbouw voltooid. De ruimte ontbreekt om van haar gedaante sindsdien een uitgebreide beschrijving te geven.

De talrijke rijk gedoteerde altaren, verarmd door den St. Elisabethsvloed en door den brand van hun kunstbezit beroofd, werden hersteld en daarnaast werden

Gevels in de Kolfstraat.

nieuwe gesticht. Wij kunnen ons slechts een flauwe voorstelling maken van de schatten, die de kerk voor de hervorming bezat. De edele metalen zullen wel alle ter stijving van de kas voor den opstand versmolten zijn (een miskelk, thans in bezit der Oud-Bisschoppelijke Clerezij heet uit de Gr. Kerk afkomstig te zijn). De Italiaansche schilderijen van de Romeinheeren in hun St. Petrus- en Paulus-kapel, van de Jeruzalemheeren in de Jeruzalem-kapel maken ons nieuwsgierig; waren belangrijke kunstschaten naar het Noorden afgedwaald? De

Besnijden door Frans(?) Grabbe en het tabernakel van Joris den Beeldsnijder, uit de kapel van den Zoeten Naam Jesu, het gesneden altaarstuk van Jan Terwen uit de St. Elisabethskapel zijn verloren geraakt. Uit laatstgenoemde kapel stammen misschien de altaarluiken met voorstellingen uit het leven der Heilige en van den Grooten vloed, in het bezit der firma Goudstikker te Amsterdam. Het Avondmaal van Anth. v. Montfoort gez. Blokland uit de St. Janskapel is waarschijnlijk hetzelfde, dat nu op het Raadhuis berust. Uit het schip der kerk zijn de zeer geschonden afbeelding van het beleg in 1418 en een triptiek uit Scorel's school met portretten van leden der familie Stoop (bij Dr. Th. Stoop te Dordrecht) bewaard gebleven. De familiegroep der Beveren's, uit de St. Elisabethskapel, was nog tot ver in de 18de eeuw bij de familie Pompe van Meerdervoort. Uit welke kerk of kapel de Blijenburgtriptiek, bij Th. baron Collot d'Escury te Oostvoorne, afkomstig is, is mij onbekend.

Bij de restauratie der Grootte Kerk zijn een aantal muurschilderingen aan het licht gekomen; geen dezer was echter van zulk een hoedanigheid, dat men van een belangrijke middeleeuwsche Dordsche school spreken mag.

Het eenige kostbare overblijfsel van den tijd vóór de hervorming, vormen Jan Terwen's beroemde koorbanken van 1538-1541 het meesterwerk van den vaardigen beeldsnijder en fijnen stylist. Eens, in 1661, liepen de banken gevaar om verwijderd te worden.

De overige kerkversieringen dateeren van later tijd, het orgel (1671) en een aantal afsluitingshekken voor de kapellen (het belangrijkste: dat der Meerdervoortskapel) uit de 17de eeuw, het koorhek (1744), het avondmaalsgoud (1738) de preekstoel (1756) en het ranke stucwerk onder het orgel uit de 18de eeuw. Behalve de vele stylistisch merkwaardige grafzerken bezit de kerk geen gedenkteekens van groote kunstwaarde.

De restauratie der kerk, aangevangen in 1903, brengt het gebouw geleidelijk in

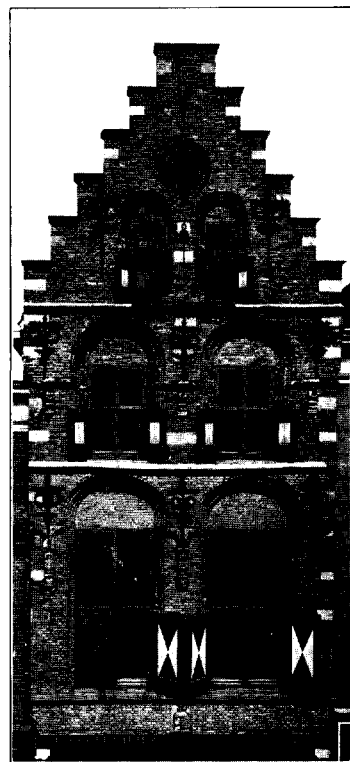
Gevels in de Heymanssuysstraat.

hechteren staat terug en doet de kleuren, die voor de hervormde witkwast weken, terugkeeren op de gewelven. De families Stoop en Vriesendorp schonken gebrandschilderde ramen, de heeren v. Rechteren Limpurg en Deking Dura oude en nieuwe lichtkronen.

De massieve toren der Groote Kerk, door zoovele kunstenaars vereeuwigd, bereikt slechts een gedeelte der oorspronkelijk ontworpen hoogte, zooals wij op copieën in het Gemeente-Archief naar een oude tekening, vroeger in de kerk zelf bewaard, kunnen zien. De bodem- en funderings-toestand lieten echter dien hoogen bouw niet toe. Tot 1626, toen de tegenwoordige bekroning werd gemaakt, getuigden de aanzetten van het achtkantig gedeelte, dat

boven den laatsten omgang had moeten verrijzen, van den grootschen opzet. In de 18de eeuw is de geheele toren met ondergang bedreigd geweest; gelukkig heeft men hem kunnen redden.

Minder groot, minder rijk van aankleding ook, was de St. Nicolaas- of Nieuw-kerk, oorspronkelijk (sinds 1175) parochiekerk van het ambacht Merwede, later met een deel van dat ambacht bij de stad gevoegd. De brand van de Nieuwkerk in 1568 richtte vooral in het interieur groote verwoesting aan, die in de weinige jaren voor 1572 niet meer geheel hersteld kon worden. Toen de kerk door de hervormden in gebruik was genomen, ging het omliggende stadsdeel als woonwijk voor aanzienlijken steeds meer achteruit, waarmede de kerk tevens in aanzien daalde, zoodat de 17de en 18de eeuw niet, als in de Groote Kerk, er het verdwenen schoon door nieuw sieraad kwamen vergoeden. De preekstoel is de oude preekstoel van de Groote Kerk, aldaar door den nieuwen van 1756 vervangen. Het losse klokhuis, in 1541 op het kerkhof gebouwd, is in 1834 afgebroken.

De Sleutel, Groenmarkt no. 31.

Voorstraat no. 134, 1603.

De derde kerk wat historisch belang betreft, maar sinds de hervorming de tweede in aanzien, is de Augustijnenkerk (vroeger kapel van het klooster dier orde), waarvoor de

eerste steen in 1293 werd gelegd en die na een brand van 1512 opnieuw werd opgericht. De gevel van 1776 verbergt een stemmig interieur van twee beuken, dat een paar versierde epitaphen rijk is en vroeger ook een tweetal gebrandschilderde vensters bezat.

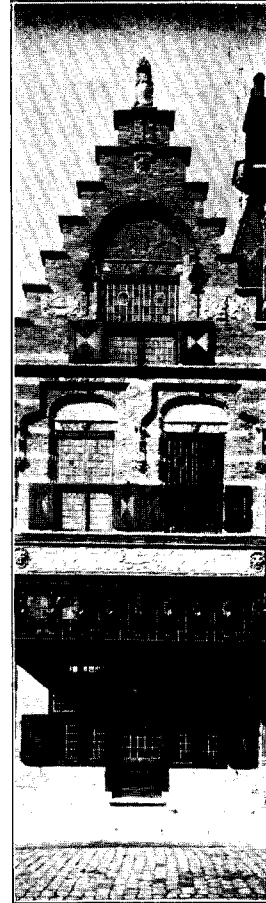
Van de vele kapellen tot kloosters of aan gilden behoorend zijn de meeste weer verdwenen, andere onherkenbaar gewijzigd. Die van het Mariënbornklooster met haar merkwaardige crypt, afgebroken in 1869, valt het meest te betreuren. Een belangrijk overblijfsel is nog de kapel van het vroegere Celrebroersklooster, later dolhuis, aan de Boogjes.

Moge Dordrecht niet rijk zijn aan een groot aantal merkwaardige openbare gebouwen of gestichten, en ook van de kerkelijke monumenten slechts weinige zijn in stand gebleven,

haar roem als schatkamer van oude bouwkunst dankt de stad aan haar nog steeds groote hoeveelheid van belangrijke stalen van particuliere bouwkunst, vormend een ononderbroken reeks van merkwaardige gevels van het begin der 16de tot het einde der 18de eeuw. Weliswaar is ook van de particuliere huizen een groot aantal onder sloopershanden gevallen of droevig verminkt, heeft ook hier „het verkeer” veel op zijn geweten en maakt het ontbreken eener gemeentelijke monumentenverordening het behoud van het tot nog toe door de zorg van den eigenaar of door bloot toeval gespaarde onzeker, maar nog steeds is de stad rijk aan straatgedeelten waar tusschen onbelangrijke maar ook onopdringerige gebouwen een fraaie gevel stemming geeft; plekken waar men geestelijke lafenis vindt na de verschrik-

De Pauw, 1618. Voorstraat no. 201.

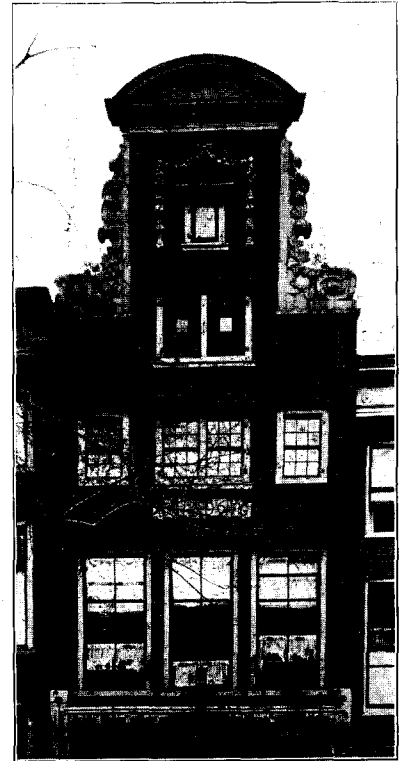

De Steur, 1660. Vischstraat no. 5.

kingen, die de moderne ondernemende zakenman ons langs de gemeene straat bereidt. Grillig is soms de monumentenzorg der overheid. Het eenvoudige maar zoo nobele Hof werd bijna geheel van zijn bekoring beroofd door de kinderlijke bouwsels „in oud-Hollandschen stijl”, die een gemeentebestuur vol goede bedoeling in de naaste omgeving liet oprichten, en tegelijkertijd heeft men slechts met hulp van buitenaf het nabijzijnde historische, fraaie en nog hechte patriciërshuis de Berckepoort, dat de Ge-

meente in eigendom bezat, behouden. Vereenigingen als Oud-Dordrecht en de Vereen. tot Instandhouding van Oude Gebouwen doen hun plicht, maar iedere wettelijke beteekenis ontbreekt aan hun advies. Aan laatstgenoemde vereeniging danken wij het nuttige boekje „Oude Gebouwen te Dordrecht”. Gelukkig blijkt de Vereen. Hendrik de Keyser ook voor Dordt te waken en danken wij haar het zeker behoud van het huis Voorstraat 134 uit 1603, haar eersten Dordschen aankoop.

Reeds in 1850 „eischte” het belang van het verkeer over de nog steeds stille Nieuwbrug afbraak van een aantal zonder uitzondering merkwaardige 17de-eeuwsche gevels op de vier hoeken van de toegangen tot de brug. Speciaal betreuren wij het verdwijnen van de met rijk beeldhouwwerk in hout versierde „Kroon van Denemarken” en van het in bijkans zuiveren Italiaanschen renaissance-stijl opgetrokken smalle bergsteenen geveltje. Dordr. Illustr. no. 1616. Een brand van 1879 vernielde de fraaie huizen naast Beverenburg; de bouw van een nieuwe en zeer leelijke R.-Katholieke school in 1906 deed het waardige Beyenburg verdwijnen; ten slotte voltooide de afbraak van twee gevels, w.o. St. Jacob in Gallicië met zijn zoo bijzondere sierlijke draagsteenen, ten behoeve van een nieuw stad-huis in villa-gedaante, de schending van dit eens zoo prachtige stadsdeel.

Steegoversloot no. 75, 1696.

Grootekerkplein no. 5, 1676.

Wel (en dit geldt sinds de laatste jaren ook voor de 18de-eeuwsche heerenhuizen) zijn de Dordsche gevelrijen weinig beter dan Potemkine-dorpen: alles wat achter hen aan binnenhuiskunst zich bevond is naar elders verkocht. In nieuwe landhuizen, van Kennemerland tot het Sticht en de omstreken van Nijmegen, kan men de Dordsche betimmeringen terugvinden. Doch dit hadden de Potemkine-gevels voor: zij waren als gevels volledig. De Dordsche trapgevels echter hangen meerendeels in de lucht boven dure spiegelruiten, die een ruimen blik bieden op de uitgestalde koopwaar. Als contrast ver- toont het pand Aardappelmarkt 23 een gave 17de eeuwsche pui zonder bijbehorenden gevel. Maar het oog behoeft de laatste jaren zelden meer vergeefs te turen naar een sinds lang be-

wonderde en ongemerkt verdwenen geestige schikking van bak- en bergsteen; en allerm minst zeldzaam zijn de voorbeelden van discrete of van ingrijpende maar geslaagde restauratie van oude gevels.

Naast eenige onversierde fragmenten biedt de stad twee belangrijke gothische gevels uit het begin der 16de eeuw, die van de „Gulden Os” tegenover de Vischbrug en die van het huis Wijnstraat 69, die sinds het verdwijnen van het huis Blijenburg in 1744 en dat van het daarbij staande huis Scharlaken (de Waag) het oudste type

Voorstraat no. 140.

Wijnstraat no. 93. Deur en bordes 1766.

van aanzienlijk heerenhuis vertegenwoordigen.

Het nog laat-gothische huis Beverenburg van 1556 (Wijnstraat 81) vertoont een geveltop van het type, dat nog de geheele 16de eeuw te Dordrecht werd toegepast; behalve bij dit huis vinden wij het nog aan den Heelhaaksdoelen in het Hof; overigens kwam het voor aan thans gesloopte gevels.

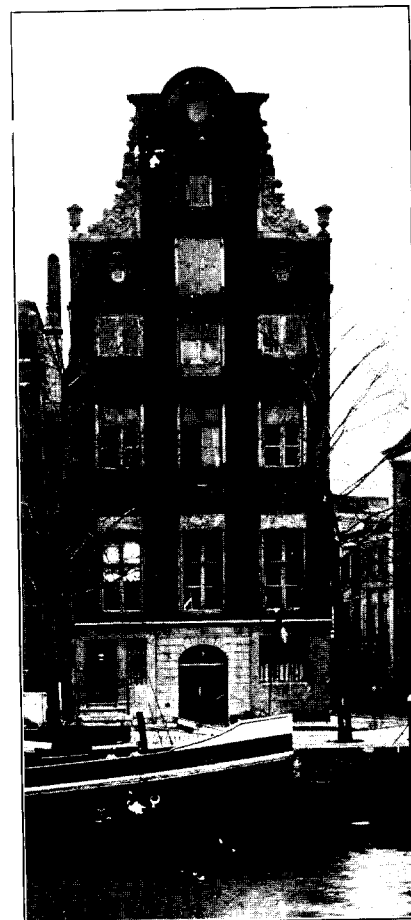
Fraaie trapegevels uit den overgangstijd van gothiek naar renaissance zijn de Rozijnkorf (Voorstraat 250) en het brouwershuis de Sleutel (Groenmarkt 31), waar men reeds de eerste voorbeelden vindt van wat worden zal: het speciaal Dordsche geveltype.

Dit speciale Dordsche geveltype heeft de volgende eigenaardigheden (ik citeer uit: Oude Geb. te D.): geprofileerde togen zich ontwikkelend uit

en rustend op versierde draagsteenen. Die draagsteenen, oorspronkelijk al of niet bewerkte zuiltjes, krimpen in tot kopjes in de eerste helft der 17de eeuw, meestal de geofefende hand verradend van den bekwamen steenhouwer-beeldsnijder, soms zelfs: de phantasie van een kunstenaar, maar geleidelijk in stereotype herhaling van een vast model verslappend tot de vlakke, wezenlooze maskers, die de klein beeldhouwwerk ontwende steen-

Pakhuis aan de Kuipershaven no. 17, 1658.

Kuipershaven no. 27, 1700.

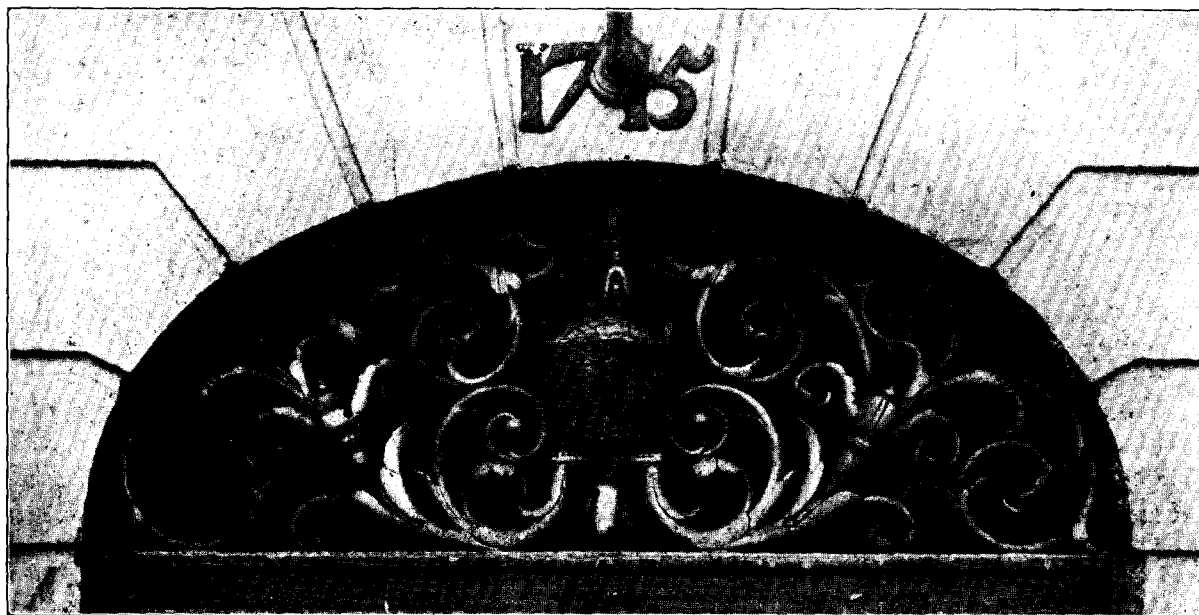
houwers der 18de eeuw toepasten aan die voor de meer bescheiden woningen in de kleine straten nog steeds gehandhaafde gevelsoort.

Aardige groepen van zulke gevels vindt men nog in de Spuistraat, in de Kolfstraat, in de Heerheijmansuisstraat en ook in de Lange Breestraat, waar de nooit verzadigde, vernieler, het Verkeer, reeds gereed staat voor zijn slooperswerk.

Behalve in de gevelsteen en in de draagsteenen was voor de vindingrijkheid van

den ontwerper gelegenheid in het te Dordrecht vaak toegepaste mozaïek van bak- en natuursteen, aangebracht in de togen boven de vensters of in een fries boven de pui (fraaie voorbeelden: Vischstraat 3, en S.eegoversloot 9). In de eenvoudige voorbeelden van dat Dordsche geveltype, dus bij de meeste oudere en bij alle latere, zijn de togen boven de vensters gevuld met een diepliggend gemetseld klaverblad, waarbij de tusschen de bladgedingen opstaande, smal toeloopende vullingen eindigen in heraldieke halve leliën van natuursteen. Buiten Dordrecht komt ook te Gorinchem en te Woudrichem de Dordsche gevel voor.

Naast dit speciale type, vond ook een ander soort trapgevel veelvuldige toepassing gedurende het eerste kwartaal der 17de eeuw, dat met door banden onderbroken verdieping-hoogte pilasters tusschen de vensters en vierhoekige eggen er boven. Goede voorbeelden

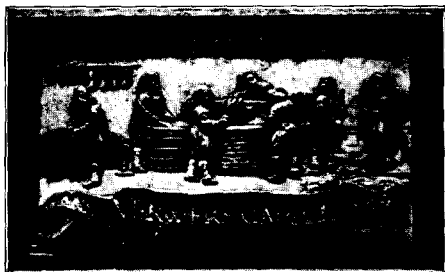
Bovenlicht van de Spijkermant, Kuipershaven no. 32, 1715.

hiervan bieden de panden Voorstraat 134, eigendom van de Vereen. Hendrik de Keyser, Voorstraat 146, Voorstraat 13, Voorstraat 321 (in 1895 van tweede en derde verdieping beroofd) en vooral: Nieuwstraat 39, dat ook door vernuftig mozaïekwerk opvalt. Een verwante oplossing vindt men ook aan Voorstraat 131, aan een gedeelte van het huis Berckepoort en aan de Groothoofdspoort. De reeds genoemde Crimpert Zalm, Vischstraat 3, toont een vermenging van beide voornoemde geveltypen.

Een derde bijzonderlijk te Dordrecht veel voorkomend geveltype is dat met blind-arcaden gevuld met cartouches of cherubijnen of ongevuld, gedurende de eerste helft der 17de eeuw in gebruik. Die arcaden, die zich ontwikkelen uit den bovenkant van het kozijn, worden onderbroken door zandsteenblokjes, waarvan de onderste zich voortzetten in een der banden, die den gevel onderbreken.

De stad bezit echter ook belangrijke 17de-eeuwsche gevels, die niet onder een dezer drie typen zijn onder te brengen, b.v. het huis Voorstraat 201 van 1618, om de eigenaardige straalsgewijze ordonnantie der zandsteenbanden boven de vensters der eerste verdieping door den volksmond „de Pauw” gedoopt. Rijkversierde tuitgevels uit 2de helft en einde der eeuw zijn het pakhuis Kuipershaven 11 van 1658 en de gevels Steegoversloot 75 van 1696 en Kuipershaven 27 van 1700.

Naast trap- en tuitgevels ziet het midden der 17de eeuw ook particuliere huizen ontstaan van de soort met pilasters over de volle hoogte, die van Campen in zwang bracht.

Gevelsteen Verwerscappel, 1669. Thans
Spuistraat no. 28.

De belangrijkste voorbeelden zijn: Doelensteyn (Steegoversloot 42-44 van 1657), De Onbeschaamde (Wijnstraat 79 naast Beverenburg), Het Beverschaep (Engelenburgerkade) en het gebouw der Dordr. Drukkerij en Uitgevers Mij. aan het Grootkerksplein.

Aansluitend aan deze deftige woningen der regenten en rijke kooplieden ontstonden in de 18de eeuw een aantal dubbele heerenhuizen, met min of meer rijkversierde middentravee, kroonlijst en stoephekken (waaronder het huis Voorstraat 140 uitmunt), die de stijlontwikkeling doorlopend

illustreeren. Zij vormen niet de voornaamste bouwkundige attractie der stad, maar dragen tot het eerwaardig karakter van sommige gedeelten van Wijnstraat, Groenmarkt en havens bij en zullen, ook wanneer binnen afzienbaren tijd geen enkel hunner meer als heerenhuis bewoond zal worden en wanneer zij zonder uitzondering van hun inwendigen tooi zullen zijn ontdaan, blijven getuigen van den vroegeren handelsbloei van Dordrecht. Dank zij de testamentaire beschikking van Mr. S. van Gijn is althans een hunner van een passende bestemming verzekerd: het pand aan de Nieuwehaven waar de Vereeniging Oud-Dordrecht een blijvend onderdak heeft gevonden.

A. STARING.

VERSLAG VAN DE COMMISSIE TOT VOORBEREIDING VAN
EEN REPERTORIUM VAN NEDERLANDSCHE
TOPOGRAFISCHE AFBEELDINGEN.

I.

Als gevolg van een voorstel, gedaan door Mr. Dr. J. C. Overvoorde op de jaarlijksche Zomervergadering van den N.O.B. in 1916, werd eene Commissie gevormd, wier taak het zou zijn, de samenstelling voor te bereiden van een Lijst van Afbeeldingen der nog bestaande en der verdwenen Nederlandsche Monumenten.

Uitgenoodigd om lid te worden van deze Commissie werden: de heeren dr. J. de Hullu, dr. C. Hofstede de Groot, dr. J. Kalf, mr. dr. J. C. Overvoorde, jhr. H. Teding van Berkhout, jhr. B. W. F. van Riemsdijk en de heer J. J. de Gelder. Mr. Overvoorde werd als voorzitter, de heer De Gelder als secretaris gekozen. De heer De Hullu trok zich reeds na de eerste vergadering terug en in plaats van dr. Kalf kwam dr. E. J. Haslinghuis.

Dr. Hofstede de Groot wenschte in 1920 geen deel meer uit te maken van de Commissie, omdat zijns inziens het werk te langzaam vorderde, terwijl hij bovendien door eigen bezigheden te zeer in beslag genomen werd.

In de eerste samenkomst, den 5den October 1916, werd de taak der Commissie bepaald. Zij zou moeten uitmaken:

1. w a t zal worden opgenomen;
2. h o e de beschrijving zal worden ingericht;
3. h o e de ordening zal zijn;
4. h o e de geldelijke aangelegenheden moeten geregeld worden.

Op een voorstel van dr. Hofstede de Groot werd terstond besloten, bij wijze van (1ste) proef, een beschrijving te doen maken van de afbeeldingen eener kleinere plaats en wel van Rijnsburg.

De secretaris deed dit werk.

Toen echter daarmede de moeilijkheden niet genoeg toegelicht schenen te zijn, wenschte men — ook hierin voorgegaan door den heer Hofstede de Groot — te wachten met de opstelling van regels, die voor de bewerking van het Repertorium der Topografische Afbeeldingen zouden gelden, totdat een (2de) grootere proef zou zijn genomen.

Echter kon voor de beschrijving van een zoo uitgebreid materiaal als thans in be-

handeling zou worden genomen niet over de werkkraft der Commissie beschikt worden, maar moest een betaalde kraft worden gezocht.

Naar de globale schatting zou met deze proef eene som van 750 gulden gemoeid zijn; het werk, dat geleverd werd, zou echter ook steeds zijn waarde houden, zelfs wanneer verder van het Repertorium nooit iets tot stand kwam.

Tot het genoemde bedrag werd een subsidie van den N.O.B. gevraagd.

De Bond beloofde echter aanvankelijk niet meer dan 250 gulden en wel op voorwaarde dat het overige geld uit bijdragen van andere vereenigingen en genootschappen zou worden opgebracht. Dit laatste was, in een tijd van bizondere duurte, niet te verwezenlijken. Eén vereeniging slechts, onder verscheidene, die waren verzocht het werk te steunen, wilde een bedrag van honderd gulden afstaan, maar verbond daaraan eischen, die onaanneemelijk waren.

Toen bleek dat langs dezen weg niets te bereiken was, besloot de N.O.B. in den zomer van 1919 de gevraagde som in zijn geheel als subsidie te geven, grooter bedrag dan ooit te voren door den Bond in één keer aan een van zijn Commissies werd gegund.

De voorbereiding van het werk was toen echter nog niet voltooid. In den herfst na het gelukkig besluit van den N.O.B. vergaderde men ten huize van dr. Hofstede de Groot, die zijn ervaringen, opgedaan bij het beschrijven van door hem op zijn reizen als lid der Monumenten-Commissie aangetroffen schilderijen en teekeningen en van de afbeeldingen in eigen boeken en verzameling, mededeelde en toelichtte.

Daarna werden in een andere bijeenkomst de beschrijving van Rijnsburg aan de beschreven teekeningen getoetst en voorloopige regels opgesteld.

Na overweging van allerlei plannen besloot de Commissie voor deze zede proef te doen beschrijven al hetgeen het Rijks Prentenkabinet te Amsterdam aan teekeningen van topografischen inhoud bezit.

Deze arbeid, die onder leiding van jhr. Teding van Berkhout zou worden uitgevoerd, vorderde, vooral in den beginne, maar langzaam.

De vorm en indeeling der kaarten, de wijze om ze te vermenigvuldigen voor de 3 noodig geachte registers en om er — naast het werk exemplaar — een archief exemplaar van te verkrijgen; het zoeken naar een geschikte werkkraft en, toen deze gevonden was en zich voldoende in alle kwesties had ingewerkt, het op dreef brengen van den arbeid, die aan tal van regels was gebonden, welke weer aan herhaalde wijziging en verbetering onderhevig waren, zie daar de moeilijkheden, waardoor het werk vertraagd werd.

Bovendien bestond een belemmering in de omstandigheid dat, achteraf beschouwd, het beschikbare honorarium voor den verrichten arbeid veel te gering was en een verzoek om meerdere subsidie eerst over een halfjaar na toezending aan den toenmaligen secretaris van den N.O.B. in behandeling kwam.

De bewerkster was dan ook genoopt dit werk in te voegen tusschen andere, beter gehonoreerde bezigheden.

Eindelijk in den zomer van 1924 kwam het werk gereed en werd het mogelijk om de hier volgende voorschriften op te stellen waaraan, naar het oordeel der Commissie, het Repertorium van Topografische Afbeeldingen zou moeten voldoen.

II.

Hoewel sommige leden der Commissie uitdrukkelijk verlangden dat met dit Repertorium ook speciale kunst-historische belangen ten aanzien van schilderijen, teekeningen en prenten als kunstvoorwerpen op zichzelf, zouden worden gediend, moet toch worden vooropgesteld dat

D o e l van het Repertorium moet blijven de aanwijzer te zijn van het topografisch afbeeldingsmateriaal, dat voor de studie van Monumenten van Nederlandsche ¹⁾ Geschiedenis en Kunst in het bijzonder, van dienst kan zijn en van de plaats waar die afbeeldingen te vinden zijn. Het moet een overzicht geven, dat men vlug kan naslaan en g e e n uitvoerige studie van die afbeeldingen noch van de monumenten.

Onder a f b e e l d i n g e n worden ook verstaan ontwerpen en reconstructies en zoowel uitbeeldingen van de realiteit als die, waarbij de vervaardiger zich meer vrijheid heeft gegund en de fantasie met de realiteit gemengd.

Opgenomen zullen worden, behalve alle belangrijke, ook, wanneer zulks noodig wordt geoordeeld, minder belangrijke afbeeldingen.

D e b e w e r k i n g moet zich dus bepalen tot een aanduiding van het onderwerp der afbeelding, slechts dáár, waar zulks noodig is, aangevuld met eene zoo beknopt mogelijke beschrijving van de afbeelding; verder tot opgaaf van d a t e e r i n g, den naam van den v e r v a a r d i g e r der afbeelding en de p l a a t s waar die laatste zich bevindt, a f m e t i n g e n, wijze van uitvoering en literatuur, aanwijzing van reproducties naar de afbeeldingen, alsmede andere eventueele bijzonderheden.

Bij de beschrijving is korthed geboden, bij de ordening een regelmatig volgehouden, eenvoudige en logische systematiek.

(1) W a t z a l w o r d e n o p g e n o m e n.

De beschrijving zal zich uitstrekken over gebouwen en werken ontstaan tot in het jaar 1850, evenals bij de Monumenten-Commissie.

Opgenomen zullen worden:

Afbeeldingen van alles, dat van documenteele waarde is en topografisch is aangeduid. In een land zonder groote natuurmonumenten beteekent dit: menschelijke bouwwerken.

Afbeeldingen van landschappen, die op zich zelf topografisch niet zijn aan te wijzen, worden alleen dan opgenomen, wanneer zij in verband met den maker wèl belangrijk zijn of wanneer zij als park- of boschaanleg zijn te herkennen.

Afbeeldingen van niet meer bestaande gebouwen worden alleen opgenomen, indien de plaats, waar zij gestaan hebben, bekend is.

Afbeeldingen, waarvan wordt vermoed dat zij bekende bouwwerken vertoonen, ook wanneer dit niet zeker is, worden opgenomen; min of meer fantastische afbeeldingen

¹⁾ Met Nederlandsch is hier te verstaan: wat zich bevindt binnen de grenzen van het tegenwoordig Nederlandsch gebied. In bijzondere gevallen kan den bewerkers eenige vrijheid worden gelaten ten opzichte van plaatsen aan de andere zijde van die grens, in de onmiddellijke omgeving gelegen.

van gebouwen en stadsdeelen, waarin topografisch bepaalde details met andere vermengd zijn, worden opgenomen.

Wanneer de vervaardiger van een bouwwerk bekend is, wordt deze bij de vermelding der afbeeldingen naar dat bouwwerk steeds genoemd.

Afbeeldingen met onbepaalbare, maar toch blijkbaar topografisch bepaalde voorstellingen worden voorloopig in een afzonderlijke lijst aangeteekend.

Niet opgenomen worden:

Afbeeldingen uitsluitend Nederland's koloniën betreffend.

Afbeeldingen van onbelangrijke en niet te definieeren voorstelling.

Van chemigraphische reproducties worden slechts de meest toegankelijke bij de beschrijvingen vermeld.

(2) Hoe de beschrijving zal worden ingericht.

Het hangt voor een groot deel van omstandigheden af, hoe de manier van beschrijven zal zijn. Wordt, zooals de Commissie algemeen het beste acht, slechts aan één bewerker de geheele taak toevertrouwd, dan is met deze te bespreken welke regeling het meeste nut zal hebben.

Hier volgen slechts algemeene voorschriften; de ervaringen, opgedaan tijdens het werk, moeten verder leiding geven.

Eén voorwaarde, door het werk gesteld, is wel niet te vermijden. Het is deze, dat de bewerker zelf eerst alles in ontwerp zal moeten schrijven.

Aan de hand van zijn aanwijzingen kan dan een minder geschoolde kracht voor de vermenigvuldiging der kaarten op de schrijfmachine zorgen, waarbij tevens de noodige registerkaarten worden verkregen.

De D a g t e e k e n i n g. Indien het jaar, waarin eene afbeelding ontstaan is, niet vaststaat, wordt een benaderende datum gezocht. De letters A of B achter een eeuw-cijfer gevoegd, beteekenen de eerste of tweede helft van die eeuw; de letters a, b, c of d achter een eeuw-cijfer gevoegd drukken het eerste, tweede, derde of vierde kwartaal van die eeuw uit; XVIII b/c beteekent: in het tweede of derde kwartaal of omstreeks het midden der 18e eeuw. Wanneer de eeuw bepaald is en de laatste cijfers van het jaartal zijn vermeld op eene afbeelding zonder de twee eerste, dan worden deze tusschen haakjes gesteld, bijvoorbeeld: (16) 59.

Bij niet gedagteekende afbeeldingen wordt geboorte- en (of) sterfjaar van den vervaardiger vermeld; dit is voor de samenstellers van het Repertorium gemakkelijker na te gaan dan voor de gebruikers ervan.

De V e r v a a r d i g e r d e r a f b e e l d i n g. Draagt een afbeelding niet den naam van den vervaardiger, maar is deze op andere wijze toch bekend, dan wordt die naam tusschen haakjes vermeld.

Is het onzeker, of wordt het althans door bevoegden betwijfeld of de afbeelding juist is toegeschreven, dan wordt erbij vermeld op wiens gezag die toeschrijving is geschied.

De P l a a t s, waar de afbeelding zich bevindt. Eerst wordt de naam der plaats, vervolgens die der verzameling genoemd.

De Afmetingen worden aangegeven in millimeters. Zijn de dagmaten gemeten dan wordt erbij vermeld „dagmaat”. Opgegeven wordt de vorm, behalve als deze een rechthoek is. De maten zijn rechts en onderaan te meten, terwijl voor bijzondere vormen de regels door den heer Teding van Berkhout in het Bulletin van den N.O.B. 2e serie, IX bl. 240, gegeven, gelden.

Gemeten worden:

a) bij schilderijen: indien mogelijk de grootte van het doek of paneel, maar anders van de dagmaten;

b) bij teekeningen: de omlijning van het beeld en indien die ontbreekt, de papiermaat; wijkt de eigenlijke grootte der afbeelding hiervan zeer belangrijk af, dan wordt zij („ongeveer”) afzonderlijk opgegeven;

c) de plaat-moet en de omlijning van de afbeelding.

De wijze van uitvoering der afbeelding. Een korte aanduiding van het materiaal, waarmede en waarop de afbeelding is vervaardigd, zal meestal zonder eenig bezwaar gegeven kunnen worden.

Bij de vermelding van de techniek van teekeningen worden onderscheiden: pen (d.i. zwart), bruine (enz.) pen, kool, krijt (d.i. zwart), rood en wit krijt enz., pastel, potlood, penseel (d.i. zwart), bruin, groen penseel (vlakke tinten), waterverf (elk onderdeel heeft een eigen kleur), benevens samenvoegingen van deze aanduidingen. Slechts wanneer een teekening niet op wit (of nagenoeg wit) papier is vervaardigd, wordt aangegeven op welk materiaal is geteekend en welke kleur dit heeft.

Van prenten wordt de techniek genoemd.

Schilderij staat steeds voor olieverf-schilderij; mocht een stuk met andere verf zijn gemaakt, dan wordt dit erbij vermeld.

Er zal steeds zooveel mogelijk gelet worden op de aantekeningen en verzamelaarsmerken die zich op een werk (recto of verso) mochten bevinden.

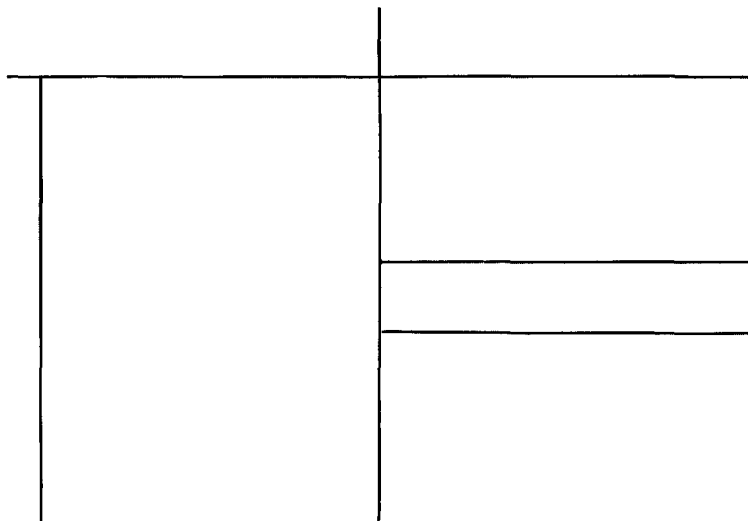
De registers en de vermelding van boekwerken en reproducties. Bij het citeeren wordt steeds eenzelfde verkorting van den titel van een bepaald werk gebruikt. Van deze verkortingen wordt een alfabetisch geordende lijst bijgehouden. Vermeld worden de plaatsen waar een monument of een afbeelding ervan in de literatuur, in verzamelings- en oeuvre-catalogi is te vinden, terwijl van teekeningen en schilderijen het inventaris-nummer der verzameling wordt opgegeven. De voornaamste verzamelingen worden met een verkorten naam aangeduid en op deze verkorte aanduidingen wordt eveneens een register aangelegd.

(3) Hoe de ordening zal zijn.

(a). Bij de Beschrijving van de topografische teekeningen in het Amsterdamsche Prentenkabinet is een kaart van nevengaand model gebruikt. De linker helft is bestemd voor de eigenlijke beschrijving van het onderwerp, terwijl de rechter helft twee afdeelingen bevat, één voor den naam van den teekenaar en één voor dien van de verzameling. Een herhaling (doorslag) van zulk een kaart moet voor registers op onderwerp, kunstenaar en verzameling dienen. Daartoe worden, volgens de zware lijnen, gedrukt op de

kaarten, deze in drieën gesneden. De linker helft bevat de geheele beschrijving, de twee kleine afdeelingen rechts het onmisbare.

Bij het tikken gaf de verdeeling der kaarten veel oponthoud, omdat de machine

telkens versteld moest worden. Dit bezwaar zal zich blijven voordoen, hoe men ook het model der kaarten wil inrichten.

(b). Bij de Topografische Rangschikking der kaarten wordt de volgende indeeling gemaakt.

- I. Kaarten en plattegronden van plaatsen.
- II. Vogelvluchten en gezichten op de plaatsen in haar geheel.
- III. Gezichten in de plaats op straten, grachten, pleinen en bruggen.
- IV. Monumenten aan den weg: kruisen, mijlpalen, pompen, enz.
- V. Gebouwen:
  - (a) poorten, vestingwerken;
  - (b) wereldlijke openbare gebouwen, dat zijn die van Rijk, Provincie, Gemeente, Waterschap, Gilde, enz., in de hier genoemde volgorde;
  - (c) kerkelijke gebouwen;
  - (d) gebouwen van liefdadigheid;
  - (e) particuliere gebouwen: woonhuizen, herbergen, kantoren, pakhuizen, stallen, schuren, molens;
- VI. Gezichten buiten de kom der gemeente, landwegen, enz.;
- VII. Gebouwen in de omgeving van plaatsen.

Gebouwen met gewijzigde bestemming worden op de verschillende bestemmingen genoemd en de functie, welke het meest in den tegenwoordigen toestand is uitgedrukt in de bouwvormen en het karakter van het uiterlijk, bepaalt bij welke afdeeling zij worden gebracht. Een kerk, welke als pakhuis in gebruik is, maar die toch nog geheel zijn oude

vormen heeft bewaard (als bijvoorbeeld de bekende kerk te Katwijk aan Zee aan het strand), moet dus bij de geestelijke gebouwen worden ingedeeld. Naar de overige bestemmingen moet steeds worden verwezen.

Bij elke afdeeling worden afbeeldingen van dezelfde zaak bijeengebracht, bijvoorbeeld onder de hallen te Leiden, naar alfabetische volgorde: Baaihal, Lakenhal, Saaihal.

Bij gebouwen wordt onderverdeeld als volgt:

u i t w e n d i g (1) het gebouw als geheel; (2) gedeelten en fragmenten; i n w e n d i g e (3) het gebouw van binnen; (4) meubilair en bijbehorende zaken (bijvoorbeeld: zerken, onverschillig of die in de kerk of voor een ingang liggen).

Bij gebouwen-complexen wordt elk zelfstandig gebouw ook afzonderlijk beschreven; bij gezichten op een gebouw en aangrenzende gebouwen beslist over de indeeling bij gebouwen of stadsgezichten, wat de maker der afbeelding zelf als hoofdzaak heeft behandeld.

In zulke gevallen zijn verwijzingen onmisbaar.

Copieën worden geplaatst in den tijd, waaruit het origineel wordt geacht te dagteekenen.

Behalve de reeds besproken drieledige klapper op onderwerp, kunstenaar en verzameling moet nog gewag worden gemaakt van de indeeling bij de gemeenten. Hierbij zijn de volgende hoofdlijnen te volgen:

A. Zijn op een afbeelding gebouwen uit v e r s c h i l l e n d e aangrenzende gemeenten te vermelden, dan wordt de afbeelding bij elk dier gemeenten opgenomen;

B. Zijn gedeelten van een gemeente later bij een a n d e r e gemeente gevoegd, dan wordt op de tegenwoordige gemeente het gebouw of monument vermeld en op de voormalige gemeente een verwijs-kaart ingevoegd;

C. Bij s a m e n v o e g i n g van gemeenten wordt elk voormalig gemeente-complex afzonderlijk behandeld, doch in zijn geheel ondergebracht bij de later gevormde nieuwe gemeente.

Bij de spelling van plaatsnamen wordt als leidraad gebruikt de lijst, door het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap saamgesteld, in de laatste uitgave.

(4). H o e d e g e l d e l i j k e a a n g e l e g e n h e d e n m o e t e n g e r e g e l d w o r d e n.

Terwijl dus de geheele zaak nauw samenhangt met de vraag hoe en tegen welke voorwaarden een geschikte kracht te vinden, en in beide kwesties nog moet worden beslist, moge hier slechts worden gewezen op de wenschelijkheid, dat de bewerker een loon zal ontvangen, hetwelk hem voor eenigen tijd bindt.

Een bepaald, toereikend, bedrag moet daarvoor verzekerd zijn, eer aan iemand een opdracht kan worden gegeven, een minimum-salaris van zulk een bedrag, dat het de medewerking van een voldoende kracht kan waarborgen.

De taak van den N.O.B. is het niet om dit werk te bekostigen. De Bond moet hoogstens zelf een subsidie verstrekken en overigens alleen den stoot er toe geven, dat anderen bijdragen voor de kosten geven. De Bond zou daarvoor bij in aanmerking komende instellingen en commissies moeten aankloppen.

Een overzicht van de kosten van het Repertorium te geven is onmogelijk, aangezien daar een zeer gedetailleerd onderzoek voor noodig zou zijn, waarvoor thans de tijd niet is gekomen. Met de tot standkoming zullen meerdere jaren gemoeid zijn. Daar steeds toezicht en bijstand van eenige deskundigen noodig zal blijven, zou de tegenwoordige Commissie zich hiermede kunnen belasten.

Is het werk voltooid, dan komt de vraag of het in druk zal verschijnen. Zijn daarvoor geen voldoende gelden te vinden, dan dient het drukken te worden uitgesteld. Het bestaan van een dergelijken legger, al zou het dan voorloopig slechts in handschrift zijn, is toch van het grootste wetenschappelijke belang.

Voor den druk zal schifting van het bijeen te brengen materiaal noodig zijn, zoodat alleen datgene behouden blijft, wat werkelijke gegevens bevat, terwijl waar vele gelijksoortige afbeeldingen zijn beschreven, beperking moet worden gemaakt.

De Commissie heeft verscheiden andere vraagstukken van meer ondergeschikt belang in overweging genomen, doch laat deze nu onvermeld, in de meening hier met mededeeling van het voornaamste te kunnen volstaan.

Dit verslag wordt bij deze ter kennis gebracht van de leden van den N.O.B., aan wien verzocht wordt hunne opmerkingen den secretaris te willen mededeelen (71 Rapenburg, Leiden). Na van hen ontvangen opmerkingen, zal het, omgewerkt tot een eindvoorstel, bij het Bestuur van den N.O.B. worden ingediend.

Namens de Commissie,

J. C. OVERVOORDE, Voorzitter.

J. J. DE GELDER, Secretaris.

NOTULEN VAN DE ALGEMEENE VERGADERING OP MAANDAG 6 APRIL, DES NAMIDDAGS TE 3 URE IN HET GEBOUW „PULCHRI STUDIO” TE 'S-GRAVENHAGE.

Aanwezig volgens de presentielijst de leden en corresponderende leden: Jhr. Mr. Dr. van Berestejn, Van Bohemen, Mr. Bouricius, Prof. Dr. Byvanck, Croockewit, Van Dalen, Mr. Dumoulin, Dr. Evelein, Frederiks, Dr. De Gelder, Jhr. Mr. Graswinckel, Van der Haagen, Dr. Haslinghuis, Baronesse van Heemstra-Godin de Beaufort, Hirschman, Hoefler, Dr. Hofstede de Groot, De Hoogh, Dr. Kalf, Mevr. Korevaar-Hesseling, Dr. Lasonder, Dr. Molhuysen, Mej. Dr. Neurdenburg, Mr. Dr. Overvoorde, Mej. Peelen, Prof. van der Pluym, Por, Dr. Rooseboom, Van Schaick, Scheepens, Schneider, Mr. Schretlen, Jhr. Six, Vermeulen, Prof. Dr. Vogelsang en Van Zuiden. Voorzitter: Prof. Dr. W. Vogelsang.

De notulen van de vorige vergadering, welke in het vorige Jaarboek zijn verschenen, worden goedgekeurd.

Bij punt 1 der agenda: „Voorstel tot het instellen van een commissie van advies inzake het nemen van maatregelen tegen de bestaande ondeugdelijkheid van fotografieën en negatieven”, vraagt de heer van Zuiden allereerst het woord en verzoekt contact met het Centraal Filmarchief, hetwelk in overweging zal worden genomen. De heer Overvoorde licht het punt toe en wijst op het artikel van den heer Enschédé, verschenen in het Archievenblad. Hij stelt voor, een commissie te benoemen, waarin vooral deskundigen zitting zullen moeten nemen.

Ook de heer Kalf acht het zitting nemen van een of meer chemici gewenscht; hij beveelt dr. Jorissen aan. De heer van Beresteyn raadt aan vooral deskundigen uit te noodigen; hij zegt zulks in verband met zijn ondervindingen aan het Iconografisch Bureau van het Genootschap „de Nederlandsche Leeuw”.

Bij punt 2: „Bespreking van de gewenscht-hed tot het indienen van een protest tegen de z.g. „Weeldebelasting”, in het bijzonder met het oog op schilderijen, antiquiteiten e.d.”, deelt de voorzitter mede, dat het bestuur in dezen geen vooropgezette meening heeft; dat het den heer van Beresteyn uitgenoodigd heeft het punt toe te lichten om de vergadering gelegenheid te geven over de kwestie van gedachten te wisselen.

De heer van Beresteyn vangt zijn betoog aan met de mededeeling dat de Overheid in Nederland over het algemeen de kunst geen goed hart heeft toegedragen; sedert de oprichting van de afdeling Kunsten en Wetenschappen aan het Departement van Binnenlandsche Zaken in 1875, neemt de belangstelling echter toe.

Thans ligt het in het voornemen de kunst tot een object van belasting te maken. Spreker onderwerpt het thans ingediende wetsontwerp tot wijziging der Zegelwet aan critiek. Het ontwerp wil 10% heffen van de waarde van kunstvoorwerpen, 5% van de waarde van schilderijen, waarbij de verkoper den koper de belasting moet laten betalen, doch zelf voor de belasting aansprakelijk is, en een extra belasting bij invoer van kunstvoorwerpen van 7% boven het invoerrecht. Ter verdediging van dit ontwerp voert de Regeering aan, dat de weeldebelasting dient tot compensatie der vermindering van andere belastingen; dat men een verteringsbelasting in de hand heeft en dat zij tevens een premie op spaarzaamheid is. Voorts beroept de Regeering zich op de geschiedenis, doch op een enkele uitzondering na, kan men nergens een belasting op kunstvoorwerpen ontdekken.

Spreker heeft tegen het ontwerp in de eerste plaats principiële bezwaren. Wanneer men geld uitgeeft voor kunst, kan toch niet gezegd worden, dat men verteert. Bovendien vervalt men thans in dubbele belasting; het eene moment rekent men kunstvoorwerpen onder verteringen, doch later worden ze toch weer belastingobject. Daarbij komt, dat kunst geen weelde is; met

evenveel recht zou men dan andere cultureele „verteringen” kunnen belasten; men zou bijv. een weeldebelasting kunnen heffen op de wetenschap. Want deze behoort evenzeer tot de geestelijke goederen van ons volk.

In de tweede plaats bereikt men het doel niet. Men treft ten slotte den kunstenaar, als het lukt, om deze „weelde” uitgaven te beletten. Hun toch al precair bestaan zal nog moeilijker worden. Daarbij komt nog, dat kunstvoorwerpen in het buitenland vrij zijn, en men derhalve in het buitenland zal gaan koopen. Door het ontwerp zal niet bereikt worden, dat men gaat beleggen, doch er zal anders verteerd worden. En eindelijk ontsnapt er veel aan den fiscus, daar veilingen buiten de belasting vallen.

Het groote gevaar van deze belasting is, dat wanneer kunst eenmaal gekomen is onder de weeldebelasting, men zal zien, hoe spoedig de fiscus er de hand op legt voor de personeele- en vermogensbelasting. Bovendien zal men moeten bedenken, dat ons kunstbezit afkomstig is van collectionneurs. Spreker noemt in dit verband verschillende bekende verzamelaars. Hij wijst er op, dat het niet in het belang van den Staat is om het verzamelen tegen te gaan. Wanneer verzamelaars hunne collecties niet meer aan den Staat vermaken, zal er veel meer gekocht moeten worden. Nog moge men bedenken, dat het onredelijk is, dat verkoop in den winkel wèl, op de veiling niet belast wordt. Spreker uit ten slotte zijn tegenzin tegen het z.i. verderfelijke kliksysteem dat ter uitvoering van de bepalingen van dit wetsontwerp zal worden ingevoerd. Om al deze redenen acht spreker deze belasting verwerpelijk.

De heer Kalf heeft tegen de door den heer van Beresteyn te berde gebrachte argumenten enkele bezwaren. Hij meent kunst te moeten stellen tegenover kunstvoorwerpen. Van het standpunt van den bezitter gezien vallen de laatste wel degelijk onder weelde. Spreker wijst in dit verband op Frankrijk. Nog bespreekt hij het gevaar, dat de kunsthandel oplevert; het liefst zou hij den handel in oude kunst verboden zien, want hij is een voorstander van het „Herkomstbeginsel”, waartegen de kunsthandelaars vaak zondigen. Het bezwaar van den heer van Beresteyn, dat schenkingen aan musea door vermindering van het kunstbezit zullen afnemen, geldt voor hem niet,

aangezien hij een museum beschouwt als een „cimetièrre de l'art", en bij hem het herkomstbeginsel in de eerste plaats komt. Hij voelt er echter alles voor, om nieuwe kunst niet onder de belasting te laten vallen, om zoodoende het toch al moeilijke bestaan der levende kunstenaars niet meer te verzwaren. Hij is er voor, dat de Bond zich van actie onthoude; anders zou men bij het publiek de meening kunnen wekken, dat een oud ding in het algemeen meer waarde heeft dan een nieuw.

De heer Hofstede de Groot is het niet eens met den heer Kalf; ook hij acht de wet onmogelijk. Hij wijst er onder meer op, dat de Staat in werkelijkheid het schenken aan musea aanmoedigt door dergelijke schenkingen vrij van alle rechten te verklaren. De heer Overvoorde wijst er op, dat de grieven van den heer Kalf tegen den kunsthandel ongemotiveerd zijn; buitenlanders hebben vroeger, juist door het ontbreken van Nederlandsche kunsthandelaars, méér kunstwerken losgemaakt dan de heer Kalf thans op rekening van den binnenlandschen kunsthandel zet. Hij protesteert tegen de geringschattiging, waarmede door Dr. Kalf over de musea werd gesproken.

Nadat eenige leden nog enkele opmerkingen over het onderwerp te berde hebben gebracht, beantwoordde de heer van Beresteyn de gemaakte opmerkingen en komt tot de slotsom, dat de Bond de zaak niet naast zich mag neerleggen. Hiertegenover stelt de heer Kalf voor, dat de Bond zich van actie onthoude. De heer Hofstede de Groot dient de volgende motie in: „De Ver-

gadering betuigt de wenschelijkheid tot het indienen van een protest tegen de Weeldebelasting en noodigt het Bestuur uit, de hiertoe noodige maatregelen te nemen." Dit voorstel, in stemming gebracht, wordt aangenomen met 15 stemmen vóór, 11 stemmen tegen en 2 stemmen blanco.

Nadat de voorzitter den heer van Beresteyn dank gezegd heeft voor zijn uitgebreide en belangwekkende verhandeling over het onderwerp, doet hij een mededeeling over de commissie tot voorbereiding der zoogenaamde „Directeurendag". Daarna stelt de heer van Zuiden bij de rondvraag voor, om het onderscheid tusschen stemgerechtigde en niet-stemgerechtigde leden op te heffen. De voorzitter zal deze vraag aan het Bestuur overbrengen. Nog doet de heer Hofstede de Groot een vraag naar aanleiding van een door hem indertijd gericht schrijven aan het Bestuur van den Bond over de uitvoering van den penning, geslagen ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan. De voorzitter antwoordt den spreker, dat deze penning een geschenk is en door een afzonderlijke commissie, buiten het verband van den Bond staande, is aangeboden. Het past z.i. niet, over een geschenk een oordeel te vellen.

Vervolgens houdt de heer Hofstede de Groot zijn aangekondigde rede over: „Oude Schilderkunst in Limburg's openbare gebouwen en particuliere collecties". Na beëindiging dezer belangrijke voordracht, brengt de voorzitter den heer Hofstede de Groot den dank over der vergadering, waarna deze door hem gesloten wordt.

D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris.

IN MEMORIAM MR. M. I. DUPARC.

Na de enkele woorden, die ik zoo kort na het overlijden van Mr. M. Duparc op de vergadering van den Oudheidkundigen Bond te Dordrecht heb mogen spreken, dient hier wel iets meer te worden gezegd over het verlies dat Nederland, de Oudheidkundige Bond en zij allen, die belangstelling hebben voor werken der Beeldende Kunst ten onzent, hebben geleden door het heengaan van Mr. M. Duparc.

Toen op 21 Maart 1916 Victor de Steurs stierf, de man die een menschenleven lang allen, die zich op eenigerlei wijze met onze oude kunstwerken en met velerlei moderne architectuur -- plachten te bemoeien, had geïnspireerd, beheerscht of gedwarsboomd, al naar gelang van hun karakter, was dat zeker een groot verlies. De heer J. C. Overvoorde heeft in dit tijdschrift warme woorden aan zijn nagedachtenis gewijd: „Een krachtige „figuur met de begaafdheden „van de Stuers was bestemd om zich een eervolle „plaats te verwerven op elk gebied, waarheen „de omstandigheden hem zouden voeren; het „geluk heeft de vaderlandsche oude kunst ge- „diend, dat hij hieraan in de eerste plaats zijne „grootte krachten heeft kunnen wijden. Steeds op „de bres waar het gold hare belangen te verdedigen, „heeft hij het moeilijke pionierswerk verricht.”

Met deze woorden is tevens de toestand geteekend, zooals Duparc dien vond, toen hij na Royer's betrekkelijk kleurloos interregnum, de Steurs' werkzaamheid zou overnemen. Een po-

sitie neemt niemand over, slechts het zelfde werk wacht hem, werk en gewoonten, gewoonten van hooger en lager personeel, gewoonten ook van het omgevend en kritiseerend publiek.

Men kan waarlijk niet zeggen, dat Duparc een lichte taak op zich nam. Hij kwam niet met de kroonprins-wijsheid van een oppositioneel groprogramma, hij was geen enfant chéri der wassende tegenpartij van den ouden chef der afdeling. Hij kwam als simpel ambtenaar, uit de rijen der ambtenaren, die onder de Stuers gewerkt hadden en hij kwam er wellicht mede met diens steun.

Maar Duparc's intellect was te fijn, om hem niet van meet af aan te doen inzien, dat de tijd van de groote geweldenaarijen, het kras-autoritaire optreden reeds voorbij was. De pioniersarbeid, dien de Stuers had moeten verrichten, had dat alles in zekere mate geëischt. De Stuers echter had die maat zelf reeds overschreden. Er was nu iets anders

Mr. M. I. DUPARC. †

noodig: een ambtenaar, die zijn eigen persoon minder op den voorgrond plaatste, die er voor zorgde, dat de werkzaamheden aan zijn afdeling een nuttig, geregeld en van alle willekeur ontdaan aanzien verkregen en wel zóó, dat in weerwil van het administratief karakter van het bestuurslichaam, de teugels van het bewind vast in handen bleven van de daarvoor gezette regeerings-instanties.

Dat was breed omschreven Duparc's taak, gemakkelijk in een paar woorden te formuleeren, ontzaglijk moeilijk ten uitvoer te leggen. Wij schreven toen Duparc stierf: Mei 1925. Men kan niet anders zeggen, dan dat hij zijn taak in de jaren tot aan het noodlottig einde toe heeft volbracht en dat zijn opvolger een veel duidelijker omschreven, een in principe beter aan de toestanden aangepast programma ter uitvoering heeft gevonden.

Ontzaglijk moeilijk voor den in de schaduw van de Stuers voor 't eerst op den achtergrond verschenen ambtenaar! Duparc kwam aan als een bij insiders welbekend gewoon medewerker aan de afdeling, die onder Royer nog maar een ambtenaar van de tweede orde was geweest en aan wien de Stuers zekere gunst had geschonken. En in des laatsten keuze van ondergeschikten en opvolgers had men allicht niet van begin af aan het volle vertrouwen.

Want de Stuers' taktiek in dergelijke gevallen -- bewust of onbewust uitgeoefend, dat is hier niet aan de orde -- was bekend genoeg. Hij placht zeer zeker om te zien naar menschen van zekere bekwaamheid, was ook niet gesteld op aperte vleierij, verdroeg zelfs een kras antwoord, maar hij zocht toch vooral naar ondergeschikten aan wier esprit de suite hij tenslotte niet behoefde te twifelen. Soms was het veeleer dubieus of niet afhankelijkheid en onderdanigheid hem gingen bóven de capaciteiten. Dat was tot zekere hoogte zeker zijn recht en . . . hij had zich ook weleens vergist; daarmee kon men zich troosten.

Zou Duparc hem nu blindelings volgen en zich houden aan de meeste bestaande, door de Stuers geschapen tradities; voorzoover dat nog mogelijk leek, want de tijden waren inmiddels veranderd?

Bovendien, men mag thans over de Stuers' smaak en kennis denken zooals men wil, dit moet men toch erkennen, dat de bijna spreekwoordelijk geworden „Referendaris" zoowel door zijn gaven, zijn groot geheugen en zijn bevattelijkheid voor de taal van vormen, als door zijn lange ondervinding zéér veel in den lande wist en kende; zoodat er amper een oud gebouw van eenige kunstwaarde, zeker geen kunstwerk van belang in 's Rijks bezit -- of behoeftig aan 's Rijks toezicht --, kon worden opgenoemd, wat hij niet had gezien, vergeleken en beoordeeld. De Stuers was steeds, bij alle aangelegenheden van zijn afdeling zelf mede „aan bod" geweest zou men kunnen zeggen. Dikwijls ook in letterlijken zin! Wat had de opvolger daar tegenover te stellen? Duparc had natuurlijk in enkele afdelingen van K. W. heel wat stukken zien in en uitgaan, had ze zelf helpen redigeeren en er mede over beraadslaagd. Hij beschikte eveneens over een goed geheugen; maar hem mankeerde, dat wist ieder ingewijde, één ding, nl. de persoonlijke verhouding tot de stof waarover hij in het vervolg zou hebben te oordeelen. -- Philoloog van aanleg en studie, jurist van beroep, ambtenaar van ondervinding, bezat hij juist datgene n i e t, waar in zijne nieuwe functie toch alles op scheen aan te komen. Zijn levensgeschiedenis vertelt ons niets wat lijkt op neiging tot de beeldende kunsten of kennismeming van werken der beeldende kunst. Zijn

oorspronkelijke bedoeling was geweest zich te wijden aan de studie der klassieke- en dan vooral der Semietische letteren. Enkele publicaties en opgeschreven lezingen uit vroeger jaren getuigen van die bedoelingen, die hij nooit geheel heeft opgegeven. Taalvormen en gedachten interesseerden hem persoonlijk veel meer dan de dingen der zichtbare wereld, waar hij merkwaardig verstrooid aan kon voorbijgaan. Om een werkkring te vinden had de jonge jurist-litterator het baantje van adjunct-commies aan de afd. K. en W., toen nog aan het Departement v. B. Zaken, aangenomen. In 1898 was hij aan de Stuers voorgesteld; 1 Jan. 1899 was zijn benoeming gevolgd, nadat hij in November in de Rechten gepromoveerd was. Maar aangezien zijn plichtgevoel groot was en hij, die zelf heel wat aan geestelijke dressuur van anderen had gedaan en nog deed, wist, dat een mensch tenslotte veel kan *l e e r e n* — zelfs van hetgeen hem vreemd en op zichzelf niet begeerenswaardig schijnt — heeft hij zich in latere jaren, bij buien en voorzoover zijn tijd het toeliet, wèl getracht op de hoogte te brengen. Hij wilde althans de beteekenis kennen van het décor en de requisieten, waar het tooneel van zijn actie nu eenmaal mee was gevuld. Of hem dat gelukt is, of op den duur gelukt zou zijn, wil ik niet beoordeelen. Wel dient hier nog eens duidelijk te worden gezegd, dat de veelgeprezen alomvattende kunstkennis, het als postulaat beschouwde „artistiek” temperament en al wat daarbij behoort, o.i. ook niet eens de meest begeerenswaardige bagage waren geweest voor den ambtenaar op Duparc's nieuwe plaats.

Hijzelf heeft in tijds — dat was nl. wellicht al vóór de Stuers heenging — begrepen, dat in dezen de schijn-logica van het publiek, zelfs van hen, die tot den engeren kring behoorden, geen juistheid, althans maar voor een klein gedeelte juistheid bevatte. Niet de kennis der monumenten en de kennis der methode van hun herstel en hunne bewaring, noch het talent om aardig te teekenen noch de gave om hardop te bewonderen is datgene wat de met de leiding der kunstaangelegenheden belaste, adviseerende ambtenaar aan het Departement noodig heeft. Bezit hij die vroeger onmisbaar geachte eigenschappen, dan is hij zeker voor allerlei debatten goed toegerust, en bij een deel van het publiek persona grata; maar dan is hij tevens meestal: „partij” en heeft moeite om niet partijdig te zijn. Bovendien blijft zijn encyclopaedische kennis, hoe omvangrijk zij ook zijn moge toch steeds onvoldoende ten opzichte van de tallooze gevallen, die hij te beoordeelen krijgt. Waar hij mee te maken heeft, dat zijn de *m e n s c h e n*, aan wie de verschillende werkzaamheden worden opgedragen, dat zijn de *r e c h t s v e r h o u d i n g e n*, waarin de ambtenaren aan den éénen en de vrije kunstenaars aan den anderen kant onderling tot elkaar en tot anderen staan, de relaties, waarin de onder hun beheer gestelde instellingen en door hen vertegenwoordigde richtingen gedacht zijn. Hij moet „flair” hebben, kiezen, zich laten beraden en nog eens laten beraden en dan toch doen wat hij zelf meent dat goed is. Oprachten geven en toezicht houden en zoolang het gaat „den vrede bewaren”, teneinde niet zaken van belang op te offeren aan voor de toekomst volmaakt onverschillige kibbelarijen van personen.

Zoo heeft Duparc die taak begrepen en hij heeft ze met veel omzichtigheid en talent doorgevoerd en verbreed tegelijk, onder omstandigheden, die dubbel gevaarlijk waren, omdat zij hem een tijd lang luisterrijke vergezichten voor zijn afdeling en zijn eigen werkzaamheden schenen te openen om hem daarna de hinderlijke beperking van Bezuinigingsbeleid tot in het uiterste dubbel te doen gewaarworden.

Wij zijn er zeker thans, nu wij deze regelen moeten schrijven, dankbaar voor, dat wij hem op zulke schrille contrasten hebben mogen zien reageeren. In zulk een wending van het lot leert men een persoonlijkheid kennen. Wij hebben Duparc's werkzaamheid en zijn werkkraft bewonderd, maar vooral ook de onverstoorbaarheid, van den man, die overigens neiging tot gejaagdheid vertoonde. Toen hij, in 't vaste geloof, dat nu eindelijk veler wenschen in vervulling zouden gaan, à force de travailler de Museum-commissie in het leven had geroepen, hebben wij hem daar al zijn krachten aan zien geven, maar wij hebben hem niet minder geapprecieerd, toen hij, stap voor stap terugwijkend, het bijkans veroverde terrein weer onder zijn handen moest zien slinken, zonder dat hij den moed opgaf. Stap voor stap, want hij heeft toch altijd nog zooveel weten te redden, dat er belangrijke gevolgen aan dien arbeid verbonden bleven. Hij heeft ook een zeker optimisme geen oogenblik verloren en wij zijn er van overtuigd, dat hij slechts wachtte op een wending in de kans, om zich onmiddellijk weer beschikbaar te stellen en om er dan met alle macht naar te trachten, de geheele Museum-kwestie verder op te lossen, wel volgens de algemeene richtlijnen, die de Commissie in hare tallooze vergaderingen hem had doen zien, maar tevens met de soepelheid, die bij 't uitwerken van alle academisch opgestelde programma's noodig is.

Dit teekent den geestdriftigen werker, die zijn plannen blijft liefhebben. Anderen zullen ons inlichten over Duparc in zijn bijzondere verhouding tot het Bureau voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst en tot de geheele Monumenten-Commissie, over zijn standpunt ten opzichte der actieve bouwbedrijven, zoowel bij gelegenheid voor nieuwe gebouwen als voor restauraties van monumenten. Men heeft zijn steun eveneens in de tooneelwereld, in den kring onzer schrijvers en dichters gevoeld en gewaardeerd.

Voor de leden van den Oudheidkundigen Bond is misschien zijn algemeene belangstelling, zijn zakelijk doorzicht zijn drijvende kracht en zijn administratief beleid 't meest gebleken uit hetgeen hun bekend werd over zijn acties inzake de Museum-commissie, die -- behalve de Monumentenzorg -- alle aangelegenheden raakte betreffende Kunstgeschiedenis, Oudheidkunde en opleiding van museum-ambtenaren.

Zeker ook de Stuers zou zich in zijn goeden tijd voor al deze zaken hebben warm gemaakt, maar hoe anders zou hij het gedaan hebben, hoeveel meer persoonlijk zouden zijn scherpe replieken zijn geweest en hoeveel meer ruzie en onrust, twistgeschrijf en geharrewar zou zulk een vergadering hebben zien ontstaan.

Er was, dat is natuurlijk de grondwaarheid, in onze dagen voor een bewindsman als de Stuers te zijner tijd met eere geweest is, geen plaats meer. Historische ontwikkeling is niet te stuiten. De Stuers zelf had de tweede phase voorbereid, een periode, waarin niet meer èèn man het wist en te zeggen had, maar waarin velen het eens moesten worden en eens konden worden, onder leiding van een voorzitter met ruimen blik en onwrikbaar rechtsgevoel.

Meer dan ooit was een integer-zakelijk en niettemin lenig en diplomatisch bewind voor de afdeeling noodig geworden, wilde men zich niet gewaardeerde schenkingen door een of anderen lapsus laten ontgaan, wilde men in gevaar gebrachte schatten behouden, wilde men, ondanks vele tegenstrijdige meeningen van vakkundige zijde over een of andere kwestie, toch tot bruikbare resultaten komen.

Dat Duparc lid van den Oudheidkundigen Bond was en dat hij herhaaldelijk onze vergaderingen heeft bijgewoond, is veelal van méér dan van symbolische beteekenis gebleken. Want deze man, dien de natuur dan, zooals wij zeiden, niet bedeed had met een hooge mate van gevoeligheid voor de werken der beeldende kunst, bleek niettemin praktisch in de hem van huis uit vreemde wereld van in-kunst-belangstellenden een goed medewerker. Van kunst houden, in den zin van den fijn-kritischen beoordeelaar, leert men niet, maar men leert, als men zoo verstandig is als Duparc, begrijpen hoe andere menschen tegenover de kunst staan, men leert inzien wat de beeldende kunst als geestelijke factor waard is in het leven, — in het regeeringsbeleid. Zoovèr heeft Duparc het in elk geval gebracht; in alle bescheidenheid en steeds onder strikte observeering van de grenzen zijner eigen innerlijke bevoegdheid.

Altijd bereid tot luisteren naar anderen en meestal in staat uit den bouw en den aard der argumenten op te maken, wie van de sprekers op een bepaald oogenblik zijn gehoor en dat van den Minister het éérst verdienden, kon hij de conclusies zelfs van veelhoofdige vergaderingen zich laten wenden tot het meest voor de hand liggend of voorloopig meest wenschelijk doel. Bereikten hem requesten en rapporten van den kant van het Bondsbestuur, dan las hij die niet als een automatisch zijn werk afdoend bureaukraat, maar met het inzicht, dat slechts iemand kan hebben, die zelf de discussies over de onderhavige onderwerpen heeft bijgewoond.

Herhaaldelijk wist hij zijn superieuren van de billijkheid der vragen te doordringen. Dat de oplossing der z a a k hem altijd in de éérste plaats doel bleef, deed aan zijn rechtvaardigheid jegens de personen, die daarbij waren betrokken, niets af.

Eerlijk en oprecht, gevat en soms zelfs slim, zonder dat het ooit in geslepenheid ontaardde, maar tegelijk weer naïef en praatgraag, nooit intrigant of kwaadaardig, hoogst zelden fel, hoewel hij temperament genoeg had, heeft Duparc zijn aan vele zijden blootgesteld ambt vervuld met den onvermoeibaren ijver die dikwijls aan de zonen van zijn ras eigen is.

Voor wie hem nader kenden, was hij een goed vriend, zooals hij bovenal een voortreffelijk huisvader was, bereid uur aan uur als een legkaart met werk te vullen ten bate van zijn gezin. Als een billijk chef voor wie werkelijk met hem meewerkte, hebben hem zijn ondergeschikten leeren kennen. Hij was zeer zeker niet afkeerig van uiterlijk representatief vertoon, of van uiterlijke eere hemzelf en anderen bewezen. Hij was doordrongen van het gewicht van het Departement, dat hij in later jaren vaak vertegenwoordigde, zonder ooit te poseeren met dat hautaine autoriteitsvertoon, dat functionarissen met hun geleende macht al te vaak zoo meedoogenloos belachelijk maakt. Een menschekenner in strikten zin was hij niet, daartoe was zijn vertrouwen te groot, maar had hij eenmaal iemand doorgrond, was hij werkelijk overtuigd van diens toewijding en genegenheid, dan wist hij zulke personen te waardeeren en te doen uitkomen hoeveel steun hij aan hen had. Hij wist de trouwe wachters van zijn anders licht al te toegankelijken drempel aan zich te verbinden.

Zoo zal deze man in onze gedachten voortleven. De geschiedenis omkleedt dergelijke figuren niet met het woekerend gewas van legenden en anecdoten, zooals zij het mannen

van de Stuers' slag te doen pleegt. De Pioniers, de doorhakkers, de baanbrekers blijven vanzelf leven in de annalen der historie. De noeste werkers, die welbeschouwd achteraf de rulle wegen eerst hebben moeten slechten, de bruggen hebben moeten verbreed en bevestigen, die het nieuw veroverd land eerst bewoonbaar en bruikbaar hebben moeten maken, hen vergeet het nageslacht al te gauw. Nochtans hebben zij veelal de zwaardere taak gehad. Wie historisch heeft leeren denken, zooals men van onze lezers mag verwachten, zal reeds daarom Duparc's naam ook in de toekomst hoog houden.

W. VOGELSANG.

VOORHISTORISCHE EN ROMEINSCHE OUDHEDEN

IV. OPGRAVINGEN EN ONDERZOEKINGEN IN DE JAREN 1922 TOT 1925.

I.

ALGEMEENE WERKEN.

Het archaeologisch onderzoek van Nederland heeft in de laatste jaren opnieuw zeer belangrijke resultaten opgeleverd ¹⁾. Van bijna elke periode is onze kennis nauwkeuriger geworden door nieuwe opgravingen en in enkele gevallen hebben de vondsten onze voorstellingen grondig gewijzigd. Wij hebben daarom gemeend ons niet te mogen bepalen tot een opsomming van het ontdekte, maar veeleer hebben wij soms een beeld moeten geven van een verschijnsel van beschaving, zooals wij het thans hebben leeren kennen, ook al moest ons overzicht op deze wijze langer worden dan gewoonlijk. Beginnen willen wij evenwel met een woord van dankbare hulde aan de mannen, die met zoo onvermoeiden ijver en doortastendheid ons telkens nieuwe gegevens op dit gebied verschaffen.

Noemen wij allereerst eenige werken van algemeenen aard.

Al is het ook maar met een enkel woord wij willen niet nalaten hier melding te maken van het groote werk van onzen landgenoot F. Adama van Scheltema ²⁾. Daarbij

¹⁾ Men vergelijke onze vroegere overzichten: I. Opgravingen en onderzoekingen in 1920 (Oudheidkundig Jaarboek I, 1921, blz. 29—45); II. Opgravingen en onderzoekingen in de jaren 1920 tot 1922 (Oudheidkundig Jaarboek III, 1923, blz. 38—52); III. De archaeologie in Nederland, 1899—1924 (Oudheidkundig Jaarboek IV, 1924, blz. 119—130); en bovendien I. H. Gosses: Archaeologie tegenover historie, noodelooze geschillen (Oudheidkundig Jaarboek I, 1921, blz. 167—205). — Gaarne maak ik van deze gelegenheid gebruik om mijn dank te betuigen aan allen, die door het zenden van overdrukken of uitknipsels mij het samenstellen van dit overzicht gemakkelijker hebben gemaakt.

²⁾ F. Adama van Scheltema: Die altnordische Kunst, Grundprobleme vorhistorischer Kunstentwicklung (Berlin, 1923; 2de uitgaaf in 1924); verg. de bespreking van dit werk door F. W. von Bissing, in het letterkundig bijblad van de N. Rott. Courant van 15 Maart 1924, en door F. W. Hudig, in „De Gids” van Oct. 1925. — Zie ook de artikelen van den Heer Adama van Scheltema in „De Gids” van Augustus 1920 en Februari 1921; verg. Oudheidkundig Jaarboek I (1921), blz. 40—43.

is voor het eerst getracht de voorwerpen uit het geheele vóór-historische tijdvak met hun ornamenten te ontleden en te verklaren als kunstwerken. Een nieuw hoofdstuk is op die wijze aan de kunstgeschiedenis toegevoegd. Voor de archaeologie van Nederland zijn deze beschouwingen uit den aard der zaak eveneens van belang.

Ook kunnen wij slechts kort vermelden het verschijnen van het werk, waarin Karl Schumacher heeft neergelegd het resultaat zijner studie van jaren over de oude beschaving van het Rijnland van de oudste tijden af tot het einde van den Romeinschen tijd ¹⁾. Het boek is beperkt tot het gebied van het Duitse Rijk, maar het zijn veelal dezelfde verschijnselen als men in ons land aantreft, die ter sprake komen, en de schrijver vermeldt ook herhaaldelijk plaatsen in Nederland. Het zwaartepunt ligt intusschen elders.

Een weinig uitvoeriger zullen wij moeten spreken over een drietal werken van Dr. Holwerda, in de eerste plaats de „Gids voor de Nederlandsche afdeeling” van het Museum van Oudheden te Leiden ²⁾. De tentoonstellingszalen dezer afdeeling kwamen verleden jaar in hun nieuwe aankleding gereed. Daar vindt men thans een zorgvuldige keus bijeen van voorwerpen uit het bezit van het museum ³⁾, toegelicht door kaarten, plans, modellen, teekeningen en foto's van opgravingen. Te zamen moet dit alles een beeld geven, zooveel mogelijk naar tijdsorde, van de verschillende vormen van beschaving, die men in Nederland door opgravingen heeft leeren kennen, en van de volken die ons land bewoonden of die daar als heerschers waren gevestigd.

Het is dus een aanschouwelijk overzicht van onze oudste geschiedenis, opgebouwd uit de gegevens, die wij voornamelijk aan de opgravingen van Dr. Holwerda danken, en vooral ook, zooals de ontdekker zelf zich een beeld heeft gevormd uit het door hem gevonden materiaal. Het boekje, waarin het tentoongestelde kort wordt beschreven, is voorzeker een voortreffelijke gids; alleen was het wellicht beter geweest, wanneer in enkele gevallen, waar de interpretatie der verschijnselen nog niet volkomen vast staat, met een weinig minder zekerheid was gesproken. Ook zouden de gebruikers zeer zijn gebaat met nauwkeuriger verwijzingen naar de literatuur. Het zou gemakkelijk zijn geweest op die manier een klein handboekje te geven als wegwijzer door onze praehistorie.

Daarnaast moeten wij vermelden de archaeologische kaart van Nederland, ver-

---

¹⁾ Karl Schumacher: Siedlungs- und Kulturgeschichte der Rheinlande, I. Die vorrömische Zeit (Mainz, 1921), II. Die römische Zeit (Mainz, 1923).

²⁾ De oudste geschiedenis van Nederland in 's Rijks Museum van Oudheden ('s Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, 1924), zonder naam van auteur. — Het boekje is beter verzorgd dan het meeste drukwerk, dat de Landsdrukkerij levert; alleen is men daar blijkbaar toch nog niet in staat goede afdrukken van clichés te maken. — Voor een tweede druk zal het noodig wezen de afschriften der inscriptie's nog eens nauwkeurig na te zien; in enkele gevallen (ik noem hier alleen de inscriptie vermeld op blz. 56) zou men daarop nogal wat kunnen aanmerken.

³⁾ Het rijke materiaal van voorwerpen, dat het Museum bezit, is in afzonderlijke studiezalen opgesteld, die op aanvraag toegankelijk zijn. In de tentoonstellingszalen vindt men slechts een kleine keus.

schenen in den Geschiedkundigen atlas ¹⁾), die wij eveneens aan Dr. Holwerda danken. Deze kaart is even fraai geteekend en uitgevoerd, als de andere kaarten van den atlas. Men vindt daarop in kleuren aangegeven de plaatsen, waar in ons land overblijfselen zijn ontdekt der verschillende vormen van menselijke beschaving in het vóór- en vroeg-historische tijdperk. Met afzonderlijke teekens zijn aangeduid de hunnebedden en terpen, de vindplaatsen van steenen en bronzen voorwerpen, urnen en munten, de overblijfsels van Romeinsche en Frankische beschaving ²⁾).

De kaart is vergezeld van een uitvoerigen toelichtenden tekst, die als rechtvaardiging en commentaar van de kaart dienst doet. Daar de gesteldheid van den bodem van den allergrootsten invloed is op de vestiging van de bevolking, werd daarmee rekening gehouden bij het maken van een indeeling. Ook op de kaart zijn in groote trekken de verschillende grondsoorten in kleuren aangegeven. Op die wijze wordt onmiddellijk het verband duidelijk, dat bestaat tusschen de geologische formatie van het land en de vestiging der bewoners in bepaalde perioden.

Tegelijkertijd geeft de tekst een beknopt topographisch overzicht van de archaeologische vondsten in Nederland. Dr. Holwerda heeft reeds indertijd zulk een overzicht in uitzicht gesteld ³⁾), als een soort van nieuwe bewerking van Pleyte's Nederlandsche oudheden, maar dan op den grondslag van zijn eigen voorstellingen onzer praehistorie. Het is zeer te hopen, dat zulk een overzicht niet door het verschijnen van deze kaart achterwege zal blijven. Dit overzicht zou dan moeten vergezeld zijn van een volledige en nauwkeurige opgaaf der literatuur ⁴⁾).

Zulk een kaart is uit den aard der zaak nooit volledig. Niemand zal den bewerker daarvan een verwijt willen maken. Dr. Holwerda spreekt ook over de moeilijkheden, die hij bij zijn werk ondervond, en verzoekt door persoonlijke mededeelingen hem in staat te stellen zijn werk langzamerhand vollediger te maken. Op dit verzoek vestigen wij hier nog eens de aandacht.

In de derde plaats moet ter sprake komen de onlangs verschenen, omgewerkte en vermeerderde druk van Dr. Holwerda's boek over Nederland's vroegste geschiedenis ⁵⁾). Het is een geheel nieuw werk geworden, waarin meer dan vroeger op den samenhang met

¹⁾ Geschiedkundige atlas van Nederland. J. H. Holwerda: Oudheidkundige kaart van Nederland (1924). — Deze kaart staat buiten het plan van den atlas, waar als nummer 1 wordt genoemd „De Romeinsche tijd”. De pas verschenen archaeologische kaart is dus een zeer aangename hors d'oeuvre.

²⁾ Naar de meening van Dr. Holwerda moet „zulk een kaart die punten van ons land aangeven, waar in bepaalde perioden menschen van zekeren stam gevestigd geweest waren.” Daarbij wordt van de archaeologie meer gevergd, dan zij kan geven. In plaats van „menschen van zekeren stam” zou ik liever willen spreken van „zekere verschijnselen van beschaving.”

³⁾ In het „Voorwoord” der eerste uitgaaf van zijn „Nederland's vroegste geschiedenis”, blz. VII.

⁴⁾ In dit opzicht vervult de tekst bij de kaart onze wenschen niet geheel. Bij citaten uit tijdschriften is meestal wel de jaargang, maar niet de bladzijde opgegeven. Dit is voor den gebruiker zeer lastig. — Wat moet men beginnen met een citaat als „Nijhoffs Bijdr. 18” op blz. 26?

⁵⁾ J. H. Holwerda: Nederland's vroegste geschiedenis, tweede vermeerderde druk (Amsterdam 1925), met 94 afbeeldingen en 3 kaarten.

het buitenland de nadruk is gelegd. Ook heeft de schrijver getracht door tal van topografische gegevens zijn boek nog belangrijker te maken. Het is thans veel fraaier uitgegeven, gedrukt op kunstdrukpapier en met een groot aantal afbeeldingen, terwijl drie kaarten van de verspreiding der verschillende verschijnselen van beschaving in ons land (van den oudsten tijd der hunnebedden en grafheuvels met houten bouw, van de urnenvelden, van den Romeinschen en Frankischen tijd) een aanschouwelijk beeld geven door middel van een ingenieus systeem met gekleurde letters. Deze kaarten hebben ook naast de bladen van den historischen atlas hun eigen beteekenis.

Voorzeker is het in hooge mate verheugend, dat wij thans een zoo fraai werk hebben over den oudsten tijd onzer geschiedenis, en een uitvoerige bespreking zou zonder twijfel de moeite loonen ¹⁾; maar daarvoor is het hier niet de plaats. Wij moeten volstaan met deze vermelding; in het beneden volgend overzicht zullen wij nog telkens gelegenheid hebben op dit werk terug te komen. Alleen willen wij opmerken, dat Dr. Holwerda blijkbaar meer is gaan voelen voor de orthodoxe opvattingen der praehistorie ²⁾.

Toch komen ook in dit nieuwe boek, gelijk van zelf spreekt, de persoonlijke opvattingen van den schrijver sterk naar voren ³⁾. Deze opvattingen wijken soms af van de voorstellingen, die anderen zich hebben gevormd van de praehistorie. Veelal gaat het daarbij om „fundamenteele kwestie's”. Dr. Holwerda tracht immers telkens de verklaring, die hij heeft gevonden op grond van zijn ontdekkingen in den bodem van ons land, in overeenstemming te brengen met de archaeologische verschijnselen in het buitenland en met de schriftelijke overlevering. Vindt hij deze overeenstemming niet, dan zoekt hij dit verschil te verklaren en probeert veelal de buitenlandsche verschijnselen of de schriftelijke overlevering zoo te interpreteeren, dat zij wel met zijn opvattingen van de Nederlandsche archaeologie stroken. Dat is zijn goed recht; maar daarbij betreedt hij soms een terrein, dat hij niet zoo goed kent als de vaderlandsche oudheden en uit den aard der zaak is zijn opvatting dan vatbaar voor kritiek.

Er zou geen reden zijn om op deze dingen de aandacht te vestigen, wanneer Dr. Holwerda niet had gemeend zich te moeten beklagen over gebrek aan waardeering en aan begrip van zijn werk ⁴⁾. Ik geloof, dat hij zich daarbij vergist. Hij heeft onze kennis der vroegste geschiedenis van Nederland door zijn opgravingen zeer vermeerderd en zijn

¹⁾ Men vergelijke mijn artikel „De archaeologische geschiedenis van Nederland” in „De Gids” van 1919, naar aanleiding van de eerste uitgaaf van dit werk, en de bespreking in het Bulletin van den Nederl. Oudheidkundigen Bond N. S. XII (1919), blz. 82-85. — Een geschiedenis van ons land van den tijd vóór Karel de Groote is het boek ook in zijn nieuwen vorm niet geworden, daar de letterkundige overlevering er niet in is verwerkt.

²⁾ Ik denk, bijvoorbeeld, aan de erkenning van het belang der vondsten van vuursteen en voorwerpen in Zuid-Limburg (blz. 10), uitdrukkingen als „latere steentijd” (blz. 10), „brons-tijd” (blz. 68) en „ijzertijd” (blz. 74), waarbij zelfs onderscheid wordt gemaakt tusschen „Hallstatt” en „La-Tène”. Op die wijze is de Nederlandsche archaeologie gelukkig uit haar isolement verlost.

³⁾ Dr. Holwerda spreekt zelf op de eerste bladzijde der tweede uitgaaf van zijn boek van een „subjectieve voorstelling omtrent den samenhang der verschijnselen.”

⁴⁾ Oudheidkundige Mededeelingen van 's Rijks Museum van Oudheden N. R. V. (1924), blz. I en v.

werk heeft onze inzichten in deze oude tijden volkomen vernieuwd. Er is niemand, die dit zal ontkennen. Maar een ander heeft toch zeker ook het recht om de nieuwe gegevens te verwerken tot een eigen voorstelling van historie, een voorstelling die niet minder, maar ook niet meer subjectief behoeft te zijn dan het door Dr. Holwerda ontworpen beeld. Komt hij dan daarbij tot andere resultaten, dan is dat geen „aanval” en geen „strijd”, zooals Dr. Holwerda het gelieft te noemen, maar veeleer een poging om tot grooter klaarheid te komen en het inzicht te verhelderen. Verder is het zonder twijfel waar, dat eerst door een opgraving in vele gevallen „volkomen zekerheid te verkrijgen valt”, en dat men op die wijze tot „vaststaande feiten” kan komen. Maar waar het gaat om een interpretatie van het gevondene, daar is het veld vrij voor „persoonlijke theoriën” en beginnen de veronderstellingen, die ook behooren tot de „werkmethod” der archaeologie en daar zeer nuttig, ja noodzakelijk zijn, maar die toch veelal als werkhypothesen moeten beschouwd worden.

Een enkel voorbeeld wil ik hier noemen. Dr. Holwerda heeft het eerst in grafheuvels op de Veluwe de sporen van een houten bouw ontdekt; daarbij constateerde hij, dank zij zijn nauwkeurige methode van opgraven en observeeren, het spoor van houten balken, horizontaal gelegd in een kring, die zich in den bodem afteekenden. Dit spoor interpreteerde hij als het overblijfsel van een houten koepelbouw. Dr. van Giffen heeft evenwel van deze sporen een andere verklaring gegeven, even goed een hypothetische verklaring als de interpretatie van Dr. Holwerda, maar zeer zeker niet minder waarschijnlijk.

Het gaat hier bovendien om een „principieele kwestie”. „Hoe wil men, zoo schrijft Dr. Holwerda, met grooter zekerheid de aanwezigheid van een zeker volkselement in een bepaalde streek in de oudheid aantoonen, dan door de karakteristieke overblijfselen der kultuur van zulk een volk in den bodem aan te wijzen? De aanwezigheid van een Romeinsche vesting is, dunkt me, een absoluut bewijs voor de vestiging van Romeinen, die van een Friesche of Bataafsche nederzetting toont, dat eenmaal ter plaatse een bevolking van dezen inheemschen stam woonde, een Gallo-Germaansch grafveld of een Frankische necropool verschaffen ons de zekerheid, dat menschen van dezen volksaard in een bepaalde streek hebben geleefd; zou dan niet uit de verspreiding der typische Saksische nederzettingen, de Saksische burchten, ook omtrent de verbreiding van deze Saksische bevolkingselementen besluiten mogen worden getrokken?”

Deze beschouwing gaat uit van de stelling, dat men de overblijfselen der beschaving van een volk steeds terstond kan herkennen. Daarbij is dan geen rekening gehouden met het overnemen der cultuur van het eene volk door het andere. De redeneering is dus, naar mijn meening, niet geheel juist. Vindt men immers in den bodem een Romeinsche vesting, dan is de aanwezigheid van dit vreemde element te midden der inheemsche nederzettingen zeer zeker het bewijs, dat op die plek Romeinen hebben gewoond, en de historicus heeft dat feit te accepteeeren en dankbaar te aanvaarden, wat de archaeologie hem leert over den tijd van komst en vertrek der Romeinen. Dan is er alle reden om zich te „verheugen, dat de archaeoloog den historicus te hulp wil komen voor dezen tijd.” Vindt men evenwel in de buurt de karakteristieke overblijfselen der inheemsche beschaving, dan leert deze

vondst, dat daar een Friesche of Bataafsche nederzetting is geweest; maar alleen de letterkundige overlevering zal ons kunnen mededeelen, of het daar ter plaatse Friezen dan wel Bataven zijn geweest.

Maar wat zijn menschen van „Gallo-Germaanschen” „volksaard?” Ik ken aardewerk, dat Dr. Holwerda „Gallo-Germaansch” noemt. Hij is het ook geweest, die heeft waarschijnlijk gemaakt, dat dit aardewerk afkomstig is van stammen in het zuiden van ons land tot omstreeks het begin onzer jaartelling. Verder ken ik Eburones, Tungri en eenige andere volkstammen, die in de streken hebben gewoond waar de „Gallo-Germaansche” urnen aan het licht zijn gekomen. Maar reeds met het woord „Gallo-Germaansch” zijn wij op het terrein der „persoonlijke theoriën” aangekomen.

Anders is het met de Frankische en Saksische nederzettingen, gelijk ik beneden zal trachten uiteen te zetten. Alleen wil ik hier vooropstellen, dat de „archaeologische grondslag” ook in dat geval wel hecht is, maar lang niet zoo breed, als Dr. Holwerda ons wil laten gelooven.

Ten slotte valt nog te vermelden de anthropologische cursus gehouden op initiatief van het Nederlandsch nationaal bureau voor anthropologie. Daarbij hield Prof. Dr. L. Bolk een voordracht over de samenstelling en herkomst der Nederlandsche bevolking en Dr. A. E. van Giffen over de oudste cultuuroverblijfselen in ons land ¹⁾.

Samenvattend heeft Dr. van Giffen nog onlangs een studie gepubliceerd over de oudste bevolkingselementen van ons land ²⁾. Het is een critisch referaat van het resultaat der onderzoekingen van Prof. Bolk, waartegenover wordt gesteld de opvatting van Dr. Holwerda, terwijl Dr. van Giffen zelf ten slotte zijn eigen voorstelling van zaken mededeelt. Prof. Bolk had betoogd, dat de bevolking van ons land is samengesteld uit twee rassen, een stroom langs de kust gekomen uit het zuiden van lieden behoorende tot het ras van den Homo alpinus, die zich een eind het land in had voortgezet, en een stroom uit het noorden van den Homo nordicus, die het Alpine ras gedeeltelijk had teruggedrongen. Bovendien moet men nog aannemen een stroom van Saksen uit het oosten en van Franken uit het zuiden, maar daarbij moet men in aanmerking nemen, dat dit ethnologische begrippen zijn en niet begrippen van ras.

Dr. van Giffen brengt zijn bezwaren tegen deze resultaten der physische anthropologie naar voren en merkt op, dat zij geenszins overeenkomen met de voorstelling van zaken, die Dr. Holwerda heeft gegeven op grond van zijn archaeologisch-paethnologische onderzoekingen. Dr. Holwerda onderscheidt immers twee stroomingen, de middellandsche stammen als bouwers der hunnebedden die uit Zuid-Europa afkomstig zijn ³⁾, en de

---

¹⁾ Een uitvoerig referaat over deze voordrachten vindt men in het Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde 1924, I n. 7, blz. 672 en v. en 688 en v.

²⁾ A. E. van Giffen: Over de oudste bevolkingselementen van ons land (Mensch en Maatschappij I, 1925, blz. 257—279).

³⁾ Opmerkelijk is het, dat de ceramiek in de hunnebedden van verschillende streken in het geheel niet dezelfde is. Zie ook b. v. M. Ebert, Praehistorische Zeitschrift XIII/XIV (1922), blz. 13.

bouwers der grafheuvels met houten constructie, die uit het oosten van ons werelddeel stammen ¹⁾. Daarbij komen dan nog in veel later tijd de Franken uit het zuiden.

Als resultaat van zijn eigen onderzoekingen meent Dr. van Giffen in ons land drie gebieden te moeten onderscheiden. In het zuiden vindt hij bij de anthropologische en cultureele overblijfselen een stroom uit het tegenwoordige België en Frankrijk. In het midden zijn de verhoudingen bij de bouwers der grafheuvels met houten constructie zeer gecompliceerd; hij meent een strooming uit Midden-Duitschland, uit het Rijnland en uit Noord-Duitschland te kunnen opmerken; anthropologisch hoorden deze lieden tothetras van den *Homo nordicus*. In het noorden moeten de bouwers der hunnebedden uit Noord-Duitschland en het gebied van de Oostzee stammen; ook zij zijn van het Noordsche ras geweest; daarnaast kan men dezelfde stroomingen opmerken als in het midden van ons land.

Tot een scherp te formuleeren conclusie hebben deze onderzoekingen nog niet geleid en ook in dit geval zullen wij de vraag moeten stellen, of de lijnen, die de physische anthropologie kan trekken, wel ooit zullen samenvallen met de resultaten der cultureele anthropologie, en verder of de beschaving zich in den regel niet veeleer voortbeweegt in golven, onafhankelijk van de stroomingen van rassen en volken.

II.

DE PERIODEN ONZER PRAEHISTORIE.

Het vóór- en vroeghistorische tijdperk onzer geschiedenis, tot den tijd van Karel den Groote, zou men de archaeologische geschiedenis van Nederland kunnen noemen, omdat voor dien tijd de archaeologie de leidster is der historie. Dit tijdperk kan men gemakkelijk in drie deelen verdeelen, vóór, onder en na de Romeinsche heerschappij, die geduurd heeft van het eind der eerste eeuw vóór Christus tot het eind van de vierde eeuw na het begin onzer jaartelling.

De tijd der Romeinsche heerschappij vormt een afgesloten periode en dat geldt voor ons geheele land. Wel is dit alles maar korten tijd onder het onmiddellijk gezag der Romeinen geweest. Sedert Keizer Claudius was immers de Rijn de grens van het Rijk en rechts van de rivier was een breede strook land, waar de Romeinen slechts een dunne bewoning gedoogden. Op die wijze was Nederland in twee streng gescheiden deelen gesplitst, het zuiden onder den directen invloed van Rome en het noorden dat dezen invloed slechts van verre voelde. Maar in zekeren zin vormt het toch een geheel, want de loop van de Rijksgrens bepaalt er de geschiedenis van en als het grensgebied aan den mond van den Rijn heeft ons land een bijzondere positie in de Romeinsche geschiedenis, zoodat

¹⁾ Als ik het goed begrijp, houdt Dr. Holwerda de bouwers der „koepelgraven” voor de Indo-germanen, verg. het hoofdstuk „Ethnographische voorstellingen” in zijn „Nederland's vroegste geschiedenis” (2de druk, blz. 62-67). De behandeling van de kwestie der Kelten en Germanen in dit hoofdstuk is geschreven zonder kennis van de voornaamste literatuur, verg. E. Norden: Die Germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania.

de schriftelijke overlevering in dit geval ook minder karig is met haar berichten dan in vele andere streken.

Daar komt nog bij, dat de kleistreken van Friesland en Groningen, het gebied der terpen, altijd in zekere betrekkingen tot de Romeinen zijn blijven staan, vooral door den handel en de vischerij, zoodat de Romeinsche beschaving haar invloed daar wel degelijk liet gelden. Aan den anderen kant vertoonen de moerassige deelen van Noord-Brabant nagenoeg geen sporen van de Romeinen. Deze afgelegen streken behielden nog langen tijd hun barbaarsch uiterlijk en ook elders is de romaniseering niet snel gegaan.

Eveneens is de overgang tot de periode na het vertrek der Romeinen geleidelijk geweest. De invloed van hun beschaving is eerst langzamerhand en nooit volledig verdwenen. Bovendien was de barbariseering al geruimen tijd voorbereid door het opnemen van Germaansche volkstammen binnen het gebied van het Romeinsche rijk en het deel van ons land buiten de rijksgrens, dat niet aan zee lag, heeft zijn oorspronkelijk karakter gedurende den Romeinschen tijd vrijwel bewaard.

Minder eenvoudig is een nadere onderverdeling van de oudste der genoemde tijdperken. Dr. Holwerda was de eerste, die daarbij op wetenschappelijk archaeologischen grondslag een aantal opeenvolgende verschijnselen van beschaving heeft onderscheiden en een „archaeologisch systeem” voor onze praehistorie heeft opgesteld. Op deze wijze ontwierp hij de volgende indeeling: de oudste tijd (vroeg-neolithisch) vertegenwoordigd door de vuursteen voorwerpen van Sint-Geertruid, de hunnebedden met hun karakteristiek aardewerk (die men tot den steenen tijd mag rekenen), de grafheuvels met klokbekers die hij koepelgraven noemt (uit de periode van overgang tusschen den steenen en den metalen tijd), de urnenvelden (uit het ijzeren tijdperk).

Dr. Holwerda is bij het opstellen van zijn systeem uitgegaan van de ongetwijfeld juiste opmerking, dat de opgegraven voorwerpen in afgelegen streken als ons land niet kunnen worden gebracht in een chronologisch vastgestelde orde alleen volgens het materiaal (steen, brons, ijzer) waaruit zij zijn vervaardigd; steenen voorwerpen zijn daar immers lang in gebruik gebleven en de vondsten van metalen voorwerpen zijn arm. Dus heeft hij getracht zijn systeem op te bouwen op grond van het aardewerk. Het gevolg was, dat er zeer veel nadruk viel op het steenen tijdperk met zijn rijke en fraai versierde ceramiek, terwijl de bronzen tijd, toen er vooral aandacht werd geschonken aan het bewerken van het metaal, in onze praehistorie vooreerst werd gemist en pas onlangs daarin een plaats kreeg. Als werkhypothese heeft het systeem intusschen voortreffelijke diensten gedaan.

Op grond van zijn eigen opgravingen vooral heeft Dr. van Giffen nu onlangs een poging gewaagd om orde te brengen in onze vroegste geschiedenis naar de algemeen aangenomen indeeling in een steenen, bronzen en ijzeren tijdperk. Daar deze poging tot nu toe nog nergens met een uitvoerige toelichting is bekend gemaakt, wil ik er hier een niet al te beknopt overzicht van geven.

Dr. van Giffen is bij zijn indeeling uitgegaan van de verschillende verschijnselen van cultuur, voornamelijk de gebruiken der begrafenisplechtigheden met hun geprononcerd

karakter, dat in de besproken perioden steeds wisselt. Hij kon daarbij de volgende tijdperken vaststellen ¹⁾.

I. De periode der hunnebedden in hun verschillende typen (ganggraven, langgraven, grafkelders overgaande tot steenkisten, rondgraven). Het grondprincipe der constructie is de rechthoekige bouwtrant. Het zijn steenen kamers of kelders die als massagraven dienst deden, waar ook steeds gedurende langen tijd offers werden gebracht. Van deze offers stamt de groote hoeveelheid aardewerk, met zijn karakteristieke vormen en versiering, dat men steeds in de hunnebedden aantreft. Dr. van Giffen meent, dat deze vorm van graven uit Noord-Duitschland en het gebied der Oostzee stamt en in ons land tusschen 2500 en 2000 vóór Christus is gekomen.

II. De periode der grafheuvels, opgeworpen van zuiver wit zand. Bij het ontgraven vertoonen zij de overblijfselen van een houten bouw. Daarbij zijn twee typen te onderscheiden, een constructie bestaande uit liggende balken en een met staande balken. Het grondprincipe bij beide constructie's is de rondbouw. Het zijn individueele skeletgraven, waarin de doode in een houding met opgetrokken knieën is bijgezet, met enkele steenen voorwerpen en aardewerk in den vorm van een klok (touw- en zone-bekers). Deze vorm van graven is waarschijnlijk uit Zuid- en Midden-Duitschland naar ons land gekomen; zij behooren tot den allerlaatsten steenen tijd en Dr. van Giffen stelt een dateering voor omstreeks 2000 vóór Christus en in iets lateren tijd.

III. De periode van grafheuvels, opgestapeld uit omgekeerde plaggen op een grondvlak van wit zand. Onder in den heuvel bevindt zich een grafkuil, waarin de doode in een boomkist in uitgestrekte houding is begraven. Soms is het graf in steenen gepakt of met steenen bedekt en is de heuvel aan den voet met steenen geplaveid. Deze heuvels zijn uit den ouderen bronstijd, omstreeks 1800 tot 1200 vóór Christus of nog iets later. Dikwijls zijn in dit soort heuvels in lateren tijd ook nog andere dooden bijgezet. Dit waren dan overblijfselen van lijkbrand en de bijzetting geschiedde in een urn. Op deze wijze vormen deze heuvels den overgang naar de lijkverbranding.

IV. De periode van lage kleine heuvels, opgeworpen uit een cirkelvormige greppel, die zich in den grond afteekent. Onder deze heuvels zijn de overblijfselen van het verbrande lijk bijgezet, al of niet bijeengerakeld in een urn. Men vindt deze grafheuveltjes in groot aantal bijeen, zoodat men veelal spreekt van urnenvelden. Deze kleine heuvels zijn karakteristiek voor den La-Tène tijd, dus sedert omstreeks 450 vóór Christus.

V. De periode der heuvels van omgekeerd gelegde plaggen, die over de resten van een brandstapel zijn opgetast. Deze heuvels dateeren uit den tijd der groote Volksverhuizing.

Het komt mij voor, dat de datums, die Dr. van Giffen noemt, over het algemeen wat te vroeg zijn. Maar een juiste waardeering van dit nieuwe systeem voor onze prae-

¹⁾ Het meest overzichtelijk is de indeeling te vinden in het programma der excursie van het Nederlandsch nationaal bureau voor anthropologie op 23 en 24 Mei 1925. — Men vergelijk ook het boven aangehaalde artikel in *Mensch en Maatschappij* van 1925 en de beneden geciteerde artikels in de *Drentsche volksalmanakken* van 1923, 1924 en 1925 en in het *Verslag der Utrechtsche provinciale commissie* voor 1923.

historie is niet goed mogelijk, zoolang geen publicatie met een meer uitvoerige toelichting aanwezig is.

Voor een overzicht is dit systeem intusschen reeds zeer goed bruikbaar en, gelijk men zal opmerken, komt het ook in groote trekken vrijwel overeen met het systeem van Dr. Holwerda. In het volgende zullen wij de verschillende verschijnselen, die in de laatste jaren zijn onderzocht, ongeveer op deze wijze trachten te groepeeren.

III.

DE OUDSTE TIJD EN DE PERIODE DER HUNNEBEDDEN.

Zeer belangrijk waren ditmaal de onderzoekingen betreffende den alleroudsten praehistorischen tijd. — Reeds in 1865 is op een terrein onder Rijkholt (L.), ongeveer 7 KM. ten zuidzuidoosten van Maastricht, ongeveer 2 KM. van de Belgische grens en ongeveer 3 KM. van de Maas, een werkplaats ontdekt uit het jongere steenen tijdperk met vuursteengroeven. Ook aan de lezers van dit tijdschrift is deze vindplaats welbekend door een artikel van den Heer Umbgrove¹⁾. De vindplaatsen zijn in een ravijntje en op het plateau in de richting van Sint-Geertruid en daarom wordt meestal de laatste plaats genoemd om de ligging aan te duiden. Voornamelijk door de archaeologen uit Luik zijn op dit terrein nasporingen gedaan en de meeste voorwerpen, die daar zijn ontdekt, vindt men ook in het Museum te Luik.

Thans hebben de Heeren J. Hamal Naudrin en J. Servais aan deze vondsten een zeer uitvoerige en hoogst belangwekkende publicatie gewijd²⁾. In deze publicatie vindt men een beschrijving van de groeven voor vuursteen, van de plaatsen waar de vuursteen werd verwerkt, en een uitgebreid overzicht van de gevonden voorwerpen. Behalve werktuigen van vuursteen, als bijlen, messen, krabbers en priemen, dikwijls in onvoltooiden toestand, zijn daar ook enkele voorwerpen van been ontdekt. Het overzicht van de vuursteenen voorwerpen, dat door tal van voortreffelijke afbeeldingen wordt verklaard, geeft blijk van een groote zorg en van een verfijnde methode, die in ons land nog niet wordt geëvenaard.

Natuurlijk was een meer systematisch onderzoek van deze vindplaats van het grootste belang. Dit onderzoek is nu onlangs ook begonnen door de Heeren van Giffen en van der Sleen en een eerste bericht is reeds door hen in het licht gegeven³⁾. Er werd

¹⁾ J. H. F. Umbgrove, Oudh. Jaarb. II (1922), blz. 203—206.

²⁾ J. Hamal-Naudrin et J. Servais: La station néolithique de Sainte Gertrude (Revue anthropologique XXXIII, 1923, blz. 345—492, met 131 afbeeldingen, ook afzonderlijk verspreid). — Zeer opmerkelijk is het, dat Dr. Holwerda (verg. Nederland's vroegste geschiedenis, 2de uitg., blz. 15—18) thans, gelijk wij reeds opmerkten, zijn aanvankelijk scepticisme grootendeels heeft laten varen.

³⁾ A. E. van Giffen: De Zuid-Limburgsche voorhistorische vuursteenindustrie tusschen Ryckholt en St. Geertruid, en W. G. N. van der Sleen: Het groote atelier van St. Geertruid en zijn omgeving (Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch aardrijkskundig genootschap 2de S. XLII, 1925, blz. 481—507). — Verg. ook het bericht van Dr. W. G. N. van der Sleen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant, overgenomen in Oudh. Jaarb. I (1921), blz. 165, en De Maasgouw 1924, blz. 16, en 1925, blz. 47.

daarbij een werkelijk vuursteenmijntje ontdekt met tal van vondsten. Op deze wijze werden de sporen teruggevonden eener praehistorische bevolking, die naar vuursteen groef en het gevonden materiaal ook bewerkte. De vuursteen was, zooals bij de opgraving bleek, gedolven in verticale groeven, die met bikkels van vuursteen en houweelen, vervaardigd uit het gewei van herten, waren gegraven in de vastekrijtrots met niet zeer vertakte schachten. Veel afval van de fabricatie der vuursteen voorwerpen werd daarbij ontdekt. Overeenkomst met de neolithische industrie van Spiennes in de Borinage ten zuidwesten van Mons en van Grimes Graves in Sussex was terstond duidelijk en werd later door nauwkeuriger onderzoekingen nog bevestigd. Op het plateau achter het terrein vond men de sporen van een nederzetting, die uit denzelfden tijd moet zijn als de werkplaatsen. Het geheel moet gerekend worden tot de laatste periode van het jongere steenen tijdperk. Verwantschap is duidelijk met de vol-neolithische beschaving van West-Europa; vergelijken kan men de cultuur der hunnebedden; daarentegen zijn er verschillen met de aeneolithische beschaving der klokbekers en graven met houten constructie.

Ook onze kennis van de hunnebedden werd wederom eenigszins verrijkt. — In 1849 is op het landgoed Rijs in G a a s t e r l a n d (Fr.) een steenen graf ontdekt en onmiddellijk daarna vernield. Janssen heeft er kort na de ontdekking een beschrijving van gegeven ¹⁾ en in 1922 is het onder leiding van Dr. van Giffen ontgraven ²⁾. Heel veel nieuws is daarbij niet aan het licht gekomen; wèl zijn intusschen de door Janssen verstrekte gegevens verbeterd en aangevuld.

Het steenen graf te Rijs is te rekenen tot de hunnebedden uit later tijd, die steeds geheel onder een heuvel van zand zijn bedolven. Het bestond uit een kelder, waarvan de wanden door elf of twaalf steenen werden gevormd, en deze steenen droegen de steenen van de bedekking. De korte zijden werden elk door één grooten steen afgesloten; aan de noordzijde waren vijf en aan de zuidzijde vier of vijf groote steenen. De openingen tusschen de groote steenen waren met kleinere steenen gedicht. De vloer was met keien belegd. De kelder was ongeveer 5 M. lang en 1.75 M. breed; vermoedelijk bedroeg de hoogte niet meer dan 0.75 M. Van de groote steenen werd bij deze laatste ontgraving niets teruggevonden; reeds in 1849 zijn ze weggevoerd; de dekkende steenen waren in dat jaar reeds niet meer aanwezig.

De opgraving heeft enkele belangrijke gegevens verschaft over de constructie van het hunnebed. Zooals gewoonlijk, waren de dragende steenen geplaatst in een kuil, die men in een natuurlijk heuveltje had gegraven. De bodem van den kelder kwam omstreeks 1 M. onder het maaiveld. De constructie werd gesteund door kleinere steenen, die ter versterking tusschen het zand van den heuvel waren geplaatst. Langs de helling van den heuvel kon men dan de dekkende steenen met niet al te veel moeite omhoog sleepen. Het

¹⁾ L. J. F. Janssen, *De vrije Fries V* (1850), blz. 338; verg. Pleyte, *Nederlandsche oudheden, Friesland*, blz. 147.

²⁾ A. E. van Giffen, *De vrije Fries XXVII* (1924), blz. 307—325. — Aan deze verhandeling is het volgende ontleend.

geheel werd met zand overdekt en de heuvel aan zijn voet met steenen geplaveid. Een krans van steenen, om den heuvel aan zijn voet te schoren, was ditmaal niet aanwezig.

Wat vroeger in den grafheuvel is gevonden en het nieuw ontdekte is alles in het Friesch Museum te Leeuwarden bijeen. Het zijn enkele steenen voorwerpen en scherven van aardewerk. Zonder uitzondering is het de megalithische ceramiek, die men steeds in de hunnebedden aantreft, van grove leem vervaardigd, gesausd en eenigszins gepolijst, en met een versiering van ingestoken geometrische ornamenten. Een volledige lijst van het gevondene is bij de publicatie gevoegd.

Daarnaast is nog te vermelden het onderzoek door Dr. van Giffen van de overblijfselen van een hunnebed op het landgoed, de heerlijkheid Eeze van den Heer M. Onnes van Nyenrode onder *Steenwijk en Wolde* (O.), het eenige hunnebed, dat op het gebied van Overijssel is bekend geworden ¹⁾. Van de steenen, die vroeger het hunnebed hadden gevormd, werd bij de ontgraving niets teruggevonden. Vóór 1848 is het hunnebed geheel opgeruimd; men heeft daarbij de steenen laten springen om ze voor het verharden van wegen en voor zeekeringen te gebruiken. Wél werd ontdekt, waar de steenen hadden gestaan, en op die wijze was een reconstructie in teekening van het monument mogelijk. Het heeft een kelder gehad, ongeveer 6.50 tot 7 M. lang en 1.80 M. breed, met een opstaanden steen aan elk der korte zijden en vijf steenen aan de lange zijden om de steenen van de bedekking te dragen. Ook de plaats van den ingang tot den kelder kon nog worden vastgesteld. Bij de opgraving werden fragmenten van steenen voorwerpen gevonden en scherven van het aardewerk, dat men steeds in de hunnebedden aantreft.

Het reeds zoo lang geleden aangekondigde groote werk van Dr. van Giffen over de hunnebedden is nog niet verschenen; met belangstelling zien wij deze publicatie tegemoet.

IV.

GRAFHEUVELS MET HOUTEN BOUW.

Ook voor den tijd der grafheuvels met houten bouw hebben de opgravingen belangrijke resultaten opgeleverd. Deze grafheuvels behooren tot het eind van het steenen tijdperk, toen men in ons land reeds af en toe metaal begon te gebruiken. Vooral was het ditmaal een onderzoek in zulke heuvels bij *Ermelo* op de Veluwe, dat een nieuw inzicht in dezen toestand van beschaving heeft gegeven. Daar heeft de Heer A. E. Remouchamps aan den postweg van Putten naar Leuvenum, ten noordoosten van de kruising met den weg van Ermelo naar Garderen, een negental grafheuvels onderzocht, die behooren tot de cultuur der klokbekers. Eenige belangrijke bijzonderheden kon hij daarbij vaststellen omtrent den bouw dezer graven en het ritueel der bijzetting, terwijl op die wijze ook nieuwe gegevens voor deze beschaving en haar mogelijke herkomst werden verkregen ²⁾.

¹⁾ A. E. van Giffen: Het verstoorde hunnebed op de Eeze bij Steenwijk (Verslagen en mededeelingen der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis 41, 1924, blz. 56—71).

²⁾ A. E. Remouchamps: De cultuur der koepelgrafheuvels, opgravingen nabij Ermelo (Oudheidk. Meded. IV, 1923, blz. 1—26).

In de meeste heuvels werd niets anders aangetroffen dan het spoor van een aantal balken, die niet ver van den voet in een kring op den bodem waren gelegd (een overblijfsel van een houten koepel, volgens de bekende, maar niet algemeen aangenomen verklaring van Dr. Holwerda), terwijl in het midden de plek werd ontdekt, waar de overledene was bijgezet, met enkele fragmenten van klokbekers en soms sporen van houtskool. Eén heuvel, van tamelijk groote afmetingen, onderscheidde zich door een dubbel standspoor van zulke liggende balken; verder werden nog andere brokken van verkoolde balken gevonden, die zich in het zand aftekenden, en de overblijfselen van niet minder dan vier lijken. Een enkele maal werd iets gevonden, wat aan een houten beschoeiing van den lijkkuil herinnerde. Ook werden in één heuvel de sporen opgemerkt van zes symmetrisch om de lijkkuil verticaal geplaatste palen. Sporen van kleine vuren, die bij de graven hadden gebrand, meende men af en toe nog te kunnen vaststellen.

Behalve de gewone fragmenten van aardewerk en enkele steenen werktuigen kon ook een stuk van een schedel uit het zand worden gelicht. Van bijzondere beteekenis was het constateeren van een laag roodgekleurde aarde, waarbij de roode kleur niet aan het zand zelf was toe te schrijven, maar aan een roode verfstof, ijzer-oxyde, waarmede de oppervlakte der zandkorrels is overtrokken.

Deze grafheuvels, met hun ronden houten bouw, zoozeer afwijkende van de vierkante constructie der hunnebedden, de vorm van graven die er onmiddellijk aan voorafgaat, wijzen op een nieuwen toestand van beschaving, waarschijnlijk een nieuwe stroom van bewoners, die ons land is binnengedrongen. Ook het aardewerk vertoont nieuwe vormen en een ander systeem van decoratie.

Dr. Holwerda had, gelijk men zich zal herinneren, den nadruk vooral gelegd op de door hem aangenomen overeenkomst met de koepelgraven der Myceensche beschaving en op deze aangenomen overeenstemming van cultuur zijn voorstelling gebouwd over de herkomst en den tijd van den vorm van beschaving, die in ons land door de grafheuvels met houten bouw wordt gekenmerkt. De Heer Remouchamps heeft getracht deze beschouwingen nog verder te ontwikkelen.

Het karakteristieke aardewerk, de bekera die er uit zien alsof zij met een touw zijn omwonden (touw-bekers), en de bekera waarbij de ornamenten in gordels of zone's zijn aangebracht (zone-bekers), konden daarbij den weg niet wijzen, daar zij over een zeer groot gebied voorkomen en dus wel mogelijk getuigen kunnen zijn voor de verbreiding dezer beschaving, maar niet voor haar herkomst.

Ook de grafheuvels met houten bouw zijn blijkbaar zeer algemeen geweest, hoewel door minder zorgvuldige opgravingen deze constructie nog slechts zelden werd vastgesteld. De Heer Remouchamps wijst speciaal op Zuid-Rusland, waar deze vorm van graven blijkbaar veel voorkomt te zamen met een dergelijken vorm van ceramiek. Maar bovendien vindt men juist in Zuid-Rusland in de graven algemeen een dergelijke roode kleurstof, als in de graven bij Ermelo werd geconstateerd, ja, Zuid-Rusland mag men wel als de „bakermat" van de rood gekleurde graven, die men okergraven noemt, beschouwen ¹⁾.

---

¹⁾ Max Ebert: Südrussland im Altertum (1921), blz. 39 en v.

Dit gebruik is intusschen niet alleen zeer oud, want men heeft de roode kleurstof reeds bijvoorbeeld in de grot van Grimaldi bij Menton in Zuid-Frankrijk opgemerkt, maar bovendien over een zeer groot gebied verbreid ¹⁾. Zelfs als wij dus in Zuid-Rusland „de sprekendste analogieën” vinden met de Nederlandsche grafheuvels, gelijk de Heer Remouchamps zich uitdrukt, dan is het nog allerminst zeker, dat ook daar „het land van herkomst” is.

Om de sporen van houtvuren bij het graf te verklaren neemt de Heer Remouchamps aan, dat daar een vuur was aangestoken na de bezetting, niet alleen als een offervuur, maar ook reeds met de bedoeling het lijk geheel of gedeeltelijk te verbranden. Dit heeft men ook in Zuid-Rusland opgemerkt. Maar de overblijfselen in Nederland wettigen dit vermoeden toch niet, daar de beenderen, die aan vuur zijn blootgesteld geweest gewoonlijk beter in den bodem bewaard blijven.

Op grond van de overeenkomst met de Zuid-Russische vondsten heeft Dr. Holwerda nu getracht tot een eenigszins nauwkeuriger dateering te komen ²⁾. Hij meent, dat het daar in Zuid-Rusland Iraansche of Indogermaansche stammen waren. Vandaar zouden zij door Europa naar Nederland zijn gekomen, terwijl stamgenooten van hen, eveneens Indogermanen, in zuidelijke richting zijn gegaan, het Balkanschiereiland in. Van deze laatste stammen zou dan afkomstig zijn de Myceensche beschaving in engeren zin, die, zooals Dr. Holwerda het uiteenzet, door den rijkdom aan goud en de koepelgraven een eigen karakter vertoont tegenover de oud-Cretensische cultuur. De komst van deze Myceensche stammen in Griekenland zou op 1500 vóór Christus gesteld kunnen worden en op deze wijze zou dan ook voor onze praehistorie een chronologisch althans eenigszins vastgestelde datum zijn gevonden.

Wij kunnen ons met deze beschouwing niet te lang ophouden. Alleen willen wij opmerken, dat de „goudrijkdom” niet karakteristiek is voor de koepelgraven van Mycene, maar veeleer voor een ouderen vorm van graven, die men „schachtgraven” pleegt te noemen ³⁾. Behooren nu de bouwers der „schachtgraven”, gelijk men toch gewoonlijk aanneemt, tot den zelfden stam als de bouwers der koepelgraven en zijn deze lieden uit het noorden naar Griekenland gekomen, dan is het toch niet waarschijnlijk, dat zij den lateren vorm van graven uit hun stamland hebben medegebracht. Inderdaad is het zeer goed mogelijk het ontstaan en de ontwikkeling van het Myceensche koepelgraf te verklaren met hulp van primitieve graven in heuvels van Griekenland zelf ontdekt ⁴⁾. Deze verklaring is dan in elk geval waarschijnlijker, dan wanneer men het Myceensche koepelgraf, dat steeds in de helling van een natuurlijken heuvel is aangelegd, wil afleiden van kunstmatig in de vlakke opgeworpen heuvels met houten bouw, terwijl men toch ook de ontwijfelbare

¹⁾ F. von Duhn: Rot und tot, en A. Sonny: Rote Farbe im Totenkult (Archiv für Religionswissenschaft XIX, 1916, blz. 1 en 525). — M. Ebert: Die Anfänge des Europäischen Totenkult. (Praehistorische Zeitschrift XIII—XIV, 1922, blz. 1 en v.).

²⁾ Holwerda: Nederland's vroegste geschiedenis, blz. 52.

³⁾ Beloch (Griechische Geschichte I 2, blz. 126) dateert de schachtgraven in de 16de en de koepelgraven in de 15de eeuw vóór Christus; Fimmen (Die Kretisch-Mykenische Kultur, 1921, blz. 144 en 213) omstreeks 1700 tot 1550 en omstreeks 1400 vóór Christus.

⁴⁾ Verg. o. a. Fimmen, t. a. p., blz. 41.

afstammelingen van deze laatste heuvels met meer monumentale vormen kent zoowel in Thracië en Phrygië als in Etrurië en elders.

De combinatie van „koepelgraven” in Nederland, Zuid-Rusland en Mycene is dus wel zeer vernuftig, maar de fundamenteen er voor zijn toch te zwak. Aan de betekenis der archaeologische ontdekking van deze heuvels met hun merkwaardigen inhoud doet deze opmerking evenwel niets af. Bovendien bezitten wij de zekere bewijzen voor den betrekkelijk hoogen ouderdom van deze monumenten door den zoo aanstonds te noemen grafheuvel bij Harendermolen en door een dergelijken heuvel bij de Dobbe Gelle bij N i e r s e n. Deze laatste heuvel bevatte onderin een grafkuil met een klokbeker en een steenen mes. Bovenin hebben twee latere geslachten, blijkbaar met groote tusschenpoozen hun dooden bijgezet, maar toen waren het slechts overblijfselen van verbrande lijken in urnen. De laatste bijzetting was daar waarschijnlijk van een Germaanschen stam omstreeks het begin onzer jaartelling.

Overblijfselen van deze beschaving zijn nog op verschillende andere plaatsen in ons land ontdekt. — Bij H i l v e r s u m, aan den weg van het Sint-Janskerkhof naar de Crailosche brug, heeft het Museum van Oudheden enkele grafheuvels onderzocht, bekend onder den naam van de „Zeven Bergjes”¹⁾. Een van deze heuvels, die met bijzondere zorg was opgetrokken, vertoonde een grooten, breeden krans van naast elkander liggende veldkeien, waarop de bovenbouw van hout en plaggen was gefundeerd.

Merkwaardig om de overblijfselen der houten constructie, die er in werd waargenomen, was de ontgraving van een grafheuvel, uit den tijd van overgang tusschen het steenen en het bronzen tijdperk, bij de „Tumulihoeve” op het Zeierveld, zuidelijk van Zeien in de gemeente F r i e s (Dr.), onder leiding van Dr. A. E. van Giffen²⁾. De heuvel, die vóór de opgraving 1.20 M. hoog was en een doorsnee van ongeveer 17 M. had, was opgeworpen van zuiver zand op een van te voren schoongemaakten zandgrond en niet opgebouwd uit plaggen als de heuvels uit lateren tijd. In den ondergrond teekende zich een cirkelvormige greppel af, ongeveer 1—1.50 M. breed en met een binnendiameter van 12 M. In het centrum vond men wat bruinen en vetachtigen aanvoelenden grond, het eenige overblijfsel van den daar bijgezetten doode. In de greppel werden sporen van eikenhout aangetroffen en bij voortgezet onderzoek teekenden zich af de vormen van tangentiaal daarin gelegde eiken balken of stammen, gelegd in een enkelvoudigen krans, met onderbrekingen als van nog dieper gaande gaten voor palen. De voet van dezen heuvel was dus waarschijnlijk omsloten door een omheining, dienend om het zand van den heuvel bijeen te houden, en het is zeer opmerkelijk, dat deze omheining dan een sprekende overeenkomst zou vertoonen met den steenen krans, die men in het Zuiden aan dergelijke monumenten vindt.

¹⁾ Een bericht over deze opgraving was te vinden in de N. Rott. Courant van 8 Juni 1925. — Verg. Tijdschrift van het Kon. Aardrijkskundig Genootschap XLII (1925), blz. 782, waar de opgraving bij vergissing onder Amersfoort wordt geplaatst.

²⁾ A. E. van Giffen, Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1924, blz. 163 en v., met eenige voor-
treffelijke plans.

Bij deze monumenten, die wij boven reeds met een enkel woord vermeldden, heeft men dan aan die steenen omsluiting veelal monumentale vormen gegeven.

Dat deze houten bouw den heuvel oorspronkelijk aan zijn voet omsloot en later nog zichtbaar was, wordt door een andere omstandigheid bewezen. Buiten deze oorspronkelijke omheining werden namelijk drie graven ontdekt, bestaande uit de overblijfselen van eiken boomstammen, die als lijk-kist hadden dienst gedaan, met de resten van den lijkbrand in die kisten uitgestrooid, graven, die behooren in den tijd van overgang tusschen het begraven der dooden in den ouderen bronstijd en de verassing in den jongeren bronstijd. Twee van deze kisten waren juist tegen de houten omheining geplaatst. Dit kan geen toeval zijn. De omheining was dus, toen de kisten werden bijgezet, nog zichtbaar ¹⁾.

In de nabijheid van dezen heuvel, eveneens onder F r i e s (Dr.), een weinig ten zuiden van Zeien en ongeveer 1½ uur ten noorden van Assen, heeft Dr. van Giffen twee dergelijke heuvels onderzocht, die eveneens tot den allerlaatsten neolithischen tijd behooren ²⁾. — De eerste heuvel bevatte een skeletgraf met eenige steenen voorwerpen en ook den schedel van een rund ³⁾. In den bodem teekende zich in dit geval niet af het cirkelvormige spoor, dat voor deze heuvels karakteristiek is, maar daarentegen talrijke sporen van houten balken, die zeer onregelmatig verliepen. Dr. van Giffen meent, dat er daar geen sprake kan zijn van een houten constructie; de sporen in den grafheuvel moeten veeleer afkomstig zijn van zware eiken stammen en stronken, die over een klein heuveltje van zand waren gelegd ter verzekering van het graf; daarover was dan de heuvel verder opgeworpen. In later tijd is nog eens een doode in den heuvel bijgezet in een soort van rechthoekige kist, samengesteld uit een aantal los op elkander gestapelde veldsteenen. Dit laatste graf moet uit den ouderen bronstijd zijn, daar het hoofdgraf uit den allerlaatsten steentijd stamt en in den jongeren bronzen tijd de lijkverbranding in zwang was.

Ook de tweede heuvel vertoonde een bijzonderen bouw. Daar werden twee concentrische sporen in het grondvlak waargenomen, evenals in den zoo aanstonds te noemen heuvel van Harendermolen. Maar thans kon men alleen in de binnenste kring sporen van hout vinden; de buitenste kring is niet anders geweest dan een spitse greppel van ongeveer 1 M. diepte en 2 M. breedte, met een binnendoorsnee van 14 M. In dit geval heeft men dus den overledene bijgezet in het midden van een schoongemaakte plek op de heide. Om den grafkuil heeft men een ronden opbouw gemaakt van hout en wellicht plaggen met een doorsnee van ongeveer 6 M. Over dat alles heen heeft men dan den heuvel opgeworpen van los zand, dat men uit de zoeven genoemde greppel heeft gegraven.

Belangrijker was het onderzoek door Dr. van Giffen van een heuvel bij Harendermolen onder H a r e n (Gr.), op een terrein genaamd „De Tip”, waar de straatweg van

¹⁾ In veel later tijd heeft men ook urnen in den heuvel bijgezet.

²⁾ A. E. van Giffen: Twee laat-neolithische grafheuvels ten zuiden van Zeien, Gem. Vries, (Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1925, blz. 53--70).

³⁾ Een stuk van een dierenschedel is ook in een dergelijken heuvel op de Veluwe ontdekt, (Oudheidk. Meded. van het Mus. te Leiden, V, 1911, blz. 19). Het is beschreven als een paardenkop, maar de heer van Giffen meent, dat het veeleer van een rund afkomstig is.

Assen naar Groningen en de weg van Noordlaren en Appelbergen te zamen komen¹⁾. Bij het onderzoek bleek, dat de heuvel in den allerlaatsten tijd was opgehoogd en verder in twee perioden opgeworpen, zoodat de aarde van de jongste periode den heuvel uit den oudsten tijd als een klok overdekte.

Tegen het einde van den jongeren steentijd of het begin van het bronzen tijdperk is op dit terrein een ronde plek gronds, met een doorsnee van ongeveer 16 M., gereinigd, vlak gemaakt en met een dunne laag van wit zand bestrooid. In het midden van die plek werd een voorname doode, zonder twijfel het hoofd van een stam bijgezet met eenige voorwerpen en sieraden. Rondom den grafkuil werd toen in een wijden cirkel, van ongeveer 12 M. doorsnee, een krans geplaatst van 54 palen, die met vuur waren aangekoold. Dit alles was omgeven door een tweeden krans van liggende balken met een doorsnee van ongeveer 16 M. Tusschen deze beide kransen waren, met een tusschenruimte van ongeveer 2 M., enkele groote opstaande posten opgesteld. Over het geheel was schoon zand gestort, zoodat de krans van liggende balken den heuvel aan zijn voet omsloot en de palen en opstekende posten boven het zand uitstaken. Men kan vermoeden, dat de palen onderling verbonden waren door een wand en gedekt door een dak, terwijl de posten wijgeschenken droegen, maar zekerheid heeft men daaromtrent niet.

Later, in den tijd van overgang tusschen den ouderen en den jongeren bronstijd, heeft men het monument, dat toen geheel vervallen was, wederom als grafplaats ingericht. Boven in den heuvel werden de overblijfselen van een verbranden doode bijgezet en men verhoogde den heuvel door er zoden op te stapelen. Wederom in later tijd heeft men urnen in den heuvel begraven, gevuld met overblijfselen van lijkbrand. Eindelijk is in de 19de eeuw de heuvel opgehoogd tot een uitkijkpost.

V.

DE BRONSTIJD.

Tegen het einde van den jongeren steentijd komt in een gebied van Europa, dat zich uitstrekt van de Dnjepr tot Noord-Frankrijk, de zede op om de dooden niet meer te begraven, maar het lichaam eerst in het vuur tot asch te verbranden²⁾. Zonder twijfel hangt dit gebruik samen met nieuwe opvattingen over de verhouding van de ziel tot het lichaam en over het voortbestaan van de ziel na den dood; waarschijnlijk beoogde men met de verbranding van het lichaam de ziel te bevrijden uit het stoffelijk overschot.

Van het gebied, waar dit gebruik het eerst wordt aangetroffen, heeft de lijkver-

¹⁾ A. E. van Giffen, Verslag van het Museum van Oudheden voor Groningen over 1922, blz. 41—57, en Praehistorische Zeitschrift XV (1924), blz. 52—61. — Ook deze opgraving is met de grootste zorg uitgevoerd en gepubliceerd.

In 1925 heeft Dr. van Giffen een graf uit den laten steentijd ontgraven in den „Galgenberg” ten noorden van Oosterwolde, gem. Stellingwerf—Oostende (Fr.), Nieuwe Rotterdamsche Courant van 3 Oct. 1925.

²⁾ M. Ebert, Praehistorische Zeitschrift XIII—XIV (1922), blz. 15.

branding zich verbreid naar het noorden en het zuiden. In Griekenland komt het eerst voor na het eind van het Myceensche tijdperk, dus na het jaar 1000 vóór Chr., in den Dipylon-tijd. In Italië was het al vroeger vrij algemeen. In ons land is de lijkverbranding ingevoerd in de periode, die men ondanks de armoede aan metalen voorwerpen, toch liefst het bronzen tijdperk zal noemen.

De Nederlandsche bronstijd is eerst in de laatste jaren beter bekend geworden. Wij danken dit vooral aan Mr. Boeles en Dr. van Giffen¹⁾. Ook uit deze periode kunnen wij hier eenige onderzoekingen vermelden.

Onder Soest²⁾, te Soesterberg op een heideveld rechts van den straatweg Amersfoort—Utrecht, achter het terrein van den Nederlandschen Protestantenvond, is een grafheuvel uit dezen tijd ontgraven door den heer H. Martin. De doode was bijgezet in een uitgeholden boomstam in het midden van een ronde met zuiver wit zand bestrooide plek. Daarover waren eerst plaggen gestapeld; vervolgens waren steenen om het graf gelegd en over het geheele oppervlak van de plek, die met wit zand was bestrooid; over dit alles heen was de heuvel nog verder met plaggen opgehoogd. Later zijn daar in dien heuvel nog eenige urnen begraven met overblijfselen van lijkbrand. Het graf dateert uit den lateren bronzen tijd en Dr. van Giffen heeft nog nader uiteengezet, dat deze grafheuvel volkomen overeenkomt met dergelijke monumenten in Zweden, Denemarken en Noord-Duitschland; alleen zijn deze laatste heuvels veel rijker aan bronzen voorwerpen dan in ons land.

Een dergelijke grafheuvel is door het Museum van Oudheden ontgraven bij Hilversum, dicht bij het fietspad van het Sint-Janskerkhof naar het Blauk³⁾. Dit was een heuvel uit plaggen opgebouwd, waarin het lijk in uitgestrekte houding was bijgezet, in tegenstelling met de houding der lijken met opgetrokken knieën in de heuvels met houten bouw, waarvan er ook enkele bij het Sint-Janskerkhof zijn ontdekt, gelijk wij boven vermelden.

Een derde heuvel is bij Doorwerth in de gemeente Renkum door het Museum te Arnhem onderzocht⁴⁾; dezen heuvel kan men omstreeks het midden van den bronzen tijd dateeren. Bij de opgraving ontdekte men in het midden van den heuvel een dikke laag verbrand hout, de overblijfselen van een brandstapel. Daaronder was de grafkuil met talrijke verbrande deelen van een menschelijk skelet. De vorm van dezen lijkkuil herinnert nog volkomen aan den ouderen bronzen tijd, toen men de dooden onverbrand begroef in een tot een kist uitgeholden eiken boomstam. Een bronzen bijl in den heuvel gevonden behoort tot het midden van den bronzen tijd. Groote veldkeien en andere steenen hebben het hoofdgraf waarschijnlijk als twee kransen omgeven.

Ten slotte vermelden wij nog een aantal van zulke grafheuvels, die in Drenthe

¹⁾ P. C. J. A. Boeles, De Gids, November 1920, blz. 282—306. — Verg. J. H. Holwerda, Nederlands' vroegste geschiedenis, blz. 73.

²⁾ H. Martin en A. E. van Giffen: Ontgraving van een praehistorischen tumulus te Soesterberg (Verslag over 1923 van de Provinciale Utrechtsche Commissie).

³⁾ Nieuwe Rotterdamsche Courant van 8 Juni 1925.

⁴⁾ Nieuwe Rotterdamsche Courant van 11 Juni 1924.

door Dr. van Giffen zijn onderzocht, in de eerste plaats het drietal heuvels bij den Anner-tol, ten zuid-westen van Zuidlaren¹⁾. De heuvels waren uit omgekeerd gelegde pluggen opgebouwd boven een grondslag van zuiver wit zand. De manier van bijzetten was verschillend. In den eersten heuvel lag het hoofdgraf in een kuil van bijna 2 M. diepte; daar in lagen de overblijfselen van een eiken boomkist, die door brand was uitgehold. Bovendien bevatte de heuvel drie andere dergelijke graven, die daar korten tijd later in waren aangebracht; in een van deze laatste graven werd een bronzen naald ontdekt. In den tweeden heuvel werden drie graven gevonden, waarschijnlijk van een man, een vrouw en een kind. Beide heuvels waren ook in later tijd gebruikt om overblijfselen van den lijkbrand bij te zetten, soms in een rechthoekig kuiltje, dat den overgang illustreert van het oudere rechthoekige skeletgraf naar het jongere ronde brandgraf, en soms in urnen. De derde heuvel, die minder uitvoerig is onderzocht, was van belang, omdat daar in de grafkist een bronzen dolkje werd gevonden, dat behoort tot den ouderen bronzen tijd, en in de kern van pluggen een scherf van een klokbekertje, dat kenmerkend is voor het laatste steenen tijdperk. Deze voorwerpen bewijzen, dat het monument zeker in den oudsten bronzen tijd is ontstaan.

Niet minder belangrijk waren eenige heuvels in de begraafplaats bij het Kampereschje tusschen Valthe en Weerdinge²⁾. Dit grafveld met zijn rijke vondsten, die intusschen alle van roofgravingen afkomstig zijn, bevat grafheuvels uit zeer verschillende perioden, uit den jongeren steenen tijd, het bronzen tijdperk, den tijd der eerste eeuwen vóór en na Christus en uit den tijd der Volksverhuizing. Thans komen alleen de graven uit den bronzen tijd ter sprake, voornamelijk een langgerekte heuvel van 10 bij 30 M. Ook deze heuvel was opgebouwd uit pluggen boven een grondslag van wit zand. De rand was met een krans van veldsteenen afgezet. In den heuvel waren twee oorspronkelijke skeletgraven in een pakking van steenen en vijf skeletgraven met steenen of een boomkist, die later in den heuvel waren aangebracht. Het is dus een plek, die eenigen tijd als begraafplaats in gebruik is gebleven, en op deze wijze, even goed als door zijn vorm, is de heuvel te beschouwen als een gedegenereerde afstammeling van de oude graven opgebouwd uit groote steenen, die wij het best kennen onder den naam van hunnebedden. Monumenten van dezen vorm uit later tijd komen beneden nog ter sprake.

Een heuvel in de nabijheid was merkwaardig, omdat door een uiterst zorgvuldige uitgraving de overblijfselen van de boomkist en van den daar begraven doode niet alleen konden worden vastgesteld, maar ook photographisch opgenomen. Terwijl men in Sleeswijk – Holstein, Denemarken en Zweden dergelijke overblijfselen in de veel grooter heuvels, die men daar vindt, meermalen heeft opgemerkt, zijn in Nederland de omstandigheden slechts een enkele maal gunstig genoeg.

Ook in andere opzichten zijn de vondsten uit dezen tijd in het noorden rijker. Door zijn gebrek aan metalen is Nederland voor de beschaving een uithoek in den bronzen en ijzeren tijd der praehistorie, in tegenstelling met den jongeren steenen tijd, toen de kunst

¹⁾ A. E. van Giffen: Merkwaardige grafheuvels bij den Anner tol, *Zd. Zd.-W. van Zuidlaren, en brons-tijdgraven in Drenthe in het algemeen* (Nieuwe Drentsche Volksalmanak voor 1923, blz. 1—50).

²⁾ A. E. van Giffen, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak voor 1924*, blz. 134—163.

haar aandacht vooral op het aardewerk gevestigd hield. De verschijnselen, die elders voor den metalen tijd kenmerkend zijn, vindt men daarom in onze streken alleen in zeer verzwakte vormen. Dit is de reden, dat men in Nederland eerst langzamerhand de overblijfselen van den bronzen tijd heeft leeren onderscheiden.

VI.

DE TIJD DER URNEVELDEN, HALLSTATT EN LA TÈNE.

In een voortreffelijk artikel heeft Dr. Holwerda nog eens nader zijn meening uiteengezet over de dateering in ons land van de verschijnselen, die aan de beschaving van Hallstatt herinneren, tegen de Heeren Rademacher en Schumacher ¹⁾.

Gewoonlijk dateert men de beschaving van Hallstatt tusschen 900 en 500 vóór Christus, op grond van de overeenkomende beschaving in Italië, die men noemt naar de vindplaats Villanova. Deze laatste beschaving is op haar beurt te dateren door de betrekkingen met de cultuur in zuidelijker streken ²⁾. Ook in Italië heeft evenwel de beschaving van Villanova in meer afgelegen gewesten een lang bestaan gehad, tot in de 5de eeuw vóór Christus toe. In Gallië en in de landen ten Noorden van de Alpen heeft zij in den tijd omstreeks 500 en 400 vóór Christus zich veranderd en is overgegaan in de beschaving, die men naar La-Tène noemt. In nog noorderlijker gebieden, als ons land, is daarvan geen sprake; althans het aardewerk heeft de oude vormen, alleen eenigszins verslapt, bewaard tot den Romeinschen tijd.

Het meest overtuigende bewijs, door Dr. Holwerda aangehaald, is een urn gevonden te Kuik, met een schaalte van Romeinsch aardewerk, zoogenaamd terra-nigra, als deksel, en andere dergelijke urnen, die daar te zamen met Romeinsche zaken zijn ontdekt. Bovendien is de opmerking van belang, dat de vormen, die aan La-Tène herinneren, in Noord-Brabant zeer zelden voorkomen en dan waarschijnlijk moeten beschouwd worden als geïmporteerd aardewerk uit lateren tijd. Toch was dit gebied althans nog tijdens Caesar goed bevolkt en het archaeologisch onderzoek is daar zeer grondig geweest. De beschaving, die men naar Hallstatt noemt, heeft dus, gelijk het ook op deze wijze blijkt, zeer lang geduurd.

Dit had men intusschen ook reeds elders opgemerkt. Aan den Rijn in Duitschland worden de vondsten, die aan Hallstatt herinneren, naar het noorden toe steeds armelijker; de vormen worden eenvoudiger en minder karakteristiek; het is een doorlopende ontwikkeling, die zich voortzet tot den Romeinschen tijd ³⁾. Ook in Bohemen heeft men een dergelijk voortbestaan van deze beschaving geconstateerd.

¹⁾ J. H. Holwerda: Die „Perioden“ der Hallstattkultur und ihre Datierung (Oudheidk. Mededeelingen III, 1923, blz. 49—58). — E. Rademacher, *Mannus* X (1918), blz. 97—102. — K. Schumacher, *Praehistorische Zeitschrift* XI/XII (1919/1920) blz. 123—178.

²⁾ De gewone chronologie der beschaving van Hallstatt is opgesteld voor de gebieden, waar deze beschaving zeer rijk was. Voor de dateering der vondsten in Italië verg. thans G. Karo: *Orient und Hellas in archaischer Zeit* (Athenische Mitteilungen 45, 1920, blz. 106—156).

³⁾ Provinzialmuseum in Bonn, *Führer durch die antike Abteilung* (1915), blz. 18, ook door Dr. Holwerda geciteerd.

Wij moeten dus aannemen, dat de ceramiek, die aan Hallstatt herinnert, in de urnenvelden van ons land heeft voortgeduurd tot den Romeinschen tijd toe. De studie van vormen en decoratie zal evenwel nog tot nauwkeuriger resultaten moeten voeren, want op deze wijze is wel een eindpunt vastgesteld, maar van een ontwikkeling bespeuren wij nog slechts weinig en van een begin in het geheel niets.

Voor de verklaring der verschillende verschijnselen in de urnenvelden is de opgraving onder leiding van den Heer Remouchamps op de Stabroeksche heide bij U d e n (N.Br.) van groot belang ¹⁾. — Er werden daar twee soorten van grafheuvels blootgelegd. De heuvels van de eerste groep waren grooter, soms met een doorsnee van wel 20 M. In het midden was de urn met de overblijfselen van den lijkbrand, bijgezet ter hoogte van het niveau der heide. Een maal vond men bij de urn de overblijfselen van een vuur, maar dit kan slechts een offervuur zijn geweest. De brandstapel, die veel grooter sporen moet hebben achtergelaten, was zeker elders. Om de urn was eerst een kern van plaggen gevormd en daarover had men den heuvel eveneens van plaggen opgeworpen. Om den heuvel liep een cirkelvormige greppel van ongeveer een halve meter breedte, die door haar donkere vulling scherp afstak in den ongerepten bodem. Soms was de greppel over een klein gedeelte onderbroken, terwijl een der uiteinden een zeer ondiep rond gat vertoonde met overblijfselen van houtskool. Bij één heuvel werden aan ieder uiteinde twee kleine gaten voor palen aangetroffen, een verschijnsel dat herinnerde aan het zoo aanstonds te vermelden urnenveld te Rijssen.

De heuvels der tweede groep waren kleiner, soms niet meer dan een nauwelijks merkbare verhevenheid in het terrein. Zij zijn ontstaan door het opwerpen van aarde uit een cirkelvormige greppel over de urn, die ook in dit geval op de heide was neergezet. Ook bij deze laatste heuvels vertoonde de greppel soms een onderbreking, maar een verklaring van dit verschijnsel werd nog niet gevonden.

In de heuvels der eerste groep werden urnen met het type van Hallstatt aangetroffen; bij de heuvels der tweede groep was het Germaansch aardewerk ²⁾. Urnen met het type van Hallstatt zijn gevonden in urnenvelden te Riethoven en Valkenswaard en in tal van andere plaatsen in Noord-Brabant. Zij kunnen hier nog uit de eerste eeuw vóór Chr. zijn. De Germaansche urnen worden gedateerd door een paar mantelspelden, die de vormen vertoonen uit den tijd van Augustus ³⁾; er kwam ook een bekertje bij voor den dag, dat aan de vormen van La-Tène herinnert. Bij de heuvels der eerste groep mag men wellicht denken aan de Eburones; voor de heuvels der tweede groep zou men de Tungri kunnen noemen.

¹⁾ A. E. Remouchamps, Oudheidk. Mededeelingen V, 1924, blz. 69—76. — Deze verhandeling geeft niet altijd een duidelijk beeld van het gevondene. Merkwaardigerwijze vindt men in de samenvatting in het Duitsch enkele belangrijke mededeelingen, die in den Nederlandschen tekst ontbreken.

²⁾ In den Duitschen tekst komt de term „Hallstatt-gefässe” voor; in den Nederlandschen tekst wordt nog steeds van Gallo-Germaansche urnen gesproken. De algemeen gebruikelijke naam Germaansch aardewerk is daarentegen gekomen in plaats van het vroegere Friesch-Bataafsch.

³⁾ Zulk aardewerk is met een dergelijke fibula ook gevonden bij Hoog-Soeren; verg. Holwerda, Oudheidk. Mededeelingen I, 1907, blz. 9. — Graven van dit type zijn ontdekt bij Keulen en bij Mainz.

Een tweede opgraving in dezelfde omgeving heeft de Heer Remouchamps te Goirle (N.Br.) ondernomen¹⁾. Waar een groot aantal graven werd onderzocht, trok vooral één grafheuvel de aandacht. Wel was de heuvel ook in dit geval uit plaggen opgebouwd boven en om de plek, waar de urn was bijgezet, maar aan den voet van den heuvel werden daar de sporen van een palissade ontdekt, bestaande uit acht groote en talrijke kleinere palen, in geheel symmetrische schikking. Evenals de greppel, die men anders alleen aantreft, dienden deze palen zonder twijfel om de plaats der begrafenis nauwkeurig te begrenzen. Daar in den heuvel geen aardewerk werd aangetroffen, was de dateering onzeker. In verband met de vondsten in de nabijheid wordt het graf in den tijd vóór het begin onzer jaartelling geplaatst.

Ook in de buurt van Hilversum is een urnenveld opgegraven, gelegen op de heide aan den weg van het Sint-Janskerkhof naar de Crailosche brug²⁾. Het terrein was geheel omgewoeld. Slechts in enkele gevallen was het spoor van de kringvormige greppel nog terug te vinden. Dan bleek het ook, dat deze heuvels uit plaggen waren opgebouwd. Urnen werden niet gevonden, slechts resten van beenderen, die bewijzen, dat daar brandgraven zijn geweest, en scherven van Germaansche urnen, volgens de opgravers uit de eerste eeuw na Christus.

Belangrijker was de opgraving van het urnenveld te Rijssen in de gemeente Markelo (O.) bij de buurtschap Elzen³⁾. Ook daar was het terrein door het graven naar urnen zeer verwoest. Toch konden van niet minder dan 120 heuvels de kringgreppels in kaart worden gebracht. Twee heuvels onderscheidden zich door de sporen van een omheining, die zich behalve de greppel in den bodem van den heuvel zelf afteekende. Bovendien werden een vijftal lange bedden in het terrein aangetroffen, die een lengte van wel 30 M. bereikten. Ook deze bedden waren door een greppel omsloten. Bij één bed had deze greppel 28 M. lengte en 4 M. breedte. In de greppel schenen palen te hebben gestaan, die misschien een licht dak hebben gedragen. Toch was er slechts één bijzetting in dit bed. Een ander van deze monumenten was nog langer en ook daar werden gaten voor palen aangetroffen. Dr. Holwerda heeft de veronderstelling geopperd, dat het geen graven waren, maar aan de goden gewijde plekken⁴⁾.

De urnen zijn van de soort, door Dr. Holwerda „proto-saksisch” genaamd, die verwantschap vertoonen met het aardewerk van Lausitz. Daarnaast werd aardewerk gevonden met de vormen van La-Tène. Het grafveld is, volgens de meening der ontdekkers, tot in de 3de eeuw na Christus in gebruik geweest.

In het noorden van ons land zijn, behalve de opgraving bij Oosterwolde, waarover

---

¹⁾ Provinciaal verslag van Noord-Brabant over 1924; verg. Nieuwe Rotterdamsche Courant van 30 Juni 1925.

²⁾ N. Rott. Courant van 8 Juni 1925. — Het is het terrein, waar 75 jaar geleden de urnen werden opgedolven, beschreven door Janssen in zijn Hilversumsche oudheden.

³⁾ J. H. Holwerda, Verslagen en mededeelingen der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis 41 (1924), blz. 45—55.

⁴⁾ In de beneden te noemen verhandeling over het heiligdom der godin Sandraudiga.

nog niets is gepubliceerd ¹⁾, uit dezen tijd van belang de onderzoeken van Dr. van Giffen bij Wessingtange en onder Wollinghuizen in de gemeente V l a c h t w e d d e (Gr.) ²⁾. Het is een terrein met tal van vóórhistorische overblijfselen op een natuurlijke verhevenheid, ingesloten tusschen de Boertanger venen en de Oost-Drentsche venen. Er werden heuvels ontdekt met de gewone kringvormige greppels, waarin de overblijfselen van den lijkbrand al of niet in een urn waren bijgezet. In deze heuvels meent men de volgende op-eenvolging te kunnen opmerken bij den ritus van het begraven: eerst plaatste men de urnen in een pakking van steenen als een klein kluisje, later bleef alleen de urn over, die dan een verslapten vorm vertoont, en eindelijk verdween ook de urn, zoodat men slechts de overblijfselen van den lijkbrand vindt, die waarschijnlijk in een doek waren bijgepakt.

Andere heuvels, uit later tijd, waren opgericht van plaggen boven de plaats, waar een brandstapel was geweest voor het verbranden van het lijk ³⁾. Moeten wij de heuvels met kringgreppels in de laatste eeuwen vóór Christus dateeren of op zijn laatst in den allereersten tijd na het begin onzer jaartelling, de heuvels met overblijfsels van een brandstapel zijn op zijn vroegst uit de eerste eeuwen na Christus.

VII.

DE ROMEINSCHE TIJD.

Bij het bespreken der urnenvelden hebben wij reeds herhaaldelijk verschijnselen vermeld, die men in den Romeinschen tijd kan dateeren. Thans moeten wij nog de onderzoeken over de Romeinsche beschaving zelf opnoemen. Wij kunnen daarbij kort zijn, omdat Dr. Holwerda nog zeer onlangs een overzicht heeft uitgegeven van de onderzoeken uit den laatsten tijd over de Romeinen in Nederland ⁴⁾, en naar dit overzicht kunnen wij hier in hoofdzaak verwijzen ⁵⁾.

Vermelden wij allereerst eenige vondsten in Zuid-Limburg ⁶⁾. — In M a a s t r i c h t

¹⁾ Nieuwe Rotterdamsche Courant van 3 Oct. 1925.

²⁾ A. E. van Giffen: Een kringgreppurnenveld bij Wessingtange, gem. Vlachtwedde (Verslag van het Museum van oudheden te Groningen over 1922, blz. 59—67). — Het is jammer, dat de beschrijving soms zoo onduidelijk is; de teekeningen zijn, zooals altijd, zeer fraai, maar dat is niet voldoende.

³⁾ Dergelijke graven zijn vooral bekend van het Noordsche veld bij Zeien; verg. A. E. van Giffen, Nieuwe Drentsche Volksalmanak voor 1918, blz. 21 en v.

⁴⁾ J. H. Holwerda: Die Römer in Holland (Bericht der Römisch-Germanischen Kommission XV, 1923—4).

⁵⁾ Hier mogen wij een tweetal verhandelingen noemen, die ook voor ons land van belang zijn, F. Drexel: Die Götterverehrung im römischen Germanien (Deutsches archaeol. Institut, Röm. Germ. Kommission, Bericht XIV, 1922, blz. 1—68), en H. Lehner: Orientalische Mysterienkulte im römischen Rheinland (Bonner Jahrbücher 129, 1924, blz. 36—91). — Ter loops vermeld ik ook het boekje: Van oude tijden, door W. v. R., September 1922, als een merkwaardig bewijs, hoe verbreid de belangstelling is voor de Romeinsche zaken.

⁶⁾ Verg. ook G. Gorres: De eerste bewoners van Zuid-Limburg in den historischen tijd (Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg LX, 1924, blz. 145—159).

heeft de Heer Goossens bij de Onze-Lieve-Vrouwenkerk een stuk van de Romeinsche stadsmuur uit de derde eeuw ontdekt ¹⁾. De afmetingen van de sterkte waren klein en, daar er zeker bij Maastricht in den Romeinschen tijd een brug over de Maas was, zal men liever van een versterkt bruggehoofd spreken. Later heeft de Heer Goossens ook aan de Stokstraat in de nabijheid van de O. L. V. Kerk gegraven ²⁾. Daar werd onder andere het volgende Romeinsche inschrift ontdekt: „C(aio) Priscinio, Prisci filio, Probo heredes f(aciendum) c(uraverunt).” — Ook in Heerlen gaat zich het beeld van een belangrijke Romeinsche nederzetting met haar muren, dank zij de werkzaamheid van den Heer Peters, hoe langer hoe duidelijker afteekenen ³⁾.

Belangrijk waren ditmaal de opgravingen in Romeinsche landhuizen, voornamelijk van een zeer groote en rijke villa, uit de tweede eeuw, in het Ravensbosch ⁴⁾. Er werden daar eenige bronzen plaatjes gevonden met de namen van een decurio en duumvir van Colonia Ulpia Traiana, dat in de nabijheid van het tegenwoordige Xanten lag, en den naam van de Pagus Catualium. Catualium wordt genoemd op de Tabula Peutingeriana; het lag in de buurt van Horn tegenover Roermond. De publicatie van deze inscriptie's zal dus waarschijnlijk eenige belangrijke gegevens voor de geschiedenis verschaffen. Een minder groote villa werd te Ubachsberg, gem. V o e r e n d a a l (L.) ontgraven ⁵⁾. Blijkens het aardewerk, waarvan een uitvoerige lijst werd gepubliceerd, is deze villa van het einde der eerste tot het begin der derde eeuw bewoond geweest.

Een derde landhuis is ontdekt bij den Overstenhof, ten zuiden van S c h a e s b e r g (L.) ⁶⁾, met kelder en stookplaats. Ook in dit geval wijzen de vondsten op den zelfden tijd.

Van een Romeinsche begraafplaats werden sporen gevonden op de Moorheide onder S c h i n n e n (L.) ⁷⁾.

Merkwaardiger zijn de vondsten in de nabijheid van S t e i n (L.) ⁸⁾. Eerst werden een paar steenen Romeinsche doodkisten gevonden, een weinig ten noorden van Stein, en niet ver van daar konden ook reeds de overblijfselen van een Romeinsch bouwwerk worden vastgesteld. Het was geen villa, maar een groot gebouw met zware muren van tufsteen, dat zeker nog in de vierde eeuw is bewoond geweest. Over de bestemming zal een later onderzoek ons moeten inlichten. Nog verder noordelijk, op het natuurlijke plateau in de onmiddellijke nabijheid van het beekje de Ur, kon men de overblijfselen van een andere nederzetting ontdekken. Overblijfselen van een palissadeering, die met haar drie-

¹⁾ W. Goossens, Oudheidk. Mededeelingen IV (1923), blz. 45—55.

²⁾ De Maasgouw 1924, blz. 59.

³⁾ De Maasgouw 1924, blz. 47 en 50.

⁴⁾ A. E. Remouchamps, Publications du Limbourg LVIII (1922), blz. 121.

⁵⁾ A. E. Remouchamps, Oudheidkundige Mededeelingen IV (1923), blz. 64—77; verg. Publications du Limbourg LVIII (1922), blz. 118—121; de Maasgouw 1923, blz. 82.

⁶⁾ P. Peters, Publications du Limbourg LVIII (1922), blz. 103—118.

⁷⁾ De Maasgouw 1923, blz. 23, en 1924, blz. 47.

⁸⁾ De Maasgouw 1924, blz. 35 en 59, en 1925, blz. 59; Nieuwe Rotterdamsche Courant van 26 Aug. 1925. — Voor de vondsten daar ter plaatse heeft zich vooral Dr. J. H. Beckers te Beek geïnteresseerd.

hoekigen vorm ongeveer aansloot bij het terrein, en sporen van kleine hutten werden reeds ontgraven. De vorm van den aanleg en het daar gevonden aardewerk duiden aan, dat het een inheemsche nederzetting was uit de eerste eeuw na Christus. Zonder twijfel is dit een zeer belangrijke ontdekking en, naar wij hopen, zal het werk daar ook worden voortgezet.

Een Romeinsch landhuis, dat zeer verwoest was, werd nog opgegraven ten zuidwesten van Buchten, in de gem. B o r n (L.) ¹⁾. Niet ver van daar onder G r e v e n b i c h t (L.) heeft Dr. Goossens een Romeinschen put van kolossale afmetingen onderzocht ²⁾. Ook met het onderzoek van het groote gebouw in de nabijheid werd een begin gemaakt ³⁾. De vraag verdient overweging, of niet hier, als bij Stein, de overblijfsels liggen van versterkte posten langs de Maas uit den laten Romeinschen tijd. Dit zou men door een systematisch onderzoek langs de rivier moeten vaststellen.

Merkwaardig was de uitkomst van een onderzoek, dat Dr. Holwerda bij R i j s b e r g e n (N.Br.) heeft ondernomen, op de plaats waar in 1821 het altaar met de inscriptie „Deae Sandraudigae cultores templi” is aan het licht gekomen⁴⁾. Van een tempel, zooals wij dat woord thans begrijpen, werd niets ontdekt, alleen een aantal opgestapelde steenen, wellicht van een omheining, verder gaten met overblijfselen van houtvuren en enkele scherven, van Romeinsche ceramiek uit de tweede eeuw en van Germaansch aardewerk, benevens enkele urnen met overblijfselen van lijkbrand.

Er is daar dus een heiligdom, wellicht een gewijd boschje, geweest, waar offers werden gebracht, voor de ons overigens onbekende godin Sandraudiga; de inheemsche vereerders dezer godin, wellicht tot een „collegium” vereenigd, hebben er voor haar een altaar opgericht, Romeinsch van vorm, zooals zij ook zelf de vormen der Romeinsche beschaving hadden aangenomen, en enkele van hen hebben zich bij het heiligdom laten begraven ⁵⁾. Wellicht was het een ruw gevormd beeld der godin, dat bij een vroeger onderzoek daar ter plaatse werd ontdekt.

In dit verband oppert Dr. Holwerda de onderstelling, dat de eigenaardige lange bedden in de urnenvelden, die boven ter sprake kwamen, geen graven, maar heilige plekken voor de goden waren. Een heiligdom van dergelijken vorm kennen wij uit later tijd in IJsland en ook bij het heiligdom der godin Sandraudiga was immers een begraafplaats.

Te Nijmegen bleef vooral de Heer M. Daniëls een waakzaam oog houden op de overblijfselen van het Romeinsche verleden der stad, die af en toe, aan het licht kwamen ⁶⁾.

¹⁾ De Maasgouw 1924, blz. 59.

²⁾ W. Goossens, Oudheidkundige Mededeelingen V (1924), blz. 53—57.

³⁾ De Maasgouw 1925, blz. 47.

⁴⁾ J. H. Holwerda: Germanische „templa” (Studien zur vorgeschichtlichen Archaeologie Alfred Götzte dargebracht, 1925, blz. 181—186; verg. N. Rotterd. Courant van 19 Maart 1925.

⁵⁾ Dr. Holwerda denkt aan een „collegium funeraticium cultorum deae Sandraudigae”; dat lijkt mij niet noodzakelijk.

⁶⁾ Verslagen der Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen.

Wij mogen hier noemen de vondsten op het terrein en in de nabijheid van het legerkamp van het 10de legioen aan den Berg-en-dalsche-weg, onder andere fragmenten van een altaar met inscriptie en van een beeldje van Attis, terwijl ook het afvoerkanaal voor verontreinigd water van het legerkamp werd teruggevonden. Daarnaast moeten wij de aandacht vestigen op het aardewerk, dat de Heer Daniëls op den Hunerberg verzamelde. Het stamt uit den oudsten en uit den laatsten Romeinschen tijd, dus uit de jaren omstreeks het begin onzer jaartelling en uit de 4de en 5de eeuw. Daarmede stemmen de vondsten op het Valkhof overeen. Op deze wijze wordt, zooals de Heer Daniëls het uiteenzet, vooral de laatste periode van Nijmegen in een helderder licht geplaatst.

Hier moeten wij ook vermelden een studie van Dr. Holwerda over het Bataafsche huis, op grond van zijn opgravingen bij Nijmegen en Maurik ¹⁾.

Een uitvoerige verhandeling heeft de Heer R. Hennig gewijd aan den loop van den Neder-Rijn en de verplaatsing van het bed van deze rivier en van zijn vertakkingen ²⁾. Het zou te ver voeren om er hier nader op in te gaan. Alleen willen we opmerken, dat, naar de meening van den schrijver de tak van den Rijn, die thans nog dezen naam draagt, in den Romeinschen tijd de voornaamste was; deze tak volgde dan de tegenwoordige Linge, Kromme Rijn en Oude Rijn. Dat de voornaamste tak der rivier de Linge volgde, is een vermoeden van Dr. Holwerda ³⁾. De Heer Beelaerts heeft getracht in de kerkelijke indeeling van de Betuwe een steun voor deze stelling te vinden, maar hij kwam daarbij integendeel tot de gevolgtrekking, dat de Rijn toch waarschijnlijk niet in Romeinschen tijd ter plaatse van de tegenwoordige Linge heeft gestroomd ⁴⁾. Er is ook inderdaad alle reden om aan de juistheid van deze onderstelling te twifelen, vooral op grond van de vondsten in den Rijn zelf te Doorwerth bij Oosterbeek. Daar is in 1895 een rijke collectie van voorwerpen afkomstig van paardentuigen uit de rivier opgebaggerd. Een gedeelte daarvan is het eigendom van den Heer Gildemeester en is onlangs als bruikleen ten toon gesteld in het Museum van Oudheden. De Rijn langs Oosterbeek is dus ook reeds een belangrijke arm der rivier geweest in den Romeinschen tijd en er is, dunkt mij, geen enkele reden om te denken aan de mogelijkheid, dat het daar wellicht een voortzetting was van de Lippe. Voor het vaststellen van den loop van den Romeinschen weg langs den Rijn behoudt de oorspronkelijke opmerking van Dr. Holwerda intusschen haar volledige beteekenis.

Ook te Vechten ⁵⁾ werden de opgravingen voortgezet. Nadat daar drie verschillende bouwperioden bij de vesting waren aangeetoond, heeft de Heer Remouchamps,

¹⁾ J. H. Holwerda, *Germania VI* (1922), blz. 62—68; verg. R. Henning, aldaar, blz. 114.

²⁾ R. Hennig: *Die Stromverlagerungen des Niederrheins bis zur beginnenden Neuzeit und ihre verkehrsgeographischen Auswirkungen* (Bonner Jahrbücher 129, 1924, blz. 166—222).

³⁾ Zie *Oudheidkundig Jaarboek II* (1922), blz. 97, en *III* (1923), blz. 52.

⁴⁾ W. A. Beelaerts, *Oudheidk. Mededeelingen IV* (1923), blz. 56—63.

⁵⁾ De Heer Roos (*Mnemosyne LI*, 1923, blz. 335—338) heeft er nog eens den nadruk op gelegd, dat Vechten niet „Castellum Flevum” kan zijn, daar Tacitus (*Annales IV*, 72) uitdrukkelijk zegt, dat deze sterkte aan of bij de Noordzee lag. Dr. Holwerda is evenwel niet overtuigd (*Nederland's vroegste geschiedenis*, blz. 186, en bij Schumacher, *Siedelungs- und Kulturgeschichte der Rheinlande II*, blz. 334), daar er, naar zijn meening, geen Romeinsche forten aan of nabij de zee zijn geweest. Waarom niet? Dr. Holwerda heeft waarschijnlijk over het hoofd gezien, dat er bij den dood van Augustus een

die daar de leiding heeft, vooral getracht een nauwkeuriger voorstelling te verkrijgen van den aanleg binnen de muren, vooral uit den laatsten tijd ¹⁾).

Dat de Burcht te L e i d e n geen overblijfsel is uit den Romeinschen tijd en dat daar Lugdunum Batavorum dus niet was gelegen, heeft Dr. Holwerda door zijn opgraving definitief bewezen ²⁾).

Over de opgravingen te A r e n t s b u r g verscheen een groote publicatie ³⁾. Vooral het aardewerk wordt daarin op voortreffelijke wijze beschreven. Een uitvoerige bespreking, die zeker de moeite zou loonen, zou ons hier te ver voeren ⁴⁾. Over de V l i e t, die een overblijfsel moet zijn van het kanaal gegraven onder leiding van den Romeinschen generaal Corbulo, deed de Heer Beekman nadere onderzoekingen ⁵⁾.

Te V a l k e n b u r g aan den Rijn zette de Heer Remouchamps zijn onderzoek voort ⁶⁾. Behalve de overblijfselen van de inheemsche nederzetting werd bij deze opgraving nu ook de gracht van de Romeinsche sterkte teruggevonden en waarschijnlijk ook reeds sporen van den binnenbouw.

Over de B r i t t e n b u r g schreef de Heer Roos ⁷⁾. Hij wees daarbij op de overeenkomst, die men kan opmerken tusschen het grondplan van dit gebouw en Romeinsche stadsmuren uit later tijd, door naast elkander te reproduceeren het plan van de Brittenburg en van de Romeinsche kasteelmuur te Deutz ⁸⁾. Het plan van de Brittenburg is evenwel het eerst gepubliceerd door Abraham Ortelius in 1568 (overgenomen door Junius in zijn Batavia en op verschillende afbeeldingen uit later tijd) en Ortelius is, zooals uit zijn plaat van de Brittenburg blijkt, niet zeer betrouwbaar; ook zou een verder onderzoek van de plannen uit de 18de eeuw zeer gewenscht zijn. Maar toch meen ik thans, dat men aan dit plan geen kracht van bewijs mag ontzeggen ⁹⁾. De Brittenburg zou dan een Romeinsch kasteel zijn geweest, vierkant van vorm, met torens, waarvan elke zijde ongeveer 75 M. lang was, waarschijnlijk uit de 4de eeuw, den tijd van Constantijn den Groote.

Romeinsch garnizoen was in het land der Chauci (Tacitus, Annales I, 38). Het spreekt van zelf, dat die troepen daar in den winter in een versterkt kamp lagen, en dat kamp lag uit den aard der zaak aan den verkeersweg te water, dus niet ver van de zee.

Te vermelden valt nog de kleine verhandeling van A. Oxé: Turmen-Inschriften aus Cannstatt und Vechten (Germania VI, 1922, blz. 85).

¹⁾ Nieuwe Rotterdamsche Courant van 2 September 1925.

²⁾ J. H. Holwerda, Oudheidk. Mededeelingen V (1924), blz. 51—52, en uitvoeriger in Leidsch Jaarboekje 1923/4.

³⁾ J. H. Holwerda: Arentsburg, een Romeinsch vlootstation bij Voorburg (1923).

⁴⁾ Men vergelijkte voorloopig de besprekingen van R. Cagnat, Journal des Savants 1923, blz. 130, en F. Koepp, Germania VII (1923), blz. 44—48.

⁵⁾ Mededeeling in een vergadering van het Kon. Aardrijkskundig Genootschap, Nieuwe Rotterdamsche Courant van 12 Oct. 1925.

⁶⁾ Nieuwe Rotterdamsche Courant van 14 Oct. 1924.

⁷⁾ A. G. Roos, Mnemosyne LI (1920), blz. 327—335.

⁸⁾ E. Anthes, Zehnter Bericht der Röm.-Germ. Kommission, blz. 93.

⁹⁾ Ik oordeelde vroeger anders (Mnemosyne XLVI, 1918, blz. 94); Dr. Holwerda is ook thans niet overtuigd (Bericht der Röm.-Germ. Kommission XV, blz. 7).

De daar gevonden steenen kunnen van oudere gebouwen zijn genomen, want de munten geven een zeker bewijs voor de aanwezigheid van Romeinen in vroeger tijd.

Uit lateren tijd zijn ook de overblijfselen van een Romeinsch kamp, onderzocht door Dr. Holwerda op de Veluwe bij E r m e l o ¹⁾. Een wal, opgebouwd vooral van heideplaggen, en een gracht teekenden zich duidelijk af, evenals de sporen van bivakvuren. Het moeten de overblijfselen zijn van een legerplaats, die slechts korten tijd door troepen was betrokken, gedurende een veldtocht in de 3de of 4de eeuw, wellicht dus uit den tijd van Constantijn den Groote.

Ten slotte zijn enkele Romeinsche vondsten te vermelden uit het gebied der terpen in Friesland, het bronzen beeldje van Minerva uit de terp van W i j n a l d u m dat is beschreven door Mej. Brants ²⁾, Romeinsche dakpannen gevonden in de terp van D r o n r i j p, munten ontgraven in een terp bij D o k k u m en eenige andere voorwerpen van Romeinsche herkomst ³⁾.

VIII.

DE FRANKISCHE TIJD.

Ter inleiding van zijn bericht over de hoogst belangrijke ontdekkingen in het oude Dorestad heeft Dr. Holwerda in een uitvoerig artikel zijn opvattingen over de Frankische periode onzer geschiedenis uiteen gezet ⁴⁾. Daar het om een gewichtige principieele kwestie gaat, die wij boven reeds ter sprake brachten, zullen wij even bij deze beschouwingen moeten stilstaan. — Volgens de gangbare voorstellingen zijn de Franken van het gebied uit, waartoe ook ons land behoorde, Gallië binnengedrongen. Deze voorstelling kan evenwel, zoo betoogt Dr. Holwerda, niet juist zijn, daar in ons land geen overblijfselen voorkomen uit den oudsten tijd der beschaving, die men als kenmerkend voor de Franken beschouwt. Zulke overblijfselen vindt men wél in Noord-Frankrijk. In ons land zijn de oudste stukken gevonden in het grafveld van den Vrijenberg te Loenen op de Veluwe, voorwerpen die vroeger in het museum „Felua” werden bewaard, maar die thans door de goede zorgen van Dr. Holwerda het eigendom zijn geworden van het Museum van Oudheden te Leiden. Deze voorwerpen zijn uit den tijd omstreeks 520, toen het Frankische rijk reeds lang in Gallië was gevestigd. Houdt men met deze voorwerpen rekening, dan moet het Frankische rijk in Gallië zelf zijn ontstaan, evenals zich ook daar de Frankische beschaving uit verschillende elementen heeft gevormd. Van Gallië uit zouden de Franken het gebied van ons land dan geleidelijk hebben veroverd. Behalve de vindplaatsen der Frankische oudheden en hun dateering moet ook de schriftelijke overlevering voor deze stelling de bewijzen leveren. Maar de berichten zijn schaarsch en niet altijd in overeenstem-

¹⁾ J. H. Holwerda, Oudheidk. Mededeelingen IV (1923), blz. 40—44.

²⁾ J. P. J. Brants, Oudheidk. Mededeelingen III (1922), blz. 59—61.

³⁾ Nieuwe Rotterdamsche Courant van 3 Oct. 1925.

⁴⁾ J. H. Holwerda: De Franken in Nederland (Oudheidk. Mededeelingen V, 1924, blz. 1—50).

ming met elkander en bovendien mag men niet over het hoofd zien, dat de gangbare voorstelling over het ontstaan van het rijk der Franken, gesteund wordt door de geschiedenis van de Romeinsche grenspolitiek en door toestanden, die men in het algemeen bij de Germanen aantreft, bij de Saksen bijvoorbeeld en de Alamannen en ook elders, in den tijd die aan de Groote Volksverhuizing voorafgaat.

Wij willen ons evenwel niet ophouden bij de schriftelijke overlevering, maar liever nauwkeurig trachten vast te stellen, wat de vondsten in den bodem ons leeren. Daarbij moet ons uitgangspunt zijn de opmerking van Dr. Holwerda, dat de oudste voorwerpen in ons land gevonden, die de vormen der Frankische beschaving vertoonen, uit het begin der 6de eeuw zijn, terwijl men in Noord-Frankrijk voorwerpen uit ouderen tijd aantreft.

Nu vindt men bij de Frankische beschaving, met haar ornamenten van vlechtwerk waartusschen motieven aan het lichaam van dieren ontleend voorkomen, haar gouden voorwerpen met gekleurde steenen en haar karakteristieke vormen van mantelspelden en zwaarden, naast duidelijke herinneringen aan de Romeinsche provinciale kunst ook een vreemd, niet inheemsch element. Het is een element, dat men aantreft in alle streken, waar tijdens de Groote Volksverhuizing stammen uit het noorden zijn gekomen. Men heeft daarom wel eens gedacht aan een bijzondere kunst der Germanen. Maar deze opvatting kan toch niet juist zijn. Hoogstens hebben de Germanen in sommige streken uit dit element een kunst ontwikkeld met een eigen stijl. De herkomst van dit element is niet Germaansch ¹⁾.

In Gallië zou dit vreemde element gebracht zijn door de Goten ²⁾ en onder dezen Gotischen invloed heeft zich daar uit de laat-Romeinsche provinciale kunst reeds in de 5de eeuw de Frankische beschaving gevormd. Later, in de 6de eeuw, zou dan deze beschaving, gelijk reeds werd medegedeeld, te zamen met de Franken in het gebied van ons land zijn gekomen.

Nu vindt men evenwel voorwerpen, die zeer veel gelijken op de voortbrengselen der Frankische beschaving in Noord-Frankrijk en ons land, ook bijvoorbeeld in Spanje en Italië. Deze voorwerpen vertoonen den zelfden invloed van de provinciale Romeinsche kunst en van het vreemde Oostersche element. Van een karakteristiek Frankische beschaving kan men dus moeilijk spreken, wanneer men zijn belangstelling tot dit grootere gebied uitstrekt. Bovendien zal men tot de slotsom moeten komen, dat de Franken de vormen hunner kunst en ook andere eigenaardigheden, als de bouw van hun vestingen, in Gallië hebben leeren kennen en overgenomen van anderen.

Op die wijze kunnen wij ook heel goed verklaren, dat de „Frankische beschaving” in ons land later is gekomen dan in zuidelijker streken, terwijl toch ook in het noorden Franken woonden. Daar in het zuiden, in het centrum van hun macht, was hun beschaving

¹⁾ Dr. Holwerda citeert de werken van Rostovseff, Minns en Salin; ik mis de werken van A. Riegl (*Die spätrömische Kunstindustrie*), A. Haupt (*Die älteste Kunst der Germanen*, 2de uitg. 1923), J. Strzygowski (*Altai-Iran und Völkerwanderung*) en het bovengenoemde werk van Adama van Scheltema.

²⁾ De Goten kwamen uit het gebied van de Zwarte Zee. Dr. Holwerda meent, dat zij daar „deel hebben uitgemaakt van die volkerengemeenschap, uit Europeesche, doch vooral uit Aziatische elementen opgebouwd.” Maar zij spraken toch „Gotisch”! - - De voorstelling over het ontstaan der kunst van de Groote Volksverhuizing, die Dr. Holwerda geeft, is wel wat heel eenvoudig.

rijker; in het noorden evenwel kunnen hun stamgenooten nog in veel primitiever vormen hebben geleefd. Ja, wellicht waren deze vormen zóó primitief bij de Franken in ons land, dat wij hun eigendom nauwelijks kunnen onderscheiden van het goed hunner Saksische naburen. Wellicht hebben dus de Franken in het noorden ook vestingen gebouwd, die een bedriegelijke overeenkomst vertoonen met de bekende Saksische burchten, om hier nog eens terug te komen op het bovengenoemde voorbeeld.

Dit is niet meer dan een veronderstelling, maar dan toch een veronderstelling, die het ons moeilijk maakt om de nieuwe voorstelling over het ontstaan van het Frankische rijk zoo aanstonds te aanvaarden. Deze beschouwingen zijn evenwel, gelijk reeds werd opgemerkt, voornamelijk een inleiding op het bericht over de opgravingen in het oude Dorestad bij Wijk - bij - D u r s t e d e ¹⁾. Reeds zijn zeer bijzondere resultaten bereikt en met de grootste belangstelling nemen wij daarvan kennis. De plaats, waar deze stad lag, heeft Dr. Holwerda teruggevonden aan beide zijden van de Hoogstraat op het terrein, dat al zoo lang door de nasporingen van Janssen bekend was. Op een zandige bank naast den kleigrond der rivier nam de stad een ruimte in van meer dan 500 M. bij ongeveer 150 M. Zij was omgeven door een muur, opgetrokken van hout en leem; ook werden een poort ontdekt en de sporen van huizen. Bovendien zal de opgraving van belang worden voor de kennis der middeleeuwsche uramiek, daar hier een plaats wordt ontgraven, die slechts van kort vóór 750 tot het begin der 10de eeuw bewoond is geweest.

Voor de geschiedenis der middeleeuwsche ceramiek is ook van belang de opgraving in de Burcht te L e i d e n, die reeds boven ter sprake kwam.

Over een onderzoek van jaren in de duinen van S c h o u w e n berichtte de Heer J. A. Hubregtse te Burgh ²⁾. Hij heeft daar waargenomen, hoe niet alleen aan het strand van de zee en de rivier door het water telkens overblijfselen van het verleden worden blootgelegd, zooals dat ook het geval is op Walcheren bij Domburg, maar hoe ook door het verstuiven van het zand der duinen af en toe sporen van menschenlijke bewoning aan het licht komen. Deze overblijfselen heeft de Heer Hubregtse verzameld en thans deelt hij zijn opmerkingen daarover mede. Hij toont aan, dat er op de plaats van de tegenwoordige duinen in den Frankischen tijd een nederzetting is geweest en op die wijze verrijkt hij onze kennis aan de geschiedenis dezer streken. Tegelijkertijd bewijst hij, hoe men alleen reeds door zorgvuldige observatie en aanhoudende aandacht op dit gebied belangrijke resultaten kan bereiken.

Uit het gebied der terpen is nog te vermelden het verslag van Dr. van Giffen over zijn onderzoek in de terp te Hatsum bij Dronrijp (Fr.) ³⁾.

Ten slotte moeten wij nog noemen de opgraving van Dr. Holwerda bij den zoogenaamden Sint-Adalbertsput te Egmond ⁴⁾. De geschiedenis van dezen put is bekend uit de

¹⁾ J. H. Holwerda, Oudheidkundige Mededeelingen V (1924), blz. 34—46.

²⁾ J. A. Hubregtse, Oudheidk. Mededeelingen IV (1923), blz. 27—39.

³⁾ A. E. van Giffen, 7de en 8ste jaarverslag der Vereeniging voor terpenonderzoek (1924).

⁴⁾ J. H. Holwerda, Oudheidkundige Mededeelingen V (1924), blz. 59—67.

levensbeschrijving van den heiligen Adalbert, die in de rode eeuw is opgesteld. Na den dood van S. Adalbert, zoo lezen wij daar, hebben zijn volgelingen op zijn graf een kerk gebouwd. Die kerk is later herhaaldelijk verwoest door de Noormannen, ook in 856, toen zij Trecht en Dorestad vernielden. Graaf Diederik I heeft het lijk van S. Adalbert verheven en het overgebracht naar een houten kapel te Hallen. Onder de lijk-kist welke toen een bron op van helder en, gelijk later bleek, geneeskrachtig water. Deze bron is de S. Adalbertsput. Diederik II heeft later te Egmond ter eere van S. Adalbert de steenen kerk gebouwd, die is afgebeeld op de bekende bladzijde van het Evangeliarium van Diederik en Hildegarde in de Koninklijke Bibliotheek ¹⁾. Daar kreeg de heilige een rustplaats in een fraaie sarcofhaag.

Men zal zich herinneren, dat Dr. Holwerda reeds vroeger bij den S. Adalbertsput opgravingen heeft gedaan. Toen vond hij daar sporen van een gebouw en hij herkende daarin de fundamenten van een kerk. Het moet de kerk zijn geweest, die op die plaats na den dood van S. Adalbert is gebouwd. Maar bovendien meende Dr. Holwerda te moeten aannemen, dat dat nu ook de kerk te Egmond was, de „ecclesia Egmonde”, die in de oorkonde van 922 wordt genoemd als een geschenk aan Diederik I. Op die wijze zou dan, blijken, dat de overlevering over de oudste geschiedenis van Holland veel betrouwbaarder is, dan de meeste historici aannemen. Verder zal men zich ook herinneren, hoe de Heer Gosses in een uitvoerig gedocumenteerd betoog is opgekomen tegen de conclusie's van Dr. Holwerda en ook twijfel heeft uitgesproken aan de juistheid der interpretatie van de gevonden sporen van een gebouw bij den put als de fundamenten van een kerk ²⁾.

Thans heeft Dr. Holwerda bij den S. Adalbertsput nieuwe nasproingen gedaan en op volkomen overtuigende wijze heeft hij aangetoond, dat daar inderdaad een kerk heeft gestaan, zooals in de levensbeschrijving wordt medegedeeld. Maar de opgraving bewees niet, wanneer die kerk is gebouwd en wanneer zij is verwoest, en zeker ook niet, dat zij er in 922 nog was. Uit de schriftelijke overlevering zou men eerder het tegendeel opmaken, want er wordt gesproken van een verwoesting in 856, en waarom zou Diederik I het lijk van S. Adalbert na de verheffing naar elders hebben gebracht, als de kerk op zijn graf nog bestond. Ik kan dus niet inzien, dat de nieuwe opgraving iets bewijst voor de oorkonde van 922, en evenmin, waarom wij „in die schenking de feitelijke stichting van het graafschap Holland zouden zien.”

Aan de waarde van de opgraving ontnemt deze opmerking evenwel niets. Langs archaeologischen weg hebben wij als volkomen vaststaand feit verkregen, dat eens op het graf van S. Adalbert een vrij groote kerk heeft gestaan. Voor de oudste geschiedenis van Holland is dit alleen reeds een ontdekking van den eersten rang.

Oct. 1925.

A. W. BIJVANCK.

¹⁾ Noord-Nederlandsche Miniaturen, fig. 2.

²⁾ I. H. Gosses, Oudheidkundig Jaarboek I (1921), blz. 169—183.

HET VROEGE WERK VAN JACOB CORNELIS.

In mijn onlangs verschenen boek „Dutch and Flemish Woodcuts of the 15th Century; Benn Ltd., London 1925” besprak ik de houtsneden van Jacob Cornelis uit de jaren 1486—1498 en voerde als bewijs, dat deze vroege werken van zijne hand moeten zijn aan, dat de illustraties van het Lydwina-leven, te Schiedam in 1498 verschenen, welke van denzelfden meester zijn als de prenten uit Gouda en Schoonhoven in deze groep genoemd, de schakel vormen, die deze tot nog toe onbekende werken verbindt met de gesigioneerde en gedateerde (1507) houtsneden van Jacob Cornelis. Met deze laatste zijn bedoeld de illustraties van het Marialeven¹⁾, eene wel weinig bekende serie, die steeds gold als het vroegste, wat ons van den meester bewaard was. Het ontbrak mij aan ruimte de bewijsvoering uitvoerig met reproducties toe te lichten en ik wil trachten mijne bewering hier thans te staven.

Uit den aard van de zaak zal deze bewijsvoering meer in beeld dan in woord behooren te geschieden; het betoog dient gehouden te worden met afbeeldingen, die voor zich spreken en die de overtuiging moeten schenken, dat wij in de — meest in details gereproduceerde — houtsneden één hand moeten zien. Zonder voldoende afbeeldingen valt hier niet te redeneeren; zij nemen de voornaamste plaats in en tekst kan slechts tot aanvulling en toelichting dienen.

Het trok altijd de aandacht, dat de bedoelde serie houtsneden van het Marialeven uit 1507 volkomen rijp werk zijn van een volmaakt geschoold kunstenaar en zij deden steeds de vraag rijzen, waar toch van Jacob Cornelis, die volgens van Mander in 1533 op hoogen leeftijd stierf, het vroege werk moest te vinden zijn. De algemeene onbekendheid met het zoo rijke, maar naar alle oorden verspreide Hollandsche houtsnedenmateriaal uit de incunabelen was oorzaak, dat dit vraagteken niet eerder werd opgelost. Eene nauwkeurige studie echter dier Noord-nederlandsche kunstwerken, vastgelegd in mijn bovenvermeld boek, verklaart ons wel enkele vragen betreffende kunstenaars uit die periode.

Wij leeren dan een meester kennen, die verschijnt met illustraties in de „Godevaert van Boloen”, gedrukt te Gouda in 1486, wiens kunst geheel is afgeleid van den „Haarlemschen houtsnijder” en dien men vervolgen kan in den „Chevalier délibéré”, Gouda 1489 en in verschillende boekjes te Schoonhoven en Schiedam (Vita Lydwina de Schiedam) verschenen tot en met 1498, een meester, die niemand anders zijn kan als Jacob Cornelis in zijn vroege periode.

Ik wil nu trachten aan te toonen: 1°. de saamhoorigheid dezer groep van houtsneden, tusschen 1486 en 1498 verschenen te Gouda, Schoonhoven en Schiedam; 2°. de klaarblijkelijke afkomst van den meester hiervan van de Haarlemsche school; 3°. het duidelijk en onloochenbaar verband met de door Jacob Cornelis gesigioneerde prenten van het Marialeven uit 1507, een verband zóó innig, dat zij wijzen op één en dezelfde hand.

¹⁾ Van de serie bevinden zich 3 prenten in het Prentenkabinet van het Britsche Museum, 2 in reproductie in dat te Amsterdam en eenige (vgl. opgave) in dat te Brussel.

Wanneer men zich de moeite geeft aandachtig de illustraties te beschouwen in de bedoelde boeken ¹⁾ uit Gouda, Schoonhoven en Schiedam (in mijn boek genoemd in de „List of incunabula” No. 11, p. 64) dan zal wel ieder tot de overtuiging komen, dat alle houtsneden van één meester zijn, maar de gelegenheid zal aan menigeen ontbreken en ik wil daarom trachten eenige der meest in het oog loopende overeenkomsten aan te wijzen en af te beelden en tevens een ontwikkelingsgang van den kunstenaar aan te geven.

De eerste prenten in den „Godevaert van Boloen” zijn nog wel eens technisch wat

1

2

Afb. I.

Details; 1 uit „God. v. Boloen”, Gouda 1486.

2 uit „Lydwina”, Schiedam 1498.

de kunstenaar zeer uitvoerig met groote pupillen, hij poogt zelfs oogleden, wenkbrauwen en oogharen weer te geven; men ziet schaduwlijntjes onder de oogen, rimpels langs de mondhoeken en neusvleugels (bij deze laatste er vaak als een haak aan geteekend). Hier zijn eenige koppen afgebeeld, waarbij de onderlinge verwantschap zéér duidelijk is. (Afb. II). Hetzelfde kan gezegd worden van de teekening der zoo nerveus gesticuleerende handen (Afb. III).

onbeholpen, het is typisch jeugdwerk, maar het verraadt toch groote kracht. Zeer zorgvuldig in de afwerking zijn reeds die in den „Chevalier délibéré” (van + 3 jaren later), een uitgave, waaraan ook de drukker groote zorg en aanzienlijke kosten besteedde, waarschijnlijk omdat de voorname auteur, Olivier de la Marche, haar zelf bestelde in Gouda. De illustraties uit de 8° boekjes van de Regulieren uit Schoonhoven zijn van een stadium verder, zij zijn levendiger geteekend, hoewel minder zorgvuldig afgewerkt-technisch volmaakt zijn echter de fraaie prentjes uit „Vita Lydwina de Schiedam” uit 1498.

Dezelfde meesterhand laat zich nu voortdurend herkennen in deze twaalfjarige ontwikkeling ²⁾. Men vergelijkte b.v. de beide geheel rechts staande figuren op Plates 75B en 80C (Afb. 1), de knielende H. Maagd, die haar kind aanbidt op Pl. 74 C en 79 A, de eerste uit een boekje uit Schoonhoven (1499), de tweede uit „Lydwina”.

Men zie eens met aandacht de gezichten op alle prenten der bedoelde boeken; de neuzen zijn scherp geprononceerd, oogen teekent

¹⁾ De werken bevinden zich bijna alle in de K. B. te 's Hage; de „Chevalier délibéré” in facsimile-uitgave (Lippmann, London).

²⁾ Ik zal telkens verwijzen naar de afbeeldingen in mijn boek (Plates No.); men vergelijkte dan de hier gereproduceerde details met de geheele prent aldaar.

1

2

3

4

5

Afb. II.

- Details; 1 „Oef. v. d. Passie”, Schoonhoven, 1497.
 2 „Chev. délibéré”, Gouda 1489.
 3 „Marialeven”, 1507.
 4 en 5 „Lydwina”, Schiedam, 1498.

ontwifelbaar op één zelfde meesterhand, werkzaam in al deze incunabelen.

De jonge kunstenaar, die zooals wij zagen in 1486 begon te werken, nam van den „Haarlemschen houtsnijder” o.a. over de wijze

Eene merkwaardige overeenkomende compositie zien wij op Afb. IV: een zieke, die te bed ligt, het laatste staande op een verhooging; tot de stoelernaast en het hondje op den vloer blijft de kunstenaar zich getrouw in de tekening. Men lette ook op de plooiën der dekens en de arceeringen, die bij het 9 jaren latere Lydwinaprentje veel eenvoudiger zijn, maar volkomen verwant.

Deze hier vertoonde details zijn grepen uit de illustraties der bedoelde boeken en wijzen, dunkt mij wel

1

2

3

4

Afb. III.

- Details 1 Chev. délibéré, Gouda 1487.
 2 „Oef. v. d. Passie”, Schoonhoven, 1497.
 3 „Lydwina”, Schiedam, 1498.
 4 Marialeven, 1507.

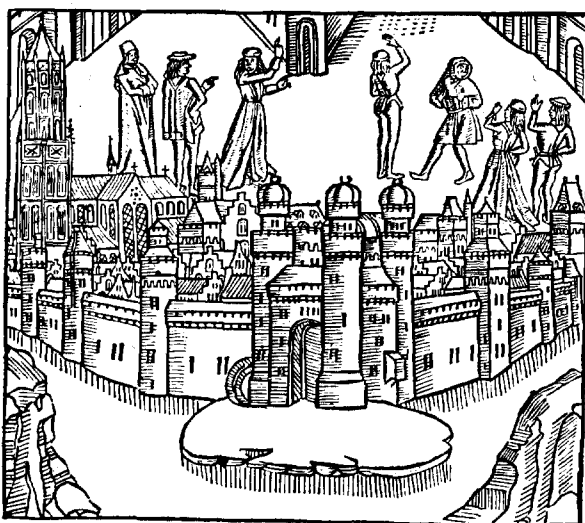
1

2

Afb. IV. 1 „Chevalier délibéré”, Gouda, 1487. — 2 „Lydwina”, Schiedam, 1498.

van teekenen van schaduwen, die dienen om een ronding te accentueeren; de doornachtige vaak te sterk geprononceerde schaduwlijntjes, die langs gewaadsplooien of contouren loopen, vinden wij bijna onveranderd terug bij Jacob Cornelis. Daarbij imiteerde hij de voor den Haarlemmer typeerende wijze van het teekenen van baksteenen (die ook wel, maar minder uitgesproken in Gouda en Delft nagevolgd werden), alsook de zoo opmer-

1

2

Afb. V.

Details; 1 „God. v. Boloen”, Gouda, 1486.

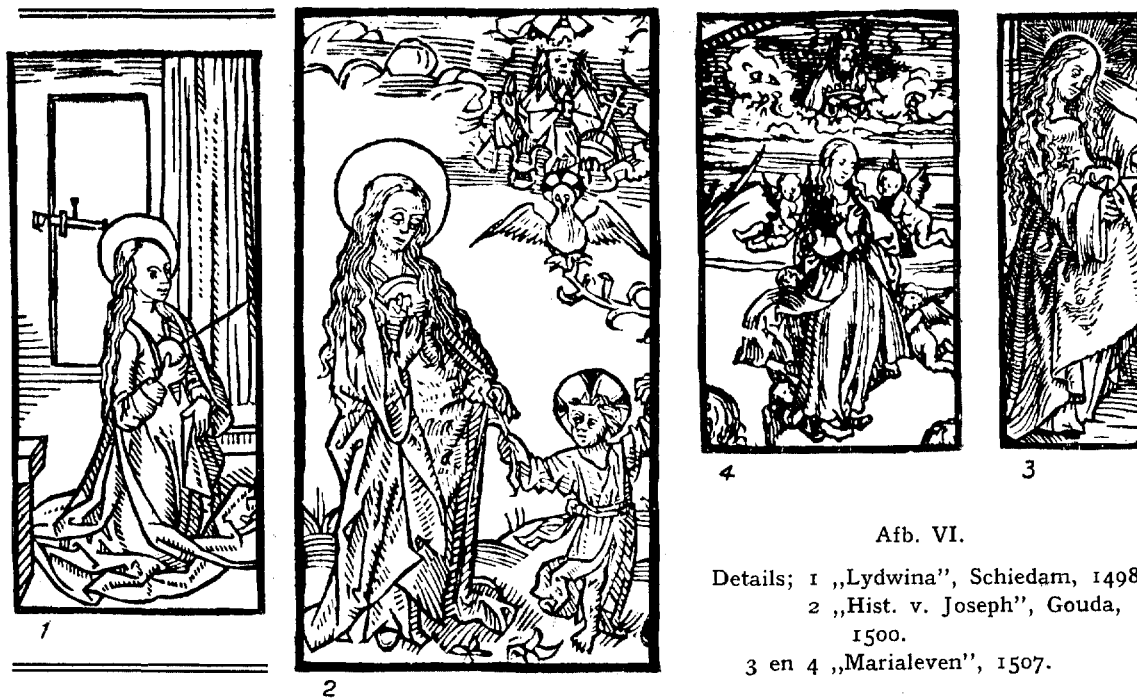
2 „Propr. d. dinghen”, Haarlem, 1485.

kelijke witzwarte tegelvloertjes, maar vooral nam hij dikwijls geheele composities over van den anonymus (de verdeeling van het tafereel in twee afdeelingen, links meest de hoofdvoorstelling, rechts in een soort zijvertrek eene andere daarop betrekking hebbende). Men vergelijkte hiervoor Plates 20 A en 24 B met 75 A. Men ziet, dat de prenten van den Haarlemmer veel onhandiger geteekend, maar uitvoeriger en levendiger van inhoud zijn en meer fantasie vertoonen.

Vergelijkingen, die op uiterlijke overeenkomst tusschen beide meesters wijzen, zijn er talrijke te maken bij het nauwkeurig bezien, vooral der Godevaert van Boloen-illustraties. De jeugdige Jacob volgt den ouderen meester enkele malen zoo ver na, dat hij zich niet geneert heele figuren of tafereelen soms met minimale wijzigingen te copieeren. Men vergelijkte de figuur geheel rechts op Pl. 18 B met die geheel links op Pl. 75 B; de vesting op 28 B met 74 A en met de burcht op 76 A. (Afb. V.)

Hierdoor zien wij op welken bodem de kunst van Jacob Cornelis gewassen is: Haarlem moeten wij wederom erkennen als de bakermat der Hollandsche kunstenaars in de 15e eeuw.

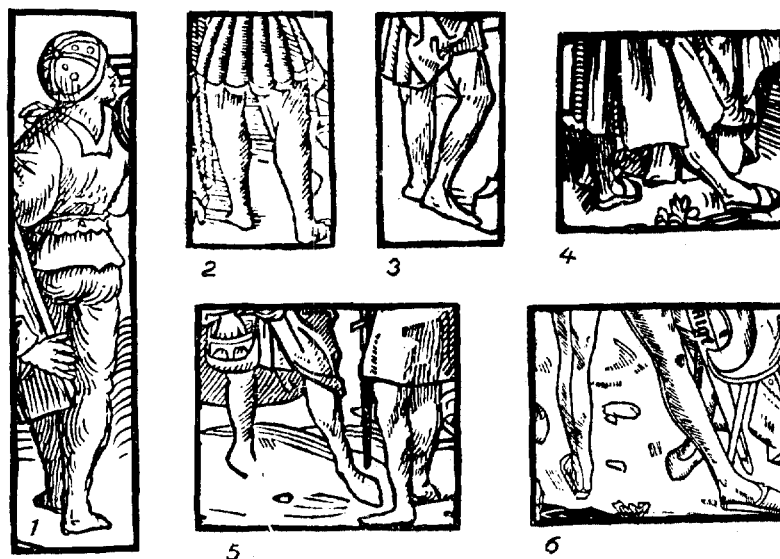
Het duidelijkst van alle werken, vóór 1500 zijn nu de Lydwinaaprenten te verbinden met de gesigneerde serie van het Marialeven, die gedateerd is 1507, en ik wil wederom trachten eenige sprekende voorbeelden met afbeeldingen te demonstreeren, die klaar zullen

Afb. VI.

Details; 1 „Lydwina”, Schiedam, 1498.
2 „Hist. v. Joseph”, Gouda, ± 1500.
3 en 4 „Marialeven”, 1507.

maken, dat alle bedoelde houtsnedden door één meester vervaardigd zijn, een meester, wiens hand altijd gemakkelijk te herkennen is. Men vergelijkte dan de 4 afgebeelde Mariatypen en lette vooral ook op de arceeringen (Afb. VI). Karakteristiek is in alle prentjes de stand der beenen (Afb. VII) en de overvloedige verticale schaduwlijnen. Hiernaast kan men nog leggen eenige vrouwefiguren, die in houding en beweging en vooral in de teekening der kleederen bijna identiek zijn (Afb. VIII). Nog vele voorbeelden zijn te signaleeren en ieder die belang stelt, zal deze bij kennismaking met

Afb. VII.

Details; 1 en 4 „Marialeven”, 1507.
2 „Oef. v. d. Passie”, Schoonhoven”, 1497.
3 en 5 „Lydwina”, Schiedam, 1498.
6 „Chevalier délibéré, Gouda”, 1489.

het materiaal ontdekken. Wanneer wij nu erkennen, dat de Lydwinaprenten van dezelfde hand zijn als de serie van het Marialeven, dan zijn dus alle genoemde illustraties, van 1486 af in Gouda, Schoonhoven en Schiedam verschenen, welke, zooals wij zagen bijeen hooren en van één meester zijn, ook zeker van denzelfden houtsnijder, dit is Jacob Cornelis.

1

2

3

Afb. VIII. Details: 1 „Marialeven”, 1507. — 2 en 3 „Lydwina”, Schiedam, 1498.

Het is intusschen niet te loochenen, dat er een groote ontwikkelingsgang van den kunstenaar ligt tusschen de prenten van Lydwina uit 1498 en die van het Marialeven uit 1507 en dat Jacob Cornelis' stijl zich aanzienlijk gewijzigd heeft. Dit nu is gemakkelijk te verklaren: onze houtsnijder heeft kennis gemaakt met prenten van Dürer en deze hebben hem diep getroffen, zóó diep, dat Jacob onmiddellijk pogde dien stijl te imiteeren. De groote invloed van den Duitschen kunstenaar zal blijken, wanneer men bijv. Jacob Cornelis' voorstelling van het Afscheid van Jezus uit de serie van 1507 legt naast dezelfde scène uit Dürers Marienleben (Afb. IX).

Jacob Cornelis doet zich kennen als een kunstenaar, die zeer ontvankelijk is voor indrukken en zelfs volkomen onder den invloed van anderen kan komen. Hij debuteert als een leerling van den Haarlemschen houtsnijder en hij schijnt zoo vervuld van diens kunst, dat hij zijn stijl in alles navolgt. Dan zien wij een periode, dat hij zich meer persoonlijk gaat ontwikkelen en in zijne illustraties van het Lydwinaleven kondigt zich een eigen groote houtsnijkunst aan, waarin het teekenen volkomen beheerscht wordt en die echt Hollandsch is in heel haar wezen, maar de beloften, die wij hier krijgen, worden niet geheel vervuld, want spoedig komt Jacob onder den machtigen invloed van Dürer, wiens prenten hem kort na 1500 onder de oogen schijnen te zijn gekomen. Dit verandert wederom zijn stijl geheel; het klare, eenvoudige, dat wij zoo bewonderden in de Lydwinaprenten, verdwijnt en maakt plaats voor het zware, drukke; het opene, wijde landschap, daar voor het eerst ontdekt,

vinden wij al gauw niet meer; de voorstellingen worden gecompliceerd en overvol, de schaduwen overdadig. Men zou hier de tegenstelling kunnen maken van realisme en romantiek. Dürer's overwicht bleef Jacob wel zijn leven verder voelen, maar hij was hier bijtoch niet gesloten voor anderen, want op het eind der twintiger jaren der 16e eeuw moeten wij met verbazing en belangstelling vaststellen, dat de grijze kunstenaar den invloed onderging van den jeugdigen, zeer talentvollen Schorel, een invloed te bespeuren in de „Heks van Endor” (Rijksmuseum, Amsterdam).

Jacob Cornelis was een kunstenaar met groote gaven, maar blijkbaar met weinig zelfvertrouwen, hij liet zich snel door anderen overbluffen en van zijn weg afbrengen.

Wanneer wij zijn geheele oeuvre overzien, zijne schilderijen en zijne prenten, dan moeten wij erkennen, dat hij vòòr alles houtsnijder was. Wij moeten in hem zien een uitnemend teekenaar, een illustrator bij uitstek, als schilder echter mist hij den voor Hollanders zoo karakteristieken zin voor kleur. Zijn coloriet is meestal weinig opgewekt, soms zelfs dor, maar in zijne prenten, waarin vooral de lijn tot uitdrukking komt, vinden wij eene ongemeene levendigheid en onvermoeide ondernemingsgeest. Indien bij één kunstenaar, dan voelen wij bij hem het verschil tusschen teekenen en schilderen.

Ongetwijfeld zal men uit het bekend worden van Jacob Cornelis' houtsneden van vóór 1500 consequenties kunnen trekken voor zijne nog verborgene vroege schilderwerken; hierop hoop ik een volgend maal in te gaan.

M. J. SCHRETLEN.

1

2

Afb. IX. 1 detail; „Marialeven” 1507. — 2 uit: Dürer Marienleben, 1506.

EEN ONBEKENDE DRUKKERIJ VAN DE REGULIEREN UIT SCHOONHOVEN TE AMSTERDAM IN 1512.

Bij het bespreken ¹⁾ van de houtsneden uit de gebedenboekjes, gedrukt door de Regulieren in den Hem bij Schoonhoven, welke houtsneden aan Jacob Cornelis moeten worden toegeschreven, vermeldde ik als aanwijzing, dat deze kunstenaar in relatie had bestaan met de Schoonhovensche monniken een colophon onder het titelblad (waarop een door Jac. Cornelis gesigioneerde illustratie) van een boekje, die luidde: *Impressa Amstelredam per me fratrem Heynricum de Oudewater Canonicum Regularem extra Schoenhovia inde Hem, Anno 1512.* Deze titelprent met zoo merkwaardigen colophon was mij echter slechts bekend uit een foto, die zich bevindt in het Kunsthist. Instituut te Utrecht, welke foto verschillende jaren geleden was geschonken door Dr. Meinsma te Zutfen met als eenige vermelding „gevonden door Dr. M. te Zutfen.”

Het was in mijn vermeld boek niet de plaats verder op dit postincunabel in te gaan; een druk als zoodanig ligt buiten mijn studiegebied en ik hield mij alleen bezig met de illustraties der incunabelen. Niet alleen viel nu het jaar buiten het door mij gestelde kader, maar de prent, hoewel door Jac. Cornelis gesigioneerd was ook weinig belangrijk; een enkele vermelding van het feit was dus inderdaad voldoende. Sinds echter de redacteur van „Het Boek”, de heer P. C. Burger in een stukje „Een raadselachtige colophon” bericht, dat dit postincunabel en zelfs de geheele drukkerij bij de typografici volkomen onbekend zijn en daarom mijne mededeeling in twijfel trekt, ja zelfs schrijft dat ze „weinig vertrouwen wekt”, kan ik niet anders dan deze onvoorzichtige uitlating logenstraffen door de prent met colophon in kwestie te reproduceeren.

Het is intusschen gebleken, dat het zeldzame postincunabel zich in het bezit bevindt van de gemeente Zutfen en daar zijn belang voor de kennis der Hollandsche en speciaal Amsterdamsche typografie uit het begin der 16e eeuw zoo uitermate groot is, zullen vakkundigen partij kunnen trekken van mijne mededeeling en hierom zal Mej. M. E. Kronenberg er een bibliografische en typografische beschrijving aan wijden in „Het Boek”. Men kan nu immers het aantal drukkerijen, dat te Amsterdam in de twee eerste decennien der

---

¹⁾ „Dutch and Flemish wordcuts of the 15th century”, Chapt. x. p. 49.

16e eeuw bestaan heeft, met één vermeerderen, nl. met een filiaal van die der Regulieren uit Schoonhoven, een feit, waaruit ongetwijfeld consequenties zijn te trekken. Toen Heynricus van Oudewater, de monnik-drukker te Amsterdam echter in 1512 aan Jacob Cor.

Explicit privilegia fratrum et sororum tertii ordinis
 S. Francisci de poenitentia inкупari Impressa Amstel
 redā. p me scēm Heynricū de oudewater Cano
 nicū Regularem extra Schoonhouiā in dē Hem
 p nūc locū in regali oppido Amstelred mensū
 ad Scēmoiales opel. op. Anno 1512. cccc. xij.

nelis opdracht gaf een titelprent voor hem in hout te snijden, was deze kunstenaar voor zijne kloosterorde geen onbekende, want hij had reeds van 1476 af aan „Den Hem” illustraties geleverd. (Hiervoor zie men mijn boven geciteerd boek).

M. J. SCHRETLEN.

EEN KRINGGREGURNENVELD TE OOSTERWOLDE.

(Met 1 plattegrond en nevenkaartjes (Pl. I), zoomede 2 foto's (Pl. II--III).

Op verzoek van en in staat gesteld door het Bestuur der „Vereeniging voor Heimatstudie der Stellingwerven”, verrichtte ondergeteekende den 25 en 26 Sept. 1924 eene kleine proefgraving te Oosterwolde. Daaromtrent valt voorloopig het volgende op te merken.

H e t t e r r e i n. Het terrein is een met eiken akkermaalshout begroeid hoog stuk land, westelijk tegen den weg Oosterwolde-Langendijke-Wateren. Het bestaat uit zandgrond, waarvan de bovenlaag door losse, omgewerkte aarde wordt gevormd. Dit losmaken van den bodem is blijkbaar vroeger bij den aanleg van het houtgewas geschied. De zoo gevormde humuslaag is circa 0.85 dik. Zij rust op een oud oppervlak, bestaande uit uitgeloozd grijsachtig zand, z.g.n. schierzand, dat naar onderen toe overgaat in oerzand en nog dieper in ongerept geelwit zand. Er moet hier dus reeds vroeger kunstmatig opgehoogd zijn.

D e a a n l e i d i n g. De aanleiding tot het doen van het voorloopig onderzoek aldaar bestond in de vondst van enkele urnen ter plaatse. Deze waren bij het graven naar zand voor den dag gekomen. Daarbij had men het terrein, evenwijdig aan den weg daarnaast, telkens bij circa 10 M. lange en 1.50 M. breede stroken klampsgewijze omgezet en door het uithalen van den geelzandigen ondergrond verlaagd.

De bewuste vondsten bestaande uit de zeer onvolledige overblijfselen van zacht gebakken urnen, welke blijkens de versche breuken eerst bij het uitspitten gebroken waren, bevonden zich in het bezit van de Heeren Popping en Prakken. Zij werden gevonden in den ondergrond der klampen, direct zuidoostelijk van het nader onderzochte gedeelte (Pl. I).

D e P r o e f g r a v i n g. Het proefonderzoek werd verricht met behulp van één arbeider en den voorgraver van het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen. De amanuensis-teekenaar van laatstgenoemde instelling verwerkte de verkregen resultaten onder mijn toezicht tot bijgaand opgravingskaartje (Pl. I). De toegevoegde foto's (Pl. II en III) geven een overzicht van de gevonden situatie, resp. gezien van uit het Noorden en uit het Zuid-Zuid-Oosten.

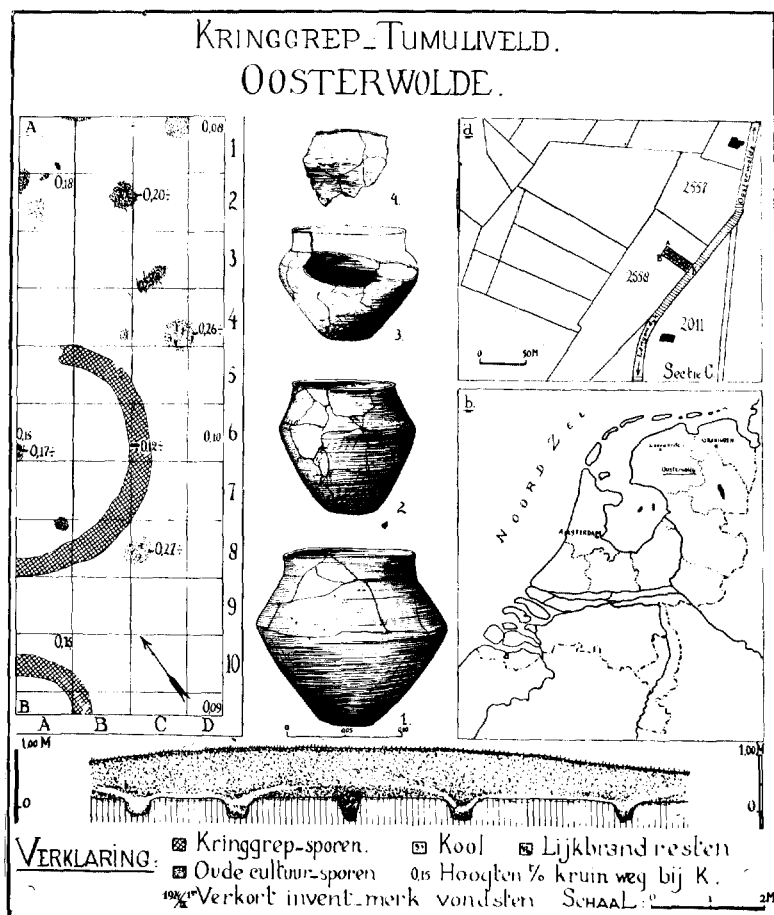
Nadat de ondergrond was schoongemaakt, teekenden zich daarin, naast enkele meer of minder ronde plekjes, de sporen van drie donkere kringen af.

Over de beteekenis van de oudtijds met lossen, donkerder gekleurden grond aangevulde kuiltjes, waaronder sommige met eiken kooldeelen, kan ik maar weinig zeggen. Misschien moeten ze ten deele opgevat worden als trekpaten van kleine ustrina, mogelijk ook als grondsporen van sedert vergane merkteekenen. Intusschen, hierover bestaat geene zekerheid.

Wat aangaat de meerder of minder volledige ronde banden, daarvan zijn de twee zuidelijke zeer duidelijk, de middelste is het volledigst (Pl. II). De noordelijkste teekent zich echter in den leesbaren moederbodem slechts ternauwernood af. Zooals profiel en foto (Pl. I) doen zien is de donkerder gekleurde grond van de bedoelde kringen tot onmiddellijk onder den lossen grond te vervolgen en gaat de zijdelingsche vulling daarvan over in de schierzandlaag van het oude oppervlak (Pl. I—III). Hiermede is dus bewezen, dat de kringen aanvankelijk open gelegen hebben, dat zij echter in den loop der tijden, toen het oude, blijkbaar met heide begroeide, oppervlak nog als zoodanig aanwezig was, met ingewaaid zand en humus zijn dicht geraakt. Wij hebben derhalve te doen met kringgreppels, waarvan de noordelijkste, vanwege zijne hoogere ligging of geringe diepte, aan den onderkant slechts even tangentiaal geraakt is (Pl. III).

De flauwe verheffing van de schierzandlaag tusschen de beide snijpunten van profiel en kringsegment bewijst voorts, dat de kringrep de begrenzing van een zeer laag, nauwelijks

1.00 M. hoog heuveltje vormt (Pl. I: profiel). In het centrum daarvan, hetwelk alleen bij de middelste kringreppel is blootgelegd, werden, overeenkomstig de verwachting, in een kuiltje menschenlijke lijkbrandresten gevonden. Deze lagen wel is waar niet in eene urn, doch zonder meer in eene kleine, overigens met lossen grond aangevulde, ronde bodemverdieping. Wij hebben hier dus meer in het bijzonder te doen met een miniatuur-kringgreptumulus met centraal brandgraf zonder urn. Of die lijkbrandresten nu aanvankelijk in een doek of ander organisch voorwerp zijn bijgezet is mogelijk, doch niet aangetoond.

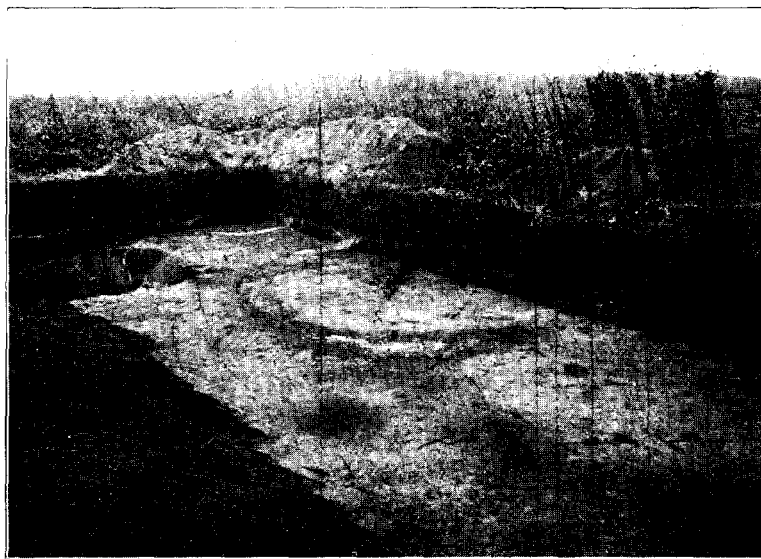

Plaat I.

Overeenkomstige vondsten, al of niet in eene urn, kan men bij voortgezet onderzoek van de beide andere aangesneden kringgreppels nog verwachten.

Overigens ligt het voor de hand om te onderstellen, dat de bovengenoemde urnen op dezelfde wijze zijn bijgezet geweest.

De gevonden situatie is volkomen in overeenstemming met de structuur van de door ondergeteekende in 1920 en 22 onderzochte kringgrepuurnenvelden te Vlagtwedde en Wessingtange¹⁾, blijkbaar echter het meest met het laatste, in zooverre ook daar veelal lijkbrandresten zonder urnen, in het centrum van lage kringgreptumuli voorkwamen. Intusschen wijzen de betrekkelijk talrijke urnen (2 à 4 in één klamp) er op, dat te Oosterwolde urn-

Plaat II.

bijzetting niet zoo sterk terugtreedt als te Wessingtange, waar eigenlijk alleen maar lijkbrandresten voorkwamen. In zooverre schijnt derhalve de begraafplaats bij Oosterwolde eene intermediaire plaats ten opzichte van de vóórlaatst genoemde eener- en de Vlagtwedder anderzijds in te nemen. Ook de gevonden urnen, min of meer scherp geknikte tot afgerond geschouderde vormen met dito afgezette, hogere of lagere kraagvormige, nimmer echter typisch afgeknot-kegelvormige halzen,

wijzen op eene dergelijke verhouding. Zij zijn overigens uitsluitend van gesausd aardewerk. Besmeten kartelrandig, z.g.n. Germaansch aardewerk, zooals dat te Vlagtwedde naast het gesausde, gaafrandige voorkwam, werd tot nu toe noch te Wessingtange noch te Oosterwolde geconstateerd.

Hoe dit ook zij, het proefonderzoek heeft voldoende aangetoond, dat wij hier bij Oosterwolde te doen hebben met een kringgreptumuliveld van betrekkelijk laat, zoo al niet allerlaatst type. Het sluit zich derhalve op grond der even genoemde kenmerken onmiddellijk bij de bovengenoemde grafplaatsen in Westerwolde aan. Voorts komt het om dezelfde

¹⁾ Van Giffen, A. E.: a) Het in April 1818 (lees 1819) ontdekte en in Oct. 1920 terug gevonden urnenveld met „kringgreptumuli” bij den „Pottenberg” onder Wollinghuizen, gemeente Vlagtwedde, Bijl. Versl. Gron. Mus., 1920.

b) Een kringgrepuurnenveld bij Wessingtange, gemeente Vlagtwedde, Bijl. Versl. Gron. Mus., 1922.

redenen overeen met de meeste aldus getypeerde urnenvelden in Oostelijk Drenthe en Twente. Deze sluiten weer aan bij die, welke voor het eerst door Dr. Evelein (bij Riethoven) in Brabant geconstateerd ¹⁾, daarna echter op meerdere plaatsen in ons land, zoowel in Brabant ^{2a)}, Limburg ^{2b)} als op de Veluwe ^{2c)} en Twente ^{2d)}, door Dr. Holwerda zijn aangewezen. In den jongsten tijd ook in Noord-Duitschland ³⁾ aangetoond, wijzen zij overigens, voorzoover hunne structuur aangaat, op verwantschap met de bekende en veel grootschere grafvelden van Noord-Frankrijk, terwijl we bovendien analoga ook uit Engeland kennen. In de laatste landen is het grafteeken echter onvergelykelyk rijker, de kringgrop is grooter en zorgvuldig spits uitgestoken. Bovendien alterneeren daar brand- en skeletgraven dikwijls met elkaar. Beroemd zijn de z.g.n. „sépultures à Char” in de Marnedistricten ⁴⁾, waar de gestorven krijgers met hunne geheele uitrusting, inclusief strijdwagen, bijgezet werden.

Hoe dit echter ook zij, het zijn alle grafteekenen, bij uitstek typisch voor de La-Tène periode of den tweeden ijzertijd, 500 vóór tot Christi geboorte. Voor ons land heeft Holwerda ze genoemd Gallo-Germaansche, Ubachs Kelto-Germaansche urnenvelden, eene benaming, die

Plaat III.

ook op het betreffende vaatwerk is toegepast. Het typische besmeten, kartelrandige, dikwandige, z.g.n. zuiver Germaansche aardewerk is echter, zooals reeds opgemerkt werd, te Oosterwolde niet aangetoond. De vorm hier behoort tot eene groep van min of meer verloopen, doch gesausd aardewerk van noordelijk láát-La-Tène type. Dit komt althans in

¹⁾ Evelein, M. A.: Opgrav. van een Urnenveld bij Riethoven (N.-B.), Oudh. Meded. v/h Rijks Mus. v. Oudh. te Leiden, Dl. IV, 1910 p. 31—42.

²⁾ Holwerda, J. H., a) Het urnenveld bij Riethoven, Oudh. Meded. enz. VII, p. 91—98.

b) Das Gräberfeld von de Hamert bei Venlo, Leiden 1916.

c) Opgravingen bij Nierssen, Oudh. Meded. enz. Dl. V, p. 1—3.

d) Nederl. Vroegste Geschiedenis, Hoofdst. 8, litteratuur. Vergl. over Twentsche urnenvelden, Holwerda, J. H.: Opgrav. te Rijssen, Versl. en Meded. Overijsselsch Recht en Gesch. 1924, p. 45 e.v.

³⁾ Langewiesche, E.: Hügelgr. bei Seelenfeld (Minden), Praeh. Zeitsch. Bnd. XV, 1924, p. 137—138.

⁴⁾ Déchelette, J.: Manuel d'archéologie, II, p. 1012 e.v.

uitgesprokener, scherperen vorm in de terpen bijna niet meer voor en zooal, dan uitsluitend in de oudste terpen en in de onderste lagen daarvan. Dit is o.a. het geval in de z.g.n. Brillery en Joeswerd, $\frac{1}{2}$ uur Zdl. van Feerwerd, aan den oostelijke oever van den voormaligen Aa. Holwerda heeft deze ceramiek, m.i. zeer ongelukkig, protosaksisch genoemd.

Resumeerend kunnen we dus zeggen, dat de vondsten bij Oosterwolde wijzen op een urnenveld uit de voorlaatste, resp. laatste eeuw vóór Chr., of nog een weinig daarna.

Dit is de eerste met zekerheid geconstateerde vondst van dien aard in Friesland, waar eigenlijk alleen maar de terpengravenvelden uit den volksverhuizingstijd (Dokkum, Hogebeintum, Ferwerd, Jeslum, Beetgum enz.) iets beter bekend geworden zijn. In dat verband ware ook nog te noemen de indertijd, in 1871, op het kerkhof te Harich in Gaasterland gedane urnenvondst, waarvan Leemans ¹⁾ gewaagt en welke Pleyte ²⁾ citeert.

De Oosterwoldsche vondsten zijn overigens misschien nog op één lijn te stellen met een paar in 1908 of 1909 door ondergeteekende aangekochte urnen te Bornwerd, een half uur westelijk van Dokkum. De laatste waren afkomstig uit de diluviale zandhoogte, d.w.z. den grondslag, waarop de terp van Bornwerd gebouwd is. Bij het afgraven van de terp werden ze daarin gevonden. Uit de terp zelve zijn ook Romeinsche vondsten o.a. een klein bronzen beeldje uit den keizertijd voor den dag gekomen. De urnen berusten thans in het Museum van het Friesch Genootschap te Leeuwarden. Het zijn nog meer verlopen en bovendien ook veel grovere vormen dan de Oosterwoldsche. Voor gene is de Romeinsche import daar ter plaatse een „terminus ante quem” en zoo op die wijze indirect ook voor de Oosterwoldsche.

D e V o n d s t e n .

(1924/5) 1. Gebroken, doch gerestaureerde tamelijk goed gevormde urn van vrij scherp afgeknot-dubbelconischen vorm met laag cilindrischen hals en met verdikten effen rand van matglanzend gesausd plekkerig vaalgrauw dunwandig aardewerk.

Grondmassa leem met steengruis (Pl. I : 1).

h. ³⁾	}	totaal	0.244	d.	}	a/d rand	0.187
		hals	0.023			hals	0.186
		gr. d.	0.147			schouder	0.266
di.	wand	0.006				bodem	0.068

2. Sterk geschonden, doch gerestaureerde, dito urn, doch kleiner, met nauwelijks uitgesproken hals en minder glad, plekkerig geelachtiggrijs en grauw, sterk gesausd, dun wandig.

¹⁾ Leemans, G.: Versl. Kon. Akad. v. Wetensch. Lettk. 2de reeks II. 1871.

²⁾ Pleyte, W.: Nederlandsche Oudh. Afd. Friesland, p. 150.

³⁾ h = hoogte; di = dikte; d. = diameter.

Grondmassa als boven (Pl. I : 2).

h.	{	totaal	0.175	d.	{	a/d. rand	0.155
		hals.....	0.011			hals.....	0.152
		gr. d.	0.130			schouder..	0.197
		di. rand	0.006			bodem....	0.076

3. Groot gedeelte van eene afgeknot wijdbuikig-peervormige urn met kraagvormig opstaanden hals, en niet verdikten afgeplatten rand van dito aardewerk als 1 (Pl. I : 3).

h.	{	totaal	0.162	d.	{	a/d. rand	?
		hals.....	0.039			hals.....	?
		gr. d.	0.115			buik	0.150
		di. wand.....	0.006			bodem....	0.078

4. Sector van een klein afgeknot peervormig potje met onscherp afgezetten tamelijk ontwikkelde hals van dito gesausd aardewerk (Pl. I : 4).

h.	{	totaal	0.108	d.....	?	
		hals.....	0.016		di. wand.....	0.007
		gr. d.	0.077			

De inhoud van alle vier potten is verloren gegaan; misschien echter is het laatst genoemde en samengestelde fragment een gedeelte van een z.g.n. bijpotje.

GRONINGEN, 30 October 1924.

A. E. VAN GIFFEN.

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN

OFFICIEELE MEDEDEELINGEN.

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

op Donderdag 18 Juni 1925 des avonds te acht ure in Hotel Ponsen te Dordrecht.

Blijkens de presentielijst zijn aanwezig de navolgende leden en corresponderende leden: Van Bohemen, Mr. Bouricius, Van Dalen, Dolleman, Jonkvr. Engelen, Dr. Evelein, Dr. van Geuns, Gimberg, Jhr. Mr. Graswinckel, Dr. Haslinghuis, Hoefer, Honig, Van Hoogstraten, Kok, Mej. Kossmann, Mej. Dr. Neurdenburg, Jhr. van Nispen tot Sevenaer, Mr. Dr. Overvoorde, Prof. van der Pluym, Mr. Schretlen, Mr. Schuylenburg, Jhr. Six, Mr. Staring, Van Stockum, Tellander, Dr. Unger, Vermeulen, Vernhout, Prof. Dr. Vogelsang, Jhr. von Wrangel en Mej. Welcker.

Voorzitter: Prof. Dr. W. Vogelsang. Te 8.15 opent de voorzitter de vergadering. De notulen van de laatste Algemeene vergadering, welke in het vorige Jaarboek zijn atgedrukt, worden goedgekeurd.

Vervolgens houdt de voorzitter een openingsrede, welke hierachter is afgedrukt. In aansluiting aan deze rede deelt de voorzitter mede, dat het bestuur aan den heer Visser, die heden tot opvolger van wijlen Mr. Duparc is benoemd, een telegram van gelukwensch namens den Bond heeft toegezonden.

De secretaris brengt vervolgens het jaarverslag uit, hetwelk eveneens hierachter is afgedrukt. Naar aanleiding van dit verslag merkt de heer Vermeulen op, dat het Bagijnhof te Breda niet zoo veilig is, als in het verslag gemeend wordt. Hij gelooft, dat de Bond goed zal doen een oog in het zeil te houden.

In aansluiting aan het verslag kon de voorzitter nog mededeelen, dat de Vereeniging „Het Oranje-Nassau Museum” als lid van den Bond is toetgetreden.

De heer Overvoorde vraagt, of de Klokken- en Orgelraad gehoord is over de restauratie van het orgel in de Grootte Kerk te Dordrecht. Geen der

aanwezigen kon hierover positieve inlichtingen geven ¹⁾.

De rekening van den penningmeester wordt goedgekeurd en de commissie tot nazien onder dankbetuiging gedéchargeerd.

Na gehouden stemming worden tot leden van het bestuur herkozen de heeren Jhr. Mr. Graswinckel, Mr. Dr. Overvoorde en Prof. van der Pluym; in de plaats van den heer Kalf, die zich niet herkiesbaar stelde, Jhr. Mr. Dr. van Beresteyn, terwijl in de plaats van Jhr. Mr. van Sasse van Ysselt, die zich eveneens niet herkiesbaar stelde, later een ander zal worden gekozen. Voorts wordt als voorzitter Prof. Dr. Byvanck gekozen.

Als plaats voor de volgende Algemeene vergadering wordt Zwolle aangewezen; in de commissie tot nazien der rekening op die vergadering worden Mej. Welcker en de heer Bouricius gekozen.

Na een korte toelichting door den heer Overvoorde wordt de commissie van redactie van het Oudheidkundig Jaarboek, met uitzondering van Prof. Dr. Martin, die zich niet herkiesbaar heeft gesteld, herkozen en aangevuld met Jonkvr. Engelen en Mr. Schretlen. De heer Overvoorde brengt een woord van dank aan Prof. Martin, die in de afgelopen jaren zoo veel voor het Jaarboek heeft gedaan.

Bij de rondvraag vestigt de heer Overvoorde de aandacht op een schilderij uit de collectie Goudstikker, voorstellende den St. Elisabethsvloed en knoopt daaraan eenige beschouwingen vast. De

¹⁾ De Secretaris van den Nederl. Klokken- en Orgelraad kon het bestuur eenige dagen na de Algemeene vergadering mededeelen, dat het College van Kerkvoogden der Ned. Herv. Gemeente te Dordrecht op 16 Juni '25 aan den Raad had toegezegd hem bij de restauratie te zullen raadplegen.

voorzitter voegt daaraan nog toe, dat het schilderij ook kunsthistorisch belang heeft, in het bijzonder omdat het een voor den tijd ongewoon groot panorama te zien geeft.

De heer Bouricius vraagt, of, nu het Rijk algemeene toegangskaarten ten behoeve van museumdirecteuren e.d. voor de Rijksmuseum ter beschikking stelt, de gemeentebesturen zulks ook niet zouden kunnen doen voor hunne musea. De heer Overvoorde wijst er op, dat de gemeentebesturen gebonden zijn aan verordeningen, welke wel in strijd kunnen zijn met een dergelijke beschikbaarstelling. Het bestuur zal echter de vraag van den heer Bouricius overwegen.

De heer Staring doet eenige mededeelingen over de zoojuist als lid van den Bond toetredende vereniging „Het Oranje-Nassau Museum”, welke jonge vereniging zich reeds in een goeden bloei mag verheugen. Het bestuur hoopt van den Raad van 's Gravenhage de beschikking te krijgen over een paar lokalen in het Waaggebouw aldaar.

De heer Unger vraagt, of het niet mogelijk is in het Jaarboek een lijst van de leden en corresponderende leden af te drukken. Na eenige opmerkingen dienaangaande van den heer Overvoorde wordt besloten, dat het bestuur het drukken van een eenvoudig ingerichte lijst zal overwegen. Niets meer aan de orde zijnde, sluit de voorzitter vervolgens de vergadering.

Den volgenden morgen begroette de burgemeester van Dordrecht, de heer De Gaay Fortman, het inmiddels belangrijk aangegroeide gezelschap in de met groen en bloemen versierde raadzaal. In zijn rede wees de burgemeester op drie feiten, welke kort geleden hadden plaats gegrepen en die ongetwijfeld de belangstelling van de leden van den Bond zouden trekken. In de eerste plaats wees Zijn Edelachtbare op de in de laatst gehouden gemeenteraadszitting van 9 Juni aangenomen Monumentenverordening, voorts op de opening op 10 Juni van het Museum Mr. Simon van Gijn en ten slotte op de een week te voren aangevangen restauratie van den gevel aan de stadszijde van de Grootenhoofdspoor. Het behoeft wel geen betoog, dat de woorden van dank, welke de voorzitter van den Bond den burgemeester en het Gemeentebestuur voor hunne blijken van liefde voor Dordts oude

monumenten bracht, aller instemming vonden.

Na de ontvangst ten stadhuize werd een bezoek gebracht aan de Groote Kerk, waar Dr. Jos. Cuypers het gezelschap rondleidde. Vervolgens kwam, na het noenmaal, het Arent Maertenshof aan de beurt; daarna Dordrechts Museum, waar de heer Staring de aandacht vroeg voor een triptiek uit het begin der 16e eeuw, tijdelijk geëxposeerd door Dr. Th. Stoop. Op een kort bezoek aan de Augustijnenkerk volgde de bezichtiging aan een door de goede zorgen van den heer Van Dalen, archivaris der gemeente, ingerichte tentoonstelling van prenten en teekeningen van oude verdwenen gebouwen enz. De prenten, afkomstig uit de collecties der gemeente en uit „Dordracum Illustratum”, waren uitgesteld in het aan historische herinneringen zoo rijke reeffer van het Augustijnenklooster.

Na een zeer interessante tentoonstelling van oude misgewaden in de pastorie der Oud-Bischoppelijke Clerezij te hebben bezocht, kwam het gezelschap ten slotte in het onlangs geopende museum Mr. Simon van Gijn bijeen, waar de voorzitter Mr. de Koning de bezoekers toesprak en in het bijzonder de verdiensten van het eerelid Mr. Overvoorde naar voren bracht. Laatst genoemde dankte den heer de Koning voor diens woorden en sprak zijn groote voldoening uit voor alles, wat in dit gebouw tot stand is gebracht. De conservator, jhr. Six, diende den bezoekers vervolgens van voorlichting.

Een opgewekte feestmaaltijd in hotel Ponsen besloot dezen welgeslaagden dag.

Op den volgenden dag maakte het inmiddels aanmerkelijk gedunde gezelschap een boottocht langs de resten van het Huis te Merwede, naar Rotterdam. Het aanvankelijk minder gunstige weder werd later in den morgen beter en een aangenaam zomerzonnetje vroolijkte de vaart langs het bedrijvige Rotterdam op, totdat bij het Maasstation een einde kwam aan dezen welgeslaagden tocht.

D. P. M. GRASWINCKEL,
Secretaris.

REDE VAN DEN VOORZITTER.

Onze jaarlijksche Algemeene Vergadering heeft ons al op heel wat plaatsen in Nederland gebracht, en — overeenkomstig met den aard

van ons Genootschap — natuurlijk altijd daarheen, waar belangrijke monumenten der Geschiedenis, vooral der Kunstgeschiedenis, den leden en gasten van den Oudheidkundigen Bond ruimschoots vergoeding konden geven voor bezwaarlijke reizen van heinde en ver. Maar Dordrecht heeft voor den Oudheidkundigen Bond, dunkt mij, een dubbele aantrekkelijkheid.

Kinderen en jongelieden bekommeren er zich niet veel om, wààr het lot hen heen brengt. Als ze er vinden, wat van hun gading is, dan zijn zij gemeenlijk tevreden. Rijpere menschen voelen zich veelal sterker aangetrokken tot hun geboorteplaats. Dat is een soort van particuliere, historische belangstelling, die tenslotte aan historisch gezinden wel past en bij genootschappen met historische bedoelingen niet meer dan natuurlijk is.

Welnu, Dordrecht is min of meer de geboorteplaats van den Oudheidkundigen Bond en van zijn orgaan. Het is ons aangenaam hier, waar de vader de eerste wankele schreden van zijn telg met liefde en soms met bezorgdheid gadesloeg, heden dien vader, onzen oud-president, den heer Overvoorde weer in goeden welstand te ontmoeten en wij hopen, dat hij niet al te ontvreden moge zijn over den spruit, die inmiddels zijn eerste jubileum al luisterrijk heeft gevierd.

Zoo krijgt onze vergadering dus tevens iets van een familiefest en het is mij een aangename taak U allen in dien zin daar welkom te heeten.

Maar zooals het bij familiebijeenkomsten gaat — om nog even in het beeld te blijven — men verheugt zich over de bekende en vertrouwde gezichten, die men terugziet, en men voelt tevens te sterker het gemis van de enkelen, die niet meer in onze rijen staan.

Dit jaar heeft de Oudheidkundige Bond een verlies geleden, dat hier in de eerste plaats gememoriseerd moet worden. Ons medelid, de Heer Mr. M. I. Duparc, dien wij vaak op onze vergaderingen mochten zien, is door een te vroegtijdigen dood aan zijn gezin, zijn werkkring en zijn vrienden ontrukkt ¹⁾.

¹⁾ De voorzitter wijdt vervolgens eenige woorden aan de nagedachtenis van den heer Duparc, die wij hier, waar de heer Vogelsang eveneens zelf, op verzoek van het Bestuur, den necroloog over Duparc in dit nummer heeft geschreven, niet behoeven af te drukken.

Buiten deze ééne diep betreurenswaardige gebeurtenis is het afgelopen Bondsjaar een rustig jaar geweest. Niet, dat het zou hebben ontbroken aan innerlijke wrijving, — maar dat is bij gezonde vereenigingen op den duur niet anders mogelijk en een historisch aangelegd mensch moet de edele Latijnsche spreuk nooit vergeten, die ons voorhoudt, dat onrecht verreweg het best wordt gewroken door de vergetelheid. Overigens is er meer in voorbereiding, dan er tot stand gekomen is. Ik denk aan de plannen tot het instellen van een Directeuren-dag voor het Museumwezen, aan de instelling eener commissie voor advies op photographisch gebied, waarover gij straks in het jaarverslag van den secretaris nog het noodige zult hooren. Tenslotte zijn dit voorloopig interne aangelegenheden.

Naar buiten is de Bond slechts éénmaal in actie geweest bij gelegenheid van ons gemotiveerd protest tegen de weeldebelasting in den vorm, waarin zij was voorgesteld. Maar ook de bezoeken en geschriften, die van de besluiten onzer laatste vergadering nopens dit punt het onmiddellijk gevolg waren, behoefden tenslotte niet in het publiek te worden verkondigd. Wij houden ons overtuigd, dat zij nochtans hebben meegewerkt om het daarheen te leiden, waar het tenslotte toe gekomen is.

Ik zeide daarstraks: wij hebben een tweeledige reden ons te verblijden dat wij ingevolge van de genomen besluiten dit jaar hier in Dordrecht vergaderen. De éérste heb ik U vermeld, over de tweede — de belangrijkheid van Dordrecht zelf rakend — behoef ik niet uit te wijden. De heer Staring heeft zich de moeite gegeven ons zijn kennis omtrent deze illustere gemeente, geput uit aanschouwing en studie, in het Jaarboek te formuleeren op een wijze, die den dank der vergadering in elk opzicht verdient. Zeker, in Dordrecht behoeft men geen pioniersarbeid meer te verrichten om een smakelijken gids te schrijven. Bijna zou ik ook hier weer zeggen, onze eigen geestelijke vader heeft ons meer dan een kwarteeuw geleden al den weg door de schilderachtige straten en grachten gewezen, andere leden hebben het hunne er toe bijgedragen om onze kennis uit te breiden. Het is aangenaam te zien hoe ruim een jongere garde zich thans van den plicht kwijt, om ons rond te leiden. Wij

zullen Dordrecht dan opnieuw leeren kennen en den indruk kunnen bevestigen, dat de stad van Van Goyen en Cuyp, in weerwil van alle verwoestingen door tijd en menschelijke domheid nog altijd blijft een der schoonste parelen aan Nederlands stedekroon.

En daarmee open ik deze vergadering.

JAARVERSLAG VAN DEN SECRETARIS.

Ook ditmaal moge de secretaris zich beperken tot een beknopt overzicht van den toestand en de verrichtingen van den Bond.

Het ledental bleef ongeveer hetzelfde; tegenover een aanwas van 7 nieuwe leden valt een vermindering van 8 leden door bedanken te boeken. In den loop van het jaar verloor de Bond de leden en corresponderende leden J. J. L. Bourdrez, Mr. Th. G. Dentz van Schaick, Mr. M. I. Duparc, G. J. Landeweer en Mr. A. W. F. H. Sanger door overlijden.

Doordat de periodiek aftredende leden herkozen werden, behield het bestuur zijn oude samenstelling. Hetzelfde kan gezegd worden van de redactie van het Oudheidkundig Jaarboek.

Van den secretaris van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te 's Hertogenbosch ontving het bestuur de vraag, of het voornemens was stappen te doen in verband met de dreigende afbraak van een deel van het Bagijnhof te Breda. Alvorens nog iets kon worden ondernomen, was het besluit van den Raad van Breda, om het Bagijnhof van de lijst der monumenten in die stad af te voeren, door de Kroon geschorst; het gevaar van afbraak schijnt thans geheel van de baan.

De vereeniging „Haerlem” verzocht adhaesiebetuiging van den Bond bij een door haar bij het gemeentebestuur van Haarlem in te dienen verzoek tot vaststelling van een gemeentelijke monumentenverordening aldaar. Aan dit verzoek werd voldaan; van den afloop van deze zaak werd het Bestuur geen mededeeling gedaan.

Met den Bond „Heemschut” trad de Bond in ruilverkeer; toetreding als lid bleek om financiële redenen bezwaren met zich te brengen.

Aan den heer A. J. G. Verster was op de vorige zomervergadering te Bergen op Zoom een subsidie van F. 100.— toegestaan ter tegemoetkoming in de kosten van uitgave van een boekje

over Oud Tin, mits een commissie, bestaande uit de heeren Azijnman, Frederiks en Gallois gunstig zoude adviseeren over die subsidietoekenning. Aangezien het advies dezer commissie eenstemmig ten gunste luidde, werd aan den heer Verster de subsidie uitgekeerd.

Het reeds lang hangende plan om te komen tot een zoogenaamden „Directeurendag”, geraakte in een begin van uitvoering door het tot stand komen van een commissie van voorbereiding van zulk een „Directeurendag”. In deze commissie namen zitting de heeren Prof. Dr. A. W. Bijvanck, Dr. M. A. Evelein, Prof. Dr. W. Martin, Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Prof. Dr. W. Vogelsang. De eerste vergadering dezer commissie had plaats op 6 April l.l.

Door de Algemeene vergadering, gehouden in den namiddag van denzelfden dag, werd, na een inleiding van den heer Van Beresteyn en daarna gevolgd discussie, besloten tot het indienen van een protest tegen de zoogenaamde „Weeldebelaasting.” Kortom tijd daarna wendde het Bestuur zich dan ook per request tot Zijne Excellentie den Minister van Financiën. In dezelfde vergadering werd besloten tot het instellen van een commissie van advies inzake het nemen van maatregelen tegen de bestaande ondeugdelijkheid van fotografiën en negatieven. Binnen kortom tijd hoopt het Bestuur in het Oudheidkundig Jaarboek mededeeling te kunnen doen van de samenstelling dier commissie.

Tegen het einde van het vereenigingsjaar hadden prof. van der Pluym (bij ontstentenis van den voorzitter) en de secretaris den droeven plicht te vervullen van den Bond te vertegenwoordigen bij de verassing van het stoffelijk overschot van mr. Duparc, in leven hoofd van de afdeling Kunsten en Wetenschappen aan het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Gedurende tal van jaren heeft de heer Duparc van zijn groote belangstelling in de verrichtingen van den Bond doen blijken. Het past hier om naast de bijzondere erkentelijkheid van den Bond, aan de nagedachtentenis van Mr. Duparc dank te brengen voor al datgene, wat hij tijdens zijn leven in het belang der Nederlandsche monumenten heeft verricht.

Wat de ingekomen verslagen betreft, dient in de eerste plaats melding te worden gemaakt van het verslag van de commissie tot voorbereiding

van een repertorium van Nederlandsche topografische afbeeldingen. Aangezien dit verslag opgenomen is in de laatst verschenen aflevering van het Oudheidkundig Jaarboek, moge ik daarheen verwijzen. Ik vestig er de aandacht op, dat dit verslag nog voorloopig is en dat het in de bedoeling ligt om het na eventueele opmerkingen van de leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, tot een eindvoorstel om te werken ter indiening bij het bestuur van den Bond.

Aan het uitgebreide verslag van den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad, waarvan de leden jaarlijks door het bestuur van den N. O. B. worden benoemd, is het volgende ontleend: Groot verlies leed de Raad door het overlijden van den voorzitter, den heer Van der Hegge Zijnen. De werkzaamheden van den Raad nemen steeds toe; het aantal aanvragen om advies stijgt onafgebroken. Het verslag vermeldt de verrichtingen op een 25-tal verschillende plaatsen; er blijkt uit, dat van de gegeven adviezen over het algemeen een dankbaar gebruik werd gemaakt, al waren er enkele gemeenten of kerkvoogdijen, die vaak tot hun schade, van het advies meenden te moeten afwijken.

D. P. M. GRASWINCKEL,
Secretaris.

Request van het bestuur van den
Bond aan den Minister van
Financiën d. d. 4 Mei 1925
inzake de weeldebelasting.

Aan Zijne Excellentie den Minister
van Financien.

Geeft met verschuldigten eerbied te kennen:
Het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, hiertoe gemachtigd op de Algemeene Vergadering der leden, gehouden te 's Gravenhage op 6 April 1925;

Dat het kennis genomen heeft van het wetsontwerp tot wijziging van de zegelwet, waaruit blijkt, dat het in het voornemen ligt ook de kunst in een verteringsbelasting op te nemen:

Dat bovengemeld Bestuur, aan de hand van verschillende bezwaren, breder vermeld in de

hierbij gevoegde toelichting, van meening is, dat het van het grootste belang is, dat een dergelijke belasting achterwege blijve;

Redenen, waarom meergemeld Bestuur Uwe Excellentie met den meesten aandrang verzoekt het daarheen te willen leiden, dat de kunst niet in een verteringsbelasting worde opgenomen.

't Welk doende enz.

Namens het Bestuur voornoemd:

(w.g.) W. VOGELSANG,
Voorzitter.

(w.g.) D. P. M. GRASWINCKEL,
Secretaris.

Arnhem, 4 Mei 1925.

Toelichting.

De Memorie van toelichting wijst er op dat het de bedoeling van het wetsontwerp is verteringen te treffen, die noch noodzakelijk noch nuttig zijn.

In de eerste plaats komt het adressanten voor, dat er door het opnemen van kunstvoorwerpen belasting wordt geheven van uitgaven, die veeleer kapitaalvormend zijn dan verterend.

Het koopen van schilderijen en andere blijvende kunstvoorwerpen immers wordt ook door den fiscus niet als „vertering” beschouwd, want als de koper overlijdt en van zijne kapitaal de successiebelasting wordt geheven, dan laat de fiscus niet na diè verteringen als kapitaal te treffen. De Regeering moge deze kapitaalvorming minder gewenscht vinden, omdat zij tot de productie niet direct medewerkt, aan de andere zijde mag er toch op gewezen worden, dat een natie, die zijn kunstbezit ook in het oog houdt, geprezen moet worden. In ons land in 't bijzonder heeft men helaas reeds veel te veel zich van dit kapitaal ontdaan.

Het is allerminst een algemeen belang om van regeeringswege op te treden tegen hen die in plaats van een „gedeelte van hun inkomen te verteren”, dit gedeelte beleggen in kunstbezit.

Het ware gewenscht, dat eens werd nagegaan de oorsprong van het bezit onzer Musea. Er zou dan blijken, dat verreweg het grootste gedeelte

te danken is aan spaarders van kunstvoorwerpen. Als de Regeering dit sparen tegengaat, zal zij daarvan onvermijdelijk de gevolgen ondervinden ten aanzien van het openbaar bezit, dat weinig of niet meer wordt aangevuld.

In de tweede plaats is deze stap zoo gevaarlijk, omdat hij er een is op een hellend vlak. Is eenmaal de kunst binnen den kring der belasting-objekten getrokken — waarom dan ook niet de wetenschap? — dan zal deze belasting worden gevolgd door andere: personeele en vermogensbelasting.

Voor enkele jaren heeft de Tweede Kamer zich nog gekeerd tegen een betrekking van de schilderijen in de personeele- en de vermogensbelasting, omdat het enige gevolg van die belastingen is een prikkelen van den verkoop naar het buitenland, hetgeen helaas reeds veel te veel geschiedt door den nood der tijden. Zal de overheid dan de uitvoer van het restant onzer kunstschaten bevorderen, in stede van te trachten een gedeelte terug te veroveren?

Het opwerpen van een dam tegen invoer (de verhooging van het invoerrecht met 7 %), is om die reden dan ook te betreuren. Veeleer zou een kunstlievende regeering een tegemoetkomende houding moeten aannemen tegenover hen, die ons land met kunstvoorwerpen wenschen te verrijken.

Bovenstaande redenen leiden er toe om de kunst niet in de verteringsbelasting te betrekken.

Afgescheiden van deze overwegingen achten adressanten zich verplicht er op te wijzen, dat de redactie, waardoor de kunstvoorwerpen worden betrokken in de belasting hoogst gebrekkig is wat betreft de omschrijving van het te treffen voorwerp.

Hierbij komt, dat, indien al zou kunnen worden vastgesteld wát een „antiquiteit”, wát een „kunstvoorwerp” is, dat dan toch nog de vaststelling van de waarde in hooge mate veranderlijk is, in vele gevallen niet is vast te stellen. Daardoor wordt aan de ambtenaren een onbepaalde volmacht gegeven tot willekeurige heffing van belasting, welk bezwaar door een beroep niet is te ondervangen.

Boven omschreven bezwaar is niet te ondervangen door een andere redactie omdat de subjectieve schatting der aesthetische waarde altijd blijft, en belasting op objectieve grondslagen behoort te rusten.

Verder dient opgemerkt te worden, dat Nederland een gewichtige internationale plaats inneemt op de kunstmarkt.

Om die reden zal vermoedelijk de veiling buiten de belasting zijn gehouden. Evenwel is daarmede de genoemde internationale positie geenszins voldoende beschermd.

Immers, de belangen van handelaars en veilinghouders zijn ten nauwste verbonden. Drukt men den handel, dan verdwijnt op den duur ook de veiling. Bovendien is eenscheiding tusschen het bedrijf van veilen en handelen niet te trekken en zal deze regeling niet anders dan fraude en ontduiking in de hand werken.

Eindelijk moge hier worden opgekomen tegen het afschuwelijke klikksysteem. Indien de overheid geen kans ziet voor de uitvoering van zijn bevelen zorg te dragen, dan is het beter die bevelen achterwege te laten, dan een plicht tot klikken in te voeren op straffe van hooge boeten, te meer, waar door velen — en zeker niet de minst beschaafden — een belasting op kunst onder toelichting dat de uitgaven daarvoor onnuttig zijn, allerminst wordt gevoeld als redelijk en rechtvaardig, integendeel als een bevordering van enkele materialistische belangen ten koste van geestelijke beschaving.

BOEKBESPREKING.

Dutch and Flemish Woodcuts of the Fifteenth Century bij M. J. Schretlen. With a Foreword bij M. J. Friedländer. MCMXXV. London, Ernest Benn Ltd.

Een aan moderne eischen voldoende geschiedenis van de Nederlandsche losse houtsnede, het blokboek en de wiegedrukken is tot nu toe niet geschreven. Zeker Holtrop's *Monuments typographiques* en Campbell's *Annales, Renouviere's Histoire*, e.d. hebben ons veel materiaal in handen gegeven en de latere litteratuur is rijk aan gedetailleerde onderzoekingen over dateeringen, uitgaven, toeschrijvingen aan drukkers en over wederzijdsch gebruik van wat wij „clichés” zouden noemen; maar een *g e s c h i e d e n i s* ontbrak. Want geschiedenis, dat is een heldere voorstelling van het verloop der ontwikkeling, zooals wij die van ons standpunt zien, daarbij zooveel mogelijk alle factoren in het oog houdend.

Een poging tot scherper omlijning der leidende persoonlijkheden en tot nauwkeuriger schifting der groepen van werken, waarvan de meesters zonder naam zijn gebleven, kon niet bevredigend uitvallen, zoolang te veel kwesties van bijzonder aard onopgelost waren. Ook miste men in de oudere litteratuur nagenoeg geheel en al een overtuigende constructie van den samenhang der k u n s t van de houtsnijders met die hunner tijdgenooten, dus met die der graveurs, der miniaturisten en der overige schilders, zelfs met die der beeldsnijders. Evenmin bestond er een goed overzicht over het verband van de Ned. houtsnede met de overeenkomende kunstvormen in het buitenland.

De houtsnede was en is tot heden in het wetenschappelijk geheel van de studie der kunstwerken te zeer een verschijnsel op zichzelf gebleven, iedere nadere beschouwing daarvan had de geleerden trouwens telkens onmiddellijk weer vastgedraaid in het vrijwel onontwarbaar net van de drukkers-historie, de uitvinding der boekdrukkunst, de onderlinge verhouding der vroege drukkers. En deze laatsten hebben door hun eeuwige verhuizing van de eene stad naar de andere, door de wederzijdsche ontleening uit de fondsen van gesneden blokken het probleem moeilijk genoeg gemaakt. Bibliografen van den eersten rang, als Kruitwagen, e.a. hebben aan kunsthistorici voorzeker middellijk onschatbare diensten bewezen door deze verhoudingen bij gedeelten telkens weer zuiverder voor te stellen en allerlei vergissingen op te helderen, maar rechtstreeks bleef hun arbeid, zooals ze daar in tijdschriftartikelen verscholen stond, meestal voor den kunstgeleerde tamelijk onvruchtbaar.

Ook Conway's boek, dat op deze groep van kunstwerken in hun onderling verband, voor zijn tijd, veel licht deed vallen, was door 't gemis aan illustratie en door te veel nieuwe verwarringen, niet meer wat wij thans noodig hebben.

't Klinkt misschien niet aangenaam, maar de toestand was ongeveer zoo geworden: Als men één der geciteerde boeken doorwerkte, meende men er iets van te weten, las men 't tweede, dan begon men te twifelen en las men 't derde, dan was men er zeker van, dat de heeren ons geen van allen tot betrouwbare gidsen konden dienen.

Een proeve van geschiedschrijving in onzen geest leverde meer dan een dertig jaar

geleden alleen Pit, maar zijn studie beperkt zich tot eenige vellen van de Revue de l'Art Chrétien (T. II, 6e livr. 1891, T. III, 1e en 2e livr. 1892) en een beknopte samenvatting in zijn „Origines de l'Art Hollandais". Wat hij daar op p. 44 vv. kort uiteenzet, is kunsthistorisch van groot belang, maar heeft helaas geen rechtstreeksch gevolg gehad. Hijzelf wendde zich tot andere zaken. Latere onderzoekers zijn op zijn breede schets niet ingegaan.

Bijna tegelijk met A. J. J. Delen, die het terrein universeel tracht te bestrijken,¹⁾ heeft nu Mr. M. J. Schretlen in een, door de illustraties en den fraaijen druk lijkig geworden quarto-editie, verschenen bij E. Benn in London, de resultaten van zijn geduldig onderzoek van eenige jaren gepubliceerd, onder den titel: „Dutch and Flemish Woodcuts of the fifteenth Century.

De vraag is voor ons, of dit boek houdt, wat de titel belooft? En zoo de uitkomst niet geheel en al aan de bedoelingen mocht beantwoorden, dan toch: in hoeverre dekt de uitkomst de voorstelling, die de schrijver zich zelf maakte en die de lezers, die de materie eenigszins kennen, zich van zulk een boek hebben kunnen maken?

Wat des schrijvers eigen bedoeling betreft: daarover spreekt hij zich in zijn voorrede zelf uit (p. VII): „I devoted mij attention especially to the incunabula woodcuts and I have dealt with all the woodcutters of the northern and the southern Netherlands up to 1500, whether they are artists or not. In addition I have also described the block-book-illustration for the sake of association especially and I was anxious to establish, I hope finally²⁾ the dutch origin of this art." Hij heeft zich met opzet met de losse houtsnede niet ingelaten en heeft eveneens zooals hij zelf (pag. VIII) toegeeft, het moeilijke en nog steeds uiterst duistere vraagstuk van de

¹⁾ A. J. J. Delen, Histoire de la Gravure dans les Anciens Pays-Bas et dans les Provinces Belges des originés jusqu'à la fin du XVIIIe siècle, Première partie: Des Origines a 1500.

²⁾ de spatieering is van mij.

identiteit der houtsnijders met de teekenaars slechts in bijzondere gevallen behandeld.

De auteur legt zich dus een tamelijk strenge beperking op. Dat is zijn goed recht. Uitgegaan van het te omvangrijk plan de geschiedenis der Nederlandsche schilderkunst in de 15e eeuw opnieuw geheel te beschouwen in verband met de houtsnede, bracht hij zijn opzet in den loop van het onderzoek terug tot „an exhaustive treatise on the Dutch and Flemish woodcuts of the 15th century”. Met — zoo zou men erbij kunnen voegen — zooveel mogelijk „échappés” naar de schilderkunst van denzelfden tijd.

Nu, „exhaustive” kunnen wij, dit zij hier vooraf gezegd, zijn boek niet noemen, daar het over sommige werken, die Schretlen misschien onbelangrijk acht of die hij, daar zij niet in vorm van een boek tot ons zijn gekomen, al te streng, uitzondert, zooals het Spirituale Pomerium b.v. zwiigt. Daar bovendien de schrijver allerlei gedaan werk van vroeger blijkbaar als ballast beschouwt en, te veel bijzonderheden van technisch en bibliografisch belang weglaat, kan men zijn boek in elk geval niet gebruiken zonder er andere bij te halen. En tenslotte is de grens, het jaar 1500, wellicht wat al te nauw getrokken, om het verloop voldoende te overzien. De schrijver veroorlooft zich dan trouwens ook terecht reeds, die grens in enkele gevallen te overschrijden. In weerwil van deze opmerkingen, dunkt mij zijn publicatie toch „voorloopig afrondend” tenminste in één bepaald opzicht. Dat is, afgezien van de vraag of ook die afronding nog tot hogere volmaaktheid had kunnen worden gebracht, reeds heel veel. Wij dienen het dankbaar te erkennen. Er is heel wat geduldige arbeid in 20 bibliotheken van Europa voor noodig geweest en in veel gevallen had Schretlen geen notities van voorloopers om op te steunen.

In de inleiding paalt de auteur het door hem te bewerken terrein nauwkeuriger af. Hij tracht aanstonds een verklaring te geven van den vruchtbaren bloei van de kunst der houtsnijders juist in Holland, door er op te wijzen, dat hier de omstandigheden bijzonder gunstig waren; vooreerst door de uitvinding van de boekdrukkunst, die immers te Haarlem zoo niet haar eenige dan toch één harer uitgangspunten had. Deze laatste omstandigheid toch bevorderde natuurlijk de

lokale vraag naar illustratiemateriaal voor de nieuw gedrukte boeken. In de tweede plaats wijst hij herhaaldelijk op het bekende feit, dat de houtsnede inderdaad als goedkoop surrogaat voor de miniatuur moet worden aangezien. En daarmee hangt volgens hem de vermelde bloei juist in Holland eveneens samen. Men was hier te lande immers minder rijk, dan in de Zuid-Nederlandsche centra en zoo duurde de overheersching der miniaturen, die men niet kon bekostigen, hier korter. Tot zoover is zijn betoog logisch, ongeacht of de feiten geheel juist zijn. Maar alleen uit het te loochenen voorlooperschap der miniaturen verklaart Schretlen dan tevens de veelal schilderachtige effecten, die de houtsnijders ten onzent steeds hebben gezocht, in tegenstelling met de meer zuiver grafisch opgevatte houtsnede in Duitschland en elders.

Deze laatste redeneering — schoon ze aan de monumenten getoetst juist schijnt — bevat, naar het mij voorkomt, voor 't minst een *reductie* misvatting. Immers ook in Duitschland en in Zuid-Nederland en Frankrijk zijn miniaturen evenzeer de voorloopers van het blokboek en de houtsnede der incunabelen geweest. Maar aangezien de miniaturen daar nooit diezelfde schilderachtige eigenschappen vertoond hebben als ten onzent, is het gevolg der omzetting natuurlijk ook heel anders. De schilderachtige habitus van de Noord-Nederlandsche houtsnede wordt dus welbeschouwd niet veroorzaakt doordat er miniaturen aan vooraf zijn gegaan, maar doordat er *deze*, d. w. z. Noord-Nederlandsche miniaturen aan zijn voorafgegaan. Dat bedoelt ook de heer Schretlen natuurlijk, maar hij zegt het ons en zichzelf niet duidelijk genoeg, anders zou hij de verdere consequentie niet zoo gemakkelijk laten volgen, nl. dat *hier* in Holland de verluchters ook dezelfde menschen geweest zijn, die de houtsneden hebben gemaakt. Dat *kan* zeker het geval geweest zijn, *noodig* is het, gegeven de Noord-Nederlandsche wijze van opvatting der visuele wereld, *niet*. Beide soorten van kunst zijn gewassen op denzelfden bodem.

Zeer juist is daarentegen Schretlen's hooge appreciatie voor de Noord-Nederlandsche houtsnede wegens haar picturale eigenschappen, een appreciatie die hij weliswaar deelt met vele anderen, o.m. met zijn vergeten voorganger

Dr. A. Pit, maar die toch nog volstrekt niet algemeen is. In zijn Inleiding — waar hij nogmaals orienteerend vooruitloopt op zijn betoog — omschrijft de auteur in breede trekken zijn geheele stof. Hij geeft daar bij voorbaat een approximatieve dateering der belangrijkste perioden. Een in een noot verscholen opmerking verdient hier onze bijzondere aandacht, waar hij, er op wijzend, dat er geen incunabula bekend zijn vòòr 1480, zegt, dat het hem ook niet w a a r s c h i j n l i j k lijkt, dat er in Utrecht of Gouda vòòr dien tijd geïllustreerde boeken, gedrukt met bewegelijke letters en voorzien van houtsneden, zouden zijn verschenen. Hij voegt er aan toe: „They may have existed in Haarlem.”

Met een kort woord over de betrekkelijke achterlijkheid der Z.-Nederlandsche houtsnede sluit zijn „Introduction”. De Heer Delen deelt dit laatste oordeel niet, maar in dergelijke dingen lijkt mij Schretlen's blik meestal scherper.

De belangrijkste mededeelingen in hoofdstuk II, over het b l o k b o e k, komen hierop neer: bij de bespreking van de reeds vaak gediscuteerde vraag of de boekdrukkunst met bewegelijke letters zijn oorsprong vindt in het voorafgaande b l o k b o e k, bevestigt de Heer Schretlen — zonder andere dan waarschijnlijkheid — verschaffende redeneer-bewijzen —, dit vermoeden niet alleen, maar hij rondt den duur van den bloei der blokboeken hier af tot een periode ten deele vòòr, ten deele na de groote uitvinding, dus tusschen 1430—1470; met een korten nabloei tot omstreeks 1480. Onweerlegbare bewijzen van zijn verdere bewering, dat het blokboek als zoodanig ook een bij uitstek Noord-Nederlandsche inventie is, geeft hij niet. De opmerking, dat ons hier te lande, tot nog toe, de v r o e g s t e exemplaren bekend zijn en dat de Duitsche blokboeken bij de onze in kwaliteit ten achter staan, is natuurlijk geen bewijs in strikten zin, al lijkt Schretlen's formulering van het geval „Laurens Coster” niet al te gewaagd. Als wij ons niet vergissen, stelde zich Renouvier dit ook ongeveer zoo voor. En wààr elders zou men het middelpunt ook zoeken, als inderdaad de productie in andere steden, Utrecht, Zwolle, wat de kwaliteit betreft, zoozeer bij die in Haarlem ten achter staat. Volgens de overtuiging van den schrijver blijft Haarlem in ieder geval het uitgangspunt voor de

ontwikkeling van het blokboek en daarmee tevens voor de typographie en de houtsnede. De chronologische volgorde der bekende blokboeken zou dan als volgt zijn: 1. Exeritium super Pater noster 1. 1430. Delen zet de eerste editie, zonder afdoende redenen nog vroeger en denkt aan Belgische herkomst. 2. De Servatius-legende — 1460 of 1468 — Beide blijven voorloopig geïsoleerde verschijnselen. Verband tracht schrijver daarentegen te leggen tusschen de volgende drie: 3. Apocalypse, 4. Historia Davidis, seu Liber regum en 5. De Ars Moriendi (1440—1460) en tusschen de verder volgende: 6. Biblia Pauperum, 7. Speculum Humanae Salvationis, 8. Canticum Cantorum, 9. de alleen in copieën bekende „Zeven Planeten”, 10. de Kalender van Johannes de Gamundia en 11. het Boek van den Houte (1450—1470). Ook deze indeeling is bij Delen aanmerkelijk verschillend.

Het komt mij voor, dat de auteur in dit deel van zijn betoog dààr het best op dreef is, waar hij het erop aanlegt ons te overtuigen, dat Haarlem altijd een belangrijk middelpunt voor de blokboeken is geweest. Vooral de argumenten omtrent de Nederlandsche en speciaal Haarlemsche herkomst van de ons bekende exemplaren, zijn opmerking over het menigvuldig voorkomen dezer boeken in Nederlandsche, resp. Haarlemsche verzamelingen — in een land, dat niet zoo heel veel aan wetenschappelijk verzamelen deed — wegen zeker zwaar, al heeft Mejuffrouw Pennink (Het Boek jaarg. 1925 a f l e v. 3 p. 251) m. i. gelijk met haar kleine restrictie op dit laatste argument.

Ook Schretlen's rangschikking volgens het artistiek gehalte, waarbij de *Ars Moriendi* als hoogtepunt wordt beschouwd, lijkt mij niet aanvechtbaar en vooral de methode, waarmede hij, met behulp van miniaturen en schilderijen aan den éénen en de onderlinge stilistische overeenkomst der houtsneden aan den anderen kant de dateering tracht te preciseeren en het verband tracht aan te halen, verdient onze volle aandacht. Men kan niet ontkennen, dat de hier voorgestelde overgang tusschen de laatste blokboeken en de vroegste Haarlemsche incunabel-houtsneden, gesproken van stylkritisch standpunt dan altijd, aannemelijk lijkt. Het zal echter te bezien staan, of de onderzoekers van het bibliografisch, archivalisch en typografisch gedeelte zich even-

eens bij deze tot nu toe eenzijdig gefundeerde hypothese kunnen neerleggen. We komen daar dadelijk nog op terug.

Dan volgt het kapittel over de Haarlemsche incunabelen en de beteekenis van den drukker *Bellaert*¹⁾, met zijn anoniem gebleven grooten houtsnijder en den teekenaar, die met den voorgaande al of niet identiek is — van 1484 af. De auteur blijft ook hier, met succes voor ingewijden, partij trekken van de vergelijking met miniaturen.

Op Haarlem volgen bij Schretlen, die zich daarbij ongeveer aan Conway houdt, de Goudsche en Utrechtsche, vervolgens de Antwerpsche, en Delftsche, de Leidsche, Zwolsche en Deventersche houtsneden, eindelijk nog een kort overzicht over andere, Zuid-Nederlandsche drukken. Het hoofdstuk, waarin hij ons zijn gewichtigste ontdekking voorlegt, is tenslotte dat over *Jacob Cornelisz*, terwijl eenige korte beschouwingen over de verhouding der 15d'eeuwsche houtsneden in Nederland tot die van andere landen en eenige opmerkingen over het verband van de Nederlandsche Xylographie tot de Noord-Nederlandsche schilderkunst den tekst besluiten.

Een lijst van de incunabelen volgens de namen der voornaamste houtsnijders en drukkers gerangschikt, een algemeene index nominum en een lijst van de hier gepubliceerde reproducties zijn aan het geheel toegevoegd en maken het boek zeker bruikbaar. 80 Goede afbeeldingen van houtsneden en 13 kleine, maar voldoende duidelijke plaatjes naar miniaturen en schilderijen vormen den rijken schat van materiaal, waardoor dit boek ons op zichzelf al welkom is.

Het is, gezien het groot aantal kwesties onmogelijk om Schretlen's geschrift hier in de volgorde van al de hoofdstukken na te gaan. Wij bepalen ons dus tot een bespreking van eenige belangrijke punten.

De Haarlemsche houtsnijder, die voor *Bellaert* sedert 1483 werkt, is voor *Schretlen* de zelfde, die ook reeds vroeger, z. i. waarschijnlijk voor *Bellaert*'s voorganger, den blokboekdrukker *Laurens Coster*, de houtsneden voor het „*Speculum Humanae Salvationis*” heeft gesneden. Hij is tevens — *Schretlen* betracht hier eenige reserve — wellicht identiek met den

verluchter, die in 1474 een te Noordwijk geschreven Bijbel heeft geillumineerd. (Brit. Museum Londen). In 1486 trekt, volgens den auteur, deze houtsnijder, tegelijk met het opheffen van *Bellaert*'s zaak te Haarlem naar Antwerpen, waar hij voortaan bij *Gerard Leeu* (vroeger te Gouda) werkt en waar zijn stijl tenslotte langzamerhand sporen van afnemende kracht door ouderdom of in ieder geval van haastig werk begint te vertoonen, hoewel hij ook daar nog eenige zeer merkwaardige proeven van zijn kunst geeft. De eveneens door anderen erkende verwantschap van de *Biblia Pauperum* en het *Speculum*, waarbij evenwel tevens voldoende punten van verschil zijn aan te wijzen, doen *Schretlen* overhellen tot de hypothese, dat de Haarlemsche houtsnijder van *Bellaert*, de grootste figuur onder de Noord-Nederlandsche grafische kunstenaars der 15e eeuw, een leerling zou kunnen geweest zijn van den teekenaar (resp. dus houtsnijder) der *Biblia pauperum*. Aan den anderen kant beschouwt *Schretlen* hem als den ontwijfelbaren voorganger en den leermeester — rechtstreeks of middellijk, dat laat hij in 't midden — van *Jacob Cornelisz*.

Zoo zouden wij dan hier den draad voor oogen hebben, die door de geheele historie onzer xylographie van 't begin der 15e af tot in de 16e is te vlechten. Het tot nog toe betrekkelijk los geheel zou daardoor in een goed gedifferentieerd en oorzakelijk verband komen, wat ons zeker een stap verder zou brengen — als de constructie juist blijkt.

Ik citeerde daarstraks *Delen*'s boek, dat ik hier niet afzonderlijk heb te bespreken, maar dat ik evenmin geheel buiten beschouwing kan laten. *Delen* is het nl. met de hypothese niet eens. Hij kende haar, zij het dan ook niet uit de laatste meer uitvoerige behandeling, dan toch uit de enkele zinnne, waarmee *Schretlen*, in een vroeger in „Het Boek” verschenen artikeltje, niet heeft kunnen nalaten, iets van zijn vondsten te verdragen. Volgens *Delen* is het *Speculum* niet alleen geenszins van dezelfde hand als de houtsneden in het oeuvre van den Haarlemschen drukker, maar volgens zijn opvatting is het veeleer waarschijnlijk, dat het *Speculum* niet te Haarlem, doch te Leuven is verschenen! Afdoende bewijzen brengt hij ons echter niet. Daar hebben we dus weer de oude klacht! Zweet bij

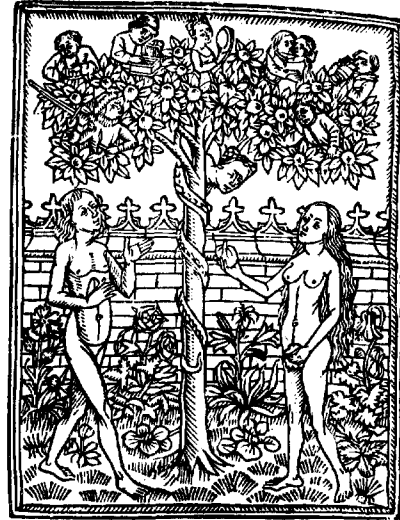
¹⁾ *Delen* schrijft *Beelaert*!

het woord van één meester, dan zijt ge rijk, maar hoor er geen twee, want dan weet ge niets meer! En toch is door dit merkwaardig toeval, dat ter zelfder tijd van twee kanten hetzelfde onderwerp wordt behandeld, de wetenschap zeker gebaat. Het probleem is, al blijft het een probleem, scherper gesteld. We zien nu in, wat het te beteekenen heeft om er achter te komen, of we het Speculum als Noord-Nederlandsch moeten beschouwen of niet, en wat het zou zeggen, als het gelukte, te bewijzen, dat wel degelijk Bellaert's graveur en de Meester van 't Speculum als één en dezelfde persoon moeten worden beschouwd. Dáár ligt voor ons thans het brandpunt van het onderzoek, dáár is voor de kunsthistorici een stelling geopperd, waarbij vergeleken al het verdere gehaspel over saamhoorigheid en datering van drukken, van geheel ondergeschikt belang wordt.

Maar hier moeten wij dan ook helaas zeggen, dat Schretlen ons de zaak zeker plausibel en bespreekbaar maakt, en dat hij beter argumenteert dan Delen, maar dat ook hij, vooral voor outsiders, — en dat zijn ook de bibliografen —, geen onomstootelijk bewijs levert. Hij werkt met de stylkritiek in de éérste plaats, dat was te verwachten, en Delen doet het veel te weinig, maar hij had ons bij vraagstukken van zulk een beteekenis die stijlkritiek dan ook in haar uiterste kracht moeten ten dienste stellen en dat doet hij, naar't mij voorkomt, niet. Zijn vergelijkingen met de miniaturen en met de houtsneden onderling zullen voor den lezer, die niet gewoon is, stijl-kritisch te vergelijken, zeker niet ten volle overtuigend zijn. Het is niet voldoende op de algemeene trekken te wijzen en voor de details voorbeelden aan te halen, die elkaar maar zwak en voor een enkel gedeelte dekken. Men veroorlove mij hier te preciseeren wat ik meen. Als Schretlen voor ons een miniatuur als die uit de Noord-wijksche Bijbel van 1474 en de houtsnede van den Haarlemschen graveur (zie Schretlen. Pl. 17, tekst p. 24 vv.) naast elkaar zet en gelooft, dat uit de overeenkomst van één enkel daarin voorkomend motief de saamhoorigheid ten volle blijkt, vergist hij zich.

Men kan voorzeker met zulk materiaal werken. Als het b.v. den Heer Delen bekend geweest ware, dat de door hem als uit Leuven afkomstig gepubliceerde houtsnede van het titelblad van een

Boccaccio-druk, verschenen bij van Heerstræten, 1487 (Delen, Pl. XXXIXa, tekst p. 98) het nagenoeg onveranderd spiegelbeeld is van de miniatuur met Adam en Eva uit den Utrechtschen voor Zoudenbalch verlichtten Bijbel te Weenen (HS 2772) van 1465, dan zou hij vermoedelijk met minder stelligheid over de Zuid-Nederlandsche herkomst van het eerstgenoemde werk hebben gesproken.

Maar zoo overtuigend zijn Schretlen's documenten voor deze gevallen maar zelden, al ben ik overtuigd, dat hij ze had kunnen vinden. Over den befaamden Delftschen graveur, in wien reeds Friedländer den Meester der Virgo inter Virgines heeft meenen te herkennen, geeft hij veel beter materiaal en hier overtuigt hij allicht ook hen, die nog aan de juistheid van Friedländer's oordeel mochten twijfelen. Zijn ontleding van den stijl der teekenaars-houtsnijders is echter zelden zoo scherp, dat zij voor iedereen de vergelijking van onderdeelen suggestief vergemakkelijkt en zijn aesthetische karakteriseering mist dikwijls het treffende, dat men zoo gaarne in dit meer belletristisch gedeelte van een kunsthistorisch werk vindt. Het is bv. niet alleen iets te weinig, als men van den Delftschen Meester zegt, dat hij een „Pleasant and lively teller of tales” is, — Schretlen zegt nog een boel meer over hem wat er mee door kan, — maar het is onjuist en zet des meesters zeer persoonlijke en wrang-ernstige kunst in een verkeerde sfeer. Men dient echter bij deze kritiek twee dingen niet uit 't oog te verliezen: ten éérste, dat de heeren uitgevers een woord hebben moeten meespreken bij het bepalen van het aantal vellen druks, waar Mr. Schretlen het mee moest doen, en ten tweede dat het voertuig eener vreemde taal altijd een log vehikel is, waar de gedachten zelden in hun Zondagsche plunje ongehavend op komen voorrijden. Wij mogen Schretlen daarom zeker niet te hard vallen, waar hij de eerste is, die in weerwil van gewilde en soms ongewilde beknoptheid, en soms wellicht ook versterkt door die beknoptheid een beeld van den groei dezer speciale kunst heeft gegeven. Zeker niet een gaaf en af, in alle trekken juist beeld, maar een geleed en ge-vormd geheel, dat weer nieuwe kritiek op dat geheel toelaat en dat ons niet dwingt ons dood te staren op, bijzonderheden.

Zoo is het tenslotte ook met het Jacob Cornelisz-geval, — een geval waar Delen b.v. in 't geheel niet aan raakt. Wel blijven ook hier gedeeltelijk de bezwaren tegen de bewijsvoering dezelfde als die, die ik boven reeds aanstipte, maar Schretlen opent toch ook hier een geheel nieuw perspectief. De tot nu toe onbegrijpelijk geïsoleerde Lydwina-drukken en de schitterende serie van den Chevalier délibéré

komen nu in een kader, waar men wel degelijk zooiets kon verwachten. De colophon van het door Jacob Cornelisz met één houtsnie versierde boekje, gedrukt te Amsterdam door een der broeders van de Hem bij Schoonhoven, Hendrik van Oudewater, geeft ons, dunkt me, ook nog een nieuw houvast in dit verband. Niemand minder, dan de minutieuze en kundige oud-bibliothecaris Burger heeft in een korte bespreking in een der laatste afleveringen van Het Boek (Afl. p. 243. „Een raadselachtige colophon”) reeds op het belang van dit werk gewezen, maar heeft erbij moeten voegen, dat hij aan het bestaan van dezen schakel twijfelde. Zijn twijfel was in zeker opzicht niet gerechtvaardigd, wanneer we tenminste niet aannemen dat de voor ons liggende zeer betrouwbaar uitzijende foto naar een inmiddels zoekgeraakt en dus oncontroleerbaar origineel¹⁾, naar een falsum zou zijn gemaakt. — Dat hij zijn twijfel uitsprak, is echter het noodzakelijk gevolg van het feit, dat juist dit werk niet door Schretlen is afgebeeld, waarschijnlijk wel, omdat gemelde eenige foto, die hem ten dienste stond, een slecht exemplaar is, dat voor reproductie weinig scheen te beloven, en omdat hij er zich geen beter exemplaar van heeft weten te verschaffen van den kant van den ontdekker, Dr. Meinsma te Zutphen. Dit document behoorde echter zeker in het werk, zooals er ook althans eenig materiaal van de gesigneerde serie van Jacob Cornelisz van 1507 in had moeten zijn. Maar dat zijn aanmerkingen, die wellicht tevens voor een gedeelte de heeren uitgevers treffen.

Om mijn bestek niet te buiten te gaan, moeten wij het hier wel bij laten. In bijzonderheden zal men in toekomst nog allerlei komen rechtzetten en naar de lezer reeds in deze aflevering van ons Jaarboek ziet is de Heer Schretlen zelf de éérste, die, aan onze wenschen naar meer geserreerde bewijzen tegemoet komt, op de wijze zooals men het maar kan verlangen.

Alles saamgenomen mogen we heden wel zeggen, dat dit werk verdienstelijk is, en dat het den weg wijst, waarlangs zich in het vervolg het onderzoek voor de kunsthistorische beschouwing van de houtsneden heeft te bewegen. Zeker zal

¹⁾ Gelukkig is 'het document teruggevonden en wordt in dit nummer gepubliceerd.

er bovendien in de naaste toekomst een compendium noodig zijn, zooals Juffrouw R. Penning het wenscht in haar voorzichtige en terecht zeer waardeerende bespreking van Schretlen's boek: een volledig corpus van reproducties naar alle 15e eeuwse houtsneden. En de tekst van zulk een werk zou dan wellicht dadelijk geschreven kunnen worden door den Heer Schretlen in samenwerking met anderen, die aan hetzelfde onderwerp tegelijk hunne aandacht schenken, opdat ongelukkige en verwarrende coincidenties, zooals nu in het geval Schretlen-Delen, zooveel mogelijk vermeden worden.

Max Friedländer heeft zich voorloopig in zijn voorrede opgetogen getoond over de bereikte resultaten en wij kunnen niet anders doen, dan ons van kunsthistorisch standpunt bij zijn oordeel aansluiten. Dat er wat te wenschen overblijft, daarmede zal de Heer Schretlen in de eerste plaats zijn voordeel kunnen doen.

W. VOGELSANG.

BEGROOTING KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

Gelden zijn uitgetrokken voor herstelling van de volgende monumenten:

Toren te Abbenbroek. Als laatste termijn is f 2500 subsidie uitgetrokken.

Groote kerk te Alkmaar. Uitgetrokken is een vervolgtermijn van f 18.000.

O. L. V. toren te Amersfoort. De geheele kosten van verdere restauratie bedragen f 565,000. Hiervan komt 50 pct. voor rekening van het rijk of f 282,500, waarvan reeds is uitbetaald f 136,500; de minister zou dit bedrag willen uitbetalen in 7 of 8 termijnen, waarvan f 22,500 voor rekening van 1926 zou komen.

Voor de Oude kerk te Arnhem is een slottermijn van f 7500 uitgetrokken.

Voor den toren te Blokzijl is voorgesteld een begintermijn van 1000 gulden beschikbaar te stellen.

Voor den toren te Buren worden 2000 gulden door het rijk bijgedragen.

Het gemeentebestuur is bereid den toren te Den Burg (Texel) te restaureeren, als het rijk een bijdrage geeft. De minister zou hiertoe willen besluiten onder voorwaarde, dat ook de provincie Noord-Holland steun verleent. De

kosten zijn op 10.000 gulden begroot, waarvan het rijk ten hoogste de helft zou kunnen bijdragen. Een eerste termijn van f 3000 wordt thans aangevraagd.

Voor de Groote Kerk te Breda wordt een vervolgtermijn van f 15,400, voor de Oude Kerk te Delft een tweede termijn van f 6000, voor den nieuwe kerktoren te Delft een laatste termijn van f 4500 aangevraagd.

Voor de Groote Kerk te Goes wordt de gewone vervolgtermijn van f 10,000 uitgetrokken.

De toren te Gorinchem kost f 4525 aan herstelling. Hiervan ware ten hoogste f 2250 als Rijkssubsidie te verleenen.

De herstellingskosten van den toren der N. H. Kerk te IJzendijke worden op f 14,350 geraamd. Voorgesteld wordt f 5000 toe te staan in 't geheel en voor dit jaar 3000 gulden.

De kosten van een nieuw dak voor de N. H. Kerk te Oudewater, zijn geraamd f 50,000. De minister stelt voor drie termijnen van f 10,000 als subsidie toe te staan.

De plannen voor de restauratie van de N. H. Kerk te Rijswijk wijzen een totaal-kostencijfer aan van f 90,000. Hiervan ware door het rijk ten hoogste f 40,000 te dragen, te verdeelen over 4 jaren.

Een bedrag van f 4000 wordt uitgetrokken voor herstel der gevels van het R. K. Wees- en Oudemanshuis te Venlo.

Ten aanzien van het onderhoud en herstel van rijksgebouwen, die als monumenten van geschiedenis en kunst zijn aan te merken, is met den minister van financiën een regeling getroffen, waardoor de zorg en de verantwoordelijkheid voor het onderhoud en de herstelling van deze gebouwen aan den minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen is opgedragen. De techinische uitvoering geschiedt door den rijksgebouwendienst en de kosten van een en ander worden omgeslagen over de departementen bij welke deze gebouwen in gebruik zijn. Een laste van het departement van den minister van onderwijs komen bovendien de kosten voor de rijksmonumenten, die niet bij eenigen tak van rijksdienst in gebruik zijn.

Museum aankopen. — De minister deelt mede, dat de artikelen voor aankopen ten

behoefte van het Kon. Kabinet van Schilderen te 's-Gravenhage, het museum Huis Lambert v. Meerten te Delft, het museum G. M. Kam te Nijmegen en het Rijksmuseum voor schilderijen te Amsterdam thans zijn verhoogd met de opbrengst der entreeheffing over 1924, welke voor die musea heeft bedragen f 8320, f 480, f 270 en f 22,910. Als gevolg van dezen maatregel kan de minister reeds melding maken van het heuglijk feit, dat het thans mogelijk zal worden, de geheele Oldenburgcollectie in eigendom te verkrijgen.

Stichting Van Heek-Museum te Enschedé. — Nu wijlen de heer J. Bernard van Heek, te Enschedé, gaf eenige jaren geleden den wensch te kennen, in de plaats zijner inwoning een schilderijen-museum te stichten door middel van zijn schilderijen collectie en dit aan den staat in eigendom aan te bieden, opdat deze het als een Rijksmuseum zou kunnen in stand houden. Na zijn dood traden zijn weduwe, broeders en zusters met den minister in nader overleg en kwamen ten slotte tot het volgende voorstel:

De familie van Heek schenkt aan den staat: 1°. een op hare kosten en volgens door den minister goed te keuren plannen tot stand te brengen museum-gebouw (met terrein), waarin behalve het schilderijenmuseum, tevens de Twentsche Oudheidkamer zal kunnen worden ondergebracht; 2°. de collectie schilderijen, nagelaten door den heer J. Bernard van Heek; 3°. een kapitaal van f 200,000 voor uitbreiding en verbetering van die collectie.

De staat neemt op zich de blijvende instandhouding van dit museum en voorziet derhalve in het jaarlijksch onderhoud, het personeel, enz., met dien verstande, dat gedurende de eerste drie jaren de hieraan verbonden kosten tot een maximum van f 7000 per jaar door de familie van Heek zullen gedragen worden.

De minister zal de nobele aanbieding dankbaar aanvaarden, en trekt tot dit doel ter zake van de jaarlijksche kosten aan het museum, die slechts een bescheiden bedrag zullen uitmaken, een memoriepost uit.

N. R. Ct.

MUSEA EN VEREENIGINGEN.

Amsterdam. — Rijksmuseum. — Op 13 Juli werd het 40-jarig bestaan van het Rijksmuseum in de eeregalerij herdacht in tegenwoordigheid van verscheidene autoriteiten, benevens den Hoofd-directeur en zijn medewerkers.
N. R. Ct.

Stichting Het Rembrandthuis. — Verschenen is een hernieuwde uitgave van den catalogus van etsen en teekeningen door Rembrandt, bijeengebracht in het Rembrandthuis. Hierin wordt de aandacht gevestigd op de nieuwe aanwinsten, de gewijzigde schikking, de nieuwe verlichting van de duistere achterkamer; op antieke lijsten die een aantal prenten goed doen uitkomen en op hetniewuingerichte vertrekje halverwege de trap, waarin getracht wordt eenig denkbeeld te geven van Rembrandt's kunstbezit. Van het Rijksmuseum ontving de stichting een groot schilderij van Pijnas in bruikleen en afgietsels van antieke bustes van Homerus en van Keizer Vitellius, die in Rembrandts bezit worden vermeld.
N. R. Ct.

Delft. — Museum Paul Tétar van Elven. — Bij testamentaire beschikking heeft nu wijlen mevrouw de weduwe Tétar van Elven geboren van Duuren haar nalatenschap, bestemd tot het vermogen van een bij dat testament door haar in het leven geroepen stichting, genaamd „Museum Paul Tétar van Elven”, gevestigd te Delft. Het doel der stichting is het vestigen in het perceel Koornmarkt 67 te Delft en het in stand houden van een museum, waarin zullen moeten worden bewaard de tot het vermogen der stichting behorende schilderijen, wapens, prenten, boeken, preciosa, antiek porcelein, antieke costumes en meubelen van waarde. De stichting wordt beheerd door een bestuur, bestaande uit drie curatoren, te benoemen door het gemeentebestuur van Delft. De drie benoemde curatoren zullen verder door assumptie en/of surrogatie in het verder beheer van de stichting voorzien. Curatoren benoemen een directeur en een conciërge. De eerste conciërge is door de testatrice aangewezen. Tot curatoren heeft het gemeentebestuur benoemd de heeren Mr. G. van Baren, burgemeester, Dr. Ph. B. Libourel,

C. A. van Hees. Het college van B. en W. der gemeente heeft de aanwijzing aanvaard als neutraal lichaam, waaraan jaarlijks rekening en verantwoording van alle ontvangsten en uitgaven moet worden gedaan. N. R. Ct.

Dordrecht. — Museum Mr. G. van Gijn. — In tegenwoordigheid van tal van genoodigden, waaronder de Heer P. Visser, Chef der Afdeeling K. en W. werd het Museum geopend. Het welkomswoord werd gesproken door Mr. J. R. de Koning, voorzitter van de Vereen. Oud-Dordrecht. Er werd nadruk gelegd op de beteekenis, die de nalatenschap van Mr. van Gijn voor Dordrecht heeft. Aan de Heeren Hoyncck van Papendrecht en Jhr. Six, den conservator van Oud-Dordrecht, werd dank gebracht voor hun deskundige adviezen, en aan verschillende particulieren voor hun hulp en steun. N. R. Ct.

Haarzuilen. — Kasteel De Haar. — Baron van Zuylen van Nyevelt v. d. Haar maakt in de Stct. no. III bekend, dat hij zijn verzameling van kunstvoorwerpen in het Kasteel De Haar te Haarzuilen, voor het publiek kosteloos toegankelijk stelt op elken Maandag Woensdag en Vrijdag, des voormiddags van 10—12 uur, onder voorwaarde, dat hij, in geval hem dit gewenscht voorkomt, kan vorderen, dat de bezoeker voorzien zij van een schriftelijke introductie van den hoofddirecteur van het Rijksmuseum te Amsterdam, den directeur van het Centraal Museum te Utrecht, den directeur van het Mauritshuis te 's Gravenhage, den directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg aldaar of den chef der Afdeeling kunsten en wetenschappen van het Departement van onderwijs, kunsten en wetenschappen te 's Gravenhage. N. R. Ct.

Haarlem. — Frans Hals Museum. — Het bestuur der Vereeniging tot uitbreiding der verzameling van kunst en oudheden van het Frans Halsmuseum te Haarlem heeft in Engeland een groot schilderij gekocht van Leendert van der Koogen. Het stelt voor de Aanbidding door de herders, en is bestemd als jubileumgave bij het 50-jarig bestaan der vereeniging. Het aangekochte schilderij is reeds in het Frans Halsmuseum opgehangen. N. R. Ct.

Leeuwarden — Friesch Museum. — Mevrouw de weduwe K. Bisschop-Swift, schenkster van de bekende verzameling Bisschop in het Friesch museum heeft nog een collectie kostbaarheden aan dit museum overgedragen, in hoofdzaak geschenken van vorstelijke personen aan haar en haar man, die eerlang zullen worden tentoongesteld. Ter onderbrenging van een en ander is aan de reeks Bisschopkamers een vijfde vertrek toegevoegd en ingericht op de wijze, waarop de schenkster zich dat heeft gedacht. Ook de oude Bisschopkamers zijn met eenige aanwinsten verrijkt, o.a. een verzameling oude waaiers en oud porcelein- en glaswerk.

Als Overdruk uit het verslag van de gemeente Leeuwarden over het jaar 1924 is een boekje verschenen: *Princessehof 1917—1924*, een overzicht sinds de opening van het museum. N. R. Ct.

Rotterdam, Museum Boymans. — Dank zij den grooten steun van den heer D. G. van Beuningen, alhier was het Museum in staat zich te verrijken met een karakteristiek en fijn portret van een Premonstratenser monnik door Peter Paul Rubens, afkomstig uit de beroemde voormalige Parijsche verzameling Rodolphe Kann. De heer A. van Veen, heeft een groote tekening op perkament van Guillam de Heer geschonken. Dank zij den steun van mevrouw H. L. Bekker mocht het Museum op de tentoonstelling van oude meesters in de Kon. Kunstzaal Kleykamp te 's Gravenhage een landschap van J. Wijnants verwerven.

Er is een beknopte catalogus verschenen van schilderijen, teekeningen en beeldhouwwerken, welke in het museum zijn tentoongesteld. Alle nieuwe aanwinsten, benevens de kunstwerken in het bijgebouw op het Van Hogendorpsplein 6 zijn daarin opgenomen. Een herdruk van den uitgebreiden catalogus van 1921. N. R. Ct.

Vlissingen, Stedelijk Museum. — Het museum is hedenmiddag heropend in tegenwoordigheid van autoriteiten en genoodigden. Het heeft veel aan belangrijkheid gewonnen, doordat, dank zij vooral de belanglooze medewerking van den heer Poppelman van Kampen,

alles nu is gesystematiseerd en geordend. De gemeenteraad had de noodige gelden toegestaan voor een behoorlijke restauratie. N. R. Ct.

Z w o l l e, O v e r i j s s e l s c h M u s e u m. — De gemeente Zwolle verleende tot nu toe een subsidie van f 100 per jaar aan het museum, waarvoor onderwijzers en leerlingen van de scholen vrij toegang hadden. Thans stellen B. en W. aan den raad voor, aan het museum over 1925 een subsidie van f 1000 en de volgende jaren een subsidie van f 500 te verleen, voor aankopen, die het eigendom van de gemeente blijven, maar aan het museum in bruikleen worden afgestaan. Zij stellen verder voor f 500 toe te staan voor het inrichten van een zaal, waar schilderijen, die de directeur van het museum, de heer Hofer, van het Rijksmuseum te Amsterdam in bruikleen kan krijgen, worden geplaatst.

N. R. Ct.

N e d.-I n d i ë.

In den Volksraad is de kwestie ter sprake gekomen, om een geenszins minderwaardige collectie schilderijen uit Nederlandsche musea aan Indië af te staan, welk denkbeeld al van meer dan een jaar her dateert. Eenige Volksraadsleden hebben nu den wensch uitgesproken, dat, indien dit aanbod juist is, de Regeering de hier geboden gelegenheid zal aangrijpen. Indien daartegen geen bezwaren rijzen en zoolang een betere oplossing is te vinden ware b.v. het paleis te Rijswijk gedurende de afwezigheid van den gouverneur-generaal of eenig ander gebouw disponibel te stellen.

N. R. Ct.

R a j a, B a t a k s c h M u s e u m. — Het nieuwe museum is geopend. Hetgeen er wordt geëxposeerd, biedt ruime gelegenheid om den belangstellende nader op de hoogte te brengen van leven en gewoonten der Batakkers. De collectie betreft zoowel de Karo Batakkers als de Toba-Batakkers, Mandailing en Timoer-Batak als Pakpak. De indeeling der voorwerpen is in den catalogus aldus aangegeven; het Bataksche huis, de gezinsplaats (djaboë), kleeding, ambachten (pottenbakkerskunst, houtbewerking, goud- en zilverbewerking, ijzerbewerking en ivoorbewerking), jacht en visscherij, de oorlog, muziek, spel en dans en gotmiddelen. In sommige gevallen

moest met verkleinde modellen volstaan worden; dat geldt met name wat de huisvesting betreft.

De bekende zendeling, de heer J. H. Neumann, die meer dan 23 jaar onder de Karo-Batakkers leefde en werkte, stelde den catalogus samen, welke bij de reeds hier boven aangegeven indeeling beknopte toelichtingen geeft. De vorige gouverneur van Sumatra's Oostkust, de heer L. C. Westenenk schreef een voorwoord, waarin o.a. de aandacht gevestigd wordt op het Bataksch Instituut, in 1908 op instigatie van dr. G. W. Janssen ontstaan en waaraan ook de tot standkoming van dit museum te danken is. De voorwerpen zijn het eigendom van het Oostkust van Sumatra Instituut.

N. R. Ct.

V e r e e n i g i n g R e m b r a n d t. — Het Centraal Museum te Utrecht, werd door de Vereeniging Rembrandt in staat gesteld, het figurenstuk, voorstellende de Roeping van den apostel Mattheus, door den Utrechtschen schilder Hendrick ter Brugghen, te verwerven. Voorts is de directeur van het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden er met steun van de Vereeniging in geslaagd, een collectie Cyprisch-Phoenicisch beeldhouwwerk van hooge kunstwaarde, hetwelk in ons land nog zoo goed als niet vertegenwoordigd is, voor zijn verzameling te bemachtigen.

N. R. Ct.

A m s t o l d a m u m. — Het 50-jarig bestaan van het genootschap werd feestelijk herdacht. De voorzitter prof. dr. H. Brugmans herinnerde in een redevoering aan het ontstaan der stichting terwijl de burgemeester, de Heer W. de Vlucht, de Heer D. Kouwenaar en Mr. W. F. van Leeuwen hare tegenwoordige werkzaamheden memoreerden.

N. R. Ct.

V e r e e n i g i n g „H e n d r i c k d e K e y s e r”. — De voorzitter deelde in de jaarvergadering mede, dat binnenkort weder een gedeelte van de 5 pct. obligatieleening zal worden uitgegeven. Hij wekte hen, die het werk van de vereeniging wenschen te steunen op om zoo mogelijk voor een of meer obligaties in te schrijven. De vereeniging toch kan den aankoop van de talrijke zoo zeer bedreigde architectonisch of historisch belangrijke oude gebouwen dan alleen

krachtig voortzetten, indien zij voortdurend over ruime geldmiddelen blijft beschikken.

N. R. Ct.

Prov. Zuid-Hollandsche Archeol. Commissie. — Naar aanleiding van een om advies ontvangen verzoek van B. en W. van Oudewater aan Ged. Staten om subsidie voor de oude „Heksenwaag”, werd besloten om de mogelijkheid den gevel zijn oorspronkelijken vorm en aanzien terug te geven ter plaatse te doen onderzoeken en het advies van de resultaten van dat onderzoek afhankelijk te doen stellen.

In de steden Dordrecht en Schoonhoven zijn plaatselijke verordeningen op de monumenten ingesteld. Een gewestelijk adviesbureau voor den bouw ten platten lande is zeer gewenscht; deze zaak zal bij Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland ahangig gemaakt worden.

N. R. Ct.

Vereeniging De Graafschap. — Te Zutphen is de eerste algemeene vergadering van De Graafschap gehouden, een vereeniging, welke onlangs is opgericht en zich ten doel stelt de beoefening van alles, wat de geschiedenis der Graafschap betreft op te sporen en te verzamelen.

N. R. Ct.

Vereeniging Slot Loevestein. — Deze stelt zich ten doel om gelden bijeen te brengen voor de geleidelijke restauratie van Loevestein. Ook wil zij geschenken bijebrengen, waardoor het inwendige van Loevestein kan worden gebracht in een behoorlijken toestand en waardoor de bezienswaardigheid van het kasteel wordt verhoogd.

Tot president van het voorloopig bestuur werd benoemd prof. dr. P. J. Blok te Leiden en de heer W. Westerman te 's-Gravenhage zal als penningmeester optreden en de heer H. Ch. G. J. van der Mandere als secretaris.

N. R. Ct.

Instituut Kern. — Dit instituut is bedoeld als een volledig toegeruste instelling ten dienste zoowel van het hooger onderwijs als van wetenschappelijk werk en zijn werkzaamheden strekken zich uit over het geheele Indische cultuurgebied. Reeds dadelijk beschikt het insti-

tuut over belangrijk materiaal, speciaal op het gebied der oudheidkunde van Java en Vóór-Indië, welk materiaal naar gelang der geldmiddelen zal worden uitgebreid. De bij deze onderneming het nauwst betrokken hoogleraren hebben relaties met den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië, de Archaeological Survey of India en de Ecole française d'Extrême-Orient.

De Colleges in de Hindoe-Javaansche en Indische Archeologie zullen voortaan in deze vertrekken worden gehouden onder gebruikmaking van het materiaal ter beschikking van het instituut, boeken, plaatwerken, fotografien, diaposities, facsimile's van inscripties en afgietsels van beeldhouwwerken.

Het Leidsch Universiteitsfonds heeft voor het Instituut een subsidie van f 1000 voor dit jaar toegekend.

De voorzitter der vereeniging legde in zijn openingsrede er den nadruk op, dat het te wenschen zou zijn, dat het Instituut-Kern in staat werd gesteld niet alleen om archaeologen te vormen, maar ook om metertijd jonge Nederlandsche geleerden uit te zenden naar Indië om daar ter plaatse de monumenten te bestudeeren en deel te nemen aan opgravingen.

N. R. Ct.

VERSLAGEN MUSEA EN COMMISSIES.

Arnhem, Openlucht Museum. — De Hindelooper pronkkamer is ingericht. Het jaarverslag bespreekt uitvoerig welke concessies er bij de beschikbare ruimte gedaan moesten worden ten opzichte van de inrichting. Op het terrein van Drenthe werd een grafkist opgesteld uit den ouderen Bronstijd, afgestaan door het Bestuur der Drenthsche Praehist. Vereen. en het Bestuur van het museum te Assen. In het parkgedeelte Gelderland werd het Saksische boerenhuis uit Lichtevoorde geplaatst. Na een lijst van aanwinsten, waaronder bruiklenen van het Rijksmuseum, volgt een warm pleidooi om het volkseigene van ouden tijd een veilige bewaarplaats te geven in het Openlucht Museum.

's-Gravenhage, Gemeente Museum. — Met behulp van het Fonds kon de Directie voor het museum van Oude Kunstnijverheid aankopen een zgn. Poppenhuis van

1743, beschreven in de Mededeelingen, afl. XI. Op het gebied der Islamsche kunst werd de verzameling verrijkt met een zeer fraaie flesch uit den tijd der Sassaniden. Eenige 16e eeuwse wandtegels werden aangekocht, waardoor groote gapingen in deze afdeeling gedeeltelijk werden gedicht.

De reorganisatie van het Rijksmuseum maakte het mogelijk aan de afdeeling moderne kunst eenige werken af te staan hierdoor en door eenige particuliere bruikleenen werd de historische ontwikkeling onzer 19e en 20e eeuwse schilderkunst aangevuld. De verzameling beeldhouwwerk kon met eenige stukken uitgebreid worden o.a. van Hildo Krop en van John Raedeker.

Ter meerdere bekendmaking en ter bevordering van het museumbezoek werden kaarten met korte opgave van den inhoud der verschillende musea verspreid. Herhaaldelijk werd gelegenheid gegeven aan inrichtingen van onderwijs of verenigingen tot bezoek, ook onder leiding van de Directeuren of een der conservatoren.

Groningen, Museum van Oudheden. — De financieele toestand van het museum bleef bij voortdoring onbevredigend. Met dankbaarheid wordt daarom melding gemaakt van een legaat, vrij van rechten, groot f 1000, van wijlen Mr. J. Pelinck-Stratingh.

In de kunsthistorische afdeeling van het museum werd de reorganisatie van de verzameling porselein en aardewerk voltooid. Vervolgens werden gegevens betreffende de Groningsche zilversmeden verzameld. Ten slotte werd de verzameling middeleeuwsch steengoed in de historische afdeeling van het museum beschreven. Onder de aanwinsten zijn te vermelden een viertal studies van Jozef Israëls voor Saulen David, alsmede twee andere werken van Jozef en Isaac Israëls, welke de heer en mevrouw Drucker-Fraser voor de Jozef Israëls gedenk-kamer als bruikleen beschikbaar stelden. Voorts verkregen de verzameling Chineesch porselein de collectie oude costuums, de atlasen en de boekery van het museum verscheiden aanwinsten.

De restauratiewerkzaamheden op den borg Menkema bleven rusten; zij zullen echter in 1925 hervat worden. Ook bestaat er eenig uitzicht, dat er in 1925 iets aan de restauratie van

het merkwaardige schathuis van den borg gedaan kan worden. De belangstelling voor Menkema ter plaatse blijft groeien; de commissie, die de belangen van het gebouw behartigt, hoopt, dat dit zal bijdragen tot delging van het tekort, hetwelk de eerste exploitatierekening van Menkema aanwees. N. R. Ct.

Hoorn, West-Friesch Museum. — Vele veranderingen en verbeteringen zijn in 1924 tot stand gekomen. Hoewel de rangschikking der voorwerpen nog geen ingrijpende wijziging heeft ondergaan, hoopt men binnenkort tot een goede, systematische indeeling te komen. Aan verschillende afdeelingen van den nieuwen catalogus wordt gewerkt. De beschrijving der schilderijen kwam in orde, en geeft een overzicht van de in het Museum en in het Stadhuis aanwezige schilderijen.

Leiden, Lakenhal. — De nieuwe uitgave van den catalogus van de voorwerpen kwam in April gereed; ruim 400 aanwinsten zijn hierin voor het eerst vermeld. Terstond daarna werd begonnen aan de voorbereiding van de 3e uitgave van den catalogus der schilderijen. Een wijziging in de plaatsing der schilderijen werd overwogen, doch deze moest worden aangehouden in verband met de toegezegde bruikleenen uit de Rijksverzamelingen. De vroeger, in verband met het belang van het museum voor het onderwijs in de kunstgeschiedenis toegekende rijks-subsidie van f 500 per jaar werd wegens de algemeene bezuiniging ingetrokken.

Van de tentoonstellingszalen werd dit jaar ruim gebruik gemaakt o.a. voor tentoonstellingen van werken van Toorop en A. H. Bakker Korf. Met groot genoegen ziet de Directie het toenemen van het gebruik, hetwelk door de onderwijskrachten van het Museum wordt gemaakt.

Onder de bruikleenen en geschenken, zijn belangrijke aanwinsten o.a. van F. van Mieris, F. H. Verster en Bakker Korf. Van den laatste bovendien een portret door P. Tetar v. Elven.

Rotterdam, Museum van Oudheden. — Aan het slot van het verslag leest men: De natte zomer was oorzaak, dat vooral in zaal I veel nadeel van vochtigheid werd onder-

vonden. Verschillende wijzen om tot eene goede oplossing van dit vraagstuk te geraken, werden door de Commissie onder de oogen gezien. Daar nog steeds geene toezegging is ontvangen, dat het oude Stadhuis aan het Museum in gebruik zal worden gegeven, werd door de Commissie overwogen, of er wellicht mogelijkheid zou bestaan om de villa van de buitenplaats „Dijkzicht" aan den West-Zeedijk, tot museumgebouw in te richten. Na een bezoek aan dat huis, wendde de Commissie zich, tot B. en W. met verzoek om, bij het maken van plannen voor de bestemming van genoemd huis, met dit denkbeeld rekening te willen houden.

De toestand der verzamelingen is thans zoo, dat er meer in het museumdepôt geborgen staat, dan in het museum zelf. N. R. Ct.

Z u t p h e n, W i j n h u i s. — Na 5 jaar gesloten geweest te zijn door den brand van den Wijnhuistoren is het museum weer heropend. Het is thans uitgebreid met de vertrekken op den beganen grond. Uit het Rijksmuseum werd in bruikleen ontvangen een collectie Hollandsche en Fransche Impressionisten uit den vroegen tijd.

Bezoekers kwamen er zeer veel. De 2 entree vrije Zondagen per maand bleven gehandhaafd.

R i j k s C o m m i s s i e v o o r d e M o n u m e n t e n. — Het blijkt, dat de samenkoppeling van maatregelen tot behoud van scheppingen der natuur met die tot bescherming van monumenten van geschiedenis en kunst in de practijk geen voordeelen zou bieden. Samenwerking tusschen natuurbescherming en zorg voor monumenten zal altijd gevonden kunnen worden door een tijdelijk contact van de betrokken organen.

Bij ministeriële beschikking werd een nieuw reglement voor de Commissie vastgesteld. De voornaamste bepaling daarin is, dat de Comm. voortaan slechts met ministeriële machtiging zal vergaderen, waardoor de band tusschen beide Afdelingen wordt verbroken.

A f d. A. Het archief werd o.a. vermeerderd met: een gedeelte van den tekst voor de voorloopige lijst der monumenten in Limburg door Dr. J. W. H. Goossens en Ir. L. A. J. Keuller; een verzameling afwrijfsels van Limburgsche klokken door J. H. A. Mialaret; 152 bladen met aanteekeningen betreffende schilderijen en muur-

schilderingen in Limburg door Dr. C. Hofstede de Groot; de tekst van twee hoofdstukken der beschrijving van het Valkhof door Ir. J. J. Weve; de door den secretaris persklaar opgestelde tekst voor de voorloopige lijst der Amsterdamsche monumenten; de secretaris inventariseerde de gemeente Valkenburg. Middelerwijl is ook de bewerking van Maastricht nagenoeg ten einde gebracht.

De leemten en de fouten in de aanteekeningen van de voorloopige lijst in de provincie F r i e s l a n d bleven vertragingen brengen in de bewerking van den inventaris. Een stelselmatig doorwerken van de bronnen en de topographische literatuur bleek noodzakelijk; persklaar gemaakt zijn verscheiden plaatsen als Dokkum, Franeker, Harlingen, Leeuwarden, Workum.

De voorloopige lijst van A m s t e r d a m vorderde een eind. De hoofddirecteur van 'sRijksmuseum verstrekke op verzoek der Afdeling een opgave van fragmenten, afkomstig van Amsterdamsche gebouwen en berustende in de door hem beheerde verzamelingen. Voorts ontving de Afd. eenige lijsten behelzende een overzicht van de schilderijen in het bezit der gemeente Amsterdam. Van den directeur van het Stedelijk Museum verkreeg men een staat van de interieur-onderdeelen uit Amsterdamsche gebouwen, in de Sophiastichting. Ten einde de aanstaande inventarisatie van het paleis op den Dam gemakkelijker te maken verkreeg de Afd. van H. M. de Koningin verlof het inwendige van het paleis met meubelen en schilderijen te laten fotografeeren.

Aan de inventarisatie van de monumenten in de prov. N o o r d - B r a b a n t werd dit jaar niet voortgewerkt.

De geïllustreerde beschrijvingen van de St. Pieterskerk en de St. Janskerk te U t r e c h t werden herzien en de plattegrond en doorsneden in plandruk gereproduceerd van de St. Geertekerk werden met de teekeningen uit het stadsarchief vergeleken. Jonkvr. Dr. C. H. de Jonge en de secretaris begonnen met de voorwerpen van Kunstnijverheid in bezit der kerkelijke gemeenten; het zilverwerk der Ned. Herv. Kerk werd hiervoor opgenomen.

Het overzicht van de geschiedenis der stadsversterking van M a a s t r i c h t, opgesteld door Jhr. van Nispen werd getoetst aan verschillende documenten en in hoofdlijnen bevestigd, zoodat

overgegaan kon worden tot het te boekstellen van de beschrijving.

Van het Valkhof te Nijmegen werden door Ir. J. J. Weve bewerkt: het archeologisch materiaal en het Romaansche half rond. De overblijfselen van gewelfschilderingen in de achthoekige Kapel werden met kleuren op de daarvoor in aanmerking komende teekeningen aangegeven, de nummering en de betiteling der foto's en de plandrukken werden voltooid; nadat nog de inhoudsopgave is toegevoegd, is de portefeuille met afbeeldingsmateriaal volledig.

De heer Keuller voltooide de opmetingen van de kerk, krocht en toren van Rolduc en de heer Hoefer verzamelde gegevens voor het geschiedkundig overzicht der Bommelerwaard en verder stelde hij een beschrijving op van de vestingwerken, de kerken en de kloosters van Zalt-Bommel.

Afdeeling B. Het aantal architecten in deze Afdeeling is van 6 tot 4 teruggebracht, dit brengt evenwel verschillende nadeelen met zich, daargelaten de verzwarende taak van de leden-architecten. Twintig monumenten komen voor 1925 voor een nieuwe subsidie in aanmerking, waarvoor de kosten tot een minimum terug zijn te brengen. Dit werk eischt veel tijd en veel overleg en nu is het de vraag of 4 leden daarvoor den tijd zullen kunnen vinden en genoeg zorg kunnen besteden aan een wel overwogen bezuiniging.

In de voorzitters-vacature werd benoemd Prof. Dr. J. A. G. van der Steur, als secretaris werd aangewezen Dr. J. Kalf; Prof. A. W. M. Odé werd als ondervoorzitter herkozen.

Het is te betreuren, dat het instituut der berichtgevers, dat vijf jaren heeft bestaan slechts ten deele beantwoordt aan de verwachtingen. Daardoor is de Afd. weerhouden voorstellen te doen voor het benoemen van correspondenten in andere deelen van het land.

Met vreugde mag geconstateerd worden, dat weer een aantal gemeentebesturen door het in het leven roepen van een monumentenverordening de goede zaak steunden. Verscheiden malen werd de hulp der Afd. ingeroepen o.a. door het Gemeentebestuur van Roermond, voor de vrijlegging der Munsterkerk, door de gemeente Gouda voor het Lazaruspoortje, enz. De Afd. werd gekend in de restauratie van het koor der

Nieuwe Kerk te Delft. Het Comité tot instandhouding van de bouwvallen van het slot Dillenburg vroeg een onderzoek van de Afd. ter plaatse, hetgeen op kosten van het Comité gebeurde.

In de Staatsbegroting werden alle voorstellen nagenoeg ongewijzigd overgenomen, twintig nieuwe subsidies werden verleend.

Prov. Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie. — Uit het jaarverslag nemen wij berichten uit de volgende gemeenten over. Aarlanderveen. De afgebrante toren is weer herbouwd. Abbebroek. Voor het herstellen van den toren der Ned. Herv. Kerk is door de Prov. Staten een maximum van f 2000 subsidie verleend te verdeelen over 1925 en 1926. Alkemade. Uit een bergplaats onder de Kerk te Oude-Ade kwam een luiddklok van Petrus Hemony voor den dag. Brielle. De kerkvoogdij van de Ned. Herv. Gemeente ontvangt een subsidie voor het aanbrengen van een nieuwe zoldering in het middenschip der Groote of St. Catharina Kerk. Voor het poortje van het St. Brigittaklooster wordt eveneens subsidie verleend. Delft. Er is een begin gemaakt met de restauratie van den zijgevel en het inwendige van de Kapel van het Meisjeshuis. Dordrecht. De herstelling der koorbanken in de Groote Kerk is volbracht. Voor de restauratie van de Groothoofdspoort staat op de gemeentebegroting f 5000. Aangevraagd wordt bij Rijk en Provincie de ontbrekende f 5000 te subsidieeren; vermoedelijk geven Prov. Staten ten hoogste f 1500. Gorinchem. In de Ned. Herv. Kerk is bij gelegenheid van het aanbrengen van centrale verwarming een belangrijke opgraving gedaan, waarbij eerst een klein beeldje gevonden werd, behoorende tot een grafmonument, waarvan de vroegere aanwezigheid bekend was. Verder kwam er een gedeelte van de catafalk te voorschijn en meerdere stukken van het monument; ook werd een marmeren beeld opgegraven, dat Wilhelmina van Arkel voorstelt. Waarschijnlijk zal het een plaats krijgen in het Museum Bethlehem; de oude Dalenpoort blijft behouden. Hazerswoude. De toren der Ned. Herv. Kerk zal gerestaureerd worden geheel op kosten der Gemeente, nadat alle pogingen om elders subsidie te verkrijgen mislukt zijn. Nieuwkoop. Het plan om

maatregelen te nemen tegen het verder scheefzakken van den gemeentetoren bestaat sinds jaren; thans is de toestand opnieuw onderzocht door het Rijksbureau voor Monumentenzorg, waarbij geconstateerd is, dat de toren steeds meer verzakt. Er zal nu een post voor herstelling op de gemeentebegroting gezet worden.

Noordwijk-Binnen. Op grond van een rapport van den architect A. A. Kok wenscht de gemeenteraad den kerktoren voor f 20.000 te herstellen. Op denzelfden dag, waarop dit raadsbesluit aan Ged. Staten ter goedkeuring werd gezonden is aan den Minister van O., K. en W. subsidie aangevraagd.

Pernis. De oude kerk zal afgebroken worden en vervangen worden door een nieuw gebouw.

Katwijk aan Zee. Voor herstelling van de Oude Kerk werd f 2000 Prov. subsidie uitgetrokken.

Koudekerk. De toren der Ned. Herv. Kerk werd zonder verdere subsidie door de gemeente zelf hersteld; ook werd tegelijkertijd aan het interieur der kerk veel verbeterd.

Leiden. De R. K. Militaire Vereeniging kreeg subsidie voor het herstellen van een zandsteenen balustrade op den gevel van het haar toebehoorende pand, Oude Singel 72. De Prov. Comm. zal het oog houden op de Zijlpoort indien door het aanleggen van een tramverbinding schade aan dit gebouw berokkend zou kunnen worden.

Loosduinen. De gemeente 's Gravenhage besloot den molen van Prins Maurits aan te koopen.

Rotterdam. De kamer met geschilderd plafond, trijpbhangsel en schoorsteenstuk van het Gemeenelandshuis, is overgebracht naar het nieuwe gebouw. Het Bureau der Bouwpolitie heeft ook dit jaar zijn medewerking verleend, voor gebouwen op de Voorl. lijst, dl. III aangegeven, zooals het oude Gemeenelandshuis en een pand aan den Leuvehaven.

Schoonhoven. Met de urgente restauratie van het Stadhuis kon nog niet begonnen worden zoowel Rijks- als Prov. subsidie werd voor 1925 toegezegd.

Stad aan Haringvliet. De kerkvoogdij verkreeg f 1000 Prov. subsidie voor restauratie van de Ned. Herv. Kerk.

Woerden. Er is bericht ingekomen, dat bij de kerkvoogden het plan bestaat om de vensters der Groote Kerk geleidelijk te vernieuwen, en dat de cementbepleistering op de buitenzijde der muren wellicht afgebikt zal worden.

Woubrugge. Voor de vernieuwing

van den torenopgang der Ned. Herv. Kerk werden door de gemeente en de kerkvoogden f 4500 beschikbaar gesteld; de Prov. zal het ontbrekende te kort, dat vermodeelijk niet groot zal zijn, bijpassen, indien de vernieuwing geschiedt naar het plan aangegeven door de Prov. Comm.

Provinciale Zeeuwsche Schoonheids- en Archaeologische Commissie. — Inzake de behartiging van de oudheidkundige belangen werd aan Middelburg, Goes en Tholen verzocht een monumentenverordening in het leven te roepen, evenals te Vlissingen reeds bestond. Middelburg en Zierikzee gaven hieraan gevolg. De Raad van Goes verwierp met de kleinst mogelijke meerderheid het voorstel in dien geest. Te Tholen meende het dagelijksch bestuur, dat voor die gemeente een dergelijke verordening overbodig was, een meening, die de commissie niet kon deelen.

De commissie adviseerde uit de provinciale kas een bijdrage te bevorderen voor de restauratie van den toren te **Kruiningen**. Bij een ingesteld onderzoek van de Ned. Herv. Kerk te **Ritthem** bleek de toestand van het dak zoowel als van de steunbeeren tamelijk slecht, doch daar het gebouw geen bijzondere bouwkundige waarde heeft en van een subsidie van het rijk, voorhands geen sprake is, meende de commissie te moeten adviseeren, een beslissing over de subsidie-aanvraag op te schorten, totdat op verleening van een bijdrage door het rijk kon worden gerekend. Aldus hebben de Staten besloten. — Van veel belang daarentegen bleek na onderzoek ter plaatse de Ned. Herv. Kerk te **IJzendijke**. De commissie meende te mogen adviseeren, een provinciale bijdrage voor de restauratie te bevorderen. Daar de Ned. Herv. Kerk te **Axel** van geen bijzonder belang bleek te zijn, meende de commissie zich niet te behoeven te bemoeien met verbouwing van die kerk.

Het jaar 1924 was ook ten aanzien van Zeeland weinig gunstig voor de **molens**. De eenige wip- of kokermolen in deze provincie, nl. die onder Noordwelle, werd ondanks de door de commissie gedane poging tot behoud afgebroken.

N. R. Ct.

KORTE BERICHTEN.

A m e r s f o o r t. — De gemeenteraad heeft het voorstel van B. en W. aangenomen, om het crediet voor de restauratie van den O. L. Vrouwetoren te verhoogen tot f 565,100. Hierdoor is de voltooiing der restauratie verzekerd. N. R. Ct.

A m s t e r d a m. — De restauratie van de Luthersche Oude Kerk is thans geheel voltooid. N. R. Ct.

B o r c u l o. — Voor de nieuwe kerk met toren ontbreekt nu, na aftrek van een te verwachten subsidie van het Rijk en van het steuncomité, benevens van de reeds binnengekomen giften nog ongeveer f 16.000. Zutph. Ct. (27 Oct.)

D e v e n t e r. — Het huis „met de drie haringen”, bekend om zijn karakteristieken trapegevel, zal, op verzoek van de vereeniging „De Waag” aan haar ten gebruike worden afgestaan en door een tunnel met de Waag worden verbonden. De doorgang tusschen beide gebouwen wordt afgesloten door twee lage muurtjes, aan weerskanten van poortjes voorzien, zoodat één geheel wordt verkregen. Het ligt in de bedoeling, het huis „met de drie haringen” tevens te restaureeren en gedeeltelijk voor museumdoeleinden te bestemmen. N. R. Ct.

D e l f t. — Sinds 1922 is men bezig met de restauratie van den Nieuwekerktoren. Hieraan is met tusschenpozen gewerkt wegens gebrek aan geld.

De hal, die de hoofdingang van de kerk vormt, was vroeger donker, naar boven ziende zag men een zwarten vloer. Deze vloer is thans weggenomen en op plm. 16 meter hoogte boven den beganen grond is een gewelf aangebracht. De muren van het voorportaal waren dik bepleisterd; zij zijn nu weer door afbikken de oud-baksteen muren geworden. Boven de hoofddeuren in het groote dichtgemetselde raam worden drie kleine ramen aangebracht. De aanzetten van het gewelf zullen hun steun vinden op gemoderniseerde kapiteelen, die nieuw aangebracht zullen worden op nieuw te maken geprofileerde peilers in de

vier hoeken van de hal. Tenslotte wordt de afscheiding met het orgel door een eikenhouten pui vervangen.

In een vergadering van kerkvoogden is besloten een begin te maken met het vernieuwen van de ramen in het middenschip der Nieuwe Kerk. Ten einde de kosten te dekken is een extra collecte ingesteld. Daar het dwarsschip der kerk in hooge mate zorgwekkend is en het bedrag voor restauratie zeer hoog, zullen kerkvoogden subsidie vragen aan rijk en provincie.

Men is thans nagenoeg gereed gekomen met de restauratie van de kapel van het voormalige H. G. Zusterhuis. Zij is nu ingericht tot aula voor de Technische Hoogeschool en heeft daarbij haar karakter als kerkgebouw behouden of liever teruggekregen. Het behoud van dit gebouw is te danken aan de Rijkscommissie voor Monumentenzorg. Tegenover den hoofdingang is een oude catheder geplaatst, afkomstig uit het gedeelte der koorkerk te Middelburg, waarin vroeger de promoties der Latijnsche school plaats vonden.

De vereeniging „Kunst aan 't Volk” heeft een van de mooiste plekjes der gemeente voor ondergang weten te behoeden, namelijk het hoekje van de Nieuwe Kerkstraat en de trapjesbrug over het Vrouwenrecht. De vereeniging heeft het huisje voor een bedrag van f 1000 aangekocht. Er is nu nog ongeveer f 1500 noodig voor noodzakelijke reparatie en dan is het bestuur van plan het pand aan de gemeente in eigendom over te dragen. De heer P. Stek, Choorstraat 22 te Delft, zal gaarne bijdragen in ontvangst nemen. N. R. Ct.

E d a m. — De restauratie-commissie voor de Grootte Kerk heeft een geïllustreerde circulaire verspreid, waarin zij in overleg met de kerkvoogden der Ned. Herv. gemeente belangstelling tracht te wekken voor behoud van dit monument. Wil het gebouw in ouden luister worden hersteld, dan is daarmede een zeer aanzienlijk bedrag gemoeid. De regeering gaat voor met een belangrijke subsidie. Provincie en gemeente zullen volgen. Het kerkbestuur heeft zich bereid verklaard aanzienlijke offers te brengen. Ook de synode zal zich, naar verwacht mag worden, niet onbetuigd laten. Op deze wijze zullen ongeveer f 220,000 in den vorm van subsidies en

bijdragen over een aantal jaren verdeeld, worden gevonden. De ontbrekende f 30,000 zullen van particulieren moeten komen. N. R. Ct.

Goes. — De restauratiewerken aan de Grootte- of Maria-Magdalena kerk zijn in hun laatste stadium gekomen. Men is thans bezig, de laatst beschikbare gelden te verwerken aan het Zuiderwarsschip. Daarna wordt de restauratie stopgezet, daar er geen gelden meer beschikbaar zijn. N. R. Ct.

Gouda. — Het in 1597 door de stad Amsterdam aan de St. Janskerk geschonken kerkraam voorstellende de biddende Farizeër en de Tollenaar, dat in den loop der tijden verworden was, is dank zij de milddadigheid van eenige Amsterdamsche notabelen gerestaureerd en namens de schenkers door den burgemeester van Amsterdam aan de Restauratie-commissie der St. Janskerk overgedragen. Ook de restauratie van het Leidsche raam is door de bijdragen van particulieren en een subsidie der gem. Leiden verzekerd. N. R. Ct.

Haarlem. — Het bestuur van het St. Elisabeths of Groote Gasthuis te Haarlem heeft zich tot het bestuur van den Bond gewend met het verzoek bij de Provinciale Staten van Noord Holland te willen aandringen op subsidie verleening voor de restauratie van 12 oude gevels van de bekende Gasthuis huisjes aan het Groot Heiligland te Haarlem. In verband hiermede zond het bestuur in den geest van bovenstaand verzoek een request aan de Prov. Staten van Noord-Holland. Van het bestuur van het gasthuis werd bericht ontvangen, dat het gewenschte resultaat is verkregen.

Harlingen. — De Rijkscmissie voor de Monumentenzorg heeft het oude Stadhuis torentje onderzocht. Het gemeentebestuur wenscht dit gebouwtje, dat van omstreeks 1650 dateert en dat reeds eenige malen werd gerestaureerd, met den grond gelijk te maken. In 1875 besloot de gemeenteraad reeds den toren af te breken, doch de burgerij verzette zich daar tegen. Doch nu is de toren zóó bouwvallig, dat gevreesd moet worden, dat geen herstellingswerk meer zal baten. N. R. Ct.

Nijmegen. — Het Geldersche provinciaal college van toezicht op het beheer van de kerkelijke goederen heeft goedgekeurd het besluit van de kerkvoogdij te Nijmegen tot het aangaan van een 4 pct. obligatieleening van f 4000. Deze leening dient tot geheele herstelling van het orgel in de Grootte Kerk. Alle aandeelen zijn reeds geplaatst, zoodat thans met het herstellingswerk kan worden begonnen. N. R. Ct.

Oosterbeek. — De aanbesteding van de werken tot herstel van den toren der Ned. Herv. kerk zal spoedig plaats hebben. De gemeenteraad heeft een subsidie van f 900, ten bedrage van een derde der geraamde kosten beschikbaar gesteld. Het rijk en de provincie verleenden een subsidie respectievelijk van f 750 en f 250. Het herstellingswerk wordt uitgevoerd onder leiding van den gemeente-architect. N. R. Ct.

Ophemert. — De raad heeft besloten, den toren der Ned. Herv. kerk te doen restaureeren. N. R. Ct.

Schoonhoven. — De inwendige toestand van het kerkgebouw der Ned. Herv. gemeente is nu werkelijk gevaarlijk geworden. Het ernstig gevaar voor instorten van bepaalde deelen der kerk wordt veroorzaakt door den toren, die hoe langer hoe meer verzakt en reeds meer dan een meter uit het lood staat. Het gemeentebestuur heeft de kwestie in studie genomen en schijnt voornemens, met het Rijksbureau voor Monumentenzorg maatregelen te beraamen om ernstige ongelukken te voorkomen. N. R. Ct.

Sneek. — In tegenwoordigheid van een groot aantal genoodigden, onder wie de commissaris der Koningin van Friesland, is het prachtig gerestaureerde stadhuis officieel heropend. N. R. Ct.

Spanbroek. — Op verzoek van het Historisch Genootschap Oud-West Friesland heeft de regering een onderzoek ter plaatse ingesteld naar het oude raadhuys. Gegronde hoop bestaat, dat dit oude gebouw gerestaureerd zal worden. N. R. Ct.

Uitgeest. — Men is bezig de Ned. Herv. Kerk met rijkssteun te restaureeren; het geheele dak wordt vernieuwd. N. R. Ct.

Utrecht. — B. en W. stellen den raad voor, een bijdrage van de gemeente te verleen ten behoeve van de restauratie van de Domkerk tot een bedrag van een vijftiende der jaarlijksche kosten gedurende vier jaar, tot een maximum van f 4000 gedurende twee en van f 3500 eveneens gedurende twee jaar. Bovendien achten zij het billijk, de subsidie te doen ingaan met den dienst van 1922 en alzoo de geheele bijdrage van ten hoogste f 15.000 in het loopende dienstjaar te doen uitbetalen. Ged. Staten van Utrecht stellen den Staten van dat gewest voor, met intrekking van een ter zake vroeger genomen besluit, in de kosten van de partieele restauratie van de Domkerk te Utrecht, gedurende vier achtereenvolgende jaren, te rekenen van 1 Januari 1922 af, een bijdrage te verleen van telkens f 4000 voor 1922 en 1923 en telkens f 3500 voor 1924 en 1925, zulks onder voorwaarde dat de gemeente Utrecht f 15.000 bijdraagt in de kosten. N. R. Ct.

Veere. — Bij den gemeenteraad is van het Rijksbureau voor Monumentenzorg bericht ingekomen, dat het herstellen van den toren van het stadhuis f 25.289 zal kosten. Het rijk heeft f 5000 toegezegd en stelt nu f 10.000 in uitzicht. De gemeente heeft f 4500 toegestaan. Aan de Provincie zal f 5800 worden gevraagd. N. R. Ct.

Voorburg. — De Vereeniging Hofwijck vraagt dringend om restauratiegelden voor het in half afgetakelden staat verkeerende buitenhuis Hofwijck. De heeren Dr. C. Hofstede de Groot, voorzitter. Dr. H. E. van Gelder, secretaris-penningmeester (Ant. Duyckstr. 155) en de gepens. vice-admiraal J. Wentholt, bestuurslid der Vereeniging zullen gaarne bijdragen in ontvangst nemen. N. R. Ct.

Zutphen. — De herstelde Wijnhuistoren werd met het nieuwe carillon feestelijk in gebruik genomen. Ter herinnering aan de gebeurtenis werden twee gedenkstenen met opschrift en ornamenten in modernen stijl in den toren gemetseld. N. R. Ct.

Djenggrong. — Dicht bij Djenggrong, een dorpje op een der zuid-oostelijke uitloopers van den Bromo, zijn, zooals indertijd is gemeld, gouden sieraden opgegraven. Van het recht van aankoop heeft het gouvernement geen gebruik gemaakt, en de verzameling is overgegaan in particuliere handen. In hoofdzaak zijn het fijn bewerkte polsbanden, vingerringen en oorhangers. N. R. Ct.

Loemadjang. — In deze buurtschap is een koperen plaat gevonden, volgens de vertaling van den wedono van Kedangan uit het jaar 855. Het opschrift behelst een schenkingsoorkonde van den vorst van Java, Epu Sindoh aan een zekeren Djaboeng Ireng. Het vreemde is, dat zich in die streek wel een Djaboeng-tempel bevindt, doch deze dateert van lateren tijd. Een nader onderzoek omtrent de herkomst van de plaat wordt ingesteld. N. R. Ct.

Bij de ontgravingen van het tempeltje Tjandi Agoeng is een ongeschonden Ganeshabeeld gevonden. N. R. Ct.

Fort Rotterdam. — Het oude fort Rotterdam schijnt bestemd verbouwd te worden tot gevangenis. Dat kan niet dan met opoffering van veel, dat het fort zijn waardig cachet geeft. Uitvoering van het plan zou geen anderen naam mogen hebben dan vandalisme. Zouden de voorstanders van het behoud van natuurmonumenten hier niet te hulp kunnen komen? N. R. Ct.

PERSONALIA.

De Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen heeft den heer P. Visser, waarnemend chef der afdeling Kunsten en Wetenschappen van zijn Departement, benoemd tot chef dier afdeling, als opvolger van wijlen Mr. Duparc.

Tot hoofdcommies van dezelfde afdeling werd benoemd E. A. Kuipers, thans commies.

Bij K. B. van 29 Juni is benoemd aan der Rijksuniversiteit te Leiden, in de faculteit der letteren en wijsbegeerte om onderwijs te geven in de koloniale geschiedenis en in de historie en

methode der zending, benevens in de archaeologie en oude geschiedenis van Nederlandsch-Indië, tot gewoon hoogleeraar dr. N. J. Krom, met gelijktijdige toekenning van eervol ontslag als buitengewoon hoogleeraar.

Rijksbureau voor de Monumentenzorg. — Bij Kon. besluit van 23 Juni is, met ingang van 1 Juli, aan mr. V. M. L. Dumoulin, wegens verandering in de inrichting van het dienstvak, waarbij hij werkzaam was, en waardoor zijne werkzaamheden overbodig waren geworden, eervol ontslag verleend als commies bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. N. R. Ct.

Op verzoek van den minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen heeft Dr. F. Hudig het huldeblijk voor zijn 70sten verjaardag aan Dr. Bredius te Florence overhandigd. N. R. Ct.

Mejuffrouw M. G. A. de Man te Middelburg vierde 19 Mei haar 70sten verjaardag. Uit erkentelijkheid voor het vele, dat het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen aan haar heeft te danken, deed het bestuur een geïllustreerde studie over den Middelburgschen stempelsnijder en graveur Johannes Looff van de hand der conservatrice drukken, welke uitgaaf haar op haar feestdag is aangeboden. N. R. Ct.

NIEUWE UITGAVEN.

Bloys van Treslong Prins, P. C. — Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der prov. Noord-Brabant; uitg. A. Oosthoek, Utrecht.

Buisman, H. — Veertig teekeningen van oude meesters der Holl. en Vlaamsche School, een keuze uit de verzameling van het Teylers Museum te Haarlem; uitg. Bernh. Tauchnitz, Leipzig, 1924.

Byvanck, A. W. en G. J. Hoogewerf. — Tekst der Noord-Nederlandsche Miniaturen in H. S. der 14e, 15e en 16e eeuw; uitg. Mart. Nijhoff, 's Gravenhage.

Catalogus van etsen en teekeningen door Rembrandt bijeengebracht, in het Rembrandthuis hernieuwde uitgave.

Catalogus van het Bataks Museum te Raja, door J. H. Neumann.

Delen, A. J. J. — Histoire de la Gravure dans les anciens Pays-Bas et dans les Provinces belges, des origines jusqu' à la fin du XVIIIe siècle. I. Des Origines à 1500; uitg. G. van Oest, Paris et Bruxelles, 1924.

Hallen, Ernest van der. — Stille Uren bij Primitieve Meesters; uitg. N.V. „Leeslust“, Antwerpen.

Holwerda, J. H. — Nederland's vroegste beschaving m. 94 pl. en 3 gekl. kaarten; uitg. G. L. van Looy, Amsterdam.

Kronenberg, H. — Deventer Topographie, met 3 platte gronden; premie van de Deventer Courant.

Luns, Huib. — Rembrandtiana; uitg. v. Munster's Uitg. Mij., Amsterdam.

Mottini, G. E. — Pittori fiamminghi e olandesi; uitg. Unitas, Milaan.

Princessehof 1917—1924, te Leeuwarden, Overzicht sinds de opening van het museum, overdruk uit het verslag van de Gemeente.

Rome, Gids van den Touringclub italiano.

Schmidt Degener, F. — Frans Hals; uitg. H. J. Paris, Amsterdam.

Schretlen, M. J. — Dutch and Flemish woodcuts of the 15th Century; uitg. Benn Ltd., London.

Verster, A. J. G. — Oud Tin; uitg. Boosten en Stols, Maastricht.

Veth, Jan. --- Rembrandt; uitg. H. J. Paris, Amsterdam.

Wolff Schoemaker, C. P. -- Aesthetiek en oorsprong der Hindoe-Kunst op Java; uitg. Van Dorp en Co., Semarang, 1924.

TIJDSCHRIFTEN.

Het Gildeboek afl. 1, 2 en 3, Juni 1925, bevat een zeer gedocumenteerd en rijk geïllustreerd artikel van R. van Marle over de Iconographie der afneming van het kruis tot het eind de 114e eeuw. In het eerste stuk behandelt de schrijver de

Byzantijsche, Italiaansche en Duitsche voorbeelden, waarbij hij er op wijst, hoe juist dit in de Evangelieën niet beschreven moment zoo tallooze malen door de kunstenaars werd voorgesteld. De oudste voorbeelden geven uit den aard de eenvoudigste voorstelling, waarbij oorspronkelijk de H. Maagd ontbreekt of slechts een bescheiden aandeel neemt. Met de Mariavereering ontwikkelt zich uit deze afbeeldingen de Pieta en de Beweening. De oudst bekende voorstelling is die in een Grieksch handschrift uit de 9° eeuw, thans in de Bibliothèque Nationale te Parijs.

Een mooie serie afbeeldingen is ook gevoegd bij het artikel van H. Leurs over dekerktorens in de Kempen, waarbij de schrijver deze in bepaalde groepen t acht in te deelen.

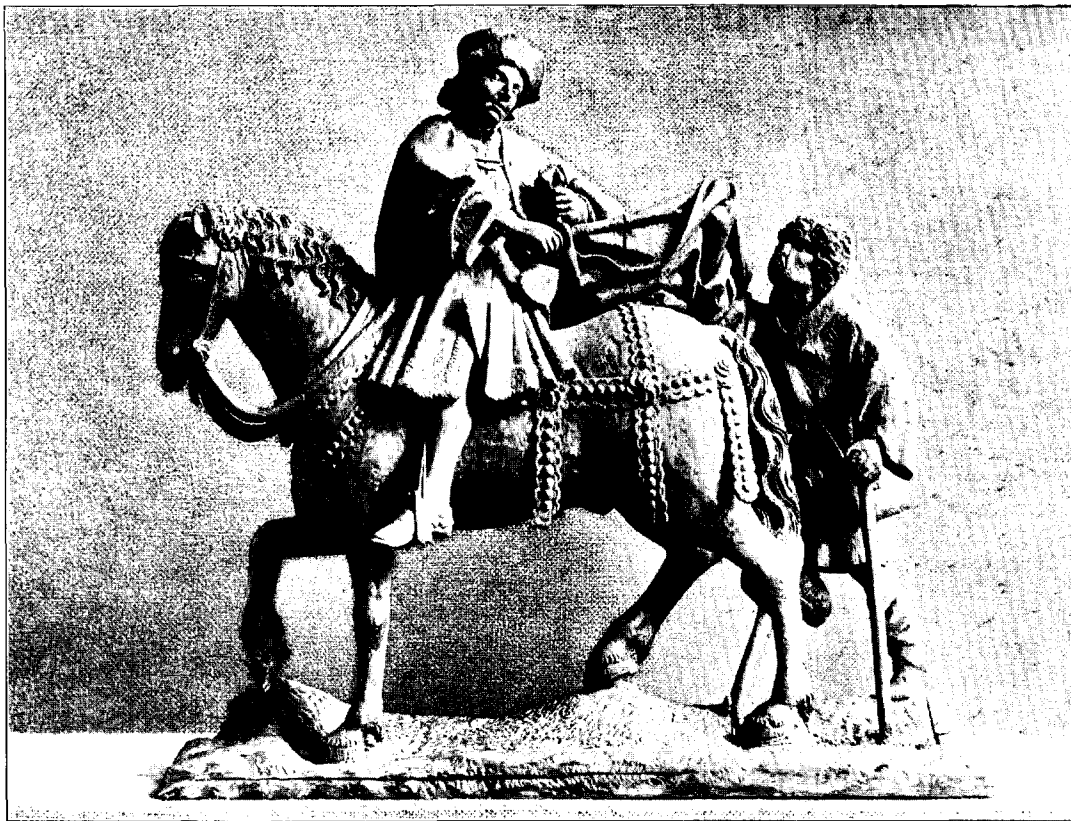

NOORD-NEDERLANDSCHE BEELDHOUWERKEN.

DE MEESTER VAN HET STERFBED VAN MARIA.

In een zijner opstelletjes, dat wellicht nóg rijker is aan bruikbare gegevens, dan veel andere van zijn geschriften, heeft Mr. S. Muller in 1916 voor een tijdschriftje, dat maar zeer korten levensduur heeft gehad al droeg het den wijdschen naam „de Nederlandsche

Afb. I. St. Maarten (Centr. Mus., Utrecht).

Musea'', een groep beeldhouwwerken behandeld, die allen tot de versiering van de bekende kapel van Rudolf van Diepholt in den Utrechtschen Dom hebben behoord.

Hij kwam daar, op grond van schijnbaar goed gedocumenteerde redeneering tot de conclusie, dat de plastische versiering dezer kapel gedeeltelijk door Jacop van der Borch, gedeeltelijk door Cornelis de Wael, zijn opvolger, tusschen 1476 en 1480 is uitgevoerd. Naar hij in het aangehaalde opstel eveneens mededeelde, werd dit oordeel, wat het stijl-

kritisch gedeelte betreft, destijds gesteund door Dr. A. Pit en door den schrijver van deze regelen, die herhaaldelijk door Mr. Muller werden geraadpleegd. De Heer Muller verzweeg ook niet, dat ik hem toen reeds terloops heb gewezen, op de verwantschap in vorm en opvatting, die er bestaat tusschen de besproken werken en die van de bekende groep met de „muziceerende engelen”, steekwerk in hout, in het Nederlandsch Museum te Amsterdam. (Muller l. c, pag. 7, noot 1).

Inmiddels is Dr. Haslinghuys verder gegaan en heeft op het Historisch congres te

Afb. II. St. Maarten; (achterzijde). Centr. Mus. Utrecht.

Brussel in 1923 getracht het oeuvre van Jacop van der Borch te vergrooten door hem, eveneens op stijlkritische gronden, ook eenige consoles in de Nicolaaskerk te Utrecht toe te schrijven. Wij zullen hier op die laatste mogelijkheid op dit oogenblik nog niet ingaan, maar de Heer Haslinghuis heeft tegelijk bij zijn demonstraties, steunende op de enkele gegevens in Mr. Muller's opstel en vooral op de daarin verwerkte aanwijzingen van mij, de groep der muziceerende engelen uit Amsterdam aangehaald en de verwantschap erkend, die er bestaat tusschen dit laatste werk en de bekende vier groote consoles aan den éénen, benevens de vier steenen heiligenbeelden met den bijbehorenden St. Maarten, thans in Utrecht (Gemeente-Museum) aan den anderen kant. Mr. Muller noemde als den

schepper van dit, volgens hem laatst-uitgevoerde gedeelte van de versiering der kapel, den opvolger van Jacob van der Borch, van 1475 af, Cornelis de Wael. Deze laatste hypothese over de verdeeling van arbeid blijft vooralsnog moeilijk bewijsbaar, zoolang wij uitsluitend met de stijlkritiek moeten argumenteeren.

Wij moeten op dit laatste punt bovendien even nader ingaan, want de heer Muller heeft Dr. Pit en mij, naar het mij voorkomt, niet geheel begrepen. Vast stond voor ons, na een nauwkeurig onderzoek, alleen het volgende:

Afb. III. St. Maarten (zandsteen), vermoed. van de graftombe v. Diepholt (Centr. Mus. Utrecht).

1. De vier Heiligenbeelden en de Sint Maarten zijn van dezelfde hand.
2. De vier g r o o t e consoles met de profeten en de ééne met den engel vertoonen met genoemde reeks eenige belangrijke punten van overeenkomst en k u n n e n dus door den zelfden meester als de vorige reeks zijn gemaakt of althans in hetzelfde atelier zijn ontstaan. Daar de objecten te verschillend zijn om een geheel overtuigende vergelijking mogelijk te maken, moet men zich met deze erkenning der w a a r s c h i j n l i j k h e i d voorloopig tevreden stellen.
3. De engelen in de zwikken van de traceeringen aan den wand vertoonen nog eenige afwijkingen meer (Afb. XIV) vooral in den vorm der plooiën en in het type der gezichten

Het kwam ons waarschijnlijk voor, dat zij van een anderen meester waren dan de bovengenoemde reeks — al bleek ook hier een lichtelijk verwante traditie zeker in het spel.

4. Stond voor mij vast, dat de groep der „Muziceerende Engelen” en die van het „Sterfbed van Maria” verwantschap van stijl vertoonden met de console met den Engel en

Afb. IV. St. Maarten, (vroeger verz. Oppenheim, Keulen).

met enkele gedeelten van de figuren der tombe van van Diepholt (plooiën, handen van enkele, niet van alle figuren vgl. Afb. X, XII, XV).

De werken in hout, zoowel als de consoles, de Martinus en de vier steenen Heiligen vertoonen dus zooveel onderlinge verwantschap, dat de stelling te verdedigen ware, die dit alles

als oeuvre van één Meester of althans van één sterk door één Meester beheerschte werkplaats zou willen proclameeren. Slechts voor de Engelen in de zwikken was de reserve iets sterker.

Daarmee is nu echter Muller's conclusie toch niet geheel te rijmen. Wáár toch ligt dan de scheiding tusschen Van der Borch en de Wael?

Neemt men aan, dat de observatie omtrent de verwantschap van de beelden aan Diepholt's tombe, met de reeks van beeldhouwwerken in hout juist is — op zichzelf blijft de vergelijking tusschen werken in hout en andere in steen natuurlijk hachelijk — dan

hebben wij hier eventueel te doen met het reeds meer uitgebreid oeuvre van één zelfstandig Meester van den eersten rang.

De consoles, eveneens voortreffelijke werken, zijn echter òók met het vorige verwant en kunnen op zich zelf eveneens slechts aan een Meester van den eersten rang worden toegeschreven.

Maar twee zelfstandige groote Meesters, wier werk zooveel punten van overeenkomst vertoont. . . . is dit niet een onwaarschijnlijk phenomeen? Mag men tot zulke uitspraken wel op dergelijke, betrekkelijk zwakke gronden besluiten?

Is het niet veiliger vooralsnog aan te nemen, dat wij hier met één Meester te doen hebben? die — dan misschien met één of met eenige secundair blijvende leerlingen werkt?

Afb. V. Maria met het Kind. (hout). (Ned. Mus., Amsterdam).

Afb. VI. H. Barbara (steen), afk. v. Graftombe v. Diepholt (Centr. Mus. Utrecht).

Stellen we de zaak zóó, dan blijft dus voor ons de verdere vraag: Moeten wij nu aan van der Borch of aan C. de Wael denken?

In het éérste geval zouden wij het oeuvre in een tijdbestek, dat vóór 1476 valt, moeten kunnen plaatsen, in het laatste kunnen wij er nog werken uit de periode van 1475—1500 in onder brengen.

Men versta mij wel: Ik zelf ben op dit oogenblik zeker geneigd de identiteit van den Meester der Kapel met den beeldhouwer van de houten beelden en groepen aan te nemen en ik hoop zelfs die theorie niet onbelangrijk te kunnen versterken door de introductie van een nieuw werk van dien beeldsnijder; maar buiten de kwestie van een bepaalde attributie óf aan van der Borch óf aan de Wael zou ik mij tot nog toe liefst willen houden. Hier blijft voor mij een: „Non liquet”. Voorloopig zou het voor mij slechts geheel in overeenstemming met de observatie zijn, indien iemand op grond van een nieuw onderzoek der oorkonden kwam aantonen, dat de engelen in de zwikken, van één der beiden b.v. van

Van der Borch waren, terwijl al het andere aan De Wael moest worden toegeschreven, of . . . . . omgekeerd.

Het werk van den „Meester van de Muziceerende Engelen”, dien ik liever, naar zijn belangrijker stuk in het Nederlandsch Museum, den „Meester van den Dood van Maria” zou willen noemen, is sedert Dr. Pit en daarna ik zelf het hebben kunnen uitbreiden door er telkens enkele verwante stukken aan toe te voegen, belangrijk aangegroeid. Wij kennen meen ik, zijn stijl thans voldoende, om zonder

Afb. VII, VIII en IX. Beelden (steen) afk. v. Grafombe v. Diepholt (Centr. Mus. Utrecht).

aarzeling tot een groepeerling over te gaan, zoodra er weer een werk van dien aard in onzen gezichtskring komt. Ik noem hier in 't kort nog eens wat thans tot zijn oeuvre behoort ¹⁾.

1. De groep met de Muziceerende Engelen met den Herder; fragment van de Aanbidding van het Kind (de wel eens aangewende term „Zingende Engelen” is niet geheel juist, er zingt er maar één) in het Nederlandsch Museum, (Cat. no. 35; Pit, La Sculpture Hollandaise No VI; Vogelsang en van Notten: Holzskulptur i d. Niederl. II, Taf. 4, No. 8. vgl. onze Afb. X en XI).

2. De groep van Het Sterfbed van Maria; (Afb. XII. Ned. Mus. Cat. No. 184; Vogelsang en van Notten, l. c. II, Taf. 18, No. 9. — Vergl. enkele van de Apostelgezichten haren, handen, plooiën, met overeenkomstige deelen van het voorgaande werk. Vergl. ook de uitvoerige behandeling der accessoires en de gesloten lijn van den omtrek der geheele groep.

¹⁾ Een begin met deze groepeerling maakte ik jaren geleden reeds in Elsevier's Maandschrift XV, bladz. 374. vv.

3. De Visitatie; Afb. XIII (Ned. Mus. Cat. No. 186; Pit, *Sculpt. Holl.*, Pl. XX; *Vogelsang en Van Notten*, l. c. II, Taf. 2 No. 10). Met het „Sterfbed van Maria” is deze groep te verbinden o.a. door de figuur van Elisabeth te vergelijken met die van de stervende Maria: onderdeelen als het hoofd van Maria en van de plooien der gewaden.

Afb. X. „Muziceerende Engelen,” (Ned. Mus. Amsterdam).

4. Met de laatste groep duidelijk samenhangend en reeds door Pit daar aan toegevoegd, een fragment: *Geknield biddende Heilige Maagd* (Ned. Mus. Cat. No. 187; *Holzskulptur* l. c. II, Taf. 3, No. 11).

5. Groep van een Heilige Familie; Afb. XVI (Aartsbisschoppelijk Mus., Utrecht, *Holzskulptur* l. c. I, Taf. 16, No. 13). Ook hier weer het bekende gezichtstype bij Jozef;

de behandeling der onderdeelen als haren, handen, de wijze van sluiting van den contour en van den bouw der groep; het uitvoerig ingaan op requisieten: boek, gereedschap, etc.).

Het werk van den Meester — of, voorloopig althans, van zijn werkplaats — is nu

Afb. XI. Detail van de Muzic-Engelen; (Ned. Mus. Amsterdam.)

echter nog uit te breiden, mede door hetgeen wij uit Muller's opstel en door Haslinghuis' uitwerking daarvan zijn te weten gekomen, en wel met de volgende stukken:

6. In de eerste plaats met een staande Maria met het Kind (Ned. Mus. Cat. No. 188; Holzskulptur l. c. II, Taf. 6 No. 12). Eenvoudig door middel van de stijlovereenkomst met de andere werken in het Ned. Mus.; voornamelijk in vorm van h  ar, gezicht, aard der plooiën, model   der handen. In den tekst schreven van Notten en ik daar: „Entfernte Verwandtschaft”, t.w. met werken van den Meester van het „Sterfbed van Maria”, wat mij thans, nu ik het geheel beter overzie, niet voldoende schijnt. De onmiddellijke saamhoorigheid met het atelier in kwestie staat m.i. buiten kijf. Deze staande Maagd onderscheidt zich echter toch door iets vasteren snit. E  n „lijn” gaat met sterkeren „Schwung” door het geheel dan zulks bij de andere, meer uit verschillende brokken samengestelde werken, het geval is.

Natuurlijk werkt het onderwerp —   en enkele figuur — hiertoe mee. (Afb. V).
7. Staande Apostel met Boek (Verz. van Stolk te Haarlem, Cat. . .) Z  er verwant, vooral met de laatstgenoemde figuur, wat de algemeene opvatting betreft. De kenmerkende eigenschappen zijn in d  tail: de behandeling van het in losse krullen vallend haar, de snit van den diepen dwarsrimpel in het voorhoofd, voorts de zeer ged  tailleerde oogen, de neus en de mond, de uitvoerige en bijzonder soepele behandeling van het

boek met de als week gekarakterizeerde bladen, die de Apostel omslaat. Zulke aanwijzingen lijken den buitenstaander wellicht niet sterk, maar als men de houten beeldhouwwerken ten onzent kent en weet, hoe zeldzaam deze meesterlijke manier

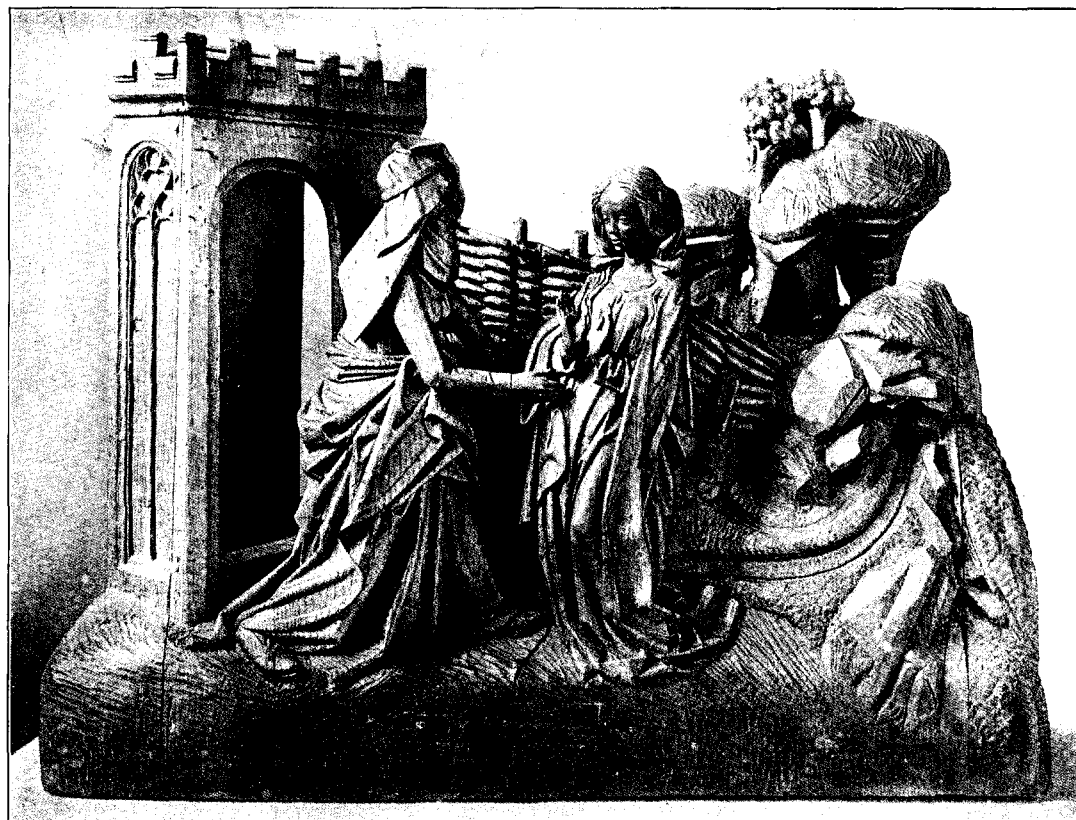

Afb. XII. „Het Sterfbed van Maria” (Ned. Mus. Amsterdam).

is, worden ze krachtig genoeg. De vorm en vooral de afwerking van de rechter hand met het breede gewricht en de op den handrug duidelijk zichtbare aderen zijn mede kenmerkend. Veel „Schwung” evenals bij het vorige beeld; Afb. XVIII.

Als No. 8 zou ik echter nog een ander werk willen noemen, waarover, wat mij betreft, thans geen twijfel meer bestaat. Het is de houten St. Maarten (zie Afb. I en II).

Dit werk, dat onder een tamelijk dikke bruine saus was verborgen, is vroeger ook door mij steeds stiefmoederlijk behandeld. Het heeft lang in de oude Gotische kamer in het Museum op het Hoogeland op een richel gestaan en ik herinner mij, dat Mr. Muller er altijd van zeide: „Wij hebben helaas slechts de kopie over. Het eigenlijke stuk van waarde, dat zeker ook uit Utrecht kwam, is, zonder dat ik het heb kunnen verhoeden in de ver-

Afb. XIII. „De Visitatie” (Ned. Mus. Amsterdam).

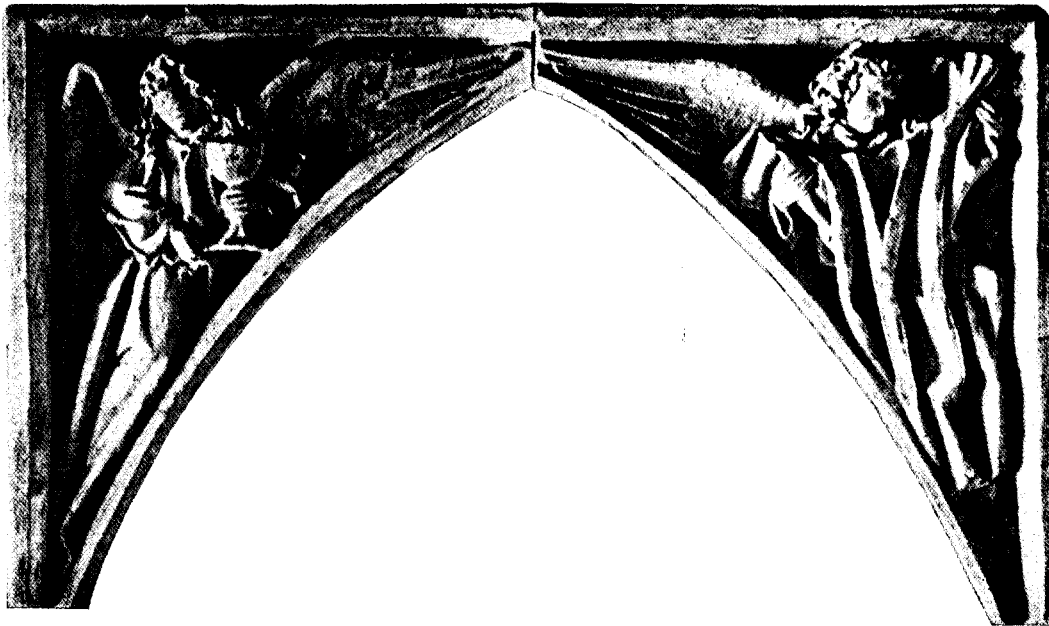
zameling Oppenheim te Keulen beland.” Het werk, dat hier bedoeld werd, was in 1902 op een tentoonstelling te Düsseldorf te zien, uit het bezit van wijlen den Heer Oppenheim te Keulen (zie Afb. IV).

Wij hebben evenwel door dit eenmaal gewekte vooroordeel aan het Utrechtsch stuk te weinig aandacht geschonken, zooals dit wel eens gaat, als er tegen dingen, die men voor 't grijpen heeft, een soort van traditie wordt geschapen, die men dan zonder contrôle aanvaardt.

Door een toeval ben ik er toe gekomen kort geleden het Utrechtsche stuk, dat inmiddels is schoongemaakt, nauwkeurig te onderzoeken en ik meen nu goed te doen er hier twee uitnemende reproducties van te geven, die mij een zeer uitvoerige beschrijving besparen. Bij gelegenheid van dit nieuwe onderzoek moest ik natuurlijk ook de foto van het

stuk, dat vroeger in de verzameling Oppenheim was, opnieuw vergelijken en tevens terugkomen op de vraag omtrent de beide andere ruiter-beelden van den Utrechtschen patroon, nl. het steenen beeld van St. Maarten, dat vermoedelijk van de tombe van Rudolf van Diepholt afkomstig is, (in het Gem. Mus.) en het andere, oorspronkelijk geplaatst in het huis Zoudenbalch als dessus de porte (volgens Muller niet lang na 1467 ontstaan). Beide eveneens reeds door mij aan Muller gesignaleerd als in zekeren zin verwant en derhalve vermeld in zijn opstel: l. c. pag. 8. (Zie voor den St. Maarten van de Tombe Afb. III.

Wij hebben dus in de eerste plaats te doen met het houten ruiterbeeld. (afb. I)

Afb. XIV. Hoekvulling van de wandtraceering der Kapel van Diepholt; Dom te Utrecht.

De Heilige rijdt, evenals op de andere voorstellingen, die ik noemde, naar links en keert bovenlijf en hoofd, het laatste in een lichte neiging, naar rechts. Met de rechterhand steekt hij het zwaard vooruit. De rechter arm dekt schuin een gedeelte van den romp. De slip van den wijden mantel, die voor den hinkenden bedelaar zal worden afgesneden, wordt door het zwaard geraakt. De kreupele zelf houdt den mantel op, om het doorsnijden mogelijk te maken — gesteld dan altijd, dat het volgende oogenblik de stof strak getrokken zal worden, wat nog niet voldoende is geschied, al heeft de Heilige ook reeds één eind van het kleedingstuk gegrepen, dat hij naar zich toe schijnt te trekken. De knoestige, stompe kop van den ongelukkige is in gretig-verwonderde verwachting omhoog gewend; St. Maarten ziet mild glimlachend op hem neer.

Als een overbekend verhaal, dat nog eens weer zijn volle waarde voor ons krijgt door den treffenden toon, de welgekozen zinswendingen, het onverwacht-selecte woordgebruik van den verteller, doet ons het geheel aan. Niets is verwaarloosd, maar er is ook niets te veel. Wij beleven alles, tot het tempo toe! Er zit gang in den rustigen grooten stap van het paard,

de verhouding tusschen de spontane wending van den ruiter, die den voet in den beugel naar buiten draait en de beweging van het paard is voor ieder, die een dergelijk gevoel innerlijk te reconstrueeren vermag, verbluffend juist. De versnelling, die de hompelende man met zijn kruk en zijn houten stelt noodig heeft, wordt ons zelfs kenbaar door den onderling wijden stand van de beide beenen en de dikke kruk en door den voorovergebogen romp ten slotte, die voor een gedeelte door den staart van den telganger gedekt wordt.

Gaat men de groep in détails na, dan vindt men een uiterst gevoelige behandeling in ieder deel. Ik wijs hier -- behalve op de reeds beschreven gezichten met hun stil samenspel -- op het stugge „meesjorren" van de dikke tegen iedere beweging weerbarstige stoffen, die St. Maarten draagt; op de, met eenvoudige middelen bereikte, tegenstelling tusschen de voortreffelijk-correcte kleedij van den ridderlijken ruiter en de havelooze plunje

Afb. XV. Console uit de Kapel van Diepholt. Dom te Utrecht.

van den bedelaar. Wij zien niets dan wat s t r a k k e r gelegde plooiën, een gegruizelden rand, die duidelijk „bont" aangeeft, de slap-stijve consistentie van het vilten hoedje en den wijden mantel, die ons, vooral aan den achterkant een heel spel van beweging, van krachten en gewichten suggereert. Maar al zien wij uiterlijk niets anders, het is ons opééns geheel duidelijk, dat wij hier een, overeenkomstig zijn waardigheid, in perfecten snit gekleeden ruiter voor ons hebben, terwijl de korte schoudermantel en de korte tuniek van den bedelaar als een slechts toevallige, schamele en slecht passende bedekking worden gekarakteriseerd door een paar precies op de juiste plaats verschijnende hoekige plooitjes. En het groote paard, met zijn zwaren schommelstap, den week-gebombeerden hals, de gekrulde manen, het met metalen halve bollen versierde tuig, de harde houten achterkant van het zadel en de precies juist gedraaide stijgbeugelriem, getuigen van een liefde voor

bijzonderheden, die hoogst zelden zóó wordt gevonden.

Dat wij met een meester van den éérsten rang te doen hebben en met een, op de polychromie na, zoo goed als intact werk, is klaarblijkelijk. De eenige hinderlijke toevoeging van lateren tijd, die trouwens binnen kort verwijderd moet worden, is het stuk teugel aan weerskanten van het bit, tot aan den hals. Dáár is ineens het karakter verzaakt, ieder gevoel voor de beteekenis van zulk een onderdeel, dat juist dáár dun en leerachtig had moeten zijn, heeft ontbroken.

Sporen van polychromie vond ik niet, maar het is toch waarschijnlijk, dat juist dit werk evenals de meeste andere stukken van het eind der 15e eeuw geheel of gedeeltelijk gepolychromeerd is geweest. Men kan zich het tuig-beslag kwalijk anders dan verguld denken.

Zonder moeite kan men de overeenkomst in stijl met de andere werken van den Meester van het Sterfbed van Maria aantonen. Het type van St. Maarten vertoont alle kenmerken, die ik vroeger elders besprak. De levende weeke mond en de wat

kleine, vast-omlijnde oogjes, de korte rechte neus, die wij ons bij het zien van het type van Johannes in de groep van het Sterfbed onmiddellijk inprenten en die mij van daaruit vroeger het verband deden vinden met de „Muziceerende Engelen” uit de groep van „De Aanbidding

Afb. XVI. „De heilige Familie” (Aartsbisch. Mus. Utrecht).

van het Kind.” De haren in hun zeer verschillenden aard, maar vaak zoo wild krullend als bij den bedelaar op onze St. Maartengroep, de gevulde, uitstekend gesticuleerende handen met hun breede gewricht, de groote liefde, waarmee alle onderdeelen — als ware het om een stilleven te doen — zijn uitgevoerd en eindelijk de bijzondere kunst om de rijkgeuanceerde groep door groote samenhangende lijnen een vaste omsluiting te geven, dat alles tezamen kan ons meer dan voldoende zijn om één der beste werken van dezen meester te

herkennen; sterk van stijl en in klein formaat, zoals wij het van de andere uitingen gewoon zijn

Moeilijker wordt het probleem, als wij nu willen vragen in welke verhouding dit beeld

Afb. XVII. Gekniele H. Maagd (Ned. Mus. Amsterdam.)

staat tot den steenen St. Maarten. Ik meende, dat het nuttig zou zijn dit welbekende stuk hier nogmaals in het klein af te beelden. teneinde een vergelijking te vergemakkelijken, die ik hier slechts kort wil inleiden. (Afb, III).

De steenen ruiter heeft het motief met den vorigen over 't geheel genomen, gemeen. Hij rijdt eveneens naar links, wendt zich op dezelfde wijze naar rechts, doch draait daarbij bovenlijf en hoofd minder, houdt den linker arm met den slip van den mantel meer gestrekt. De bedelaar hinkt eveneens haastig achteraan, maar het verband met paard en ruiter is iets minder duidelijk, doordat hij verder van het paard afblijft, evenals zijn sterk hellende stand minder suggestief is dan de geniaal gevonden positie der beenen die in de houten groep, het versnelde tempo moet aangeven. Een zeker gemis aan éénheid en aan overtuigend weergegeven beweging vinden wij ook in de verhouding tusschen de ten eenenmale frontale wending, van den ruiter, ten opzichte van het in profiel stappende paard. De sterke tegenstelling, die ginds bij ons het gevoel wekte van een spontaan omdraaien tegen de richting van den gang van het paard in, komt hier niet tot stand. Het geheel zou door dit gemis wellicht echter tevens minder reëel, monumentaler geworden zijn, als niet tevens

staat tot den steenen St. Maarten. Ik meende, dat het nuttig zou zijn dit welbekende stuk hier nogmaals in het klein af te beelden. teneinde een vergelijking te vergemakkelijken, die ik hier slechts kort wil inleiden. (Afb, III).

De steenen ruiter heeft het motief met den vorigen over 't geheel genomen, gemeen. Hij rijdt eveneens naar links, wendt zich op dezelfde wijze naar rechts, doch draait daarbij bovenlijf en hoofd minder, houdt den linker arm met den slip van den mantel meer gestrekt. De bedelaar hinkt eveneens haastig achteraan, maar het verband met paard en ruiter is iets minder duidelijk, doordat hij verder van het paard afblijft, evenals zijn sterk hellende stand minder suggestief is dan de geniaal gevonden positie der beenen die in de houten groep, het versnelde tempo

de woelige onrust van den mantel, de armen en de afstand van den bedelaar ten opzichte van het paard, die zoo gewonnen rust in de steenen groep weer verstoorden. Zeker moet men hier rekenen met een minder gewillig en een kostbaarder materiaal en met een door de overige deelen van het geheel, waartoe het behoorde, van te voren gedicteerde hoogte van het relief, die niet overschreden mocht worden. Maar toch blijft de oplossing van het geheel minder vlot, hakkeliger. De toevoeging van het schurftige hondje — op zichzelf zeker een goed illustratief détail — verandert daaraan niets. Het was trouwens, als vulling tegen den reliefachtigen steenen achtergrond hier noodiger dan bij den nagenoeg „en ronde bosse” behandelde, vrij staanden houten ruiter, op zijn smalle voetstuk.

Over de beide andere St. Maarten-figuren kunnen wij nog korter zijn. De St. Maarten uit het huis Zoudenbalch, waarschijnlijk toch een tamelijk ruwe kopie, kan in dit verband verder buiten bespreking blijven. Het mij door Mr. Dr. S. Muller als het gewichtigste en helaas verloren origineel geprezen St. Maarten-beeld uit de collectie Oppenheim te Keulen staat thans slechts in photographie tot mijne beschikking. Het motief was ook hier in hoofdzaak gelijk, zoowel wat den ruiter als wat den bedelaar betreft, afgezien van kleine varianten in den stand en den vorm van kruik en beenen. De belangrijkste afwijking vertoont de mantel, die inplaats van de soms wat drukke, deegachtig in elkaar hangende plooiën van de boven behandelde twee voorbeelden, eenvoudiger lijnen vertoont, minder gebroken contour, effener vlakken, en die buitendien het motief van het doorsnijden op een ander oogenblik laat aanschouwen. De snede is hier n.l. grootendeels reeds gemaakt, de uiteengekliefde lap vertoont een wijde gaping, de Heilige schijnt juist een tweede verdere insnijding te zullen beginnen.

Afwijkingen in het costuum zijn van gewicht. St. Maarten draagt op het Keulsche stuk niet den van onderen wat wijder hangenden lijfrok aan één stuk tot aan de knieën, die in het gedeelte dat de dijen bedekt, van zelf plooiën van verschillende breedte vertoont, maar een om de borst, voor zoover te zien is, zeer nauwsluitend kledingstuk, dat van de heupen af aan tot aan de knieën een regelmatig aangerimpeld rokvormig gedeelte vertoont.

Afb. XVIII. „Staande Apostel met boek”
(Mus. v. Stolk, Haarlem).

Waarschijnlijk is het dus, en dat is in verband met het kleine baretje met pluim en kindoek, dat Martinus hier op 't hoofd draagt, zeer wel mogelijk, die eigenaardige lijfrok met aangerimpeld onderstuk, die op borst en rug met zijdelings en over de schouders bevestigde gladzittende kleppen sluit en waarin wij dan waarschijnlijk de zg. „keerle” mogen herkennen. (Afb. IV).

Daarmee zou echter de dateering van omstreeks 1470—1480, die wij voor 't overige werk voorlopig moeten aannemen in verband met Muller's gegevens, wel niet meer strooken. Bovendien is het geheel meer op het decoratieve dan op het naturalistische effect gericht. Overdrijvingen in den vorm, die in de beide voorlaats besproken stukken niet voorkwamen, zijn talrijk. Let op de gewrichten van de beenen van het paard. Het Coleoni-achtig motief van 't naar den toeschouwer gewende paardehoofd — een motief dat hier echter niet als bij Verrocchio's werk ook door het geheel is volgehouden en dat hier niet door de houding en de actie van den ruiter wordt verklaard — geeft aan ruiter en paard een lichte onrust en veroorzaakt een zekere „v ol t e”, die de stijl van de beide vorige stukken niet kenmerkt. Dezelfde soort afwijkingen geven m.i. alle onderdeelen te zien: b.v. staart en manen, kleeding van den bedelaar, behandeling van het onregelmatige stuk grond, waar het paard op loopt.

Wij meenen derhalve dat dit laatste werk, zoo er al verband bestaan moge, als een late uitlooper der traditie van het Utrechtsche atelier moet worden beschouwd, dat echter voor de wijze, waarop zich de stijl van den Meester van het „Sterfbed van Maria” in zijn laatste periode heeft ontwikkeld, of voor den stijl van zijn opvolger wellicht merkwaardige gegevens zou kunnen bevatten.

Maar daarover en over de eventueele mogelijkheid het werk van dien grooten beeldsnijder, die zeker met Geertgen en den Virgo-meester in één adem mag genoemd worden, chronologisch te rangschikken, hoop ik, in breeder verband, binnenkort elders te schrijven.

W. VOGELSANG.

LES FAÏENCES HOLLANDAISES ITALIANISANTES AUX XVIIe ET XVIIIe SIÈCLES.

Je crois avoir démontré que les plus anciennes faïences des Pays-Bas furent exécutées à Anvers¹⁾. En tête, vers 1515, se place le pavement d'Herckenrode, puis viennent, en 1544, des carreaux de la collection Claes, en 1547 ceux qui composent la Conversion de saint Paul (Anvers, musée archéologique). De 1562 date un vase superbe aujourd' hui au Musée du Cinquantenaire, à Bruxelles²⁾ et, d'autre part, depuis 1530 au moins, on fabriquait à Anvers des bols, des écuelles, des pots de pharmacie, le tout à la façon d'Italie.

Des deux premiers geleyerpottbackers qu'on rencontre en Hollande — à Middelbourg, en 1564 — l'un au moins était anversois, le fils de celui-là même qui avait apporté de Castel-Durante aux bords de

Fig. 1. Faïence italienne XVIIe siècle (musée du Cinquantenaire)

l'Escaut l'industrie de la majolique, Guido Andries ou di Savino³⁾. C'est ainsi que la majolique passe d'Anvers dans les Pays-Bas du Nord: à Middelbourg d'abord, puis à Haarlem, à Rotterdam, à Delft. On voit donc combien la dénomination de fröh es

¹⁾ M. Laurent. Guido di Savino and the earthenware of Antwerp, Burlington Magazine, 1922, p. 288.

²⁾ A jug of sixteenth century Antwerp majolica, Burlington Magazine, 1925, p. 319.

³⁾ E. Neurdenburg, Old Dutch pottery and tiles, Londres 1923, p. 22.

Delft donnée à tout l'ensemble des premières faïences aux Pays-Bas est inexacte ou, tout ou moins, peut induire en erreur.

Mais passons. Delft, vers 1635, l'emportait sur toutes les manufactures rivales. Bientôt après les potiers s'y vouèrent aux décors importés d'Extrême-Orient; mais tant s'en

Fig. 2. Faïence italienne XVIIe siècle
(musée du Cinquantenaire)

chute, séparant le marli du fond; les champs sont décorés de grotesques variés et de rinceaux feuillus dessinés au manganèse et lavés en jaune, comme nous l'avons dit, avec des adjonctions importantes de bleu pâle; au centre se trouve, avec les mêmes couleurs, un médaillon portant, selon les cas, des armoiries, un amour, un paysage, une scène biblique. A ce type qui caractérise les pièces jusqu'ici publiées, il faut ajouter des plats — nous en parlerons plus loin — où le marli est décoré d'une couronne à volutes et d'autres pièces encore entièrement en bleu. Le tout forme un groupe que ces indications sommaires suffisent à déterminer.

Il est connu d'ailleurs depuis de longues années. Garnier, en face des plats qui le

faut que le décor italien eût disparu à Delft même et en Hollande. Il persiste souvent à côté des motifs empruntés à la Chine et au Japon. Il ressuscite parfois tout entier: c'est ainsi qu'on rencontre au XVIIIe siècle, comme le dit justement Mlle Neurdenburg, une version nouvelle des vieux thèmes hollandais.¹⁾ Enfin l'Italie ne cesse pas d'exercer son influence à travers tout le XVIIIe siècle. La preuve s'en trouvera, je pense, dans une série de pièces qui ont été, il est vrai, attribuées aux Pays-Bas du Nord depuis assez longtemps, mais sur lesquelles plane encore beaucoup d'incertitude. Il s'agit de coupes godronnées et de plats dont l'ornementation est faite de rinceaux et grotesques ordinairement lavés en jaune. Le Musée du Cinquantenaire en possède une série assez nombreuse que je voudrais étudier ici de façon à fixer, si possible, leur origine.

Tous les spécialistes de la Céramique les connaissent.

Ils ont une bordure jaune striée de traits bruns; des filets, peints aux deux jaunes, suivent le bord supérieur de la

¹⁾ Op. cit., p. 27.

composent, songeait à Anvers, au Croisic et n'osait se prononcer ¹⁾. L'attribution à des manufactures de Delft est relativement récente. Henkel ²⁾ et surtout Justus Brinkmann ³⁾, en 1912, l'affirmèrent. Ils furent suivis par Riesebieter et Sauerlandt ⁴⁾ sans que nulle autre preuve fût apportée, en définitive que „le caractère sûrement hollandais” des représentations figurées dans les médaillons. Riesebieter les date des environs de 1650 et les range dans ce qu'il appelle le „frühes Delft”.

En vérité, il convient de refaire l'histoire de tout ce décor dans les Pays-Bas.

Il procède, nul n'en doute, des grotesques qui avaient tant de vogue à Urbino, dans la seconde moitié du XVIe siècle. Ce qu'il faut ajouter, c'est qu'il se popularisa par des pièces importées d'Italie dans les Pays-Bas au XVIIe siècle. Il y a trop, en effet, de ces pièces en Belgique, pour que les hasards du commerce des antiquités les y ait toutes apportées. Et puis les armoiries qui les décorent souvent en sont, je crois, la preuve: elles indiquent une exportation. Ces pièces ont la bordure jaune striée de traits bruns; toutes se caractérisent par la place considérable qu'y tiennent les oiseaux, les sirènes, les grotesques au corps allongé, terminé par des enroulements végétaux.

Fig. 3. Faïence italienne XVIIe siècle (Musée du Cinquantenaire)

Mais il y en a deux séries différentes. Les unes ont une vive polychromie où le vert joue un rôle dominant, des figures allégoriques dont l'exécution italienne ne paraît pas douteuse y occupent le fond; le décor y reste soumis à des règles anciennes de composition: station verticale des sirènes, disposition des motifs en compartiments et en chandeliers.

¹⁾ Garnier. Dictionnaire de la céramique, art. Anvers, p. 9.

²⁾ Kunst und Kunsthandwerk, XV (1912) p. 289, fig. 12.

³⁾ Jahresberichte des Hamburgischen Museums für Kunst und Gewerbe, 1912, p. 57 et suiv.

⁴⁾ Riesebieter, Cicerone, IX (1917), p. 342 et sv. Cf. Sauerlandt, Cicerone XV (1923) p. 1097.

Notre figure 1 en montre un exemplaire très caractéristique. Quelle date peut-on leur attribuer? Elles durent abonder dans la première moitié du XVIIe siècle. J'en ai eu entre les mains un échantillon, qui passa dans la commerce, daté de 1649.

Le second type des faïences italiennes importées au XVIIe siècle est représenté par une cruche du Musée reproduite ci-contre (fig. 2). La forme du bec et de l'anse révèlent bien son origine. A l'intérieur du col, l'émail est lavé de bleu, très exactement de la façon qu'on le fait — je l'ai constaté — sous des objets tardifs d'Urbino; mais la polychromie est toute

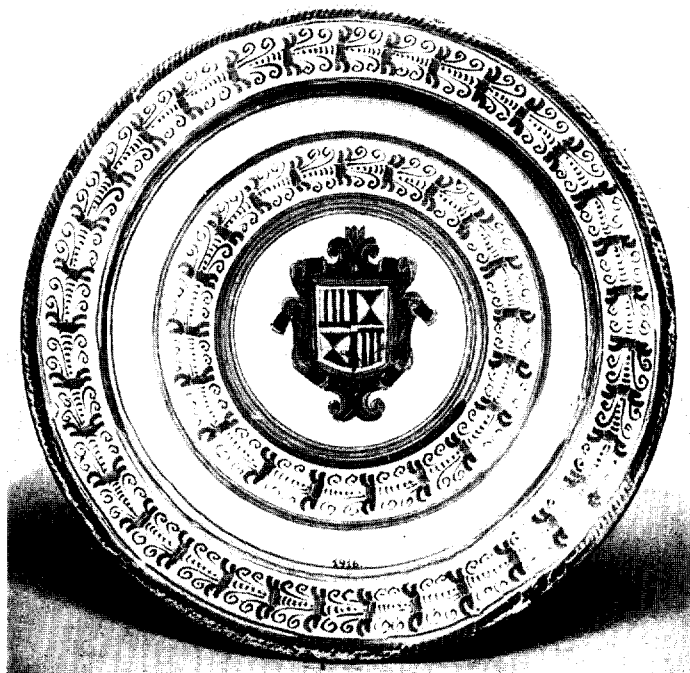

Fig. 4. Plat, décor jaune et bleu, (Musée du Cinquantenaire.

brun rougeâtre, le bleu, et le manganèse y constituent toute la palette. D'autre part, les grotesques y sont répandus en désordre des deux côtés d'un chandelier médian et je note la queue en panache des sirènes. Ce type ressemble plus que le premier aux plats que nous voulons identifier.

Quoi qu'il en soit, si cette cruche est italienne, — chose certaine —, le plat qui suit (fig. 3), l'est aussi: il y a presque identité. Ici se voient les armes d'Espagne ¹⁾, brochant largement sur le décor. Que signifient-elles, sinon que le plat était destiné à la clientèle des Pays-Bas espagnols? Cela nous ramène au XVIIe siècle, mais je ne saurais dire laquelle de ces deux séries de pièces est la plus ancienne.

Il est très possible qu'elles aient été importées dans le même temps aux Pays-Bas.

La vraie question se pose maintenant. Les plats que nous voulons étudier dérivant des précédents, sont-ils italiens, hollandais ou belges?

Le Musée du Cinquantenaire en possède un exemplaire à rinceaux et grotesques, un autre aux armoiries d'Espagne et guirlande de volutes (fig. 4). Malgré la différence de décor, ils ont la même origine, car les couleurs, la pâte, l'émail sont i d e n t i q u e s. L'émail surtout est remarquable, non pas d'un blanc parfait (Riesebieter) mais nettement teinté de vert et légèrement craquelé. Ils font donc partie d'un groupe particulier. Le dessin et la

¹⁾ Le plat est fortement restauré à cet endroit; mais les repeints ont laissé intacte une partie de l'écusson.

pâte les différencient assez fortement de leurs modèles italiens; on peut se demander toutefois si cela suffit pour affirmer leur origine septentrionale. Les armoiries d'Espagne semblent indiquer les Pays-Bas méridionaux comme pays de destination, mais ne peuvent désigner en aucun cas le pays d'origine. Peut être d'autres pièces du même groupe nous aideront-elles davantage. Voici une coupe godronnée (fig. 5) d'un type bien connu, — voyez par exemple l'exemplaire de Hambourg publié par Riesebieter —, or elle est décorée comme un des plats précédents de rinceaux feuillus et de grotesques en jaune, elle a le même émail verdâtre et craquelé. On remarquera cependant quelque chose de plus dans le décor: c'est la double aigle couronnée des Habsbourg d'Autriche. N'y a-t-il pas là une indication d'origine? La coupe ne provient-elle pas d'un pays sur lequel régnait les Habsbourg d'Autriche? Je l'ai cru un certain temps, mais ne saurais persister en cette opinion, car il ne pourrait s'agir que des Pays-Bas méridionaux et ceux-ci ne passèrent sous la domination de l'Autriche qu'en 1715 de par le traité de Ryswijck. En réalité, cette aigle fréquemment représentée au XVIIe siècle — notamment dans des plats hispano-moresques — en même temps que des armoiries, a fort bien pu passer dans le décor, comme motif d'ornement.¹⁾

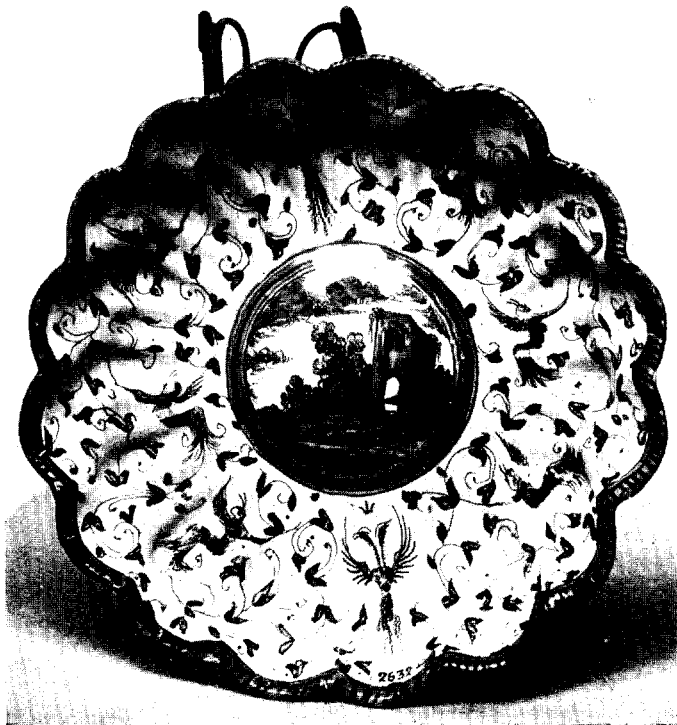

Fig. 5. Coupe godronnée (musée du Cinquantenaire).¹⁾

J'attache plus d'importance à une marque de décorateur relevée au revers de la même coupe. Elle a vaguement la forme d'un 3, elle est peinte en bleu, d'un bleu que nous retrouverons ailleurs et qui contribuera peut-être à la solution du problème.

En attendant il faut examiner des exemplaires plus tardifs. Je veux en signaler deux au Musée du Cinquantenaire. Le premier est peint en jaune, bleu et manganèse (fig. 6), le second en camaïeu bleu. Ils sont plus lourds, il est vrai, que les précédents, étant beaucoup

¹⁾ Ceci était écrit lorsque Melle Neurdenburg attira mon attention sur le fait que plusieurs villes de Hollande au XVIIe siècle. — et des villes faïencières —, relevaient de la couronne impériale. Cette remarque a la plus haute importance.

plus épais; l'émail stannifère est blanc des deux côtés, non verdâtre, mais le décor, on s'en rendra facilement compte pour assombri qu'il soit dans la couleur, est le même que dans la série précédente. Déjà, il est bien difficile de croire qu'une telle palette soit italienne. Regardons de plus la scène figurée au fond, l'Adoration des Bergers. Ceci, on peut l'affirmer, n'est pas d'outre-monts. De tels dessins rappellent invinciblement ceux qu'on rencontre sur les carreaux bleus ou manganèses fabriqués en Hollande.

Du second plat, j'ai étudié le bleu avec soin. Je l'ai comparé d'une part avec des bleus de Delft, d'autre part avec la marque en bleu signalée plus haut sous la coupe repro-

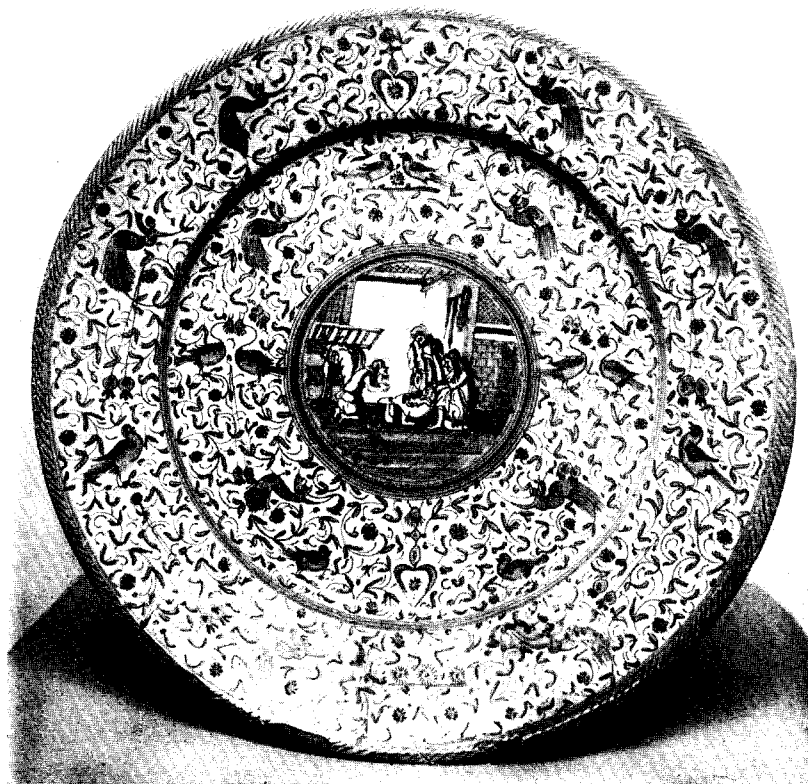

Fig. 6. Grand plat (musée du Cinquantenaire).

duite fig. 5: il y a identité absolue. Enfin, je les ai retournés, ces deux plats: or, il m'est impossible de ne pas reconnaître dans leur émail blanc de qualité médiocre, piqué de petits trous, l'émail particulier qui distingue les produits courants de Delft et, sans doute aussi, d'autres manufactures hollandaises au XVIIIe siècle.

L'Italie n'est donc plus en question et je crois à une fabrication des Pays-Bas septentrionaux. De savoir s'il s'agit de Delft ou de quelque autre ville, je ne sais. L'avenir répondra.

Mais, dira-t-on, la possibilité d'une fabrication anversoise n'est pas éliminée. En somme, on n'a pas trouvé en Hollande de tessons indiquant une origine locale. On n'en a trouvé nulle part et c'est bien cela, en effet, qui est troublant. Mais les arguments de fait que j'ai signalés demeurent. D'autre part, il n'est pas une pièce connue d'Anvers où l'on trouve les bordures jaunes striées de brun, pas une où les volutes en couronne — voir fig. 4 — apparaissent non plus que des volutes et enroulements comme motif ordinaire de décoration; au contraire les deux sont communs en Hollande. Les volutes en couronne caractérisent les plats avec la devise: *L o o f t G o d t a l t i j d* dès le début du XVIIe siècle, les enroulements à l'italienne abondent dans la faïence de Delft. Quant aux bandes jaunes striées de brun, la liste serait longue des plats hollandais qui la montrent. Ici même, au Musée du Cinquantenaire, se trouvent deux tasses aux bords jaunes striés de brun, la coupe en est décorée de chimères polychromes tirées évidemment d'un plat italien semblable à celui de la fig 1 et sur l'une d'elles, on voit un écusson entouré de drapeaux hollandais aux couleurs bleu, blanc et rouge.

En vérité, nous ne savons rien encore de la faïence d'Anvers au cours du XVIIe siècle. Ce qu'on peut affirmer, c'est qu'elle était tombée dans une profonde décadence due aux troubles religieux et politiques. Le nombre des faïenciers inscrits aux registres de la gilde de St. Luc, à partir de 1570, va toujours diminuant. A la fin du siècle et jusqu' à 1629, année au delà de laquelle ne vont pas les listes il n'y en a presque plus. Beaucoup avaient passé en Hollande, soit qu'ils appartenissent aux réformés, soit que la prospérité de l'industrie et du commerce aux Provinces unies les attirât. Si donc des constatations de fait ne nous interdisaient d'attribuer à Anvers les pièces que nous venons d'étudier, les vraisemblances historiques nous en eussent empêché.

Bruxelles.

MARCEL LAURENT.

Bovenstaand artikel was reeds gezet, toen de heer Hudig toevalligerwijze aan ondergeteekende een schotel toonde, die zich in het bezit van den kunsthandelaar Vecht te Amsterdam bevindt, die dit stuk uit Antwerpen en als Antwerpsch werk had gekocht. Daar de schotel voor mij een overtuigend argument is voor de opvatting, die ik steeds was toegedaan, dat de schotels met groteskenrand die de heer Laurent hierboven „faïences hollandaises italianisantes” noemt en anderen vóór hem „frühes Delft” betitelden, Zuid-Nederlandsch werk zijn, vestigde ik de aandacht van den heer L. op dezen schotel. Op mijn verzoek bezorgde de heer Hudig den heer Laurent een photo. Deze verzoekt mij thans in een noot bij zijn artikel te vermelden dat de kennismaking met den schotel hem noopt zijn beschouwing te herzien. In een volgend nummer van ons Jaarboek kunnen wij een tweede artikel van den heer Laurent tegemoet zien.

ELISABETH NEURDENBURG.

AANTEEKENINGEN OVER HANDSCHRIFTEN MET MINIATUREN.

IV. HET MISSAAL DER DUITSCHE ORDE TE ZWOLLE.

Eenige jaren geleden heb ik in het Oudheidkundig Jaarboek (II, 1922, blz. 183—192) twee misboeken uit Almkerk bekend gemaakt en naar aanleiding daarvan ook besproken een klein missale voor den dienst op het kerkhof bij begrafenissen in het museum van de Cathedraal S. Salvator te Brugge (hs. A 140) en een misboek in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht (hs. 402). Al deze handschriften zijn thans beschreven en afgebeeld in het werk over de Noord-Nederlandsche Miniaturen ¹⁾.

In de Inleiding van deze publicatie (blz. XXI) konden wij alleen vermelden een missale, dat behoort aan de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis” en zich bevindt in het Museum dezer Vereeniging te Zwolle ²⁾. De gelegenheid had ontbroken om het nader te bestudeeren. Door de vriendelijke medewerking van den Heer Hofer, die het handschrift naar Leiden liet opzenden, ben ik thans in staat dit verzuim te herstellen.

Het missale te Zwolle bestaat uit 329 bladen perkament van 385 bij 298 millim., gelijnd in een ruimte van 310 bij 199 millim. voor 29 regels (in den Canon voor 19 regels) in twee colommen met 21 millim. tusschenruimte. De katernen zijn meestal van acht bladen ³⁾. Na fol. 118 ontbreken eenige bladen en fol. 323 tot 329 zijn in later tijd aan het deel toegevoegd. Het handschrift is gestoken in een modernen zeer eenvoudigen papieren band.

Het deel bevat een missaal voor het geheele jaar, met den volgenden inhoud: — Fol. 1. Kalender. — Fol. 7. Proprium de tempore, van den eersten Zondag van den Advent tot

¹⁾ A. W. Bijvanck en G. J. Hoogewerff: Noord-Nederlandsche Miniaturen, N. 15, 16, 79 en 80; Pl. 4, 188 en 189; Fig. 11, 12, 67 en 68.

²⁾ Het handschrift wordt, voor zoover mij bekend is, alleen genoemd door O. A. Spitzen, Het Gildeboek III (1881), blz. 2, en in Verslag van de handelingen der 83ste vergadering van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis, gehouden den 6den Juni 1899, blz. 14—18, door den Heer Hofer.

³⁾ Zooals gewoonlijk, is bij de indeeling rekening gehouden met den inhoud: fol. 7, 128, 182, 252 zijn het eerste blad van een katern. Vóór fol. 118 ontbreken eenige bladen, waaronder het blad met de Canonplaat.

Stille Zaterdag. — Fol. 107vo. Ordo, Praefationes. — Fol. 119. Canon Missae. — Fol. 128. Proprium de tempore, van Paschen tot den 25sten Zondag na de octaaf van Pinksteren. — Fol. 179vo. In dedicatione ecclesiae et altaris. — Fol. 182. Proprium de Sanctis, van S. Andreas tot S. Vitalis en Agricola. — Fol. 252. Commune de Sanctis. — Fol. 279. Officia specialium missarum (De S. Trinitate, etc.).

Over het ontstaan van het missaal worden wij ingelicht door een inscriptie op fol. 322 met dezelfde hand, die ook de rest heeft geschreven:

Anno milleno C. quater quino quoque deno
Sunt fines visi tis luce sacer Dyonisi ¹⁾
Huius missalis Conventus hic generalis
Sub commandante Johan de Zand et amante,
Quod bene finivit quem bene scribere scivit
De Malborch natus qui Johannes vocitatus.
Hoc pro scriptore roget omnis corde vel ore.

Deze fraaie leoninische verzen, zeker door den schrijver van het deel zelf vervaardigd, zijn wel niet zeer duidelijk, maar wij begrijpen er toch het volgende uit: dit missaal van het gemeen convent alhier (dat wil zeggen van het Deutsche huis te Utrecht) is voltooid in het jaar 1415 op den dag gewijd ²⁾ aan S. Dyonisius (9 October), toen Johan van den Sande landscommandeur was (der Balie van Utrecht van de Deutsche orde), die daarvoor belangstelling had ³⁾; hij die het goed voltooide was iemand, dien Johannes van Malborch ⁴⁾ kende als een goed schrijver; elk bidde dit ⁵⁾ voor den schrijver met zijn mond of met zijn hart.

Johan van den Sande is ons niet onbekend ⁶⁾. Hij was de 17de landscommandeur van Utrecht. Gedurende 9 jaar heeft hij die post vervuld, van ongeveer 1409 tot 1418, en voor allerlei materiele zaken goed gezorgd; hij liet bouwen en bestelde zilveren vaatwerk; „oick hefft hij, — zoo wordt ons medegedeeld —, meest alle die boecken int choer costelick ende nyewe doen scriven.” Een van die koorboeken is het blijkbaar, dat in het Museum te Zwolle wordt bewaard.

De betrekking tot de Deutsche orde wordt nog nader bevestigd door het kruis der Deutsche ridders, dat op de marge van fol. 81 is afgebeeld, en door den kalender. Deze kalender stemt immers vrijwel volkomen overeen met de ons bekende kalenders der Deutsche

¹⁾ Er staat zonder twijfel: „tis luce sacer”.

²⁾ Waarschijnlijk staat er „sacer” ter wille van de maat. Voor „tis” moet iets anders gelezen worden, wellicht „in”.

³⁾ Onzekere verklaring voor „amante”.

⁴⁾ Over Johannes van Malborch is mij anders niets bekend geworden.

⁵⁾ Wellicht bedoelt de dichter de tevredenheid van Johannes van Malborch.

⁶⁾ J. J. de Geer: Archieven der Deutsche orde (1871), blz. LXXX en vooral 254—255. — Eerder gedrukt in A. Matthaeus: Veteris aevi analecta, ed 2a, V (1738), blz. 873—874.

orde ¹⁾. Alleen staan in dezen kalender nog verschillende andere namen van heiligen, die worden aangeduid met het kenmerk „festum provinciae”; het zijn de vierdagen der volgende heiligen: 14 Januari, Ponciaen martyris; 21 Januari, Agnetis virginis et martyris; 17 Maart, Gheertrudis virginis; 12 Mei, Nerei Achillei et Pancratii martyrum; 13 Mei, Servatii episcopi; 5 Juni, Bonifatii episcopi et sociorum martyrum; 12 Juni, Odulphi confessoris; 25 Juni, Lebuini confessoris; 4 Juli, Translatio Sancti Martini episcopi; 17 September, Lamberti episcopi et martyris; 22 September, Mauritii et sociorumque eius martyrum; 1 October, Remigii episcopi et confessoris; 10 October, Gereonis et Victoris; 7 November, Willibrordi episcopi et confessoris; 12 November, Lebuini confessoris; — alleen de naam van S. Lebuinus op 25 Juni is met roode letters geschreven als een geboden feestdag.

De namen der heiligen, die in het bisdom Utrecht bijzonder worden vereerd, zijn het, die op deze wijze worden aangeduid: de Noord-Nederlandsche heidenapostelen S. Willibrord, Bonifatius en Odulphus, de heiligen aan wie kerken in voorname plaatsen zijn gewijd, als S. Maarten en Geertruid (Utrecht), Lebuinus (Deventer), Pancras (Leiden), Bavo — en Remigius (Haarlem), Poncianus (Utrecht, waarheen zijn lichaam in 966 is overgebracht), Agnes (vereerd in vele vrouwenkloosters die aan haar waren toegewijd), en de heiligen, die in de naburige diocesen bijzonder worden vereerd: Servatius en Lambertus (Maastricht) en de heiligen van het Thebaansche legioen, Mauritius, Victor en Gereon (aan den Beneden-Rijn).

Overigens zijn de gewone groote feestdagen van Christus, Maria, het Heilige Kruis, de Engelen, Evangelisten, Apostelen en algemeen vereerde heiligen (als S. Johannes de Dooper, Maria Magdalena, Laurentius, Elisabeth, Catharina, Nicolaas en Stephanus) met roode letters geschreven en is de feestgraad aangeduid met de gewone termen, totum duplex, duplex, semiduplex, IX lectiones, III lectiones, commemoratio.

Zeer opmerkelijk is het, dat men bij 27 Maart leest: „Resurrectio Domini” ²⁾. Nu viel Paschen op dien dag in 1407 en 1418. Het schrijven van het missaal is 9 October 1415 gereed gekomen; daarna moest nog het werk van het rubriceeren en het aanbrengen van het schilderwerk geschieden. Men zal dus moeten aannemen, dat dit geduurd heeft tot na het Paaschfeest van 1417, zoodat het missaal het eerst voor het Paaschfeest van 1418 heeft dienst kunnen doen.

Het handschrift is in 1875 aan de Vereeniging geschonken door den Heer D. Baron Bentinck van Schoonheten; zijn naam staat voorin, tegen de binnenzijde van den band. Op den rug is het nummer 390 geplakt, waarschijnlijk het nummer van een veiling. In het handschrift, op het eerste schutblad vindt men het nummer 749. Andere gegevens over de herkomst bezitten wij niet. Alleen geven het schrift en de versiering ons nog eenige zeer duidelijke aanwijzingen over de plaats en de omgeving, waar het handschrift is ontstaan.

¹⁾ Grotefend, *Zeitrechnung* II 2, blz. 27—30. — De meeste namen der heiligen, die in den bij Grotefend afgedrukten kalender tusschen haakjes staan, komen in den kalender van het Zwolsche missaal niet voor.

²⁾ In den kalender is bij de maand Maart aan den voet der bladzijde aangeeteekend, hoe men met de Zondagsletter en het gulden getal den datum van het Paaschfeest kan vinden. — Verg. over dezen kalender de mededeeling van den Heer Hofer in het boven aangehaalde Verslag.

Het fraaie kloeke schrift vertoont groote overeenkomst met het schrift van het missale te Haaren ¹⁾, dat waarschijnlijk in 1418 is geschreven, maar het is niet van dezelfde hand. In het Zwolsche handschrift is het hoekiger en met fraaier effect van decoratie. Daarbij herinnert het ook aan het schrift van het missale te Warmond. — Zeer opmerkelijk zijn enkele letters, die tot in de bovenmarge en soms ook beneden den tekst zijn doortrokken en met penwerk versierd, waarin veelal een groteske kop is aangebracht. Dit herinnert nog aan de kunst der 14de eeuw.

Daar de Canonplaat ontbreekt, bepaalt de versiering zich tot initialen en randwerk. — Het zijn zeer veel beginletters, afwisselend van blauw en purper met penwerk versierd, en grootere gouden letters op een grond van blauw en donker purperrood, opgewerkt met witte ornamenten. Bij het begin der voornaamste afdeelingen en feestdagen vindt men initialen van rood of blauw, dat met witte figuren is versierd, op een gouden grond, terwijl in de letters kleine voorstellingen zijn geschilderd. Deze voorstellingen zijn de volgende: — Fol. 7. Koning David geknield voor een altaar (bij het begin van het temporale). — Fol. 16vo. De kraamkamer van Maria (Kerstmis). — Fol. 19vo. Aanbidding der Koningen (Epiphania). — Fol. 77. Christus op de ezelin (Palmzondag). — Fol. 108. Christus als Koning (Praefatio). — Fol. 119. Priester de H. Mis opdragend met twee diakenen voor het altaar (Canon). — Fol. 128. Opstanding uit het graf (Paschen). — Fol. 140. Hemelvaart (Hemelvaartsdag). — Fol. 145. Nederdaling van den H. Geest (Pinksteren). — Fol. 152. De H. Drievuldigheid (De S. Trinitate). — Fol. 153. Altaar met miskelk (Missa de Sacramento). — Fol. 179vo. Bisschop op het kerkhof (In dedicatione ecclesiae). — Fol. 182. Andreas en Petrus visschend (Proprium de Sanctis). — Fol. 198. Het duivenoffer (Maria Lichtmis). — Fol. 204. Maria Boodschap (In Annunciatione Beatae Mariae Virginis). — Fol. 214. Johannes de Dooper met het Lam (S. Jan). — Fol. 216. S. Pieter (op zijn naamdag). — Fol. 218. Visitatie (De Visitatione Beatae Mariae Virginis). — Fol. 229vo. Hemelvaart van Maria (In die assumptionis Beatae Mariae). — Fol. 234. Geboorte van Maria (In nativitate Sanctae Mariae). — Fol. 246vo. Vele heiligen (Allerheiligen). — Fol. 249vo. S. Elisabeth (op haar naamdag). — Fol. 252. Een Apostel (Commune Sanctorum. In vigilia unius apostoli). — Fol. 302. Verkondiging aan de herders (In nativitate domini ad primam missam).

Randwerk vindt men aan het begin der voornaamste onderdeelen, de gehistorieerde letters vergezellend. Langs den tekst staat dan aan de buitenzijde der bladzijde in de marge een dubbele band, eerst een smalle strook van afwisselend blauwe en purperroode kleur, opgewerkt met witte ornamenten, en daarbij aansluitend een breede band met vakken van goud en rood of blauw, waarop met witte kleur fijne bladranken zijn geteekend. Van dezen band en van de letter gaan penranken uit met gouden, roode en blauwe blaadjes. Kleine takjes, geteekend met de pen en uitlopend in rosetten met een verguld hart, staan tusschen de colommen. Zeer opmerkelijk zijn kleine figuurtjes in den rand, die ons herinneren aan de figuren in het randwerk van handschriften der 14de eeuw, als twee goed geteekende figuren van engelen (fol. 7), een aap (fol. 128 en 234), droleriën (fol. 153 en 252), een leeuwte (fol. 214), een beertje (fol. 229vo). Het uitvoerigst is het randwerk op fol. 7, 108, 119, 182

¹⁾ Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 4.

en 252; maar men vindt het, min of meer uitgebreid, op alle bladzijden met gehistorieerde letters.

Zulk een dubbele band langs den tekst met gekleurde vakken, die op deze wijze zijn opgewerkt met witte bladerranken, dergelijke penranken met gekleurde en gouden loovertjes,

Afb. 1. Missale te Zwolle, fol. 7.

en dezelfde combinatie van kleuren vindt men terug in het missale te Haaren. Een decoratie als op fol. 7 herinnert aan bladzijden als in den Bijbel te Brussel aan het begin van den Alexander¹⁾.

Het is hetzelfde randwerk met dezelfde ranken en dezelfde toegespitste en uitgeschulpte blaadjes. Maar het randwerk in het Brusselsche handschrift is meer gevuld en ronder, met een zekerder effect van decoratie, en het vertoont een verder ontwikkelden stijl. Ook in den grooten Bijbel der Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en in den Latijnschen Bijbel te Cambridge vindt men versiering van een dergelijk karakter. Maar ook daarbij merkt men het verder ontwikkelde type op. De loovertjes van lichtgroene kleur, die bij dit randwerk in de hand-

schriften bijna nooit ontbreken, komen in het Zwolsche missale niet voor. Blijkt reeds op deze wijze de verwantschap van het missale van Johan van den Sande met de handschriften, die, zooals wij vroeger konden bewijzen, in het klooster der Carthuizers te Utrecht zijn geschreven en verlucht, duidelijker kunnen wij deze verwant-

¹⁾ Gereproduceerd in kleuren Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 223.

schap nog aantoonen bij een beschouwing van de verdere versiering. Daar de Canonplaat ontbreekt, zijn de gehistorieerde letters daarvoor nu het belangrijkste. Reeds dadelijk onderscheidt men daarbij het werk van verschillende meesters.

De eerste letter, aan het begin van het Temporale (fol. 7), zooals gewoonlijk voorstellend Koning David in gebed voor het altaar (Afb. 1), vertoont sterke, goed verdeelde kleuren en een krachtige plasticiteit in de teekening, vooral bij het behandelen van het kleed. Verreweg het grootste aandeel heeft de meester, die deze letter versierde, aan de decoratie van het handschrift gehad. Het fraaist is zonder twijfel de letter op fol. 198, voorstellend het Duivenoffer (Afb. 2), waarbij het wit van de kleeders der priesters op zoo merkwaardige wijze samenstemt met het blauw van het overkleed van Maria, de gele voering, het rood van het onderkleed en van de windselen van het Kind op het altaar en het rood van de letter zelf. Zeer fraai is ook de Apostel op fol. 252, met zijn kloeke houding, en de combinatie van kleuren bij de miniatuur met de Triniteit op fol. 152. Verder zijn van deze hand nog de letters op fol. 190v, 108, 119, 128, 153, 204, 216, 218, 249v.

De uitvoering van deze letters herinnert aan het werk van den hoofdmeester van de groote Bijbels in Den Haag en Brussel. Het is dezelfde manier om de kleuren te schikken en de figuren op te stellen; de val der plooien, het laten sleeten van het kleed over den grond, de gewoonte om een stuk van de

voering te laten zien bij een opwippenden rand, het hoogen der plooien met lichte kleuren, enkele bijzonderheden als de voorkeur voor tegelvloeren en een baksteenen muurtje (fol. 218), dat alles vindt men in de Bijbels terug. Wellicht zijn de letters in het Zwolsche missale dus een werk van den hoofdmeester van den Haagschen Bijbel, toen hij nog jonger was. Ook het missale te Haaren is nauw verwant en men zou het aan denzelfden meester kunnen toeschrijven. Alleen is in dit laatste handschrift de Canonplaat het voornaamste. Daarbij is de uitbeelding nog sterker plastisch in de behandeling der plooien; de stof valt zwaarder en de vormen zijn scherper begrensd. Bij den knielenden David aan het begin van het Temporale te Haaren is de overeenkomst grooter. —

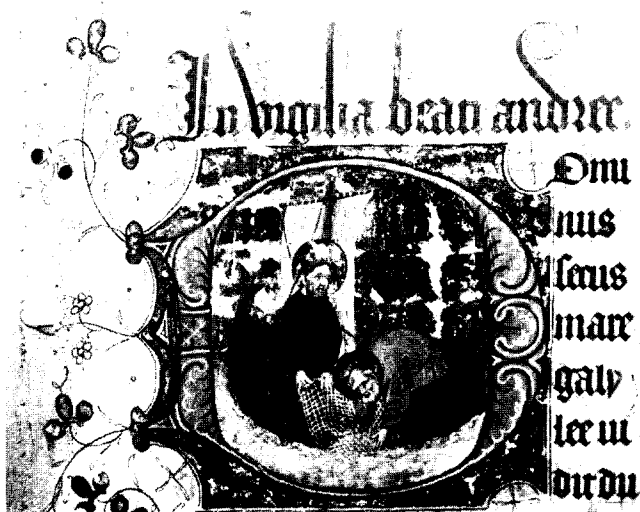
Een tweeden meester herkent men terstond door het somberder aspect der miniaturen; zijn kleuren zijn soms wel sterk, maar meestal eenigszins troebel; ook de teekening is minder zeker. Toch hebben enkele van zijn letters een zekere bekoring, als de Kraamkamer van Maria (fol. 160v). Van dezen meester is verder de Geboorte van Maria (fol. 234) en waar-

Afb. 2. Missale te Zwolle, fol. 198.

schijnlijk ook de Hemelvaart van Maria (fol. 229vo), met zeer krachtige kleuren, en Allerheiligen (fol. 246vo). Deze meester herinnert eenigszins aan den kunstenaar, die de Tafel van den Kersten ghelove te Londen (British Museum, Add. 22288; Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 81—82) heeft verlucht, maar dezelfde is het waarschijnlijk toch niet. Verwant is ook de meester in den Latijnschen Bijbel te Cambridge, die onder anderen de miniatuur aan het begin van Deuteronomium (I, fol. 204; Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 106) heeft geschilderd. —

Belangrijker is zeker de derde meester. Zijn werk is dikwijls wat onvast van teekening, maar bijzonder aantrekkelijk om de kleuren. De Sint Jan (fol. 214) in zijn oranje geel ge-
waad, tegen den grijs groenen bodem en heuveltjes, waarop boompjes met licht groene

Afb. 3. Missale te Zwolle, fol. 182.

kruin zich verheffen tegen den gouden achtergrond, en het sterke donkere blauw van de letter, die het geheel omlijst, maakt ondanks de kleine afmetingen een zeer bijzonder effect. Van dezelfde hand is de miniatuur met Petrus en Andreas vischend in een bootje op het meer (fol. 182), een miniatuur die wat krachtiger is geteekend en zich dus beter leent voor een reproductie (Afb. 3), verder de Hemelvaart van Christus (fol. 140) en de Nederdaling van den Heiligen Geest (fol. 145), twee miniaturen waarin krachtig geel, blauw en rood domineeren, waarschijnlijk ook Christus

op de ezelin (fol. 77), met een dergelijken door kleine veegjes gedetailleerden bodem en boompjes op den achtergrond, en wellicht ook de letter op fol. 179vs.

Zeer interessant is de kleine letter op fol. 302, voorstellend de Verkondiging aan de herders. Niet alleen de weide met kleine plantjes is afgebeeld, maar ook heuvels met boomen op den achtergrond, waarop de schapen grazen; de lucht is met blauwe kleur ingevuld, terwijl overal elders nog een vergulde achtergrond aanwezig is. Op deze wijze vinden wij daar, wellicht voor het eerst in de Noord-Nederlandsche schilderkunst, een landschap met een gesloten effect van ruimte.

Deze letters herinneren aan het werk van den meester, die in den Bijbel te Cambridge de miniaturen schilderde met het meest ontwikkelde landschap, vooral opmerkelijk aan het begin van Exodus (I, fol. 72vo) en van verschillende boeken der propheten (b.v. II, fol. 441 en 492 vo; Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 142 en 143). Het effect van het licht tegen de heuvels in de letter van Sint Jan in het Zwolsche missale is een onmiddellijke

voorbereiding voor effecten van licht en kleur als in den bijbel te Cambridge. Ook andere bijzonderheden stemmen overeen. Men heeft zeker het recht om te spreken van het werk van een en dezelfde hand.

De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat Johan van den Sande dit missaal voor het choor der Duitsche ridders besteld heeft bij de Carthuisers van het klooster Nieuwlicht bij Utrecht, en op deze wijze is het Zwolsche handschrift ook voor de geschiedenis der kunst in dit atelier van groot belang. Tot nu toe bezaten wij immers geen gedateerde handschriften, die daar zijn ontstaan, tusschen den Latijnschen Bijbel te Brussel (*Bibliothèque Royale de Belgique*, ms. 106—7, 204—5; *Noord-Nederlandsche Miniaturen*, pl. 201), die in 1403 door den Carthuiser Henricus van Arnhem is voltooid, en den Nederlandschen Bijbel in dezelfde verzameling (ms. 9018—9023; *N. Ned. Min.*, pl. 165—167 en 223—224), van 1431, behalve het tractaat over de profeten van Nicolaus de Lyra te Utrecht (*Universiteitsbibliotheek*, hs. 252; *N. Ned. Min.* pl. 5 en 124), dat voor Otto van Moerdrecht in de jaren 1423 tot 1425 is geschreven en versierd, met zijn weinig uitgebreide verluchting. Daar het eerste van deze handschriften nog geheel en al de ornamentale traditie der 14de eeuw vertoont, moesten wij den grooten Bijbel der Koninklijke Bibliotheek (hs. 78 D 38), die in ieder geval ouder is dan de Nederlandsche Bijbel te Brussel, omstreeks 1430 dateeren; de handschriften, die nog eerder zijn ontstaan, als de Latijnsche Bijbel te Cambridge en de Nederlandsche Bijbel uit het legaat-Huth in het Britsch Museum (Add. 38122), werden omstreeks 1425 gedateerd. Het missale te Zwolle maakt het waarschijnlijk, dat deze datums te laat zijn. Wij zouden den Haagschen Bijbel thans omstreeks 1425 en de andere handschriften omstreeks 1420 kunnen plaatsen; voor het Getijdenboek van den Heer Cockerell is zelfs een nog vroegere datum mogelijk.

A. W. BIJVANCK.

SNIJWERK EN CONSTRUCTIE BIJ GOTHISCHE MEUBELS.

Het standpunt is verlaten, dat de Meesters uit de 14e en 15e eeuw uitmunten in „eerbied voor het materiaal”, dat zij nooit de schijn voor het wezen lieten doorgaan, dat zij iederen vorm, die niet door de constructie gemotiveerd werd, verwierpen, — dat zij steeds, bij alles, wat zij maakten, rekening hielden met de te verwerken stof, met de bestemming, met de logica, enz.

Wij weten al lang, dat de Middeleeuwsche Meesters en die der vroege Renaissance soms weinig eerbied hadden voor de natuurlijke kleur der materialen, en herhaaldelijk kunnen wij daarop wijzende feiten aantreffen. Al staat het daartegenover vast, dat de natuurlijke kleur vaak door hen w e l gerespecteerd werd, wij mogen vaststellen, dat van een puriteinsch, principieel standpunt bij hen geen sprake was.

Daarentegen heb ik er nog niet met nadruk op gewezen gezien, dat ook bij het steekwerk ter versiering der meubels enz. zeer vaak een anderen weg gevolgd is dan wij zouden verwachten.

De zaak is meen ik zoo, dat, ook in de 15e en 16e eeuw, ook bij de vervaardigers der meubels, de natuur vaak boven de leer ging; dat, van ouds, d e werkwijze was: de relief-ornamenten uit de plank en uit de stijl te snijden, om, bij de constructieve samenstelling, het raamwerk (regels en stijlen) en het paneel goed uit elkaar te houden (ook esthetisch); dat echter de rijkere versiering, die langzamerhand geëischt werd, het moeilijk maakte deze werkwijze streng door te voeren, en dat, toen deze moeilijkheden meer en meer concessies eischten, men ten slotte vaak de constructieve vormen en samenstellingen uit het oog verloor, om aan de opgevoerde eischen der versiering te kunnen voldoen.

Ik meen dit bij de nog bestaande werken duidelijk te kunnen aantonen. Vrij groot is het getal werken waaraan het snijwerk geheel uit het hout is gesneden. In het Rijksmuseum zijn o.a. de muurkastdeurtjes (Catalogus der Meubels, No. 2 en No. 6), de paneelen van het kistfragment (No. 49), en de paneelen No. 128 en No. 130 voorbeelden hiervan; dat men op deze wijze werkend, soms zeer fraaie resultaten bereikte, toont ons, naast No. 128 uit het Rijksmus., het fraaie deurtje uit de St. Walburg te Zutphen. Maar bij enkele van deze werken (n.l. bij Catalogusnummer 1 en 2) zien wij reeds dat het fond van het steekwerk gevormd wordt door een, achter het van te voren u i t g e z a a g d e en daarna opgestoken versieringswerk, l a t e r aangebrachte plank. Hoezeer zulk een wijze van werken de uitvoering vergemakkelijkte, doch de deugdzzaamheid van het werk niet bevorderde, zal ieder, die eenigszins kijk op de techniek heeft, inzien.

Bij een nauwkeurige beschouwing van de bekende deurtjes der muurkastjes in de trouwzaal van het Stadhuis te Zwolle, bleek mij dat daar de z.g. „kompassen” afzonderlijk à jour vervaardigd zijn (dus uitgezaagd en bijgestoken), en daarna, juist passend, in een

cirkelvormige uitdieping zijn ingelaten; door de omsluitende profieleering is de aldus ontstaande naad haast niet te zien. Op deze wijze krijgt men, ook als men de deurtjes van achteren of van ter zijde bekijkt, den indruk alsof hier uit het volle hout gesneden is, zonder dat dit het geval is. Het lijkt mij dan ook zeer aannemelijk, dat de 12 kleine paneeltjes met de fraaie traceerwerken die in het Rijksmus. bewaard worden (Cat. No. 129), een dergelijke bestemming hadden, n.l. in een paneel, uit één houtdikte bestaand, ingelaten te worden.

Toen ik, nadat ik dit aan de Zwolsche deurtjes opgemerkt had, het muurkastdeurtje in het Rijksmuseum (catalogus No. 1) terug zag, bleek mij, dat ook daar de compassversieringen later ingezet zijn, terwijl de daaromheen sluitende versieringen in het deurhout zelve gesneden zijn.

Het feit, dat achter deze compassen vaak gekleurd leer of stof is aangebracht, kan niet de *a a n l e i d i n g* tot deze wijze van werken geweest zijn; wel kan het als een gevolg ervan beschouwd worden.

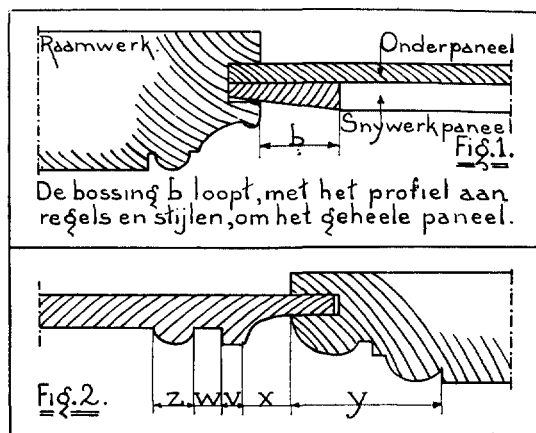
Ieder die zich voor onze oude meubels interesseert weet dat bij het fraaie *Alkmarsche dressoor* (Cat. No. 77) de versiering der paneelen afzonderlijk is vervaardigd en op een „ondergrond paneel” is aangebracht; in den loop der tijden heeft de lijm losgelaten en thans staan de twee deelen vrijwel los van elkaar. Opvallend lijkt mij bij het daar gebezigde ornament het sterk uitgesproken zaagwerk-karakter. Een oogenblik mag men denken aan de mogelijkheid, dat bij een latere verandering van de bestemming van het meubel, de paneelen achter de oorspronkelijk als à-jour-zaagwerk bedoelde traceeringen zijn aangebracht. Maar deze gedachte moet men onmiddellijk los laten, als men ziet, dat ook de laden aldus bewerkt zijn, en óók de zijregels, die de zijkanten en het loopwerk der laden aan het oog onttrekken moeten, plaatsen waar zeer zeker van een à jour bewerking nimmer sprake kan zijn geweest.

Geheel anders is het bij de Gothische kasten No. 75, 76 en 80 van den Meubelcatalogus. Ook al kan men die meubelstukken alleen van buiten bekijken, dan is toch met vrij groote zekerheid het volgende op te merken: bij de deurtjes van alle drie de meubels is de reliefversiering (die *n i e t* als bij No. 77 een zaagwerk-karakter heeft) uitgezaagd, daarna bijgestoken en vervolgens op een onderpaneel aangebracht.

Bij de nummers 75 en 76 vormt het ornament, dat aan de deurtjes voorkomt, één geheel met datgene wat ons aan stijlen en regels van een paneelwerk doet denken; immers van stijlen en regels is hier alleen oogenschijnlijk sprake: in werkelijkheid bestaat de deur uitsluitend uit twee op elkaar gelijkde planken — en die hebben dan nog de houtdraad in dezelfde richting loopen! —; de deur mist dus de deugden, die aan een paneelconstructie zeer beslist verbonden zijn, maar in haar vormgeving heeft zij voor ons het aanzien die deugden te bezitten. Waarlijk, wij moeten in onzen tijd bij de „witwerkers”, die de te schilderen meubels vervaardigen, zoeken om een dergelijke werkwijze terug te vinden, en wij zullen die dan hoogstens aan nachtkastjes en dergelijk klein goed, en dan nog alleen in mindere mate en slechts bij de inferieure kwaliteit aantreffen. Het doet ontnuchterend aan zoo iets bij de oude handwerkers te ontmoeten.

Wij moeten echter bij het beoordeelen van deze „schijnconstructie”, (die toch altijd,

uit esthetisch oogpunt afkeurenswaardiger is dan een slechte constructie zonder meer), er om denken, dat wellicht bij den uitvoerder de gedachten aan „stijlen en regels” met er aan geschaafde profielen *n i e t* bestaan heeft. Het niet in paneelwerk, doch uit een enkele- of uit meer aan elkaar gelijmde houtbreedten uitvoeren van betrekkelijk groote deurtjes komt herhaaldelijk voor in dezen tijd; en deze deurtjes hielden het uit, dank zij het totaal uitgewerkte hout dat gebezigd werd. Wilde men deze deurtjes met snijwerk van grootere uitgestrektheid dan de z.g. compassen e.d. versieren, dan was het gewenscht, ter voorkoming van beschadiging en voor plaatsing van hang- en sluitwerk, dit snijwerk niet tot aan de randen van het deurvlak door te laten loopen; dus: er moest een neutrale rand om heen blijven. Deze rand zou dan het vlak zijn, dat ons aan stijlen en regelwerk van een paneelwerk deed denken, en dat ons zoeven over „schijnconstructie” deed spreken; wellicht, als deze laatste redeneering juist is, geheel ten onrechte! De profielen, die dezen rand aan de binnenzijde afsluiten, en die ons aan nabootsing der aangeschaafde profieleering deden denken, behoeven ook volstrekt niet die bedoeling gehad te hebben; immers ook aan steenhouders-

werk zien wij meermalen die omlopende lijstjes toegepast; ook bij steenhoudwerk dat dateert uit een tijd toen de techniek van het meubelmakersvak, en van de houtbewerking in het algemeen, lager stond dan omstreeks 1500 het geval was. Trouwens, het „door elkaar laten loopen” der profielen bij kast No. 75 en bij No. 78 wijst er schijnbaar op dat men geen „geschaafde profieleeringen aan vergaarde regels of stijlen” wilde nabootsen; was dit laatste het geval geweest, zoo had men toch zeker òf het verstek, òf de andere wijze waarop de laat-Gothische meubelmaker deze moeilijkheid oploste: het „omsteken”

van het profiel, zonder moeite *o v e r a l* getrouw kunnen nabootsen, op de wijze waarop dit bij kast No. 76 gedaan is, waar wij het profiel „in verstek” zien omloopen. Beschouwen wij het beeldhouwwerk aan de bedoelde kasten op deze wijze, dan behoeft er van „ontnuchtering” geen sprake te zijn.

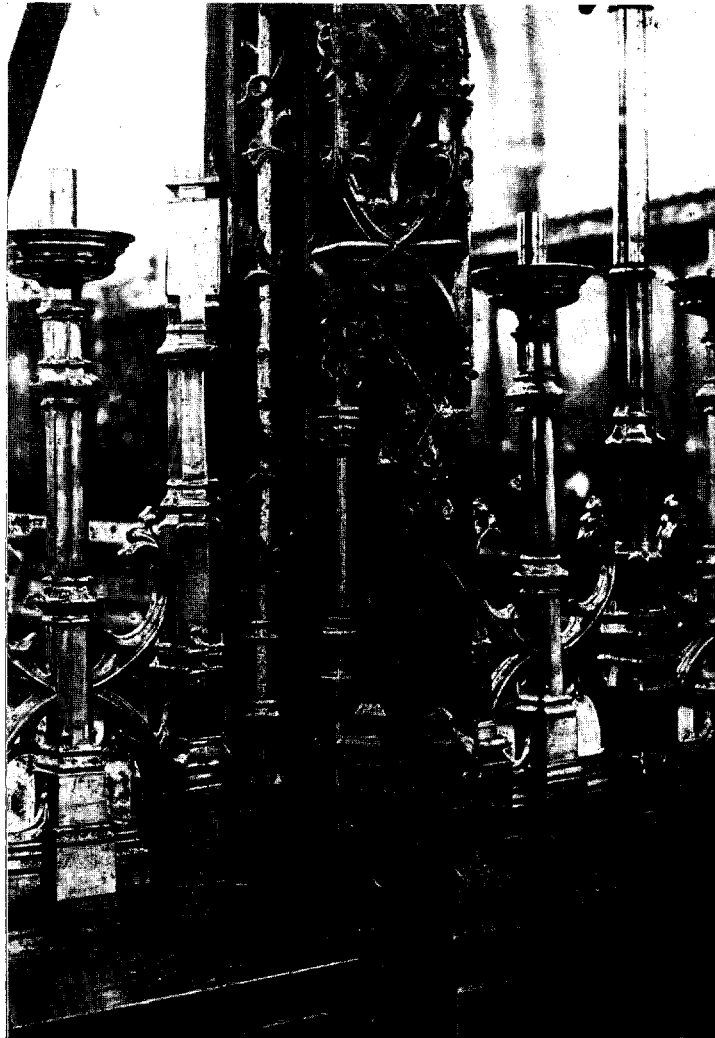
Een ernstig bezwaar tegen deze opvatting is echter, dat, in den tijd dat deze meubels gemaakt zijn, het echte paneelwerk reeds lang weer in gebruik was, ook in de streken waar deze meubels ontstonden, en dat aan die „echte paneelen” ook wel het „door elkaar loopen der profielen” voorkomt; dit laatste is dan wellicht te verklaren uit een conventioneel navolgen van dergelijke vormen aan steenhoudersarbeid, — een verklaring, die niet „gezocht” is, omdat de invloed van de bouwkunst op de meubelvormen destijds zeer groot was. Hoe het ook zij, de uitvoering van de hier besproken deurtjes is, uit constructief- en uit vakmans oogpunt gezien, niet boven bedenking verheven!

In de laat-Gothische kunst heeft het verstandelijke niet zóó de overhand als dit bij

de Renaissance in Italië het geval zal zijn; bij de „Barokke Gothiek” overheerscht het gevoel in de ornamentiek haast onbeperkt. Oog voor de rustige, eenvoudige verhoudingen, waardeering voor het onversierde vlak, dat door zijn verhouding, door zijn eigen waarde als vlak (vaak aan de Italiaansche meubels op geraffineerde wijze nog geaccentueerd), zoo sterk kan spreken, hebben de volkeren aan deze zijde der Alpen nooit uit zich zelf bezeten. De

neiging tot het sterk gescheiden houden van de verschillende onderdeelen, tot het behandelen van ieder element krachtens zijn functie en bestemming, die neiging bestond bij de laat Gothische meesters niet. Integendeel, vaak ziet men een streven, dat men zou kunnen typeeren als: het gebruiken van oorspronkelijk structurele vormen als schijnbare aanleiding tot een overrijke versiering. Vele bekervormen, de oksalen te Amersfoort, Aerschot enz., naast talrijke details van bouwwerken toonen ons dit streven; en, wil men een verder bewijs voor deze bewering: vele paneelen aan laat-Gothische meubels kunnen, (wanneer geen wapens e.d. gebruikt zijn, die de richting van dit onderdeel van het ornament, en daardoor de richting van het geheel, vast leggen) zoowel ondersteboven als in de breedte geplaatst worden, zonder dat dit een storenden indruk zal maken; bovendien is de „diepte” van het ornament (althans schijnbaar)

onbeperkt: in verscheidene lagen komt het soms uit den achtergrond op, verdwijnt daarin weder, krult om en door elkaar, zonder dat de gedachte aan een plat vlak ook maar een oogenblik schijnt te hebben voorgezeten bij het ontwerpen en uitvoeren; het

Koorhek St. Bavo te Haarlem, detail.

ornament, niet door logisch redeneeren gebreideld, woekert als het ware over het geheel voort totdat de mogelijkheid der uitvoering grenzen stelt. Van het nadrukkelijk accentueeren van de functie van ieder onderdeel (in ons geval van omlijsting en paneel), in het onveranderlijk aanwijzen van richting en stand, zooals men in de Renaissance zal aantreffen, is hier geen sprake; dat onze Noordelijke kunstenaars vreemd tegenover deze Renaissance begrippen stonden, dat zij ze (een enkele uitzondering, zooals de betimmering uit Zalt-Bommel, daargelaten), nooit geheel doorvoeld en ze zoo spoedig mogelijk geheel over

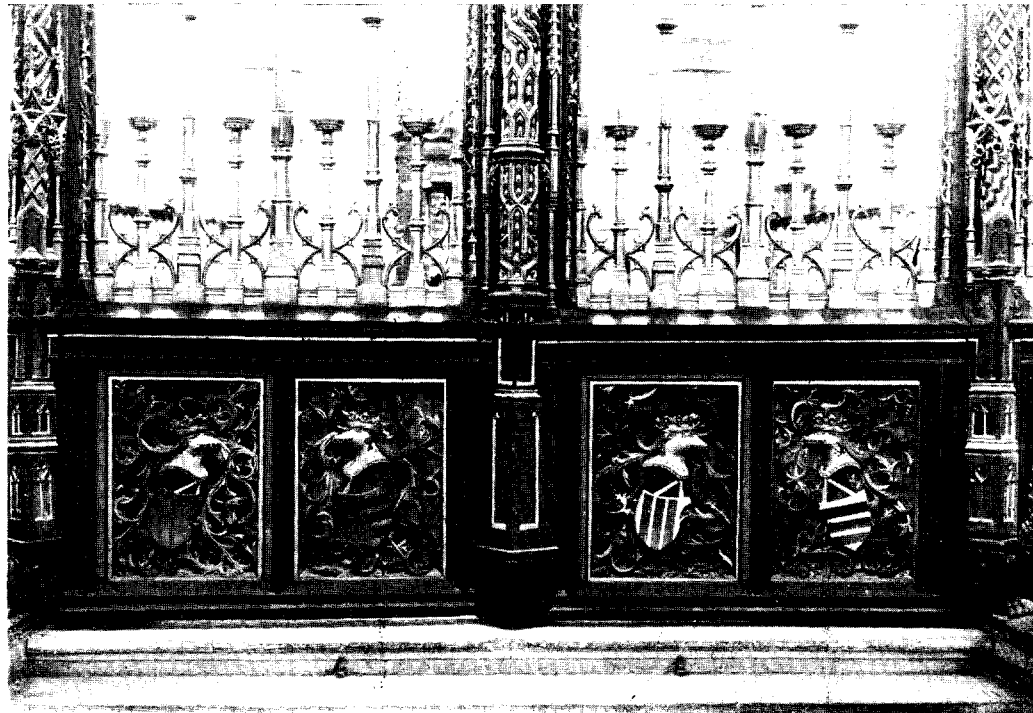

Fig. 4. Koorhek St. Bavo te Haarlem. Deur van het schip der kerk uit gezien.

boord hebben geworpen, is bekend. De „gevoelsrichting” zat hen in het bloed. Dat feitelijk de in talloze paneelen verdeelde deuren aan Nederlandsche Renaissance meubels, de deuren aan onze 17e eeuwse kussenkasten, het toepassen der cartouche-ornamenten, (die weer uit verschillende om en door elkaar krullende lagen ontstaan en die op raadselachtige wijze uit den achtergrond ontspringen), een nieuwe uiting zijn van het streven om vooral de rijkdom van vormen en van kleuren te laten werken, het picturale te doen spreken met terzijde stelling van het verstandelijke, het zij hier, in dit verband, even opgemerkt. En zoo zien wij aan de laat-Gothische kasten (de exemplaren in het Rijksmuseum geven bewijzen genoeg er voor) het ook ornamentaal niet uit elkaar houden van paneel en omlijsting — evenmin als dit constructief is gebeurd. Let maar op hoe de ornamenten op de paneelen vaak uit de

omlijsting ontspringen, daarin overgaan, daaraan verbonden zijn, — er overheen steken zelfs, alsof zij maling hebben aan de beperking die de omlijsting hun wil opleggen!

Bij catalogusnummer 80 vindt men ook het losse, à jour bewerkte snijwerk (adelaar met loofwerk), dat op een onderpaneel aangebracht is; deze twee paneelen zijn daarna echter in werkelijke stijlen en regelwerk opgesloten en wel op een wijze, die een nadere beschouwing verdient. Er is namelijk aan de versieringsplank rondom een schuine bossing geschaafd, die er toe bijdraagt om de eenigszins bedenkelijke constructie van het paneel

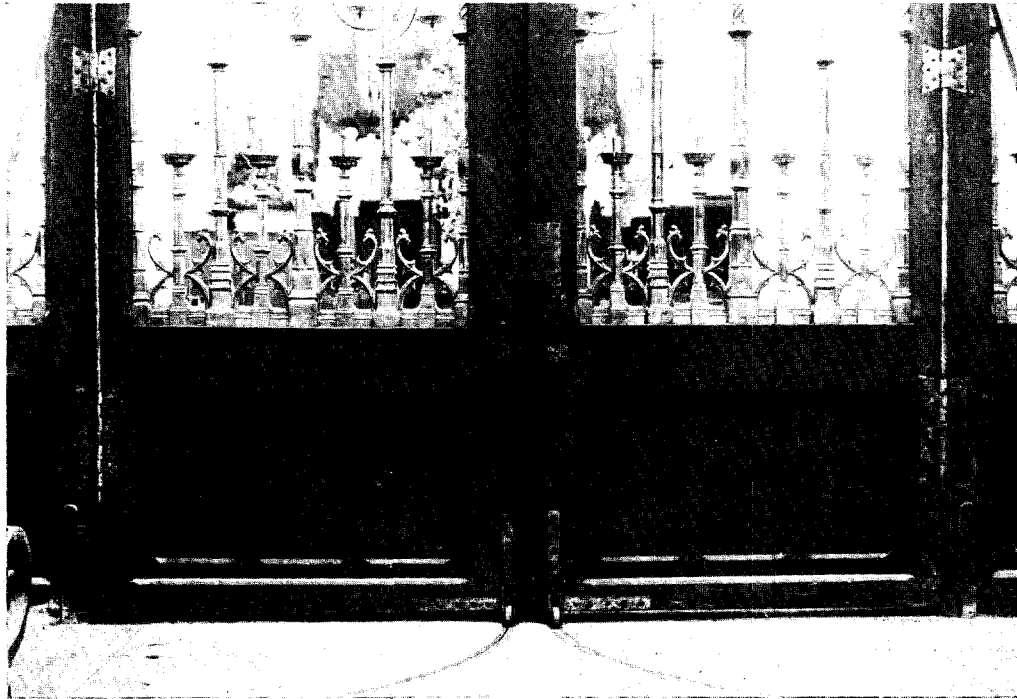

Fig. 5. Koorhek St. Bavo te Haarlem. Deur van het koor uit gezien.

weg te werken. Het is zeer aannemelijk, dat, wanneer de lijm, die de twee paneelen eens verbond, niet was vergaan (na een bestaan van vier eeuwen is het te vergeven!), en deze nog zuiver op elkaar pasten, men het gebruik van het opgelegde paneel niet zou opmerken; dit blijkt trouwens uit de bij een restauratie nieuw ingevoegde deelen van de ornamenten bij No. 75 en 76. Want bij deze beschouwingen is niet uit het oog verloren, dat deze meubels vaak zeer sterk gerestaureerd zijn, zelfs, zooals bij No. 80 wel het geval zal zijn, uit verschillende onderdeelen zijn samengesteld; deze herstellingen zijn echter wel zóó, dat het eenigszins geofende oog onmiddellijk het oude van het later aangebrachte kan onderscheiden. Niet mogelijk lijkt het mij, dat de hier aangeduide wijze van samenstelling een gevolg der restauratie is.

Ter toelichting gaat hierbij een schetsmatige doorsnede van het „paneelwerk” bij Catalogusnummer 80 van het Rijksmuseum. (Fig. 1).

Nog een opmerking over de kast catalogusnummer 78. Aan deze kast zijn de bovenste twee deuren en de laden geheel uit één houtdikte gesneden. Uit deze enkele houtdikte zijn dus wat wij zouden aanzien voor de regels en de stijlen, met de begeleidende profieleeringen (die elkaar ook hier, evenals bij No. 75 doorkruisen; bij No. 76 loopen zij in het verstek om) en de barokke wapencomposities gesneden; bij de laden is de versiering zoo, dat de gedachte aan een paneelconstructie niet ontstaat. (ik herinner er even aan dat de laden zeer waarschijnlijk later gemaakt zijn!). Weer een andere samenstelling, niet ongelijk aan de constructie die wij „normaal” zouden noemen, vinden wij aan de vier ongeveer vierkante benedenpaneeltjes (waarvan de onderste twee nieuw, doch de bovenste twee oud zijn); hier is de doorsnede ongeveer als in de schets Figuur 2.

De bossing X, de banden V en W, en de staaf Z (die in het steekwerk voorkomen), schijnen in vooraanzicht één geheel met het aan den bovenregel in verstek omlopend profiel Y te vormen; daar echter dit profiel aan den onderregel niet doorloopt, maar daar door een schuinen kant vervangen wordt, ontstaat daar een niet geheel opgeloste moeilijkheid. Kenmerkend voor het zoeven vermelde ook ornamenteel niet uit elkaar houden van paneel en omlijsting, is dit werken met lijsten binnen de versiering wel; maar nog sterker spreekt dit uit het feit dat de ranken van het ornament zich om de „omlijstingstaaf” Z slingeren; aldus worden de omlijsting en het omlijste tot een geheel gemaakt, wordt een eenheid verkregen op een plaats waar meer rationeele tijden een sterk sprekende scheiding zouden verkiezen.

Zien wij aldus aan de kast No. 78 drie verschillende methoden van paneelbewerking (gemakshalve gebruik ik hier dit woord, al is het niet juist), het is wel opmerkelijk, dat ook de ornamenten telkens een verschillend karakter vertoonen, wat een gevolg kan zijn van restauraties en samenvoeging van oorspronkelijk niet bij elkaar behoorende onderdeelen.

Zijn aldus aan de hand van de voorbeelden uit ons Rijksmuseum eenige opmerkingen gemaakt, die bij het bekijken der kunstwerken in de gedachte kwamen, het lijkt de moeite waard er op te wijzen dat aan talrijke meubels in de buitenlandsche Musea hetzelfde op te merken is. Ik noem slechts, om eenig materiaal ter vergelijking te geven, de Nederrijnsche kast uit de collectie Hartel en twee fraaie Gothische dressoors uit de Rijnstroken in het Kunstgewerbe Museum te Berlijn. Zeer belangrijk ter demonstratie van het opgemerkte over het negeeren van de constructieve vormen door het ornament, lijkt mij de zeer fraai gesneden Zuid-Duitsche kast in het Nationalmuseum te München, afgebeeld in Obernetter „Das Bayr. Nat. Museum zu München”. En de versiering van de kap, en die van de voet geven een denkbeeld van de onbepaalde diepte, het haast à jour-achtige der snijwerken. En zeer opvallend lijkt mij het feit, dat aan de voet ter rechter zijde een blad zich heenbuigt over een der lijsten, die het ornament in drie constructief geheel verschillende deelen verdeelen: n.l. in twee verticale „voeten” en in een horizontale regel. Dat het ornament over deze functioneel zoo verschillende onderdeelen onafgebroken voortwoekert (het aanzien van de bladversiering rechtvaardigt dit woord) is opmerkenswaardig; maar technisch brengt dit over

de lijst springen van het bovenbedoelde blad zóó groote moeilijkheden mede, dat men er wel veel waarde aan gehecht moet hebben het aldus aan te brengen, en het niet beschouwd kan worden als een opwelling van het oogenblik.

De hier besproken meubels zijn afgebeeld in het bekende werk: Ferdinand Luthmer. Deutsche Möbel, pag. 49, 51, 54 en 55.

Dan tenslotte nog een opmerking over het koorhek in de St. Bavo te Haarlem. Wat is dit, in 1509 door Meester Steven gemaakte, hek een nauwkeurige studie overwaard! Wat is het ornamentale deel van dit werk schitterend verzorgd. Bekijk eens de fraaie laat-Gothische koperen stijlen in den doorgang, en de hollijsten, die met een staafje, waaruit bladeren- en bloemen ontspringen, gevuld zijn (Fig. 3). Het is buitengewoon mooi en gevoelig. Bekijk nu eens de paneelen; in de deur de vier paneelen met wapens, die ons doen denken aan het werk dat ook op de zoeven genoemde kasten in het Rijksmuseum voorkomt (Fig. 4). Daarnaast komen in het eigenlijke hek 16 paneelen met wapens en twee smallere met de bekende pilaarbijters. De paneelen zijn, voorzoover ik kon nagaan geheel uit één houtdikte gesneden; ik meende dit te mogen afleiden uit de (merkwaardig weinig voorkomende) scheuren in het hout. Ondanks de verf is b.v. aan het wapen van Haarlem wel te zien, dat een scheur over ornament en achtergrond doorloopt. Alleen zijn naar ons gevoel de paneelen erg dik: de voorkant van het ornament ligt vaak gelijk met den voorkant van de stijlen en regels. Maar wij vinden hier, wat wij zouden noemen: zuivere paneelconstructies met gebeeldhouwde paneelen. Dat is alles best als gij in de kerk, voor het hek staat. Maar, bekijkt gij het hek van het choor uit (Fig. 5), dan ziet gij, dat, waar aan de voorzijde twee paneelen waren, er aan de achterzijde van iedere deur drie (vlakke) paneelen zijn! En ook aan de zijstukken klopt het getal paneelen van voor- en achterzijde niet! Men ziet nu, dat de zoo constructief en „ambachtelijk zuiver” aandoende stijlen van het onderstuk inwendig rare sprongen moeten uit voeren!

Neen, zoo heel erg puriteinsch waren de oude Gidebroeders blijkbaar niet!

F. H. JACOBS.

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN

De Redactie houdt zich aanbevolen voor het ontvangen van verslagen en catalogi van Musea en Vereenigingen, toe te zenden aan Jonkvr. C. Engelen, Coehoornsingel 24, Zutphen. Alleen in geval van ontvangst van deze, waarborgt zij bespreking of vermelding in het Jaarboek.

MUSEA.

A m s t e r d a m. R i j k s m u s e u m. — De heer I. G. A. N. de Vries heeft aan het Rijksmuseum te Amsterdam gelegateerd het grootste en belangrijkste gedeelte zijner verzameling porselein, bestaande uit Chineesch en Saksisch porselein, uit stalen van verschillende bekende Duitsche fabrieken en een uitgebreide serie Empire-koppen en schotels.

S t e d e l i j k M u s e u m. H i s t o r i s c h M u s e u m. — Blijkens mededeelingen van den Wethouder, den heer Wibaut, bestaat het plan aan den achterkant van het Stedelijk Museum een nieuw gebouw over de volle breedte van het museum te doen verrijzen. Deze aanbouw zal de volgende veranderingen in de schikking van het museum te weeg brengen: Het Bilderdijk-museum verhuist naar de universiteits-bibliotheek, de Luyken-collectie krijgt plaats in het Prentenkabinet en de stukken uit de schutterij-verzameling zullen voor zoover zij historische waarde hebben, gaan naar het Waagegebouw.

Het Waagegebouw op de Nieuwmarkt zal geheel geschikt worden gemaakt tot Historisch Museum, hetgeen mogelijk is gemaakt door gelden uit de nalatenschap van nu wijlen den heer J. H. van Eeghen.

Naar wij nader vernemen, wordt ook overwogen om het Hist. Museum niet naar de Waag, maar naar het Pesthuis over te brengen, dat dan behouden zou kunnen blijven.

A r n h e m. O p e n l u c h t M u s e u m. — De nieuwe Gids van de hand van den Directeur, den Heer A. A. G. van Erven Dorens en versierd met afbeeldingen door de zorg van Mr. W. P. A. Smit, bevat drie afdelingen: de vóór- en vroeghistorische collecties, de documenten der latere Nederlandsche geschiedenis en beschaving, en de Volkskunde in het bijzonder die van het platteland.

D e l f t. G e m e e n t e M u s e u m. — Als nieuwste aanwinsten zijn te boeken: Het versierde Prinsenhof in 1840, krijttekening van Haaxman, een geschenk van de familie Goossens van Eindhoven, de Haantjes beker en een verzameling zilveren glazen en bekens van de Ridderlijke Confrairie Diletto ed Arme te Delft, in bruikleen gegeven door het Rijk. Dan is de verzameling van freule Van Boetselaer, portretten van de familie de Groot, in de groote zaal van het museum ondergebracht. Verder verwierf het Museum een van de oudste kaarten van Holland, gemaakt voor een proces tusschen Dordrecht, Gouda en Haarlem met Amsterdam, Delft en Leiden. In een glazen kast is een statierok uit de 18de eeuw tentoongesteld, geschenk van de familie Graswinckel. Voor een stuk van den pensionaris-mantel van Hugo de Groot, geschonken door mevrouw de Jonge-Cornets de Groot, moet nog een goede plaats gevonden worden. Een krijttekening de Schaapherder van Leon Senf is een bruikleen van het Rijksmuseum Lambert van Meerten.

G r o n i n g e n. M u s e u m v a n O u d h e d e n. — De familie Lewe van Nijenstein heeft voor de toekomstige aankleding van hare schenking, den Borgh Menkema, een aantal antieke meubels, eenig huisraad en tal van vroegere gebruiksvoorwerpen in bruikleen afgestaan. Aangezien de restauratie van Menkema-borgh nog niet zoover gevorderd is, dat met de inrichting van het huis begonnen kan worden, hebben de voorwerpen voorloopig een plaats in het museum gevonden. De schenking bestaat o. a. uit een 17e eeuwse kast, met de wapens van Horenken en Ripperda versierd, een fraaie 18e eeuwse gangklok, een sierlijk Lodewijk XVI buffet van rozenhout. Verder het schilderij van den afgebroken borg Dijksterhuis te Pieterburen; een

aardige poppenkeuken en ander kinderspeelgoed, eenig huisraad, allerlei keukengerei, benevens een merkwaardige verzameling dames- en heeren kleedingstukken uit de 18e en de eerste helft der 19e eeuw.

Leiden. De Lakenhal. — De derde uitgave van den catalogus bood een gelegenheid om de vele sedert 1918 verworven aanwinsten te vermelden. De groote uitbreiding der expositieruimte ten gevolge van de schenking Pape verhoogde de belangstelling in de verzamelingen. De slechts tijdelijk in bruikleen ontvangen schilderijen zijn niet in den nieuwen catalogus vermeld. De bewerking sluit zich aan bij die van 1908—1918, doch de oude nummering kon moeilijk behouden blijven wegens de vele aanwinsten die ingevoegd moesten worden. De oude nummers zijn tusschen haakjes achter de nieuwe bijgezet. Ook de beeldhouwwerken zijn in deze uitgave vermeld.

Rotterdam. Museum Boymans. — De heer J. P. van der Schilden heeft de gemeente tot eenige erfgename zijner nalatenschap gemaakt, en zulks uitsluitend voor en ten behoeve van het Museum Boymans. Het legaat bestaat uit oude zoowel als moderne schilderijen, oud en modern zilver, blauw en gekleurd Chineesch porcelein en modern glaswerk.

N. R. Ct.

Tiel. Oudheidkamer. — De heer W. A. van Zetten heeft een beschilderd behang geschonken, dat afkomstig is uit de 18e-eeuwsche woning, Gasthuisstraat D. 54. Op dit behang zijn zes medaillons geschilderd, voorstellende gezichten op Tiel.

N. R. Ct.

VEREENIGINGEN.

Het Oversticht. — De vereeniging heeft een reglement voor de in te stellen Schoonheids Commissie voor Overijssel vastgesteld, welke commissie in het leven geroepen zal worden om landelijk en stedelijk schoon te beschermen.

N. R. Ct.

Vereeniging Slot Loevestein. — Het voorloopig bestuur doet een dringend be-

roep om steun voor de instandhouding en meubeleering van Slot Loevestein en tracht door een circulaire haar doel te bereiken.

Vereeniging voor Penningkunst. In de onder voorzitterschap van den heer C. G. Vattier Kraane gehouden vergadering van het bestuur der Vereeniging voor Penningkunst, zijn benoemd tot leden van den Raad voor Penningkunst de heeren Dr. M. R. J. Brinkgreve, J. Hulshoff Pol, A. O. van Kerkwijk en Mr. A. Staring. Als secretaris van dezen Penningraad zal de heer A. O. van Kerkwijk tevens secretaris der Vereeniging, optreden.

Vereeniging De Graafschap. — De onlangs opgerichte geschied- en oudheidkundige vereeniging De Graafschap heeft in een algemeene ledenvergadering te Zutphen, het ontwerp-Statuten en het Huish. reglement vastgesteld. De vereeniging telt thans meer dan 60 leden; in het Bestuur hebben vertegenwoordigers uit vele plaatsen van de Graafschap zitting. Ter sprake kwam de verhouding van de vereeniging tot het Museum van Zutphen en de Graafschap; een plan van samenwerking zal worden opgemaakt.

Ned. Indische Kunstkring. — Aan de Indische regeering werd verzocht de collectie schilderijen, welke de Nederlandsche regeering indertijd heeft toegezegd uit Nederlandsche musea, onder te brengen in het Kunstkringgebouw op Nieuw-Gondangia te Weltevreden. De bedoeling is voorts, daarnaast een comité te vormen voor de stichting van een fonds tot aankoop van moderne Hollandsche en Indische schilderstukken, teneinde de stichting van een museum mogelijk te maken.

N. R. Ct.

BOEKBESPREKING.

Handbuch der Kunstgeschichte von Anton Springer. Alfred Kröner Verlag in Leipzig. Band II: Früh-Christliche Kunst und Mittelalter. 12e umgearbeitete Auflage, bearbeitet von Joseph Neuwirth 1924. Band V: Von 1800 bis zur Gegenwart. 9e verbesserte und erweiterte Auflage, bearbeitet von Max Osborn 1925.

Gaarne kondig ik hier op verzoek van den nieuwen uitgever ook het 2de en het 5de deel van Springers bekende handboek aan. In dit 2de deel is iets meer ruimte gegeven dan vroeger aan de kunst van het naburige Oosten, zoodat Bulgarije en Rusland ook kort behandeld worden. — Het verre Oosten ontbreekt in dit even goed als in andere deelen. — Er zijn 4 nieuwe gekleurde platen opgenomen, waaronder een zeer goede, een vrouwenkop uit de Katakomben, naar Wilpert, en vele nieuwe afbeeldingen. Uit den aard der zaak is in dit deel de bouwkunsthoofdzak en hier ontbreken de plattegronden dan ook niet al zou men er, vooral aan het slot nog meer wenschen; zelfs zijn een enkele maal bouwdeelen verklaard. Maar het zou toch zeker gewenscht geweest zijn ook de verschillende wijzen van afdekken van een vierkante ruimte met een koepel door schema's te verduidelijken en het ontstaan van pendentifs te laten zien.

Het is zeker moeilijk te zeggen of bij een zoo uitgebreide stof niet soms het een in evenredigheid tot het andere te kort komt. Ik zou b.v. meenen dat de moorsche kunst van Spanje overbeoordeeld was tegenover de arabische van Egypte en Syrië. Het komt mij voor, dat de nieuwe stijl der Sarkophagen te Ravenna tegenover de stijlloosheid der oudere christelijke en laatromeinsche, niet tot zijn recht komt. Het is alleszins verklaarbaar dat de gothische kerkbouw in Noord-Nederland in een halve bladzijde verklaard wordt en men mist alleen de vermelding van de rijke beschildering der eikenhouten gewelven, maar daarnaast ontbreekt een enkele zinsnede over onzen torenbouw en een afbeelding van den Utrechtschen domtoren, die in edele vormen en verhoudingen voor geen anderen toren der Christenheid onderdoet, en die zelfs niet genoemd wordt.

Ook de afleiding uit den houtbouw van het over-rijke laat-gothische gewelf in Westminster Abbey, „mit tief herabhängenden Schlusssteinen" mis ik, al ontbreken eenigszins verwante kappen in afbeelding niet geheel.

Al zou het gemakkelijk genoeg zijn die 521 bladzijden gedrongen tekst en 719 meest goede afbeeldingen noch verder te bevitten, ik erken gaarne, dat was er meer van het een, er minder van het ander zou moeten zijn. De omvang van zulk een boek is nu eenmaal niet onbegrensd.

In het 5de deel neemt daarentegen de bouwkunst, niet ten onrechte, een zeer ondergeschikte plaats in, al erkent Max Osborn aan het slot, dat het huidige zoeken naar een nieuwe bouwkunst, thans een bekroning van het geheele streven, der kunstenaars uitmaakt. Toch zou men ook hier van de onzen, namen als die van de Bazel en Van der Mey en Dudok, tevergeefs zoeken en alleen Berlage en Oud genoemd vinden.

De schilderkunst heeft hier natuurlijk het leeuwendeel en niet zonder voldoening wijst de bewerker er op, dat het getal der gekleurde platen verdubbeld is, van 16 tot 32. De aanwinst is zeer betrekkelijk, al spreekt zij allicht tot de menigte. Er zijn er zeker onder, die voor hen, die nooit iets van de afgebeelde kunst zagen, er eenig denkbeeld van geven, het best zeker bij schilderijen, die van nature gekleurde prentjes zijn. Het is teekenend, dat de Frühlingsreigen van Hans Thoma als titelprent gekozen is. Van de diepe kleur en gevoelige stemming van een Daubigny, kan zulk een vierkleurendruk niet het flauwste denkbeeld geven. Hoe meer de XIXe eeuwse kunst een kunst van olieverfschilders is, hoe meer deze platen te kort schieten.

Ook hier zijn vele nieuwe afbeeldingen in den tekst opgenomen ¹⁾ die aangevuld is o. a. met een uitvoerige behandeling van de Zuidduitsche school en met de nieuwste kunst-ontwikkeling tot 1923.

De beeldhouwkunst is ook niet verwaarloosd, al zou ik voor de platen, behalve die naar Rodin liever een andere keus hebben gezien. Om een voorbeeld te noemen, had ik gaarne de levenlooze Christus van Thorwaldsen en Schadows standbeeld van Frederik den Groote, dat toch niet tot zijn recht komt, gemist voor een goede afbeelding van zijn beroemde, bevallige princessen, waarvan de afbeelding in den tekst geheel onvoldoende is.

Aan de prentkunst is een bescheiden plaats ingeruimd. Het spreekt van zelf, dat aan de duitsche kunst de volle aandacht gegeven is; toch wordt aan de fransche en haar beteekenis voor die van andere landen zeker niet te kort

¹⁾ Ik heb niet alle nagegaan, maar teeken als merkwaardigheid aan, dat afbeelding 206 een teekening van Delaunay als „Diana" in den tekst vermeld, drie zangers naar Lucca della Robbia zijn.

gedaan. Het is daarom des te merkwaardiger, dat waar de invloed der hollandsche kunst aan het einde der XIXe eeuw op de duitsche schilders van naam van dien tijd, herhaaldelijk vermeld wordt, die kunstenaars zelve met enkele zinnen worden afgedaan, gezamenlijk met niet veel meer dan later hun tijdgenoot Van Gogh alleen en enkel afbeeldingen worden gegeven van schilderijen van J. Israëls, J. Maris en Mesdag. Naar verhouding tot hun betekenis komen de Engelsen er heel wat beter af!

Maar wie zich zulk een algemeen overzicht aanschafft, weet ook wel van te voren, dat hem dat voor de vaderlandsche kunst niet voldoen zal en hij mag mitsdien dankbaar zijn, dat de ruimte daardoor uitgewonnen, aan Belgen en Russen, aan Skandinaviërs en Italianen, aan Spanjaarden en Amerikanen ten goede komt.

Aan beide boeken is ook ditmaal voor het eerst een korte aanwijzing van boeken en opstellen over het behandelde tijdvak toegevoegd.

J. SIX.

VERSLAGEN.

Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. — Het verlopen jaar is een periode geweest van gestadige werkzaamheid aan de uitvoering van het verbouwingsplan van het museum. Tengevolge van dezen arbeid heeft het museum thans op de bovenverdieping en op den nieuwen zolder een groote uitbreiding van expositie- en depôt-ruimte verkregen, terwijl de kelderverdieping in gereedheid is gebracht voor de tentoonstelling der oude gebruiksvoorwerpen van zuivelbereiding en van landbouw. Deze verbouwing vraagt veel van de draagkracht der financiën. Ondanks de handhaving der provinciale subsidie van f 7500 sloot dan ook het budget dit jaar evenals het vorige jaar met een nadeelig saldo, terwijl het Genootschap bovendien van een zijner leden een belangrijk renteloos voorschot ontving en de Friesche Maatschappij van Landbouw nog een som van f 600 voor de inrichting van de landbouwafdeeling in het museum schonk. Ook mag niet uit het oog worden verloren, dat uitbreiding van het museum op den duur gepaard gaat met vermeerdering der lasten. Ofschoon de toestand der financiën derhalve te wenschen laat, ont-

breekt het het genootschap, niet aan levenskracht.

In de provincie zijn opnieuw correspondent-schappen gevormd. Deze instelling had omstreeks 1884 opgehouden te bestaan. Dit jaar hebben zij reeds belangrijke inlichtingen verstrekt en dingen voor het museum behouden, welke anders wellicht verloren zouden zijn gegaan.

Ook door bijeenkomsten te Leeuwarden en lezingen in andere steden zal in het volgende winterseizoen nauwer contact tusschen het Genootschap en de provincie gezocht worden.

N. R. Ct.

Arnhem. Gemeente-Museum. — Het jaarverslag bevat uitvoerige mededeelingen over de afgraving van den grafheuvel ten Westen van den Italiaanschen weg in de voormalige gemeente Doorwerth, waarbij o.a. een fraai geconserveerde bronzen bijl is gevonden. De vondsten en de nauwkeurige opmeet-teekeningen zijn in de verzameling van het museum opgenomen.

Werd in het vorig jaarverslag melding gemaakt van verscheidene bruikleen-verzamelingen, die nog niet tentoongesteld waren, omdat de gelegenheid daartoe nog niet in gereedheid was gebracht, thans zijn de vertimmeringen, en de inrichting hiertoe vereischt, voor het grootste gedeelte ten einde gebracht en hebben bedoelde collecties, voor zoover de ruimte in de afdeeling waar zij behooren dit toelaat, plaatsing gevonden. Van het Rijks-archief in Gelderland werden een dertigtal teekeningen en gravures, met voorstellingen van Geldersche dorpsgezichten in bruikleen verkregen.

's-Gravenhage. Van de Mededeelingen van den Dienst voor Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage is aflevering XII verschenen, waarmede deel I (1919—1925) wordt afgesloten. Inhoudsopgave en register begeleiden het nummer, dat bijna geheel gewijd is aan de Islamische aanwinsten der afdeeling kunstnijverheid beschreven door H. C. G(allois) en o.a. afbeeldingen bevat van een ivoren kistje met Arabische inscriptie, stoffen en ceramiek. Volgt een artikel over eenige aanwinsten van het Bredius-Museum met afbeeldingen van Ribera, Michiel Sweerts, Philips de Koninck en Samuel van Hoogstraten door Dr. G. Knuttel Wzn.

R o t t e r d a m. M u s e u m B o y m a n s. — Het geïllustreerde jaarverslag geeft een overzicht van de belangrijke aanwinsten; een plaat vestigt de aandacht op het tijdelijk museum voor moderne kunst aan het Van Hogendorpsplein. Ruime aandacht wordt natuurlijk gewijd aan de verrijking van het museum met de verzameling van Dr. A. J. Domela Nieuwenhuis. Zowel met het oog op de goede conservatie als wegens het plaatsgebrek werd besloten het graphisch gedeelte der verzameling successievelijk in groepen tentoon te stellen. Om verschillende redenen werd van het bestaande portefeuille-systeem afgeweken en aan het dozen-systeem de voorkeur gegeven. Een klein gedeelte, omvattend de verzameling émail de Limoges, de niëlli, de beeldhouwwerken en eenige oude teekeningen, werd permanent tentoongesteld in het hoekzaaltje op de bovenverdieping, waar de precieuze kunstwerken goed tot hun recht kunnen komen. Er werd naar gestreefd het probleem op te lossen op welke wijze van deze kleine, heterogene kunstwerken een geheel was te verkrijgen, dat een rustigen en voorname indruk maakt. Daartoe moest deze zaal een algeheele metamorphose ondergaan.

De opstelling van een deel der verzameling Domela Nieuwenhuis en het in gebruik nemen van het nieuwe gebouw aan het Van Hogendorpsplein maakten een opschuiving van kunstwerken noodzakelijk. Tevens werd een aanvang gemaakt met de verandering van het encadrement van de moderne schilderijen. Daarvoor werden antieke omlijstingen gekozen. Ook enkele oude schilderijen werden beter ingelijst. Een tweetal zalen werden opnieuw bespannen, n.l. de aquarellenzaal op de benedenverdieping en de zaal voor buitenlandsche meesters op de bovenverdieping. In deze laatste zaal werden de schilderijen in andere groepeeringsen aan den wand gebracht en vond de vitrine met Fransch glaswerk vermeerderd met de gegraveerde glazen een plaats.

N. R. Ct.

KORTE BERICHTEN.

A m s t e r d a m. — De Besturen van den Ned. Oudheidkundigen Bond, van de Maatsch. Arti et Amicitiae en van het Genootschap Architectura et Amicitia, benevens een te Amsterdam gevestigd Comité dringen bij den Raad der ge-

meente Amsterdam aan op behoud van het Pesthuis.

B o r c u l o. — Het Orgaan van de Vereeniging van kerkvoogdijen in de Ned. Herv. Kerk verzet zich naar aanleiding van het wederopbouwen van de kerk te Borculo in principe tegen de verplichting van de kerkelijke gemeente om bij te dragen in de subsidie voor de restauratie van een kerkgebouw, dat voor den tegenwoordigen tijd niet meer aan eischen van verwarming, verlichting en accoustiek voldoet. Voor haar offervaardigheid, vervolgt genoemd orgaan, zou de kerkelijke Gemeente een modern ingericht, geschikt gebouwtje kunnen zetten. Wanneer het kerkgebouw een „monument” is, dan is het ook billijk de zorg daarvoor aan de grootere en draagkrachtigere gemeenschap i. c. gemeente of staat over te laten. Want op de dorpen en kleine steden en zelfs in de hoofdsteden heeft niet alleen de kerkelijke gemeente belang bij het kerkgebouw, maar dit is evenals de toren ook dorps- of stadsbezit. De combinatie monumentaal gebouw en plaats voor moderne godsdienstoefening acht het orgaan op den duur moeilijk te vereenigen, vaak zelfs onhoudbaar.

N. R. Ct.

D e i n u m. — Voor de restauratie van den toren is de rijkssubsidie voorloopig toegestaan, zij is evenwel afhankelijk van andere subsidies.

N. R. Ct.

D e l f t. — De Vereeniging Hendrick de Keyser heeft het winkelhuis Wijnhaven 16 aangekocht, een van de weinige laat-gothische gevels uit het begin der 16de eeuw, waarvan de top renaissance motieven heeft.

N. R. Ct.

E n k h u i z e n. — Een van de perceelen met trapgevel en zeldzame binnenbetimmering, gelegen bij den Drommedaris, is aangekocht door de vereeniging „Hendrik de Keyser”.

N. R. Ct.

G o u d a. — In de St. Janskerk heeft de plechtige overdracht plaats gehad van het gerestaureerde glas No. 26, in 1601 door de stad Leiden geschonken en voorstellende het ontzet der stad Samaria.

N. R. Ct.

H a a r l e m . — Op de tentoonstelling in de St. Bavokerk werd een rozenkrans geexposeerd, die in 1503 aan de kerk werd vermaakt door Machteld Claesdochter ten behoeve van het zilveren beeld van St. Bavo. Jarenlang werden de kralen van den rozenkrans bewaard in de brandvrije kluis van de kerkvoogdij; eerst kortgeleden zijn zij schoongemaakt en aan een koord geregen.

Het comité, voor het bijeen brengen van gelden tot aankoop van het goudleer behang in het **F r a n s L o e n e n h o f j e** is er niet in geslaagd, een voldoende bedrag bijeen te brengen. Tot ontbinding van het comité is besloten, de reeds ontvangen gelden zullen aan de schenkers worden teruggezonden.

N. R. Ct.

K a d z a n d . — De kerkvoogden der Ned. Hervormde gemeente hebben het plan opgevat tot restauratie van de kerk. Reeds is er een voorloopig plan van restauratie opgemaakt en zijn door een aantal gemeenteleden belangrijke bijdragen voor de herstelling toegezegd. Ook de Synode der Ned. Hervormde Kerk wil een subsidie geven en het kerkbestuur heeft zich tot het Rijksbureau voor de Monumentenzorg gewend voor Rijkssubsidie.

N. R. Ct.

K a m p e n . — De Vereniging Hendrick de Keyzer heeft het pakhuispand **B u r g w a l s t r a a t 6** aangekocht.

L e i d e n . — Bij het graafwerk voor de school aan de Brandewijnsteeg is een fraai gebeeldhouwde zerk blootgelegd. Langs de randen, is in reliëf met gothische letter het opschrift geplaatst, waaruit blijkt, dat de zerk het graf heeft gedekt van den heer Pieter Cornelisz., priester, vicaris van de kapittelkerk van Sint Pancras, overleden 8 September 1540. De zerk is overgebracht naar het Stedelijk Museum „De Lakenhal.”

N. R. Ct.

M i d d e l b u r g . — De vereeniging Nehalania, zal overgaan tot restauratie van het oude poortje van de **G a s t h u i s k e r k**, waarvoor de kerkeraad reeds toestemming heeft verleend.

N. R. Ct.

S c h o o n h o v e n . — De Hervormde gemeente, de burgerlijke gemeente, provincie en

rijk zullen samenwerken om de veel omvattende restauratiewerken van de **S t. B a r t h o l o m e u s k e r k** uit te voeren. Er is een contract uit den tijd van Napoleon dat de burgerlijke gemeente zal dienen te voorzien in de behoeften van den Protestantschen eeredienst, indien die dienst door een of ander wordt verhinderd of benadeeld. Over de restauratie is nog niets naders bekend.

Voor de restauratie van het **S t a d h u i s** bestaan twee plannen. Het oudste omvat de uitwendige verbouwing, die het raadhuis herstelt in den trant, dien het vermoedelijk gehad zal hebben ten tijde van den bouw. Een tweede plan zoekt de oplossing in geheel andere richting. Het wil niet de gemetselde boogramen aanbrengen, maar rechthoekige stalen ramen. Deze zijn in harmonisch verband gebracht met den bovenbouw, terwijl ook de ingang daarmee harmonieert. De balustrade van de stoep, thans open, wordt dan vervangen door een geslotene. In het eerste plan zijn de talrijke dakvensters weer projecteerd; in het tweede komen die niet zoo talrijk voor. Dr. J. Kalf, heeft in een raadsvergadering de beide plannen toegelicht. De Raad zal later beslissen, op welke wijze de restauratie tot stand zal komen.

N. R. Ct.

T i e l . — Gesteund door vrijwillige bijdragen van ingezetenen, heeft de Commissie voor verfraaiing van de **G r o o t e K e r k 33** zerken een plaats tegen de kerkmuren gegeven; de overige, te veel gebarsten om overeind gezet te worden, zijn gelegd op plaatsen waar weinig geloopt wordt. Tevens werden eenige rouwborden, 130 jaren geleden uit de kerk verwijderd, weer opgehangen. De opschriften van veertig zerken konden met juistheid worden vastgesteld. Er zal een catalogus van de zerken en de rouwborden worden uitgegeven. Ook het monument van den brigade-generaal Steven van Welderen (1620–1709), een kunstwerk van Jan Baptist Xavery heeft de commissie duchtig van de duimdikke stoflaag doen reinigen. In de **S t. M a a r t e n k a p e l** heeft men de eikenhouten wandbetimmering geplaatst, die zich eerst bij den tegenwoordigen ingang der kerk bevond. Daarop staan de acht beschermheiligen der gilden en de tafereelen uit het leven der heilige Katharina.

N. R. Ct.

U t r e c h t, Oud-Katholieke kerk.

Men schrijft ons van Oud-Katholieke zijde: Reeds langen tijd werd door voorstanders van de kerkelijke kunst de oprichting van een eigen museum besproken en overwogen. In het najaar van 1925 gaf Z.D. de Aartsbisschop van Utrecht, Mgr. F. Kenninck aan een commissie van drie pastoors n.l. W. B. Copper D.Jzn. te Delft, P. J. van Harderwijk te Schiedam en E. Lagerwey te Utrecht opdracht de verwezenlijking van dit denkbeeld te onderzoeken, en zoo mogelijk de uitvoering voor te bereiden.

Deze commissie is geslaagd. Waar in deze tijden aan het stichten van een nieuw gebouw niet gedacht kan worden, moest de in gebruikstelling van een bestaand gebouw worden onderzocht. Dit is gelukt. De gemeente van Sint Geertrudis is sedert eenige jaren in het bezit van een nieuw kerkgebouw aan het Willemsplantsoen. Afbraak van de oude kerk is nu voorkomen doordat de commissie tegen een huurprijs van een gulden per jaar (voor 50 jaren, erfpacht) de beschikking over dit historisch kerkgebouw, dat overwaard is behouden te blijven, heeft gekregen. Het noodige geld om het gebouw goed te restaureeren en in te richten is door belangstellende personen binnen zeer korten tijd bijeengebracht. In een den 8sten Januari gehouden vergadering is tot oprichting van een „Museum voor Kerkelijke Kunst” overgegaan en zijn de drie bovengenoemde heeren tot voorloopig bestuur benoemd. Met een goede herstelling en inrichting van het gebouw zal nog al eenigen tijd gemoeid zijn. Maar dit is van minder beteekenis. Het is een verblijdend feit, dat men in deze kerk tot oprichting van een museum heeft kunnen overgaan, en dat men bij de leden der kerk hiervoor zoo groote belangstelling vindt.

V i a n e n. — Voor de restauratie van het stadhuys zullen B. en W. spoedig plannen bij den raad indienen. N. R. Ct.

D j o k j a. — In het gebergte Soerotjolo is een verzilverd Buddhabeeld ter grootte van een wang golek gevonden, dat naar den oudheidkundigen dienst te Batavia zal worden opgezonden. N. R. Ct.

B a l i. — Dr. W. F. Stutterheim heeft in de

dezza Pedjeng eenige honderden beelden en tempelfragmenten aangetroffen. Belangrijker nog is de vondst van eenige inscripties, sommige in het Sanskrit, andere in het Oudjavaansch, die evenals de beelden dateeren uit bijna alle perioden van de oude geschiedenis van den Archipel. Deze vondsten bezorgen den oudheidkundigen voldoende gegevens om definitief uit te maken dat de hindoeisatie van Bali reeds zeer lang voor Madjapahit moet hebben plaats gevonden en het zal waarschijnlijk blijken, dat dit geheel onafhankelijk van Java zou zijn geschied. In tegenstelling dus tot de gangbare meening, die gaarne spreekt van de voor den overwinnenden Islam vluchtende bewoners van Madjapahit als de eigenlijke bringers van de hindoeïstische cultuur op Bali. N. R. Ct.

J a v a. — Het voornaamste werk dicht bij L o e m a d j a n g, de opgraving van Koeto Renon, eenmaal een machtige vestingstad, in 1316 A. D. door Madjapahit verwoest, is stopgezet wegens gebrek aan fondsen. De ingewikkelde waterleiding is intact gebleven en werkt nog.

T e R a n d o e A g o e n g is een bijna geheel gaaf en fraai beeld van Ganeça en een minder belangrijk tempeltje opgegraven.

In de irrigatiewerken van het B o n d o j o e d o g e b i e d werden kralen gevonden, waarvan eenige exemplaren naar het museum te Batavia en Leiden voor onderzoek zijn opgezonden.

N. R. Ct.

PERSONALIA.

De heer Willem Penaat heeft wegens drukke werkzaamheden moeten bedanken als directeur van het Museum voor Kunstnijverheid te Haarlem. Hij is thans adviseur en lid van de commissie van het museum. De heer Tierie treedt op als administrateur. Het ligt in de bedoeling, voorloopig geen nieuwen directeur te benoemen, zoolang de toekomst van het Paviljoen Welgelegen nog zoo onzeker is.

NIEUWE UITGAVEN.

Onder leiding van dr. L. Lebeer, bibliothecaris aan de Kon. Bibliotheek te Brussel, dr. F. Lyna,

bibliothecaris van het handschriftenkabinet van de Kon. Bibliotheek te Brussel, dr. J. Lyna, archivaris te Hasselt, André M. Pols, musicoloog te Antwerpen, Marcel Stijns, publicist te Brussel, dr. W. van Eeghem, leeraar te Brussel en medewerker aan de Bibliographie Nationale Belge verschijnt, met ingang van 25 December a.s. te Brussel een nieuw maandschrift, *P a g i n a e Bibliographicæ*, een beredeneerde bibliographie in vier talen, die een geregeld verslag zal uitbrengen over bibliographie, philologie, geschiedenis der letterkunde, beeldende kunst, toneel, muziek, folklore, penningkunde, politieke geschiedenis en aardrijkskunde.

C a t a l o g u s, Gids van het Openlucht Museum te Arnhem, door A. A. G. van Erven Dorens, met afbeeldingen naar teekeningen en fotos door Mr. W. P. A. Smit; Arnhem, Firma G. W. van der Wiel en Co., 1925.

C a t a l o g u s van schilderijen en beeldhouwwerken in het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden, door Dr. J. C. Overvoorde, met medewerking van A. Coert, 3e uitgave; Leiden, H. Buurman, 1925.

P u y v e l d e, Leo van, De Nederlandsche kunstwetenschappelijke terminologie, handwoordenboek voor de bouwkunst; 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1924.

T o l n a i, Karl, Pieter Breughel — Handteekeningen; Munch. R. Piper en Co., 1925.

TIJDSCHRIFTEN.

Het Nederlandsch Archievenblad, No. 1, van 1925/1926 bevat een artikel van Mr. Dr. J. C. Overvoorde over „Maatregelen in het belang van inzendingen op tentoonstellingen”, waaruit wij overnemen: Op de algemeene vergadering werd reeds in het algemeen de wenschelijkheid uit-

gesproken om maatregelen te treffen tegen gevaar voor beschadiging of verlies van archiefstukken ten gevolge van inzending op eene tentoonstelling.

Ik ga hierbij uit van het standpunt, dat elk beheerder de dubbele taak heeft, om de hem toevertrouwde schatten van zooveel mogelijk nut te doen zijn voor het heden en tevens om het behoud hiervan voor de toekomst te verzekeren. Beide standpunten kunnen met elkander in strijd geraken en dan dient het behoud voorop te staan. Vandaar, dat men zich moet verheugen, als men door inzending op eene tentoonstelling de in te zenden stukken tot een ruimer kring kan doen spreken, doch dit mag nooit geschieden ten koste der inzending of onder omstandigheden, die een ernstig gevaar kunnen opleveren.

Dit gevaar nu schuilt soms in een gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel bij het tentoonstellingsbestuur, dat de inzendingen meer beschouwt als eene verhooging van de aantrekkelijkheid van het geheel en daarbij geen rekening houdt met het nadeel, dat kan ontstaan door beschadiging of verlies van de grootendeels moeilijk of niet te vervangen inzendingen.

Het meest afdoende zoude zijn, indien eene centrale commissie kon gevormd worden, die voor elk bijzonder geval de voorwaarden voor inzending had vast te stellen en die daarbij rekening kon houden met personen en omstandigheden.

Zoolang eene dergelijke commissie ontbreekt, is het echter des te meer gewenscht om eenige regelen vast te stellen, die overigens ook voor die commissie als richtsnoer van belang kunnen zijn.

In het tentoonstellingsbestuur wenscht de schrijver den waarborg te zoeken n.l. door een der leden in het bijzonder voor de naleving der bepalingen aansprakelijk te stellen.

De schrijver somt een aantal voorwaarden op, waaraan de inrichters eener tentoonstelling zich hebben te houden.

::

REGISTER

::

- Aankopen, Rijksmusea, 170.
 Aardewerk, 201—207.
 Abbebroek, toren, 170.
 „Accipiesbilder”, 17.
 Adviesbureau, 174.
 Aldenburg, Elias van, 48.
 Alkmaar, Groote Kerk, 170.
 Amersfoort, Kamperbinnenpoort, 54.
 — O. L. V. toren, 170; 179.
 Ammon, J., 40.
 Amstelodamum, jubileum, 173.
 Amsterdam, Ned. Mus., Nijmeegsche gilden-
 kannen, 49.
 — — houtsculptuur, 186 e.v.
 — — Goth. meubels, 216 e.v.
 — Sted. Museum, 224.
 — Historisch Museum, 224.
 — Bilderdijk Museum, 224.
 — Jan Luykencollectie, 224.
 — Rembrandthuis, 171.
 — Luthersche Kerk, 179.
 — Waaggebouw, 224.
 — Pesthuis, 224; 228.
 Annertol (Zuidlaren), 130.
 Anthropologie, Ned. Nat. bureau, 117.
 Antwerpen, Archeol. Museum, tegeltableau, 201.
 — St. Lucasgilde, 207.
 Arentsburg, 138.
 Arkel, Wilhelmina van, 55.
 Armagnac, Jacques d', 30.
 Arnhem, Gem. Museum, 52.
 — Oude Kerk, 170.
 — Openb. Museum, Gids, 224; 231.
 Azijnman, Karel, 48—51; 161.
 Bali, Pedjeng, vondst, 230.
 Baren, G. van, 171.
 Bataafsche huis, 137.
 Bataksch Instituut, 173.
 Beelaerts, W. A., 137.
 Beeldhouwwerk, Noord-Nederlandsch, 185—200.
 Beerigen, D. G. van, 172.
 Begeer—de Ridder, Mevrouw, 52.
 Begrooting, K. en W., 170.
 Bekker, H. L., 172.
 Bellingwolde, Klooster, muursch., 54.
 Bendorp, J. C., 85.
 Beresteyn, E. A. van, 53; 105; 158.
 Berkhout, H. Teding van, 98.
 Berlijn, Kunstgewerbe Museum, dressoors, 222.
 „Biesgeld”, 17.
 Bik, A. F. E. A., 53.
 Blokzijl, toren, 170.
 Boekbesprekingen, 163—170; 225.
 Boeles, P. C. J. A., 127.
 Boetselaer, van, 224.
 Bolk, L., 117.
 Bondojoedogebied, kralen, 230.
 Bondsvergadering, 158.
 Bondsjaarvergadering te Dordrecht, 104—106.
 Boomkisten, 127 e.v.
 Borch, Jac. van der, 185 e.v.
 Borculo, Ned. Herv. Kerk, 179; 228.
 Bornwater, Jacob, 86.
 Bouricius, L. G. N., 158; 159.
 Brants, J. P. J., 59; 139.
 Braun, Georg, 45.
 Breda, Bagijnenhof, 158; 161.
 — Groote Kerk, 170.
 Bredius, A., 182.
 Brillery (Feerwerd), 156.
 Brinkgreve, M. R. J., 225.
 Brittenburg, 138.
 Broeders des Gemeenen Levens, 7.
 Brussel, Musée du Cinquantenaire, vaas, 201.
 Buchten (Born L.), 136.
 Buren, toren, 170.
 den Burg, toren, 170.
 Burger, P. C., 150.

Burgh, Kerk, 54.
 Byvanck, A. W., 29—38; 54; 112—142; 158;
 208—205.
 Callantsoog, Kerk, 54.
 Cantor, 5.
 Catualium, 135.
 Cele, Joh., 7.
 Chantilly, Getijdenboek Et. Chevalier, 29 e.v.
 Chevalier, Etienne, 29.
 Choraalhuis, 2; 4.
 „Choralen”, 5.
 Claes, tegelcollectie, 201.
 Claessen, Cors en Rheynges, 45.
 Collot d'Escury, Th., 89.
 Cornelissen, J. 53.
 Cuyp, Jac. Gz., 86.
 Cuypers, C. J. H., 55.
 Cuypers, Jos., 159.
 Dalen, J. van (Jan van de Maas), 80; 159.
 Daniels, M., 49; 136.
 Deinum, toren, 228.
 Delft, Kapel v. St. Aechten, 43—47.
 — Oude Kerk, 170.
 — Nieuwe Kerk, 170; 179.
 — Museum Tetar v. Elven, 171.
 — H. G. Zusterhuis, 179.
 — perceel Nieuwe Kerkstr., 179.
 — aardewerk, 202.
 — Gemeente Museum, 224.
 — Museum Lambert v. Meerten, 224.
 — Wijnhaven 16, 228.
 Deventer, Huis met de drie haringen, 179.
 Diepholt, Rudolf van, tombe, 188.
 Directeurendag, 106; 161.
 Djenggrong, vondst, 181.
 Djokja, Soerotjolo, Buddhabeeld, 230.
 Dobbe Gelle (Nierssen), 126.
 Doorwerth (Oosterbeek), 129; 137.
 Dorestad, 139.
 Dordracum illustratum, 159.
 Dordrecht, geschiedenis, 61—79.
 — beschr. monumenten, 80—96.
 — Nieuwstraat nr. 63, 55.
 — Groote Kerk, 158.
 — Museum v. Gijn, opening, 172.
 Doudijns, Jan, 87.
 Dronrijp, 139.
 Dumoulin, V. M. L., 182.
 Duparc, M. I., 53; in memoriam, 107—112;
 158; 160; 161.
 Dura, Deking, 90.

Durrieu, Paul, 29; 37.
 Edam, Groote Kerk, 179.
 Eeghen, J. H. van, 224.
 Eeze (Steenwijkerwold), 123.
 Egmond, St. Adelbertspuit, 141.
 — Kerk, 142.
 St. Elizabethsvloed, schilderij, 158.
 Elzen (Rijsen, gem. Markelo), 133 e.v.
 Engelen, C., 158.
 Enkhuizen, trapgevel, betimmering, 228.
 Enschede, Twentsche Oudheidkamer, 171.
 — van Heek Museum, 171.
 Entréegelden Rijksmusea, 170.
 Ermelo, 123; 139.
 Erven Dorens, A. A. G. van, 224.
 Eugenius IV, portret, 30.
 Evelein, M. A., 255.
 Felua-museum, 139.
 Fokker, T. H., 54.
 Foucquet, Jean, 29—38.
 Fraterhuis, 7.
 Frederiks, A. J., 161.
 Fries (Dr.), 127.
 Gaay Fortman, P. L. de, 159.
 Gallois, H. C., 161; 227.
 Garnier, 202.
 St. Geertruid, 119; 121.
 Gelder, J. J. de, 97.
 Geleyerpotbackers, 201.
 Giffen, A. E. van, 117 e.v.; 152—157.
 Gildeboek, 159.
 Gildendrink- en -schenkkannen, 48—51.
 Gips, Prof., 43.
 Goes, Groote kerk, 170; 180.
 Goirle, 133.
 Goossens, W. 135; 136.
 Goossens v. Eindhoven, familie, 224.
 Gorinchem, Ned. Herv. kerk, 55; 170.
 Gosses, I. H., 142.
 Gouda, St. Janskerk, 180; 228.
 Gouw, ter, 23; 24.
 Graafschap, De, Vereeniging; oprichting, 174;
 225.
 Grabbe, (Frans?), 89.
 Grafheuvelds, 116 e.v.
 Graswinckel, D. P. M., 158; 162.
 Graswinckel, familie, 224.
 Graven, oker-, 124; skelet-, 127; brand-,
 130.
 's Gravenhage, Kon. Bibl., H. S. Phil. de Bethune
 32.

— — Ev. Diederik en Hildegarde, 142.
 — Oranje-Nassau Museum, 52; 159.
 Grevenbicht, (L.), 136.
 Grimaldi (Menton), 125.
 Grimes Graves (Lussex), 122.
 Groesbeek, gemeentetoren, 55.
 Groningen, Biol. Archeol. Instituut, 152.
 — Museum v. Oudh., Menkema, 224.
 Groot, G. de, verzameling, 49.
 Gijn, S. van, 80; 96.
 Haarlem, Frans Hals Museum, 172.
 — Groot Heiligland, 180.
 — Verz. v. Stolk, houtsc., 192.
 — St. Bavo, Koorhek 223; rozenkrans, 229.
 — Frans v. Loenenhofje, 229.
 — Museum v. Kunstnijv., 230.
 Haarzuilen, de Haar, 172.
 Haerlem, Vereeniging, 161.
 Hallen, houten kapel, 142.
 Hamal Naudrin, J., 121.
 Handbuch der Kunstgeschichte, 225.
 Harendermolen (Haren Gr.), 126. e.v.
 Harich (Gaasterland), 156.
 Harlingen, Stadhuisorentje, 180.
 Hartel, collectie, 222.
 Haslinghuis, E. J., 59; 97; 186.
 Hatsum (Dronrijp), 141.
 Heek, J. Bernard van, 171.
 Heemschut, 161.
 Heemskerk, gemeentetoren, 55.
 Heemskerk, Maarten van, 45.
 Heerlen, 135.
 Hees, C. A. van, 172.
 Hendrick de Keyser, Vereeniging, 54; 173.
 Hennig, R., 137.
 Hensen, A., 43—47; 53.
 Herckenrode, tegelvloer, 201.
 Hilversum, opgravingen, 126; 129; 133.
 Hoefler, F. A., 173.
 Hofstede de Groot, C., 97; 106.
 Hofwijck, Vereeniging, 181.
 Holwerda, J. H., 113 e.v.
 Homo alpinus, -nordicus, 117.
 Hoogboom, J., 54.
 Hoogewerff, G. J., 53.
 Hoogstraten, van, 86.
 Hoop, H. Thomassen à Th. van der, 53.
 Hubregtse, J. A., 141.
 Hudig, F., 182; 207.
 Hullu, J. de, 97.
 Hulshoff Pol, J., 225.

Hunnebedden, 117 e.v.
 Huppe, Gillis, 84.
 Huyter, Jan de, 46.
 Indië, Ned. schilderijen, 173.
 Jacob Cornelis, 143—149
 Jacobs, F. H., 216—223.
 Jansen, D., 1—28.
 Janssen, G. W., 173.
 Janssen, L. J. F., 122.
 Japikse, N., 53.
 Jodenkleederdracht, 39; 40.
 Joeswerd (Feerwerd), 156.
 Jong, J. P. B. de Josselin de, 54.
 Jonge-Cornets de Groot, de, 224.
 Joris, den beeldsnijder, 89.
 Jorissen, 105.
 Jubileumpenning, 106.
 Kaa, van der, 80.
 Kaart van Nederland, archeol., 113.
 Kadzand, Ned. Herv. Kerk, 229.
 Kalender der Duitsche Orde, 209.
 Kalf, Jan, 97; 105; 158; 229.
 Kalraat, Barend, 85.
 Kampen, Burgwalstr. 6, 229.
 Kampen, Peppelman van, 172.
 Kampereschje (Dr.), 130.
 Kan, dr., 13.
 Kerkwijk, A. O. van, 225.
 Kern, Instituut, 54; opening, 174.
 Kesper, L. A., 6; 7.
 Keyser, Hendrik de, 84.
 Klerkenhuis, 7.
 Klokken- en Orgelraad, 158; 162.
 Knuttel Wzn., G., 227.
 Kolman, Johan, 45.
 Koning, de, 159.
 Kramers, J. H., 54.
 Kringgropurnenveld, 152—157.
 Krom, 26.
 Krom, N. J., 54; 182.
 Kronenberg, M. E., 150.
 Kuipers, E. A., 181.
 Kunstkring, Ned.-Indische, 225.
 Laurent, Marcel, 201—207.
 Leach, 4.
 Leemans, C., 156.
 Leeuw, A. E. C. v. d. Looy v. d., 59.
 Leeuwarden, Fr. Museum, praeh. aardew., 123;
 156.
 — — Verz. Bisschop, 172.
 — — Princessehof, 172.

Leiden, Rijks Mus. v. Oudh., 59; Gids 113; 173.
 — 's Gravenstein, 54.
 — Burcht, 138; 141.
 — Lakenhal, 225; Catalogus, 231.
 — Brandewijnsteeg, zerk, 229.
 Leopold, H. M. R., 53.
 Lesire, Paulus, 86.
 Levi, Jac. (Maharil), 40.
 Lewe van Nyenstein, familie, 224.
 Libourel, Ph. B., 171.
 Lichtenberg, R., 59.
 Limburg, oude schilderkunst, 106.
 Linge, 137.
 Loeb, S. F., 2; 28.
 Loemadjang, koperen plaat, 181.
 — Koeto Renon, 230.
 Loevestein, Vereeniging, oprichting, 174; 225.
 Loeff, Joh., 182.
 Luik, Museum, 121.
 Luthmer, Ferdinand, 223.
 Maastricht, 134.
 Maggs Bros., verzameling, 29.
 Malborch, Johannes van, 209.
 Man, M. G. A. de, 182.
 Manchicourt, Pierre de, 46.
 Mander, Karel van, 45.
 Marnedistrict, sépultures à char, 155.
 Martin, H., 129.
 Maurik, 137.
 Mededeelingen en Korte berichten, 52—60;
     158—183; 224—231.
 Meer, Cornelis van der, 45.
 Meester v. h. sterfbed v. Maria, 185—200.
 Meinsma, K. O., 150.
 Mersman, Joh., 2.
 Meubels, Gothische, 216—223.
 Meyes, F. E. Posthumus, 54.
 Middelburg, Gasthuis, regentstukken, 55.
 — Raadhuis, beelden, 55.
 — Kuiperspoort, 56.
 — Gasthuiskerk, poortje, 229.
 Miniaturen, 29—38; 208—215.
 — randwerk, initialen, 211.
 Monumenten Commissie, 110.
 Monumentenverordeningen, plaatsel., 161; 174.
 Monumentenzorg, 110.
 Muller Fzn., S., 2; 4; 185 e.v.
 Munchen, Staatsbibl., H. S. Boccacio, 31.
 — Nat. Museum, kast, 223.
 Museum-Commissie, 110.
 Musius (Muys), Cornelis, 43.

Mycene, koepelgraven, 125.
 Naarden, Comenius Museum, 52.
 — Raadhuis, 56.
 Nederland's vroegste geschiedenis, 114.
 Nettesheim, 1.
 Neumann, J. H., 173.
 Neurdenburg, E., 202; 207.
 Neuwirth, Joseph, 225.
 Neyens, 59.
 Nieuwkoop, dorpstoren, 57.
 Nijmegen, St. Nicolaasgilde, 9.
 — Sted. Museum, Gildekannen, 48—61.
 — — Gildewezen, 51.
 — — opgravingen, 136.
 — Groote Kerk, orgel, 180.
 Odé, A. W. M., 55.
 Onnes van Nyenrode, M., 123.
 Oosterwolde, 133; kringgropurneveld, 152—157.
 Ophemert, Ned. Herv. Kerk, toren, 180.
 Opmeer, Pieter van, 44.
 Orlers, Jan Jansz., 12.
 Ortelius, Abraham, 138.
 Osborn, Max, 225.
 Oudewater, Heynricus van, 151.
 Oudewater, Ned. Herv. Kerk, 170.
 — Heksenwaag, 174.
 Oversticht, Vereeniging, 225.
 Overvoorde, J. C., 80; 97; 158; 159; 231.
 Overijsselsche Schoonheids Commissie, 225.
 Parijs, Bibl. Nat., H. S. Joodsche Oudheden,
     30.
 — — H. S. Statuts. Ordre St. Michel, 31.
 — — H. S. Grandes chron. de France, 31.
 — Louvre 2 bl. H. S. Gesch. der Oudheid,
     31.
 — Bibl. Mazarine, Miniaturen Foucquet, 32.
 Pelinck-Stratingh, J., legaat, 175.
 Penaat, W., 230.
 Penningkunst, Vereeniging, 225.
 Pernis, Ned. Herv. Kerk, 57.
 Personalialia, 59; 181; 230.
 Peters, 5; 10; 135.
 Peutingen kaart, 135.
 Pit, A., 186.
 Platter, Thomas, 8.
 Pluym, W. van der, 158; 161.
 Poerbatjaraka, R. Ng., 54.
 Pompe v. Meerdervoort, 89.
 Por, J., 59.
 Prambanamtempel, 58.
 Rademacker, E., 131.

Raja, Bataksch Museum, 173; catalogus 173.
 Randoe Agoeng, Ganecabeeld, 230.
 Rapport Museum Commissie, 53.
 Ras, H. W. G., 53.
 Ravensbosch (Horn), 135.
 Rechteren Limpurg, van, 90.
 Rectorswoning, 13.
 Refter, 11; 14.
 Regulieren, gebedenboekjes, 144.
 — drukkerij Amsterdam, 150.
 Reicke, 1.
 Rembrandt Vereeniging, 173.
 Remouchamps, A. E., 59; 123; 133.
 Repelaer van Driel, 53.
 Repertorium Ned. Topogr. afb., 97—104.
 Restauratie, Ned. O. I., 58.
 Ridder, A. de, verzameling, 52.
 Riemens, K. J., 24.
 Riemsdijk, B. W. F. van, 97.
 Riethoven, 132.
 Robertet, François, 30.
 Röell, D. C., 59.
 Rome, 's Rijks gesch. publicatiën, 53.
 — Scand. gesch. missie, 53.
 Romeinsche oudheden, 112—142.
 Roos, A. G., 138.
 Rotterdam, Museum Boymans, 172.
 — —legaat v. d. Schilden, 225.
 — museum Hogendorpplein, 228.
 Rotterdam, Fort, 181.
 Royer, 108.
 Russische (zuid-) praehist. vondsten, 125.
 Rutten, Jan, 80; 84.
 Ryckevorsel, A. B. G. M. van, 53.
 Rijkholt (L.), vuursteengroeven, 121; 122.
 Rijksgebouwen, 170.
 Rijn, 118; 137.
 Rijnsburg, 97.
 Rijs (Gaasterland), 122.
 Rijsbergen (N. Br.), 136.
 Rijswijk, Ned. Herv. Kerk, 170.
 Sande, Johan van den, 209.
 Sandraudiga, 136.
 Sargenis, 42.
 Sasse van IJsselt, 158.
 Savino, Guido, 201.
 Scheltema, F. Adama van, 112.
 Schevickhaven, 9.
 Schöngen, 4; 7; 9.
 School, klooster- en kapittel-, 1; 2; parochie-
 2; 4; stads-, 2; 4; song- en grammar-, 4;

Latijnsche-, 8; 11; Duitsche-, 11; 18e eeuw-
 sche-, 8; 11.
 Schoolgebouw (-vertrek), 1—28; -inrichting,
 3 e.v.
 Schoolwezen, 5; 20; 27; 28; afb., 15 e.v.
 Schoonhoven, St. Bartholomeus Kerk, 229.
 — Stadhuis, 229.
 Schotel, G. D. J., 80.
 Schoten, Huis Zaanen, 57.
 Schouwen, 191.
 Schretlen, M. J., 59; 143—149; 150; 158;
 163.
 Schudt, rector, 40.
 Schumacker, Karl, 113; 131.
 Scorel, Jan van, 89.
 Servais, J., 121.
 Simons, A., 28.
 Six, E. C. W., 159.
 Six, J., 227.
 Sleen, W. G. N. van der, 121.
 Smit, W. P. A., 224.
 Soest, 129.
 Specht, 1.
 Spiennes, 122.
 Springer, A., 225.
 Stabroeksche heide (Uden), 132.
 Staring, A., 53; 61—96; 159; 225.
 Steeden, R. van, 54.
 Steekwerk, 216.
 Stein (L.), 135.
 Steven, Meester, 223.
 Stoop, Th., 89; 159.
 Stuers, A. de, 52.
 Stuers, Victor de, 107.
 Stutterheim, W. F., 230.
 Subsidies Ned. Herv. Gem., restauraties, 228.
 Tentoonstellingsinzendingen, 231.
 Terapel, Kloosterkerk, 57.
 Ternate, 59.
 Terwen, Jan, 86.
 Thurot, 16.
 Tiel, Oudheidkamer, 225.
 — Groote Kerk, rouwborden, zerken, 229.
 Tingieters, -merken, 51.
 Tjandi Agoeng, Ganeshabeeld, 181.
 Toegangskaarten musea, 159.
 Ubachsberg (Voerendaal L.) 135.
 Uitgeest, Ned. Herv. Kerk, 181.
 Umbgrove, J. H. F., 121.
 Unger, W. S., 159.
 Urnenvelden, 119; 131; 134.

- Utrecht, Witte Vrouwenklooster, 39.
 — Centr. Mus. Jodenreliefs, 39—42.
 — — 173.
 — — houtsc., 186 e.v.
 — Nicolaaskerk, consoles, 186.
 — Dom, 57; 181.
 — — tombe Rud. v. Diepholt, 185.
 — Huis Zoudenbalch, 199.
 — Carthuiser klooster, 215.
 — Oud.-Kath. Kerk, Museum, 230.
 Uitgaven, nieuwe, 182; 230.
 Valkenburg a. d. Rijn, 138.
 Valkenswaard, 132.
 Vattier Kraane, C. G., 225.
 Vechten, 137.
 Veen, A. van, 172.
 Veere, Stadhuis, 181.
 Venlo, Museum, 52.
 — R. K. Wees- en Oudemannenhuis, 170.
 Vermeulen, F., 158.
 Verslagen, 53; 58; 174—178; 227—228.
   Arnhem, Openlucht Museum, 174.
   — Gemeente Museum, 227.
   's Gravenhage, Gemeente Museum, 174.
   — Meded. Dienst K. en W., 227.
   Groningen, Museum v. Oudheden, 175.
   Hoorn, West-Friesch Museum, 175.
   Leiden, Lakenhal, 175.
   Rotterdam, Museum v. Oudheden, 175.
   — Museum Boymans, 228.
   Rome, Ned. Historisch Instituut, 53.
   Oudheidk. Verslag v. N. O. I., 58.
   Rijks Comm. v. Monumentenzorg, 176.
   Zuid-Holl. Archeol. Comm., 177.
   Zeeuwsc Schoonh. en Archeol. Comm., 178.
   Friesch Genootschap, 227.
 Versluis, J., 26.
 Verster, A. J. G., 161.
 Veth, G. H., 80.
 Veth, Jan, 54.
 Vianen, Stadhuis, 230.
 Visser, 158.
 Visser, M. W. de, 54.
 Visser, P., 181.
 Vlagtwedde, 154.
 Vliet, 138.
 Vlissingen, Sted. Museum, heropening, 172.
 Vogel, J. Ph., 54.
 Vogler, J. G., 5; 17.
 Vogelsang, W., 107—112; 158; 162; 163—170;
   185—200.
 Voorburg, Hofwyck, 181.
 Voorhistorische oudheden, 112—142.
 Vries, I. G. A. N. de, 224.
 Vriesendorp, 90.
 Vrijenberg (Loenen, Veluwe), 139.
 Wagenaar, Jan, 14.
 Wael, Corn. de, 185 e.v.
 Waveren, Lap van, 45.
 Weeldebelasting, 105; 160 e.v.
 Weinsberg, Herman von, 17.
 Welcker, C., 158.
 Werkplaatsen, werktuigen, praehist., 121; 122.
 Wessingfange (Vlachtwedde Gr.), 134; 154.
 Westenenk, L. C., 173.
 Westeremden, Kerk, 57.
 Westerwolde, 154.
 Wetsontwerp, erfstelling, legaten, 53.
 Wollinguizen (Vlachtwedde Gr.), 134.
 Woodcuts, Dutch and Flemish, 15th C., 163.
 Wijnaldum (Fr.), 139.
 Wijngaarden, W. van, 59.
 Yates Thompson, H., verzameling, 31, 33.
 Ywijnszoon, Michiel, 55.
 IJzendijke, Ned. Herv. Kerk, 58; 170.
 Zeien (Fries Dr.), 126.
 Zetten, A. van, 225.
 Zuid-Holl. Archeol. Comm., 174.
 Zuiden, van, 104; 106.
 Zutphen, St. Walburgskerk, 58; deurtje, 216.
 — Gem. archief, houtsn. Jac. Cornelius, 150.
 — Wijnhuistoren, inhuldiging, 181.
 — Museum, 225.
 Zwarts, Jac., 39—42.
 Zwolle, Overijsselsch Museum, 173.
 — Missaal Duitsche orde, 208.
 — Stadhuis, muurkastjes, 216.
 Zijnen, van der Hegge, 162.